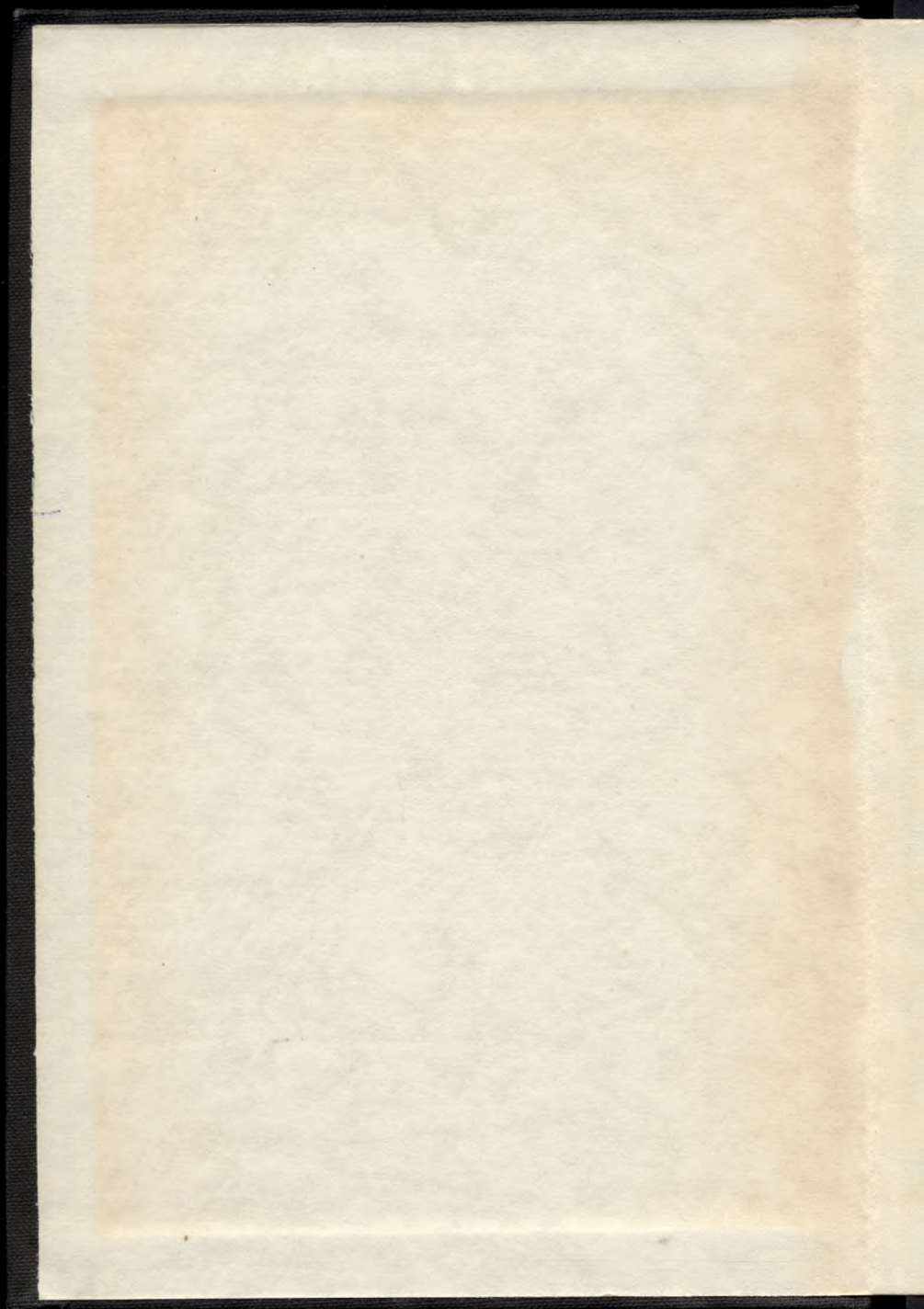

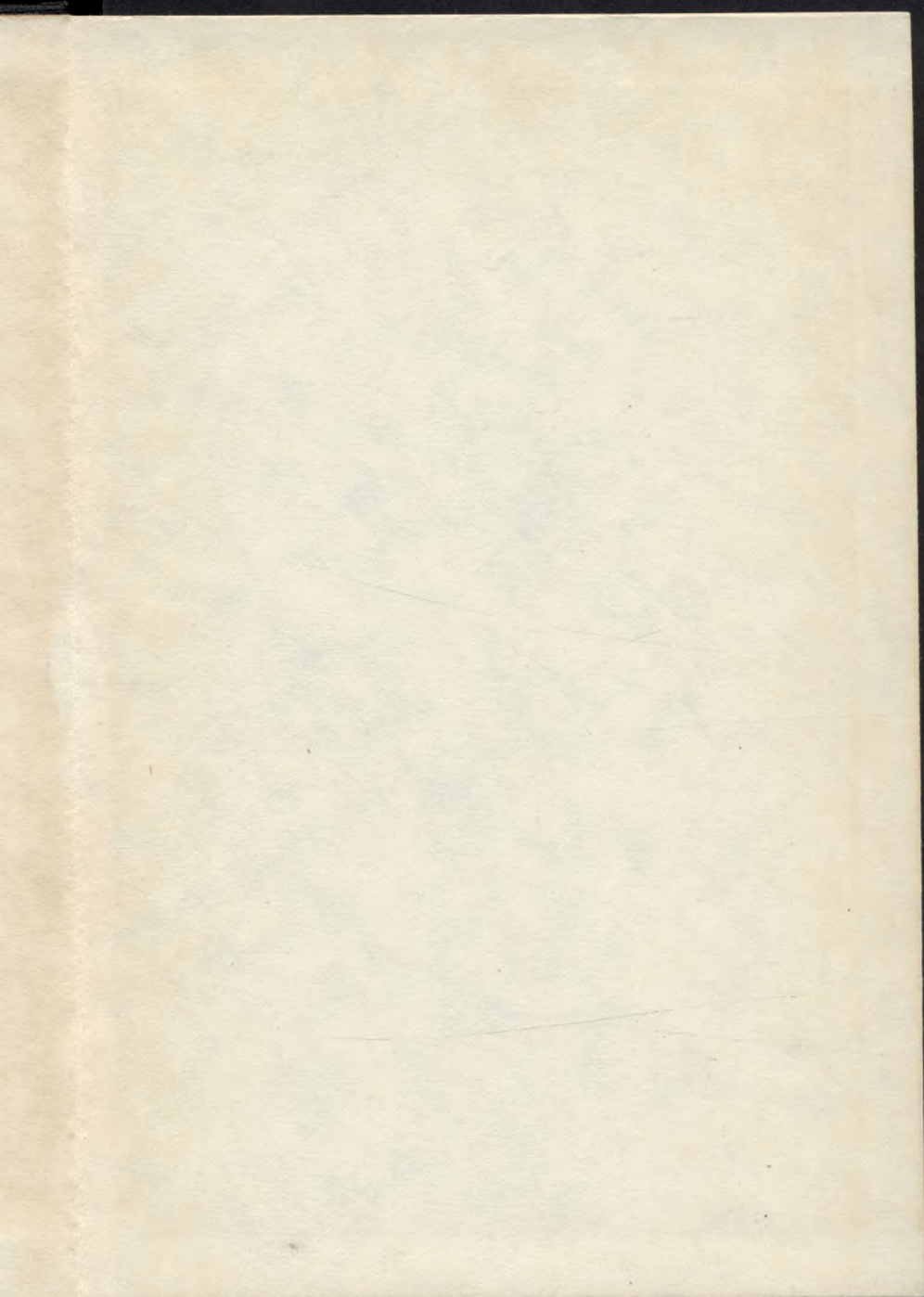
MB

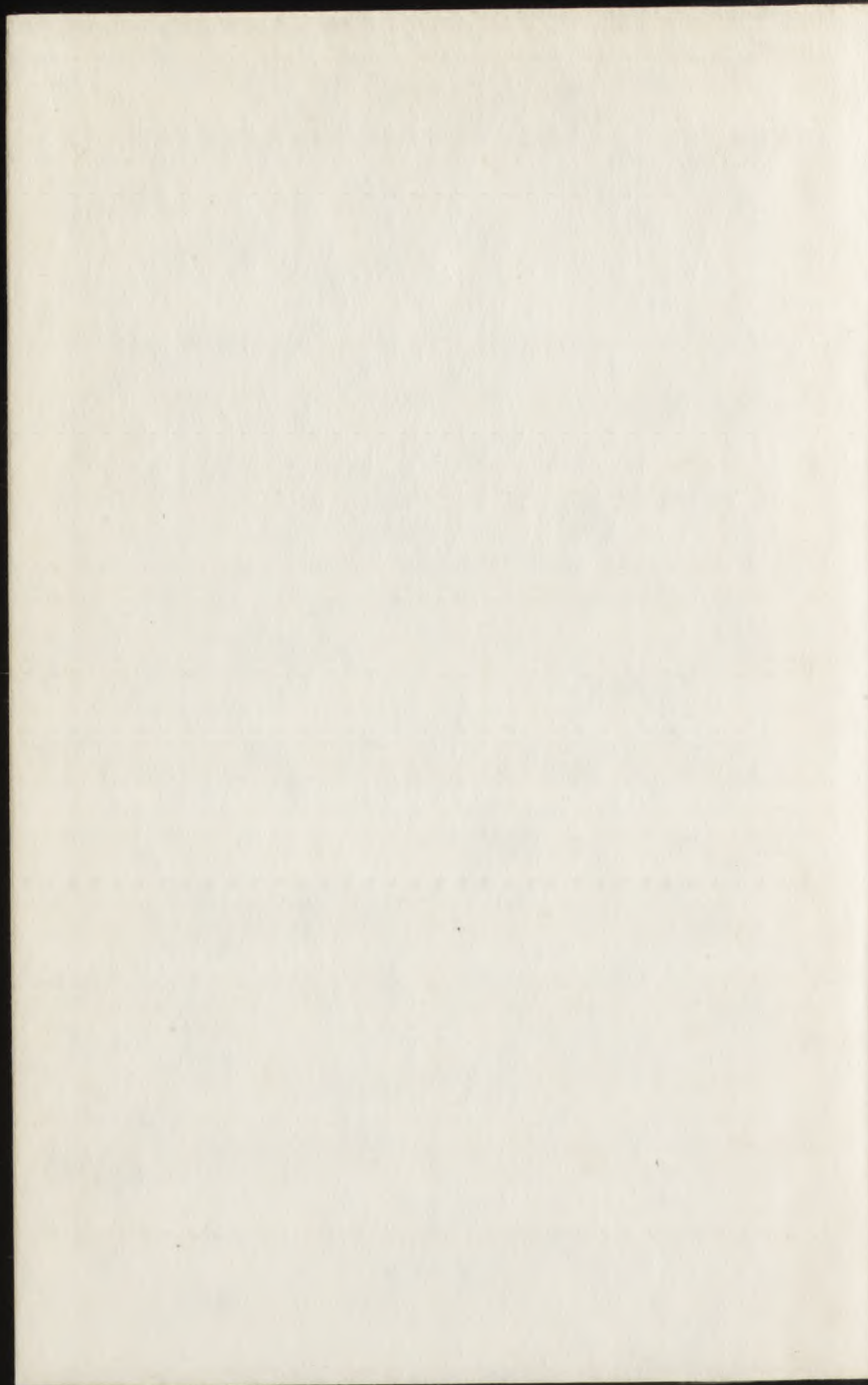
92.579

Vas István
MÉRT VIJJOG A
SASKESELYŰ?

VAS ISTVÁN
Mért vijjog
a saskeselyű?

1914
10th 10th
10th 10th

VAS ISTVÁN

Mért vijjog a saskeselyű?

MÁSODIK KÖTET

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST

A borítón

Szántó Piroska

Duó című festménye

MB 92.549

1981

© VAS ISTVÁN, 1981

31. Még egyszer Füst Milán

No persze, mondhatnák némelyek, ez aztán a pesszimista természet: megússza – mégpedig korábbi tévelygéseinek és utólagos megtáncoltatásának is köszönhetően – a nagy földindulást, nem kerül barátai mellé a börtönbe, és mégse fér ki a száján, hogy „minden jó, ha vége jó”.

Kuvik úr

Tény, ami tény: közvetlen környezetem korán észrevette kellemetlen pesszimizmusomat. Steller például, főnököm a Standardben, kuviknak nevezett – gyakran így is szólított: Kuvik úr –, pusztán azért, mert A-tól K-ig terjedő, belföldi adósaink fizetőkészségéről – ezeknek a folyószámláit vezettem én – sokszor eleve borúlátón nyilatkoztam.

De az is igaz, hogy az események alakulása többnyire túltett az én baljóslataimon. Mert mentségemre mindenképpen fölhozható, hogy pesszimizmusomat sohasem engedtem szabadjára, sőt, visszafogtam inkább. Még magamban is. A balsejtelmet, de még az elkövetkezendő rossz bizonyosságát is igyekeztem tudatom küszöbén valamilyen tompító hártával, mintegy vesztégzárral bevonni, és ebből a vesztégzárból csak lassan, fokozatosan kiengedni – tudomásul venni.

Így voltam hiszen a Baumgarten-jutalmam letiltásával is. Nem mintha megtörténtek, azonnal és közvetlenül, nem eléggé vert volna le: hiszen három fejezettel ezelőtt beszámoltam róla, mennyire kétségbeejtett az a pusztá tény is, hogy az akkori irodalmi életünkben sokakkal közös, ha nem is indokolatlan,

de egészségtelen becsvágyamat megfosztották a Babilon osztozza díj látványos dicsőségétől. Hát még a letiltás megalázó következménye, az a szégyenletes jelenet Basch Lóránt rezidenciáján! De már az elől a balsejtelem elől, hogy ez a letiltás egy új, sötét korszak vészjósló előjele, a történelmi végzet kopogtatása, mely az én számomra, kettőnk számára kivételesen korán személyesült egyéni végzetünké – e sorsfelismerés elől strucc módra homokba dugtam fejemet. Szóval, mindenképpen azon igyekeztem, hogy váratlan kudarcokban ne lássak többet egyszeri balszerencsénél, és az egyéni balszerencsét ne tágítsam általános érvényű sorsfordulattá.

Ennek a struccpolitikámnak a körülmények is kedveztek – egy ideig. Mindenekelőtt a Hold utcai lakás, amely, bármilyen bajok és baljóslatok bozótjából tértem is haza, a boldogság bűvöletével és biztonságával fogadott, akkor is, ha nem mindjárt láthattam meg Etit. Ilyenkor a szomszédos teremből áthangzó vezényszava meg a kis pergamendob vagy a kasztanyetta is a boldogság, sőt a folytonosság ígérete volt, és nemcsak azért, mert azzal biztatott, hogy Eti nem sokára megjelenik az ajtóban, sápadtan és kimerülten, de csillogó szemmel és talpig fekete trikóban; hanem azért is, mert életvitelünk zavartalan keringésének jele volt: azóta, hogy Eti előző évben megkapta a tanítási engedélyt – ez adta a végső lökést ahhoz, hogy össze merjünk házasodni –, lassacskán szaporodtak a tanítványai, és már nemcsak a társadalmi helyzetünket, sőt, személyes szükségleteinket meghaladó méretű lakás bértöbbletét fedezték, hanem Eti-

nek – igaz, nagyon takarékosan tervezett – táncosztályait is. A *Für Elise*

Mert hát a letiltott Baumgarten-jutalom kudarcának és szégyenének végzetes voltáról az is eltérítette figyelmünket, hogy Eti javában készülődött első, teljesen önálló táncstjére. Ezeket a tánc- és mozdulatművészeti esteket – kivéve a híres külföldi szolótáncosok és együttesek vendégszereplését – rendszerint a Zeneakadémia kistermében rendezték, így Etiét is. A műsor legújabb keletű száma Muszorgszkij *Egy kiállítás képei* néven ismert szvitjének egyik darabja volt, a *Samuel Goldenberg és Smüle*, mely tudvalevően a nagy zsidó meg a kis zsidó párbeszédén alapul. Eti eléggé közről ismerte zsidó barátait ahhoz, hogy mozdulatai hitelessé váljanak: az ő táncában is, akár csak Muszorgszkij zenéjében, az egyik szólam félénken reszkető és a másik fél nagyvonalúan gögös mozdulatai egyetlen magasztos istenperlésbe olvadnak össze. Ezen az eredetien és újszerűen ható, pantomimszerű táncon meg egy még modernebb, *Csikágó* című kísérleten kívül azonban a műsor első fele közkeletűbb számokból állt: Eti megpróbált bennük, ha nem is balettesen, de hagyományosabban „szép” táncokat csinálni. A legszokványosabb köztük Beethoven *Für Elise*-je volt, a tetejébe ezé volt az egész est legfélresikerültebb kosztümje: a hosszú, fehér, lepelszerű táncruha Dienes Valéria valamely orfikus kompozíciójához illett volna, nem Etihez. És éppen ez után a legelnézőbbben is legföljebb jelentéktelennek minősíthető *Für Elise* után – amely az első résznek még csak nem is zárószáma volt –, még mielőtt a vil-

lany kigyulladt, elhangzott egy szál harsány kiáltás, a kisterem méreteit messze meghaladó erővel: – Bravó! – Elég kínos közjáték volt. A sztentori férfihangról kiderült, hogy a Füst Miláné.

De hát hogy került oda Füst Milán, aki nemigen szokott volt színházba, hangversenyre és efféle nyilvános helyekre járni – hacsak valamilyen személyes érdekelttség nem vonzotta. És hát emlékezetes, milyen véglegesen elmarasztaló ítéletet mondott első verskötetemről, miután egy elragadtatott hangú köszönőkártya becsalogatott a rettegett oroszlánbarlangba, s amikor végül örültem, hogy ha nem is ép bőrrel, de kimenekülhettem onnan. Csakhogy az agg költő – mert negyvennégy éves korában ő is annak hirdette magát, mi is annak láttuk őt – nem érte be ennyivel. Alig két évvel az után a démonian eljátszott nagyjelenet után Gellért Oszkár továbbította hozzám Füst Milán összegyűjtött verseinek akkor megjelent – mindössze sem vastag – kötetét a szerző dedikációjával és azzal a kívánságával, hogy én írjak róla a *Nyugat*-ban. Meglepő igény volt, habár hiszen összevágott azzal a nem vigasztalásul, inkább mérgezett nyílként kiröpített megjegyzésével, hogy az én rossz verseimből arra lehet következtetni, hogy jó kritikus lesz belőlem. De arra miből mert következtetni, hogy kegyetlen kritikája nem fogja helyéből elbillenteni az én mérlegemet? Aminthogy csakugyan, még mindig annak a kivételes, nagy költőnek tartottam, mint amikor két évvel azelőtt a „gyönyörű küldeményemet” megköszönő kártya biztatására elmentem hozzá

8 – és akinek azóta is tartom. Ki is tettem magamért:

néhány bírálat után ez volt első tanulmányom a *Nyugat*-ban.

Egy röhögés

Legharsányabb visszhangja egy röhögés volt. A *Pesti Futár*-ban. Ez a havonta kétszer megjelenő lap szélsőségesen jellegzetes és tehetséges változata volt annak a műfajnak, amit akkoriban, alig leplezett faji célzással, „körúti sajtó”-nak neveztek. Szerkesztője, Nádas Sándor is gyanús, de fűszeres nedvekkel átitatott tehetség volt. Politikai pártállása belefért abba az ugyancsak egykori meghatározásba, hogy „polgári demokrata”. Ez a minősítés akkoriban (nem úgy, mint például manapság Portugáliában) egyet jelentett azzal, hogy zsidó – nem is alaptalanul. Csak hogy ez a faji minősülés nem volt olyan egyszerű és közvetlen, mint ahogy annak idején látták a kívülállók – és ahogy manapság is, visszamenőleg, hajlamos látni az, akit még érdekel az ilyesmi. „Világa a legszűkebb, polgári világ, haragja polgári harag” – írta Nádas Sándorról egy réges-régi kritikájában Illés Endre. És ez a „polgári harag” aránytalan és irracionális fölgerjedéssel támadt mindenkre, aki ezeket a polgári kereteket át akarta, át merte lépni. És e tekintetben rosszabbul jártak a zsidók, nekik nehezebben bocsátotta meg a túllépést, mint a nem zsidóknak. Ugyanabban a számban, ahol én terítékre kerültem, nem áttallotta a bíróság előtt, őrei között álló Rákosi Mátyást – és vele együtt a védőjét, Vámbéry Rusztemet – gyűlöletessé és nevetségessé tenni. „Egy jóllakott miskolci libakereskedő” – írta Rákosiról: a legfajvédőbb lap is legfőljebb még durvábban, de nem ügye-

sebben intézhette volna el a kérdést – ízléstelenebbül semmiképpen.

Ez a szűk, polgári felfogás – amely nem volt ritkaság a „körúti sajtó” világában, ha nem is mert ilyen nyíltan megnyilvánulni – sanda szemmel nézett minden magasabb irodalomra, de zsidó származású írónak még kevésbé tudta megbocsátani, ha magasabbra tört a Molnár Ferenc szemhatáránál (akinek tudását és művészetét különben én is élveztem). Szép Ernőnek még elnézték a nagyságát, egyszerűen azért, mert nem vették észre a körútias léhasága mögött, mint ahogy a jobboldalian fajvédő kritika sem akarta meglátni; Szomory már jobban ingerelte a körúti bennfenteseket, de őt meg védték a színpadi sikerei – éppen az előtt a közönség előtt, amelyre ők is hatni akartak; Karinthyt pedig, elbűvölt vaksággal, maguk közül valónak vélték. Hanem Füst Milán, ez a kopár, zord fenségű szikla – akinek létezéséről a nagyközönség nemigen szerzett tudomást, hacsak nem Karinthy pompás paródiájából – éppen alkalmas, védtelen céltáblának látszott. *Füst Milán olvasásakor*, ez volt Nádas Sándor cikkének címe a *Pesti Futár*-ban, akárcsak az enyémnek a *Nyugat*-ban. Gusztustalanul, de meggyőzően tette nyilvánvalóvá, miről van szó a *Nyugat*-beli cikkben: egy kótyagos, fiatal költő rajong egy eszelős, öreg költőért. Én büszke voltam rá, hogy Füst Milánnal – meg a máris legendás hírű per hőisével és Vámbéry Rusztemmel együtt – kerültem a pellengérré.

Füst Milán azonban kevesellette rajongásomat, 10 mert a kritikámra válaszoló levelében azt írta: „Töb-

bet vártam az ifjúság lelkesedésétől.” Maga ez a levél, sajnós, elveszett – csak erre az egy mondatára emlékszem. Megvan viszont az a levele, amelyben visszatért arra a régi levelére, tizenhárom év múlva, mikor előkészítette verseinek új kiadását, amelynek függelékében kiemelte a róla szóló kritikák néhány részletét. Mégpedig így tért vissza rá: „Kiadják ugyanis újból a verseskönyvemet, s én, minthogy a Te cikkedet is idézni akartam, kénytelen voltam azt újból elolvasni – s mondhatom, legnagyobb meglepetésemül szolgált. S most az az érzés kínoz, hogy akkoriban nem elég melegen köszöntem meg Neked igazán átszellemült soraidat. Most teszem tehát!” További elégtételemmül egy utóiratban még azt is hozzáfűzte: „Két visszajavítási tanácsodat megfogadtam.” Ez arra vonatkozik, hogy tanulmányomban helytelenítettem néhány javítást, amelyet régi versein eszközölt.

Azt a régi levelét, bármennyire elégedetlennek mutatkozott is benne, azzal fejezte be, hogy látogassam meg a menyasszonyommal együtt. Ami megfelelt annak a Füst Milán-i magatartásképletnek, amely kritikai kerékbetörésemet azzal zárta le, hogy olyan rokonszenvesnek talál – keressem föl máskor is. Amely biztatást én, mondanom sem kell, óvakodtam komolyan venni. Aminthogy az újabb invitációnak sem siertem eleget tenni – nem is az önérzetem tiltakozott: úgyszólván a pavlovi reflexeim ódzkodtak attól, hogy megint bedugjam fejemet a félelmetes oroszlanbarlangba, szétmarcangoltatásom színhelyére. De annyiszor üzent Déryvel, Eti is kíváncsi volt az öreg-

Szétmarcangoltatásom
színhelye

Nem közön-
séges vizit

re – vagyis az akkor negyvenhét éves aggastyánra –, hogy végül is rászántam magamat a látogatásra.

Nem közönséges vizit volt: mondhatnám, bizonyos áhítattal léptünk be hozzá mindhárman, még Tibor is, vagy ahogy Füst Milán nevezte: Tibuska – mert ő vitt el bennünket. Cikkemről nem esett szó, inkább az övéről, amely nemrég jelent meg a *Nyugatban*, feleletül Babits körkérdésére: „Mit tehet az író a háború ellen?” Említettem e kötet elején, hogy a Füst Miláné „háborúpárti” válasz volt: nagyjából és durván az volt a gondolatmenete, hogy könnyű a költőnek békéről beszélni, de a miniszternek a nép szükségleteit kell szem előtt tartania, és ha másképp nem megy, háborút indítani érte. Kiábrándító nyilatkozat volt, habár nem vettem túlságosan komolyan: afféle kihívó népszerűtlenség-hajhászásnak véltem, és akkor már a Kosztolányi ugyancsak megbotránkoztatásra szánt kihívását szellemesebbnek, talpraesettebbnek tartottam, sőt, még némi igazságot sem tudtam tőle megtagadni. Mindenesetre, eszem ágában sem volt a kérdést szóba hozni. Csakhogy ő maga kezdte feszegetni, mi a véleményem a cikkéről. De ha már így provokált, megengedhetetlen árulásnak éreztem volna, úgy tenni, mintha egyetértének vele. Óvatosan és rebegő tisztelettel megpróbáltam tehát egy-két mondatban jelezni marxista felfogásomat a háborúk indítékairól. Pedig akkor már jócskán sejtettem, hogy a háborúnak vannak olyan ösztöni eredői is, amiket addig a marxistákkal együtt én sem voltam hajlandó tudomásul venni – körülbelül olyasfélék, mint amilyeneket Kosztolányi úgyszintén kihívó, de

józanabb nyilatkozatában beleszámított a kételyei-
be –, a Füst Milán nyilatkozatában föltételezett mi-
niszter népbarát államrezonja azonban semmiképpen
sem tartozott ezek közé.

Az a taknyos

Szamárság volt, persze, bemenni Füst Milán utcá-
jába. Gereblyés László például, a nálam sokkal szilár-
dabb kommunista, sokkal bölcsebben viselkedett:
óvakodott vitába szállni mindnyájunk Nagymesteré-
vel. A fiatalabb költők közül egyébként Faludy
György mellett Gereblyés volt az egyetlen, akiben
Füst Milán tehetséget látott – legalábbis így nyilatko-
zott ezen az estén. Egy-két hét múlva véletlenül talál-
koztam is Gereblyéssel: közölte, hogy Milán panaszkodott rám. Füst szavait közvetlenül idézni nem
merném, de hogy így, a Gereblyés közvetítésén ke-
resztül mit mondott, arra megpróbálok visszaemlé-
kezni. Körülbelül ilyesmit:

– Képzeld, idejön az a taknyos, és elhozza az első
verseit. Én pedig szeretettel foglalkozom vele, neki-
áldozom egy délelőttöt – és mi a hála? eljön má-
sodszor is, és a saját otthonomban leköpdös engem,
szegény, beteg vénembert!

De akkor, azon az estén, látogatásunk során, sem-
mivel sem jelezte, hogy megsértettem – hacsak nem
azzal, hogy az este folyamán nemigen foglalkozott
velem. Annál többet Etivel. Nemrég Palotai Erzsi
egy szép visszaemlékezésben érzékletesen dokumen-
tálta Füst Milán udvarlási módszerét. Az abban meg-
írt folyamat ismétlődött meg a mi látogatásunk alkal-
mával is, csak éppen levelek nélkül, egyetlen estébe
sűrítve. Igaz, hogy Palotai Erzsi talán egy kissé túl

Guggoló
negély

komolyan vette Füst Milán hódolatát. De azért pontos és szerencsésen rátalált kifejezéssel határozta meg a természetét: „guggoló negély”.

Ez a „guggoló negély” a mi esténken a szó legszorosabb értelmében is testet öltött. Nem abban, hogy a méltóságos mester letérdelt Eti elé: ezt a mozdulatát a rákövetkező két évtizedben többször is megismételte – majd minden ránézhető fiatalasszony és lány előtt. Ezúttal azonban, Etinek, nem csupán hódolni, hanem imponálni is akart. Eleinte a gazdagság fitogtatásával a bizonytalan létalapú szegénység előtt, ahogyan Palotai Erzsí is leírja. De idejében észrevette, hogy ez inkább visszatetszést vált ki, semmint behódolást. Akkor elővett valamilyen gyakorlati célt szolgáló réztárgyat – már nem emlékszem, közelebből mi volt –, azzal, hogy ezt ő maga csinálta. Amikor a mester ezzel a mesteremberi tudásával sem ért el kellő hatást, a táncra terelte a szót. Úgy, hát Eti önálló táncestre készül? És mit fog táncolni? Bartókot? Ő maga, persze, klasszikusbalett-párti – fiatal korában járt is balettiskolába. Eti hitetlen mosolyára egy hirtelen mozdulattal lerántotta zakóját, nadrágját, ingét, lerúgta cipőjét – egyszerre ott állt egy szál alsónadrágban, és elkezdett gyakorlatozni. Spárgát nem csinált, de piruettet igen, habár kissé ingadozva. Spiccelni viszont Eti szerint szépen, szabályosan spiccelt, méghozzá balettcipő nélkül, csak úgy, zokniban. Utoljára leguggolt, hol egyik, hol másik lábát lendítette előre meg oldalt, valahogy trepákosan, bár úgy emlékszem, ez is valamilyen szabályos balettgyakorlat volt, lehet, hogy a *priszatka* nevezetű.

Mindez nevetséges is volt, félelmetes is – de még inkább lenyűgöző. Nem az a ványadt, törékeny test balettezett előttünk az ómódi polgárisággal gazdagon bebútorozott szobában, amire felöltözött, hajlotlan költői tartásából következtetni lehetett: széles, szép, atlétikus mellkasa volt, izmos combja, feszes, erőteljes mozgása. És ha esetleg nem is egészen előírás szerint, mégiscsak balettezett – és mégis, az egy szál alsónadrágban is, a hatalmas, kopasz, boltozatos, őskori fejével ugyanaz a démoni (bár némileg ripacs viselkedésű) nagy költő volt, aki ruhástul és aggasztányi görnyedtséggel. Mindenesetre, az imponálás végre sikerült. Úgyhogy mire azt mondta, szeretné a közeli táncestet megnézni – Etit boldoggá tette a bejelentés. Természetesen azonnal küldött neki tiszteletjegyet.

Ne vesződjön
ezzel

Hát így került Füst Milán 1936. április elsején este a Zeneakadémia kistermébe, és így történt, hogy a műsor legsikerületlenebb száma, a görögös, fehér lepelben ostobácskán gracióz *Für Elise* után felhangzott a sztentori *bravó* kiáltás – mint egy kissé kínos feltűnést keltő áprilisi tréfa. De amikor a szünetben fölmentem Eti öltözőjébe, kiderült, hogy örül neki: ha nem is a kellő pillanatban adott hangot a tetszésének Füst Milán, nyilvánvalóan jó szemmel nézi a műsort – és a java még hátravan.

De két hétbe is beletelt, amíg újra hallottunk felőle. Ezt üzenté Tiborral:

– Mondd meg annak a szép, kedves lánynak, hogy ne vesződjön ezzel: nincs hozzá tehetség.

De hát amikor az *Őszi rombolás* verseinek néhány 15

A Füst Milán-i
képlet

részletét kántálón felolvasta, nem vetett-e közbe akkor is egy-egy elragadtatott „bravó” és „gyönyörű” és „remek” kiáltást, hogy a végén fölháborodottan megkérdesse: „Hát szabad ezt, uram?” – és rám mennydörögje végítéletét: „Nem, uram, ezt nem szabad”.?

Úgy látszik, ez a módszer is hozzátartozott a Füst Milán-i képlethez.

32. Menekülők

Pedig a szünet után Eti már teljesen ő maga volt. A műsor második felében három Bartókot táncolt meg egy Kadosát és két táncot tizenhatodik századi magyar dallamokra (például az ismert hajdútáncra), melyek ma már közismertek, a legkülönbözőbb együttesek állandóan játsszák őket, de akkoriban a zenetörténet legújabb fölfedezései közé tartoztak, és egyelőre csak elég szűk körben terjedtek – Eti például Szabolcsi Bencétől kapta meg a kottájukat. Az est második felében már benne volt mindaz, amit Eti a néptáncból tanult, és a magyar modernségnek az a kezdeményezése is, amit ezekből az ősi motívumokból kifejlesztett. És még csak azt sem mondhatom, hogy ezt az eredetiségét a kritika lassacskán és idővel nem vette észre. Igaz, hogy ezek a tánckritikák ugyanolyan kis helyen és ugyanolyan apró betűs szeddéssel jelentek meg a napilapokban, mint az első verskötetekről írottak – de akárcsak a verskritikák esetében, már maga az, hogy egyáltalában írtak vála-

kiről, kiemelés volt, amely ráirányította a szakma figyelmét. De a kritikánál többet számított a kulturális élet szűk körű, inkább polgárian, semmint mozgalman baloldali *közeg*-ének szóbeli vagy szó nélküli megegyezése, mely eldöntötte, hogy kit fogad be szemé határába. És ez a *közeg*, ha szűkkeblűen, ha idegenkedve is, már nem zárkózott el az elől, hogy tudomásul vegye Eti létezését, nemcsak mint Kassák Etiét, Kassák lányát, hanem úgy, mint Nagy Etelét, a táncosnőét.

Aminthogy, ha nem is volt egyöntetű második verskötetem, a *Levél a szabadságról* kritikai fogadtatása, mégis megerősítette költői létezésemét; a megjelent kritikák minden dicséreténél és fenntartásánál többet számított azonban a szakma szóbeli megegyezése, mely valahogy a közlekedő edények törvénye szerint alakult ki. És amint öt évvel azelőtt verseim előtt járt Kosztolányi fölfedező szeretetének híre, ezúttal az értékelési szint magasságát leginkább az a szájról szájra szálló szóbeszéd szabta meg, hogy Babits ennek is, annak is kedvezően nyilatkozott új kötetemről. És hiába, hogy nem kaptam meg a Baumgarten-jutalmat, híremet öregbítette már az a titkon terjedő tudomás is, hogy Babits megadta *volna*. Sőt, maga az állami letiltás is (ahogy az már az ilyen letiltások esetében lenni szokott) bizonyos, némelyek szemében visszatetsző, másokéban vonzó nimbuszal körítette törekvéseimet, vagy legalábbis aránytalan figyelmet fordított felénk – habár, persze, voltak főurak és személyek, akik részéről ez a figyelem fo-

Közlekedő
edények tör-
vénye

Ha... kozott óvatosságban nyilvánult meg az én jelentéktelen személyemmel szemben.

Végül a struccpolitikámnak ideiglenesen kedvező körülmények közé tartozott maga a Baumgarten-jutalom is, amelyet mégiscsak megkaptam, ha segély formájában is. Ez a havi nyolcvan pengő többlet igen sokat jelentett: a mi viszonyaink között egy gondtalan évet biztosított nekünk – azaz, biztosított volna, ha...

Ha ugyanannak az évnek őszén meg nem érkezik egy piszkos cédula a m. kir. rendőrség budapesti főkapitányságától, a főkapitány úr 1936. október 26-án kelt határozata, mely Eti „mozdulatművészet nyilvános tanítására jogosító engedélyét” visszavonta. A visszavonáson kívül, úgy rémlik, a „nem engedélyezem” kifejezés is szerepelt a piszkos kis cédulán, különben miért vágott volna belém a *déjà vu* döbbenetével ugyanez a két szó azon a hasonlóan határozott hangú kis végzésen, amelyet néhány évvel ezelőtt Piroska vett kézhez – válaszul kiállítását kérelmező folyamodványára – az illetékes engedélyező, illetve nem engedélyező szervtől?

Pedig az igazság az, hogy ezen utóbbi végzés egyes szám első személye már korántsem háborított föl annyira, mint a negyven évvel ezelőttié. Holott azon a régi, piszkos kis cédulán az olvashatatlan aláírású „r. főtanácsos, az engedélyügyi oszt. vezetője” az egyes szám első személyt „a főkapitány rendeletéből” használta; míg a lektorátus helyettes vezetőjének *én*-je minden felsőbb illetékességre való hivatkozás nélkül vállalta a „nem engedélyezem” egyszemélyi fele-

lősségét. Nem beszélve arról a különbségről, hogy a főkapitány rendeletéből hozott határozat ellen a pizskos kis cédula szövegezése szerint még lehetett föllebbezni – amire a művészeti engedélyező, illetve nem engedélyező szerv egyes szám első személye nem adott módot.

Mégis, az a pizskos kis cédula úgy hatott ránk, mint – közhely, de nem tudok mást mondani – derült égből villámcsapás. Derült ég – novemberben? Igen, fölöttünk éppen oszladoztak a felhők, és nem csupán a boltozatnak azokon a részein, amiket az imént a struccpolitikámnak kedvező körülmények között emlegettem. A gasteini-böcksteini, groteszk nyaralás kudarcát meg a sanyarú bécsi napot, a kedves, színéváltott város félelmetes látványainak sokkját kezdtük elfelejteni vagy legalábbis a félemlékezet homályába burkolni. Túl voltam a *Levelek egy szocialistához* hirtelen berekesztésén, sőt, azt hittem, úgy tekinthetem az egészet, mint irodalmi pályám egy összefüggéstelen, fölösleges kitérőjét. Pedig gyanúsnak találhattam volna már azt a hevességet is, amellyel menekülni igyekeztem – a politikától? nem, az még mindig érdekelt, a valóság politikája, a politika valósága –, csak a kávéházi politizálástól, a lapok politikai vitáitól és hetvenkedéseitől viszolyogtam.

De a szó szorosabb értelmében vett irodalmi élet is még mindig érdekelt, sőt, talán ekkor érdekelt a legjobban. És ez az irodalmi élet hirtelen fölpezsdült abban az időben. Az év márciusában indult meg, Ignórus Pál és József Attila szerkesztésében, a *Szép Szó*, amely nagymértékben hozzájárult ehhez a pezsgés-

Érthető
ingerültség

hez. Én azonban, mint már említettem, nemigen rokonszenveztem a *Szép Szó*-val. Ennek az idegenkedésnek egyik oka kétségt kívül az volt, hogy ott nem találkoztam azzal a megbecsüléssel, mint amit a *Válasz* főszerkesztője és vezéregyéniségei részéről tapasztaltam. Kivált az az egy alakja, akire fölnéztem, József Attila, érezhető ingerültséggel érintkezett velem – érthető ingerültséggel, tekintetbe véve, hogy nem is olyan régen a *Külvárosi éj*-ről írott, meg nem jelent kritikám (amelyet azonban megmutattak neki, méghozzá örömszerzés céljából) nagyon elismerő, de ügyetlen fogalmazásával éppen egyik rögeszmésen érzékeny pontját sebezte meg. De talán nyomósabb ok volt a politizálásuk tartalma és módja. Mégis, minthogy maga József Attila kért tőlem verset, adtam egyet, amelyet akkor jónak és jellemzőnek tartottam – valamelyik korai számban jelent meg. Amikor azonban Sárközi nemsokára olyan választás elé állított – és hiába próbáltam lebeszélni erről –, hogy vagy a *Válasz*, vagy a *Szép Szó*, habozás nélkül, mint már mondtam, a *Válasz* mellett döntöttem, amint-hogy így választott (ezt is mondtam már korábban) Zelk is meg Forgács Antal, Kis Ferenc és – a legértetlenebbül – Radnóti.

De akármilyen könnyű választás volt – számomra –, néha mégis nehéz helyzetbe hozott. A *Szép Szó* további verseket kért tőlem, és arra már nem éreztem magamat elkötelezve, hogy Sárközi diktatórikus fel-tételét elhallgassam, és ürügyet keressek a megtisztelő kérés visszautasítására, eléjük tártam hát a helyze-tet, és megmondtam, hogy ha már muszáj, a *Válasz*-t

választom. Nemsokára, éppen a Bazilika előtt, átmentem a Vilmos császár úton az Andrássy út felé, mikor azon veszem észre magamat, hogy a kocsit kellős közepén balról Fejtő, jobbról Hevesi András karol belém, és tréfásan, de szigorúan felelősségre vonnak döntésemért. Legegyszerűbb lett volna azzal védekeznem, hogy a *Válasz*-nál igazibb megbecsüléssel találkoztam, de röstelltem bevallani – hiúsággal magyarázták volna. Lényegesebb okaimról pedig, mint huszonegy fejezettel ezelőtt kiderült, még most, negyven év múltán sem tudok számot adni – különben is átalítottam volna érzelmi indítékokat említeni. Végül hát a legkínosabb módszerhez folyamodtam: arról beszéltem, ami nem tetszik a *Szép Szó*-ban. Ők viszonzásul hitem hagyó árulással, maradi gondolkodással és – ami jó urbánus elmésség volt – a népiség iránti sznobizmussal vádoltak. Elhidegültén búcsúztak, és ezt különösen Hevesi Bandi miatt bántam, akit személy szerint nagyon szerettem, jobban, mint a népiesek közül bárkit, és dehogyis felejtettem el, mennyire lelkesedett első kötetemért – még Déryvel szemben is.

Pedig Sárközi megengedhetetlen ultimátuma tartósabban bosszantott, mint ahogy bevallottam nekik, és tudatosította bennem az igyekezetet: menekülni az olykor magas szinten megvívott, de lényegükben alantas, népies–urbánus csatározások vagy-vagyainak érdekeltségi köréből. A *Gondolat* hiszen, ha nem is lett olyan jó lap, mint amilyennek Déry tervezte volt, e vagy-vagyok csapdáit, legalábbis úgy emlékszem, el tudta kerülni – de a *Gondolat*-ból én ki vol-

Vagy-vagyok

tam tiltva. A *Nyugat*, persze, fölül állt az ilyen parlagi ellentéteken – és ehhez a fölülmaradáshoz Babits mellett Illyés is nagymértékben hozzájárult. De a *Nyugat* már három nemzedék menedéke volt, és természetes, hogy ebben a nagy mentsvárban mi, a legkésőbb érkeztettek, legkívül helyezkedtünk el.

Aztán meg, ha az ember menekül, a dolog természeténél fogva, közelebb sodródik, hacsak ideiglenesen is, azokhoz, akik ugyancsak menekülnek – tekintet nélkül arra, hogy én mitől menekülök, és ők mitől menekülnek. Továbbá a menekülésben mindig benne foglaltatik a hátatfordítás. Igyekeztem hát menekülőmben is megkülönböztetni, hogy minek fordítok hátat. A legradikálisabb hátatfordítók például ezúttal a klasszika-filológusok egy magas igényű, sőt művészi igényű csoportjából kerültek ki, és a *Sziget* című, érdekes és színvonalas, évkönyvszerű folyóirat körül csoportosultak. Már ezzel a címükkel is jelezték eszményüket és céljukat: a kivonulást, sőt, elhajózást a jelen (persze, az akkori jelen) világból. Gyakran hangsúlyozzák, és teljes joggal, hogy mifelénk már a jelentől való elfordulás is bizonyos fokú ellenállásnak, félénk, de dacos antifaszizmusnak számított. Olykor azonban előfordult, hogy az a germán szellem, amelynek durva elfajulásától kényesebb írástudóink eltökélten menekültek, forrásvidékének és bölcséleti elágazásainak eszmei emelkedettségével, hajszálcsövek bonyolult rendszerén át hatolt be a legválasztékosabb elmékbe.

A gondolati és tudományos folytatások, elágazások, 22 torkolatvidékek legelőbb eredete és legmaga-

sabb rendű tartaléka Nietzsche volt, a filozófiának ez a forradalmi hőfokú, nagy Visszafordítója. Nietzscht egyébként magam is szinte állandóan olvastam, és nemcsak írásmodora, páratlan nyelvművészete vonzott hozzá, hanem gondolkodásának minden téveszméjével együtt szikrázó merészsége is. Úgy tapasztaltam, hogy ha az ember ellenségesen áll vele szemben, amint én is, megtermékenyítő a hatása, de az engedelkeny agyakat babonákkal bomlasztja. A filológiára és a vallástörténetre is erős volt a sugárzása, és ez nem is csoda, hiszen a tragédia születéséről írott, korai könyvével Európa egész görögsegtudatát forradalmasította. Ez a könyv kezdte sugallni a mítoszok, a *mítosz* jelenvalóságát és mindennek fölött valóságát. Csakhogy Nietzsche *A tragédia születése*-ben még nem élt azzal a félelmetes fogásával, hogy a tizenkilencedik századi haladáseszme kiválasztott hőseit és korszakait, az olasz reneszánszot és Voltaire-t, a francia enciklopédistákat, sőt, az egész Felvilágosodást is beolvassza a nietzschei „felsőbbrendű ember”-nek, az eszményített ragadozónak és rabszolgatartónak ősjogra hivatkozó, de vadonatúj mítoszába.

Ezzel a fölforgató történelemszemlélettel találkoztam néha új úton járó, hazai filológusoknál is, akik nemegyszer túltettek német példaképeiken. Herakleitos például, akit addig csak mint a dialektikus materializmus előfutárát hallottam emlegetni, nálunk hirtelen reakciós arisztokrataként bukkant föl, nemcsak értekezésekben, de még versekben is. És hiába néztem utána megmaradt szövegtöredékeiben, azok elég homályosak voltak ahhoz, hogy ezt is, azt is ki lehessen

sen olvasni belőlük. Sejtettem, hogy sok múlik a szavak fordításán vagy legalábbis értelmezésén, de hát sajnos, amint azt a maga helyén már elmondtam, én a gimnáziumban futurista és dadaista voltam, és konzervatív önkénynek éreztem, hogy antik nyelvekre tanítanak minket, görögből meg amúgy sem kellett érettségizni, tehát büszkén elhanyagoltam, és annyit sem tudtam görögül, amennyit lehetett volna – és ezt életem legsúlyosabb mulasztásai közé számítom.

Azt is említettem azonban, hogy már érettségi után, Bécsből hazatérve elsajátítottam a latin nyelvet legalább annyira, hogy világában, ha nem is otthonosan, de jól érzem magam. Éppen ezért, amikor Babits rám bízta, hogy a frissen megjelent *Horatius Noster*, mindkettőnk kedves költőjéről írjak a *Nyugat*-ba, belekötöttem az újfajta vallástörténet máris világhírű vezéralakjába, Kerényi Károlyba, amiért az előszóban Horatiust, aki az én szememben mindenekelőtt a szatíra és a dal mestere volt, afféle látnoki, mítoszi, nem evilági költőnek állította be. Erre a cikkemre föl is szisszent a Kerényi-hívek szűk, de számottevő „szigete”. Hát még, amikor jó néhány év múlva, már a *Magyar Csillag*-ban, Szentkuthy pamfletnek is beillő, hatalmas tanulmánya Kerényi egész módszerével, szemléletével bánt el! Szerb Antal a Dunacorso kávéházban, a *Nyugat*, illetve már a *Magyar Csillag* szokásos, hétfői asztalánál olyan sápadtan, akadozva, fojtott felháborodással tett szemrehányást Szentkuthynak, mintha személyében érezné sértve magát – csak Illyésnek Szentkuthyt védő, erélyes, főszerkesztői diplomáciája vetett véget az elfajulni kezdő vitának.

Pedig bűvös regényében, az *Utas és boldvilág*-ban Szerb Antal is, minden tisztelete mellett, némileg ironikus fénybe helyezi a vallástörténész alakját.

És ez az ironikus megvilágítás, úgy látszik, végigkísérte Kerényit egész pályafutásán. Vagy jó tíz évvel ezelőtt a *Times* irodalmi mellékletének éltanulmánya szólt két teljes hasábon át legújabb könyvéről, a *Prometheus*-ról, nagy reverenciával, de nem egyértelmű elismeréssel számolva be róla, mi mindennel hozza összefüggésbe a bravúros mitológus Prometheus alakját. De az alapos recenzió csattanó befejezése egyetlen szempont hiányára hívja föl a figyelmünket: a sok meglepő összefüggés elemzése közben a tudós szerző csak arról feledkezett meg, hogy a fabrikáló, tűzszerező titán talán mégiscsak elsősorban a proletariátus mítosza. És ezt a leleplező hiányt nem valami hazai, marxista kritika vetette szemére, hanem éppen a *Times*! Kaján elégtétellel olvastam ezt a tíz évvel ezelőtti, kissé gunyorosan elismerő címoldalt, mert kísértetiesen idézte vissza harminc évvel ezelőtti viszolygásomat Kerényi mítoszértelmezésétől, amely legtömörebben és legélesebben tudta megfogalmazni azt, ami engem az új antikvitás-képben viszolyogtatott. Azt írta ugyanis, Keyserlinggel vitázva: „Keyserling nem választja el a Földet a forradalmak alvilági elemeitől. Mi elválasztjuk. . .”

Egyébként úgy vettem észre, hogy hatását legalább annyira köszönhette személyes működésének, mint írásainak: egyetemi órái híresekként voltak; nemcsak a hallgatói látogatták, hanem sokan idősebbek is az irodalmi és tudományos világból. Hajnal Anna és

Ironikus megvilágítás

Keszi egyszer engem is elvitt oda, és tanúja lehettem gesztusai és mondatai elsöprő lendületének. Jó megjelenése, hatni akaró meggyőződése is fokozta meggyőző erejét: „Varázsló” volt, a szó Thomas Mann-i értelmében. Csakhogy énnekem nem kellett Marióként védekezni ellene, mert most, hogy láttam és hallottam őt, még inkább csak a szemfényvesztést vettem észre, és még kevésbé méltányoltam érdemeit, mint amikor az írásait olvastam.

Itt, az egyetemen, Kerényi mutatós előadásán találkoztam először Trencsényi-Waldapfel Imrével, a *Horatius Noster* szerkesztőjével. Ő is a Nagy Professzor tanítványa volt, vagy legalábbis a követője: ő is a vallástörténet új útjait járta. Kapcsolási módszere nem volt olyan magabiztosan merész, mint a mesteré, de megbízhatóbbnak látszott, már csak azért is, mert több köze volt a valósághoz, és nemcsak a göröghöz és latinhoz, hanem a magyarhoz is. Amennyire boszszantott a *Horatius Noster*-ban Kerényi fennköltén szárnyaló előszava, annyira szerettem Waldapfel filológusian szerény utószavát, mely a magyar Horatiusfordítások történetéről szólt, ezzel igazolva Horatius neve után a *noster* jelzőt. A Horatius-utószót követő munkája, elragadó és magasrendűen ötletes Vergilius-tanulmánya, az eklogák és a magyar betlehemes szokások ősi kapcsolatát fedezte fel. Hiszen antifasiszta volt Kerényi is – máskülönben aligha kerülhetett volna sor emlékezetes levélváltására Thomas Mann-nal –, de ahol már valóságos juhászokat hoznak összefüggésbe a filológiával és mitológiával, ott óhatatlanul megjelenik némi hús-vér demokrácia is.

Nem mintha Waldapfel Imre már akkor kommunista lett volna, vagy akár szocialista. Az *Egy szerelem három éjszakájá*-nak humanizmus-vitája, bár dalszerűen karikírozva, szinte szó szerint őrzí egy hajdani vitánk emlékét – igaz, hogy ez a vita öt év múlva folyt le köztünk, Waldapfel újonnan megjelent könyve, az *Erasmus és magyar barátai* kapcsán.

Fontos védfal

Engem azonban nem riasztottak vissza „a forradalom alvilági elemei”. Azt már tudtam ugyan, hogy én magam nem vagyok forradalmár alkat, de magát a forradalmat még mindig a Megváltásnak hittem, ami „az ugrás a szükségszerűségből a szabadságba”, és láthatlanban ezért fogadtam el az erőszakot is a forradalomban – még akkor is, ha esetleg én is a megsínylői közé fogok tartozni. Vagy hát Eti, aki az én életemben a megváltás volt, nem szerelmes erőszakkal taszította-e sorsomat más irányba, mint ahová születésem és rendeltetésem indította volt? És az „alvilági elemek”? De hiszen azok mindenütt ott vannak, a Forradalomban, akárcsak az Ellenforradalomban, és ugrásra készen a Rendnek is rendelkezésére állnak – de még mennyire!

De azt is tudtam, hogy nem a Forradalom, hanem a robbanásszerűen tárguló Ellenforradalom korszakában élünk, hiszen annak a repeszeitől – menekültem? a pontosabb szó talán az volna, hogy visszahúzódtam, lehetőleg falak mögé. És egy fontos védfalat köszönhettem Waldapfelnek. Ott helyben, az egyetemről távozóban és Kerényi elméleteiről vitatkozóban rögtön megértettük egymást. Barátságunkba hamarosan Radnóti is bekapcsolódott – de úgy is mond-

hatnám, hogy Waldapfel meggyorsította a Miklós meg én közöttem régóta esedékes és szükségszerű barátság kifejlődését. Sőt, úgy is mondhatnám, hogy Waldapfel, a maga csöndesebb, sőt, óvatosabb, klaszszikus fegyelmével és mértéktartásával hamarabb látta be, mint mi, hogy közös erődöt kell építenünk a germán ellenforradalom hódító ostroma ellen, védés dacszövetségünk hatékony hadművelete volt, hogy mindkettőnket bevont a *Horatius Noster* új, kibővített kiadásának, valamint Vergilius eklogái készülő kötetének fordítói közé. Mindössze néhány verset fordítottunk Waldapfel buzdító és útbaigazító szövetségének jóvoltából, de ez a néhány darab énnekem elevenebb, cselekvőbb és máig érvényes jogot szerzett a latin költészet menedékéhez és példájához; és megvetette Radnóti érett, kései korszakának vergiliusi alapját. Ez a szövetség, persze, nem jöhetett volna létre Horatius és Vergilius jegyében, ha Waldapfel Imre szaktudása vaskalaposabb, vagy ha tudósi lelkiismeretét és bölcsességét nem kíséri művészi belátás, amely együtt lélegzik a kortársi líra áramlataival. De Waldapfel filológiai érzékenysége mélyen benne gyökerezett a magyar költészetben, sőt, néprajzban, és így történt, hogy szívében és szemléletében – akkor és még jó néhány évre – a fellengős filológusoktól és mitológusoktól a józanabb költőkhöz pártolt.

Ez a szövetség hamar túllépett a latin nyelv és fordítás keretein, aminthogy már kezdetben sem csupán a mi hármunkra szorítkozott. Elvégre Waldapfelt már az is az irodalomhoz kapcsolta, hogy gyerekkora

óta barátja volt Keszi, és rajta keresztül most már Hajnal Anna is. Hiszen kettejüknek köszönhettem Waldapfel barátságát is, illetve azt, hogy Kerényi órájára elvittek. Annára Kerényi is hatott, az ő elméletei és lendületesen előadott összefüggései is nagy verseket csiholtak ki belőle, akárcsak évtizedekkel később különböző kétes újsághírek. Mindenesetre, ekkortájt jutott el költészetének arra a magaslatára, ahol – egy megbicsaklott korszakától eltekintve – azóta is megvetette a lábát. Ők ketten, mármint Hajnal Anna és Waldapfel Imre, voltak a lelke annak a Tóth Árpád Társaságnak, amelyet nemsokára – természetesen törvényes engedély, alapszabály és tisztikar nélkül – megalapítottunk. De nem tudom, hogy maga a Társaság nem Illés Árpád ötlete volt-e, a festőé, Weöres Sanyi Győrből felköltözött barátjáé. Sanyi is egyre több időt töltött Pesten, ilyenkor többnyire fölbukkant nálunk, de Annánál mindig. Rajta keresztül ismertük meg Illés Árpádot, annál is inkább, mert Sanyi, ha följött, nála lakott, az Izabella utcában, ott fogadta látogatóit, rendszerint olyan módon elhanyagolt külsővel, amit csak egy igazi úriember engedhetett meg magának. Akik csak Illés Árpád több évtizedes, komoly szürrealista múltját ismerik, bizonyára nem sejtik, hogy akkoriban még klasszicizáló nosztalgiákkal festett – a társaság nemsokára meginduló folyóiratának szép címlapját is ő tervezte. Az ülések is kezdetben az ő Izabella utcai, szegényes műtermében folytak le, ott olvasták föl a tagok – mindig mások – új műveiket, de az idő nagyobb részét beszélgetéssel, vitatkozással töltöttük. Hamarosan polgárabb

Az Izabella
utcai műterem

Rodostói
urbánus

környezetbe költöztünk, a Wahrmann utcába, ahol Hajnal Anna megnyitotta édesanyja lakását a Társaságnak, és ahol időnként – az ő meg a nővérei becsvágyának és erőfeszítéseinek jóvoltából – szerény, de valódi irodalmi szalon alakult ki.

Persze, nem ez volt az egyetlen, törvényes bejegyzés nélküli Társaság Pesten és Budán. Meg is előzött minket, ha jól emlékszem, a leghíresebb és legelőkelőbb, a Mikes Kelemen Akadémia. Az ő társaságuk is, akárcsak a mienk, már a nevével is valamilyen békés ellenzékiséget jelzett, sőt, ugyancsak bizonyos fajta menekülést. Hiszen száműzött volt a névadójuk, ez a korai remekírónk, a magyar irodalomnak ez a magányosan szeretetre méltó tüneménye, kuruc, de szelíd kuruc – nyilván őrá utalt a *Nyugat* címlapjának emblémája, ameddig rajta volt –, aki egy székelv faluba vágyódott vissza, de Rodostóban is „nyugatos” jelenség volt, sőt, egyenesen urbánus. Aminthogy a róla elnevezett akadémiának is urbánus jellege volt, már csak azért is, mert a népiesek nem vettek részt benne. Két tartóoszlopa Füsi József volt és Horváth Béla, aki már bennfentes volt a *Szép Szó* szerkesztőségében, ahol csakhamar József Attila helyére lépett, annak halála után. Az Akadémia csillaga Jékely volt, de köztük szerepelt Weöres is, aki pedig a mi társaságunknak is alapítói közé tartozott – rajta kívül, tudtommal, még Devecseri volt benne mind a két egyesülésben. A Mikes Akadémia tagja volt, úgy emlékszem, Halász Gábor és Szerb Antal is. És kik voltak még a tagjai? már akkor sem tudtam pontosan, azóta meg jórészt elfelejtettem. Pedig annak idején olvas-

tam valahol, talán épp a *Szép Szó*-ban, a tagok névsorát. Mindegyik név előtt ott díszelgett a „Dr.” – az Akadémia büszke volt rá, hogy a tagjainak mindnek van doktorátusa. Gondolom, József Attila már ezért sem igen lehetett köztük – pedig ő az urbánusok élén harcolt. De nem volt az Akadémia tagja Waldapfel, Keszi és Radnóti sem, pedig ők is doktorok voltak. És természetesen Hajnal Anna, Zelk meg én sem, hiszen mi még csak doktorok sem voltunk.

És milyen volt a Tóth Árpád Társaság? Semmi esetre sem volt urbánus, bár köztünk sem voltak népiesek, ha ugyan Habán Mihályt nem számítjuk annak, aki Szabó Dezső felől jött – az újnépességhez, azt hiszem, mégsem volt sok köze. De az urbánusok arcvonala sem volt képviselve, hacsak azt nem számítjuk, hogy a legkülönb köztük, József Attila eljött közénk, új verseit fölolvassni. Egyébként is, a klasszikus filológia, vagy általánosabban szólva, az antik nosztalgiák, erősebben nyomták rá bélyegüket a társaságra, semhogy a szó közkeletű értelmében urbánusnak lehetett volna tartani. Ha most, utólag kellené meghatároznom a jellegét, egy szót mondanék: prerafaelita. Mindegy is, hogy a visszavagyódás hova irányul, a középkorba, Görögországba vagy az őskultúrákba; mindenképp azt jelzi, hogy ebben a mi csúf korunkban idegenek vagyunk. A prerafaelizmus arisztokratikus ízlésre vall, akár a múlt század végén, Angliában, akár a harmincas években, az Izabella utcai műteremben. De ez az arisztokratizmus egyúttal eszményien demokratikus volt, mert egy elképzelt közösségben bízva húzódott félre a sokaság-

tól. Sőt, a prerafaelitizmusban, a hajdani angolban is, akárcsak a kései budapestiben, megfért a szocializmus is, mármint bizonyos fajta, szelíd szocializmus. Ami nem annyit jelent, hogy mondjuk, Radnóti vagy én azt hittük volna, hogy a szocializmus a világban, vagy éppen Magyarországon, megvalósulhat forradalom nélkül. Nem, én még mindig és ekkor sem gondoltam, hogy a kritika fegyvere pótolhatja a fegyverek kritikáját – ez a föltevés eszünkbe sem jutott. De azt, ismétlem, tudtuk, hogy nem a világforradalom, hanem a világ-ellenforradalom korszakát éljük, és jobb, ha szocializmusunk ajtóik mögé húzódik – azt is jeleztem, hogy bennem, a *Levelek egy szocialistához* után bekövetkezett macskajajomban, még erősebb volt ez a visszahúzódnás. És már ez a visszahúzódnás is elválasztott bennünket a nyilvános porondon frontokba tömörült és látványos bajvívásokba és bajtársiasságba bonyolódott bátyáinktól. Aminthogy a Tóth Árpád Társaság volt az első és utolsó, sajnos, rövid életű kísérlet a harmadik nemzedék személyes csoportosulására. Mindenesetre, ez a mi prerafaelitizmusunk annyiban is hasonlított a hajdanihoz, hogy régies volt és mégis új – az idő szerint a legújabb.

Prerafaelitizmus – mondanom sem kell, persze, hogy ez csak jobb híján és fogódzóul kitalált hasonlat. Lehet, hogy a fiatal Hajnal Anna sugallta ezt a szót: annyi bizonyos, hogy ő volt köztünk a legprerafaelitább jelenség. Nekem valahogy Elisabeth Barrett-Browningot juttatta eszembe, akinek életéről, pontosabban ifjúkoráról láttunk is akkoriban egy angol filmet, Norma Shearerrel és Charles Laughtonnal

a főszerepekben. És a társaság összejövetelein a Wahrmann utcai lakásnak is volt valamilyen, szerényen, hogy ne mondjam, kispolgárian prerafaelita szalonjellege. Itt már szélesedett a Társaság hatóköre, idősebb, előkelőbb látogatóink is akadtak, olyanok is köztük, akik – legalábbis az ember úgy érezte – alig férnek be a mi liliputi prerafaelita szalonunkba.

Ezt a képzetet igazolta Lesznai Annának már a testi mivolta is, amely nem olyan kis szobákra volt méretezve, amilyenben mi Hajnal Annáéknál összegyűltünk. De azon kívül, hogy valamilyen költőnői szövetség szálai szövődtek a két Anna között, a *Nyugat* őstenyészeteinek ez a korunkra átöröklődött példánya, Ady legendákkal övezett „nővére” – akinek alakját Krleža, hatalmas regényciklusában, a *Zászlók*-ban, olyan mitikusan írta le a szerelmetes gyűlölettel és csodálattal ábrázolt Budapest nevezetességei között, mintha egy fiatal, magyar költő Noailles grófnőhöz mehetett volna látogatóba Párizsba – nem annyira nagypolgárian nagyasszonyos modorával és barna kámzsás, barnás bőré megjelenésével, mint inkább verseinek és képeinek színes hímezésvilágával egész jól elfért a társaság díszvendégei között. Már a másik, a halovány, szellemi óriás jobban kirítt a körből, amelyben különben is, emlékezetem szerint, csak egyszer jelent meg: Füst Milán, aki beköszöntve Hajnal Annához egy ugyancsak óriási kardvirággal fejezte ki hódolatát. Amikor pedig Kassák olvasott föl a Tóth Árpád Társaságban, olyasféle képet nyújthattott, mint amikor a prerafaeliták vendégül látták Londonban Walt Whitmant. Habár az is igaz, hogy

Díszvendégek

Kassák – aki nem közölte József Attilát, mert rímes verseket írt, és aki Weörest csengő-bongó úrficskának tartotta – az akkori szavai fölött lebegő bukolikus párával (ahogy Szegi Pál jellemezte lehiggadt korszakát) valószínűleg nem is volt olyan idegen a mi Wahrmann utcai, eklogás Árkádiánkban, mint Amerika nagy öregje a londoni prerafaeliták között. Továbbá, mint már említettem, megfordult nálunk József Attila is. Komor volt, de semmiképpen sem idegen, inkább valamilyen, hozzá képest nyugodt módon fölszabadult, mintha csak menekültében vagy legalábbis kimenőre tért volna be hozzánk. Én legalábbis úgy véltem látni, mintha élvezte volna, hogy néhány órára megfeledkezhetik az éppen időszerű szembesítések és összeütközések értelmetlen szereposztásáról – és talán azt is, hogy itt érdek és rajongás nélkül szeretik. Legönfeledtebben Waldapffellal beszélt a klasszikus versmértékekről. Én is bele akartam szólni a fejtegetésükbe azzal az újsütetű fölfedezésemmel (Horatius elemzése közben ébredtem rá), hogy ezek a versformák a magyarban óhatatlanul fennkölt, kizárólag ódai zengést kapnak, holott eredetileg inkább vagy legalább annyira dalszerűek – de amikor észrevettem, hogy Attilát még mindig ingerli a jelenlétem, elhallgattam, és eloldalogtam a közelükből. Egyébként ez volt az utolsó alkalom, hogy fölolvastam hallottam. Sajnos, arra már nem emlékszem, hogy miket olvasott föl, csak a képe maradt meg bennem és a versmondásának módja, mely sohasem érezte a vers zenéjét, és teljességgel hiányzott belőle minden mágikus, vagy ahogy ma mondják, *sámáni*

póz. A hangjában is megvolt ennél fogva ugyanaz a racionális, tanítói szigor, mint amit a többször is emlegetett és megörökített, fölemelt mutatóujja jelzett. Ebben a tanítói tartásban és hangsúlyozásban tagadhatatlanul volt némi nagyképűség, amelyet azonban ezúttal is rejtett játékosság és irónia kísért.

Most, hogy a négy vendégóriáson elgondolkozva számba vettem, hogy melyikük mennyiben volt idegen a Társaságban, és melyikük mennyiben illett bele mégis – ennek a gondolatsornak előfeltétele, hogy a Társaságnak volt valamilyen önálló arculata. Mi legalábbis abban a hiszemben voltunk, hogy van ilyen megkülönböztető jellege. Annyira, hogy még annak az évnak a végén folyóirat megindítására gondoltunk. Pontosabban: a Társaság két lelkes alapítója, Trencsényi-Waldapfel Imre és Hajnal Anna fogott hozzá a lap szervezéséhez is. Nemsokára meg is indult: *Argonauták* lett a neve. Elég önző voltam ahhoz, hogy ne firtassam soha, mi volt az anyagi alapja. A munkatársak természetesen nem tartottak igényt honoráriumra, de így sem hiszem, hogy az előfizetők és a lapvásárlók eltartották. Pedig eleinte még némi propagandája is volt: emlékszem egy *Argonauták*-estre, de arra már nem, hogy hol rendezték. Waldapfel vezette be, Lesznai Anna, Hajnal Anna, Radnóti és még néhányan szerepeltünk a műsorban, még Kerényi Károly is, aki az idő tájt fordította le D. H. Lawrence néhány versét, azokból olvasott föl.

És Eti is táncolt az *Argonauták* estjén. Igen, Eti jól

A piszkos
cédula

érezte magát az *Argonauták* között. Mindenesetre úgy viselkedett, mintha mi sem történt volna, mintha mi sem fenyegetné.

33. Eltérítő fejezet

És hát csakugyan, hogy is lehetett volna halálos komolyan venni azt a piszkos cédulát? Olybá, mintha egyszer s mindenkorra elintézné az életünket? És nemcsak azért, mert a külalakja olyan smírcetli volt – hát persze, különbet nem is érdemelnek a rendőrségtől a delikvensek! De a fogalmazása is, amelyet nem tudok idézni, mert sajnós, mint már mondtam, a piszkos kis határozat elveszett. Egy fordulata azonban szó szerint belém ivódott: „személyét nem tartom tanításra alkalmasnak”. Mert éppen ez a mondat volt az, ami olyan komolytalanná tette az egész ügyet. Hiszen ez úgy hangzott, mintha valamilyen erkölcsrendészeti kifogás merült volna föl Eti személye ellen. Ez csak tévedés lehet – amit rögtön tisztázni kell. És hát a szöveg módot is adott a fellebbezésre, nyilván kéthetes határidővel – ahogy az már az ilyen határozatok szokása.

Azért annyira komolyan mégiscsak vettük az ügyet, hogy elszaladjunk vele, kihez máshoz, mint ügyvéd unokabátyámhoz, Bélához, anyám nővérének, Matild néninek legidősebb fiához, a család eszéhez, aki után mindenki igazodott – még az én első olvasási rohamomat is ő terelte modern mederbe tizen-

36 négy-tizenöt éves koromban azon a svábhegyi nyá-

ron, amikor a Diana utcai penzióból másnaponta le-
karikáztam Arany János utcai vadonatúj ügyvédi iro-
dájába, könyveket cserélni csodás Lingel-szekrényei-
ből. Az én érettségim után azt is az ő ítélete döntötte
el – vagyis mert Kassák felfedező elismerése után sem
bukkant a verseimben tehetségre –, hogy értelmetlen
igyekezet volna, ha egyetemre, pontosabban a böl-
csészetre akarnék bekerülni, hiszen állami iskolában
nem tudnék elhelyezkedni, azt meg én jelentettem ki
eleve, hogy felekezeti iskolában nem volnék hajlandó
tanítani. Aminthogy ugyanakkor húgom rajzait szé-
peknek találta, ezen az alapon határozták el, hogy
Évi a negyedik után ne folytassa a gimnáziumot, ha-
nem az Iparművészeti Főiskolára menjen – ahová
azonban nem jutott be, és ezzel kezdődött rendszer-
telen és tétova élete. Amikor Etivel házasságot kö-
töttünk, az első nászajándékot, igaz, Miksa bátyám-
tól kaptuk, de ez aligha lett volna elég hozzá, hogy a
család, beleértve szüleimet is, befogadja az idegen (és
szegény) lányt, ehhez az kellett, hogy Béla húzza föl a
sorompót – ami annál nagylelkűbb elhatározás volt,
mert feleségének családja előkelő szerepet játszott a
főváros zsidó vallási közösségének életében.

Azóta viszont természetes volt, hogy bajunkban
hozzá forduljunk – meg aztán fogalmunk se volt ró-
la, hogy is kell egy fellebbezést fogalmazni. Béla rö-
gön komolyabban vette a piszkos kis cédulát, mint
mi: láthatóan elkomorult. Az is kiderült, hogy nem
elég ám a fellebbezést megírni, elküldeni és aztán rá-
bízní a Belügyminisztérium igazságérzetére, hogy a
határozatot felülvizsgálja, hanem egy ügyes ügyvéd-

A család esze

A volt
főkapitány

nek kell fölhasználnia összeköttetéseit, hogy befolyásolni tudja azt a fellebbviteli fórumot. De, tette hozzá, erre nem alkalmas az ő személye: manapság nem használ egy kérvénynek, fellebbezésnek, ha zsidó ügyvéd érdeklődik iránta a Belügyminisztériumban. Ki is szemelte egy öreg kollégáját, aki valamikor maga is Budapest rendőr-főkapitánya volt, csak a nyugdíjaztatása után nyitott ügyvédi irodát, ugyancsak az Alkotmány utcában, szemben a Béláéval. Amikor elvállalta az ügyet, megint elfogott bennünket a jóreménység: elvégre ki tudna hatni a főkapitányra, ha nem a volt főkapitány?

Ma már, persze, gyanítom, miért nem volt igazán szerencsés Béla választása: a hírhedt „őrségváltás” nem azzal kezdődött, hogy kezdték a zsidókat kituszkolni a gazdasági életből, hanem úgy, hogy az államigazgatás egy csomó fontos pontján a „vén csáklások” helyére azok a bizonyos „dacos téglahordók” léptek, és ezek nem jó szemmel nézték a Ferenc József-i korszak maradványait – liberalizmust szimatoltak bennük. Dr. Sándor két levele, úgy látszik, eddig, isten tudja, hogyan, megbújt valahol, azaz nem esett prédájául sem a rendőrségi kutatásnak, sem az ostrom viszontagságainak, sem a keserves költözéseknek, sem a rosszkedvű rostálásoknak. Mind a kettőn rajta van a teljes név- és címjelzés: „Farczádi Sándor László Dr. – Budapest szk. ny. kir. főkapitánya”. Az első 1936. december 16-án kelt, és így szól: „Vártam szombaton, vasárnap, hétfőn és kedden, hogy értesíteni fog, beszélt-e a Belügyminisztériumban Dr. Inotay kapitány úrral, és ha beszélt, milyen választ ka-

pott? Miután Kegyed péntektől fogva nem jelentkezett, és telefonon nem tudom elérni, e sorok útján kérem, legyen szíves értesíteni, hogy mi történt a Belügyben.” No persze; telefonunk ugyanis nem volt, ami elég nagy hiány egy mozdulatművészno lakásán, vagy ha úgy tetszik, iskolájában – de hát örültünk, ha a lakbért meg a villanyt ki tudtuk fizetni, hát még, ha az esőzés beállta előtt meg tudtuk venni a tüzelőfát – ez is csak ebben az egy évben fordult elő, a Baumgarten-segély jóvoltából. E levél szerint hát Etinek magának is be kellett mennie a Belügyminisztériumba, ahhoz a bizonyos kapitány úrhoz – nem is emlékszem rá. Úgy lehet, már annak idején sem tudtam róla: Eti talán elhallgatta előlem – nyilván ettől is, mint annyi minden mástól, meg akart kímélni. Meg aztán, a segítségemre úgysem igen számíthatott. Részint, mert amilyen okos volt, bizonyára pontosan látta, tudta, hogy a sértődöttségnek milyen védőfalát építettem föl magam körül: úgy éreztem, azzal, hogy reggeltől estig ún. „lélekölő” munkát végzek a gyárban (bár utólag látom, nem ölte a lelkemet, épp ellenkezőleg), megadtam a császárnak, ami a császáré, s ez fölment attól, hogy további pénzkeresettel vagy egyéb világi ügyekkel foglalkozzam. Másrészt, sőt, még inkább, azt is tudhatta Eti, hogy ebben az ügyben jobb engem véka alá rejteni, mert a származásomat első pillantásra eláruló külsőmmel csak ronthatnám a fellebbezés kilátásait.

Nem tudhatom tehát, hogy Eti milyen benyomást keltett a Belügyben. De annyi bizonyos, hogy Dr. Sándor László második megmaradt levele, 1937. feb-

Jobb véka alá
rejtteni

ruár 1-i keltezéssel, sokkal bizakodóbb: „A rendőrség most a legjobb információt adta Kegyedről. Remélem, hogy a Belügyminisztériumban mielőbb elérjük a kedvező véleményt.” Nem csoda hát, ha a biztonság illúziójába ringattuk magunkat – még Béla is azt mondta, hogy most már nincs ok aggodalomra. A tanításban Eti eleve sem zavartatta magát: anélkül, hogy ezt bárki mással megbeszélte volna, mint anyjával – aki Kassák mellett eléggé kitapasztalta, hogyan lehet rendőri és hatósági tilalmak és üldözések ellenére élni –, abból a feltételezésből indult ki, hogy amíg a fellebbezés folyamatban van, addig a határozat nem érvényes, és egy szót sem szólt róla növendékeinek. És persze, csak annál szenvedélyesebben képezte a testét, annál szenvedélyesebben csinálta új táncait.

És ha a Tóth Árpád Társaságot meg a folyóiratát a magam ügyének is éreztem, abban, sok minden egyben kívül, annak is része volt, hogy akármilyen lelki erővel igyekeztünk is fölébe kerülni annak a piszkos cédulának, növekedett bennünk a balsejtelem, és kihúlt körülöttünk, mármint a tágabb világban, a levegő. Mert hiába fordultam el a politizálástól, a politika, vagyis a folyamatban levő történelem, még mindig személyes ügyem volt. És nem is a fasizmus hódító diadalmenete érdekelt a legjobban – pedig hogyan tudtam volna, hogy Eti rendőrségi ügye is ennek a diadalmenetnek a folyománya? De hát az első sokkhatás után ez a hódítás kiszámítható, mértani haladvány volt, a történelem fővonala, azoknak az országoknak a támogatásával együtt, amiket nyugati demokráciáknak neveztek – és amely támogatás nélkül

ez a diadalmenet meg sem indulhatott volna. Engem a legérzékenyebben az érintett, ami kívül esett a számításokon, ami úgy látszott, képes még megfordítani a történelemnek ezt a föltolakodott fővonalát, ezt az áltengelyét.

A történelem
fővonala

Ezért érintett olyan érzékenyen az, ami Spanyolországban történik, mintha a sorsom függött volna tőle – és persze hogy attól függött! *No pasaran!* – ez a dacos, bár inkább kétségbeesett, mintsem bizakodó két szó, mindnyájunk életének jelszava volt, de ahol született, Spanyolországban is kezdett áttörni a történelem akkori fősodra. Ott volt már a német flotta, ott voltak a fasiszta bombázók, de hol voltak a többiek? – Guernica éve volt ez. Éppen Guernica után azt mondta egy fiatal költőbarátom, nagy költő egyébként: „Mit bánom én az embereket? De a katedrálisok!” Tudtommal egyetlen székesegyház sem romboltak le a „vörösök” (mert így nevezték őket), de akkor még nem lehetett ellenőrizni a propagandát, különben is mit számított volna az az egy-két templom, amikor az pusztult el ott, amit mi Európának hittünk: lélegzetem elállt, a szó torkomon akadt – lényegében ekkor lett vége a barátságunknak. De Radnóti elzokogta: „Hispania, Hispania!”, és azt is kimondta, hogy „Shanghai, vagy Guernica”, kézzelfoghatóan folytatva Babits négy évvel azelőtt belénk ivódott sorait: „s mert egyetlen életbe kötve a földön száz távoli táj, ami az egyik oldalon vérzik, az a másik tájon is fáj”. Helyettem is kimondta – de akkor már ott tartottunk a barátságban, hogy nem számított, melyikünk mondja ki.

És Orosz-
ország

És Oroszország! Hol voltam én már akkor a *Levelek egy szocialistához* hetyke naivitásától, hogy próbáljunk megállni a magunk lábán? Addigra már az én egyedüli reményem is csak a Szovjetunió volt: hogy az talán még megállíthatja ezt a hódító diadalmenettet. De onnan meg egyre riasztóbb hírek érkeztek le-tartóztatásokról, kivégzésekről, és most már nem fe-hér tisztek, ellenforradalmárok, burzsoák voltak a bűnösök, hanem bolsevikiek, a törzskar tagjai, akik-ből árulók lettek és kémek, fölbérelt ügynökök és összeesküvők. . . Baloldali barátaimnak az újfajta pö-rökhöz fűzött magyarázatait sehogy sem értettem, annál inkább az ellenség kárörömét. Radnótiék sízés után betértek a solymári kocsmába, forralt bort inni, és magukkal hoztak egy ottfelejtett, német újságból kitépett lapot, Radek sémita vonásokat hangsúlyozó torzképével, mellette plajbásszal följegyzett kom-mentár, valamelyik helybeli lakos hiteles kézvonásai-val: „ety ikaszi bogolbofa”. Ebből a szocializmus szí-vében keletkezett meg hasonlásból a mozgalom egyre akadozóbb vérkeringése valamit csak elvitt a távoli tájakra, harcoló brigádokba és Oxford lelkesülten Spanyolországba siető, marxista diákjainak és költői-nek elméjébe – a harctéri helyzetnél is csüggesztőb-bek voltak ezeknek a megtorpanásoknak és megha-sonlásoknak szállingózó hírei.

Bizonyára összefüggéstelennek látszik, ha közvet-lenül ezután Kosztolányiról kezdek beszélni. Mert hát mi köze volt neki Spanyolországhoz? mikor a polgárháború kitört, már haldoklott. És ha még egészséges, akkor is aligha ért velem egyet, hacsak

nem udvariasságból vagy közönyből. De hát kit érdekel az, hogy Kosztolányinak mi a *véleménye*, pláne a politikai? Elég volt annyi, hogy nemcsak a szavaival, a rímeivel, a mondataival, hanem a hangjával, a mosolyával, a férfiszépsége stílusával is, győztes ellenlábasa volt azoknak a totális szörnyvilágoknak, amelyek az idő tartalék-egymásutánjában ellenünk fölsorakoznak. Boldogság, hogy ismerem, hogy létezik ilyen ember, hogy egy korban és egy országban élek vele – gondoltam, amikor olimpuszi kapunyitása után a Logodi utcán lefelé ballagtam –, és ezzel a magasrendű boldogsággal vele járt bizakodásom a világban, Magyarországon. Kosztolányi napsütése világította be utamat az irodalmi életbe, bár összesen sem sokszor voltam nála, sajnós. Utoljára egy évvel a halála előtt éreztem ezt a napsütést, a Vajda János Társaság egyik estjén, amely a *Nyugat* három nemzedékének mintabemutatójául szerveződött. Rajta kívül Sárközi, Szabó Lőrinc meg én szerepeltünk. Előnek olvasta föl a *Költő a huszadik században*-t meg a *Marcus Aurelius*-t – aligha véletlenül választotta ezt a két szándéktalanul, de szervesen és mélységesen antifasiszta versét. Gyönyörűen olvasott föl, értelmesen és mégis dallamosan, szellemesen hangsúlyozva a hangsúlyozandót, de a megszokottól eltérően fátyolozott, olykor suttogóra fogott, sőt, megbicsakló hangon. Az első vers közepén megállt, ivott egy korty vizet, és mentegetőzve a torkára mutatott: elnézést kér, de, úgymond, meghűlt, berekedt – mindnyájan tudtuk, hogy gégerákja van. Sárközivel egymásra néztünk, az én szívem is elszorult, de közben

Megbicsakló
hangon

„Ne félj!” egész idő alatt magamért is szorongtam: akkor már sokszor olvastam föl, de tudtam, hogy nem vagyok jó előadó, és minden nyilvános szereplésem előtt elfogott a vakrémület – még hozzá ezúttal időrendben, azaz befejezésül került rám a sor. Kosztolányi jobb-ján ültem, és még volt hozzá ereje, hogy Szabó Lőrinc fölolvassása közben jobb karjával átfogja vállamat, és halkán odavesse: „Ne félj!” Ez volt az első eset, hogy elfogulatlanul olvastam föl, és ettől fogva megszűnt ez a szereplési szorongásom. Gyakran mondták rá, hogy dekadens, nőies, hisztérikus – nekem a sztoikus bátorságnak ez a gyöngéd szeretete azóta is a legmagasabb férfipélda. Körülbelül éppen akkor halt meg, amikor a rendőr-főkapitány határozatát kézhez vettük – és hogyne láttam volna jelképet e halálban? Hogyne láttam volna, hogy értelmetlenül vált a bizakodás a világban, Magyarországon, a költészetben? Kosztolányi napsütése kihunyt, megborzongtam a hirtelen hidegtől: a rám nehezedő bal-sejtelemben a legnyomósabb súly az ő halála volt.

Már korábban kikapcsolódott életemből egy másik hősugárzó. Az a májusi vasárnap délelőtt, amelynek aranyfényében Illyésék farkasréti háza mellett Muca és Eti kilépett a kis erdőből, és egymást átkarolva, nevetve fordultak vissza felénk – csakugyan a fiatal boldogság tündöklése volt, amelyről tudható, hogy nem tarthat sokáig. Aminthogy azontúl nem sokszor mentünk már a Farkasrétre: nem volt kihez. Tudj’ isten, mi történt a fehér házzal – mi azt sem tudtuk, hol lakik Illyés. Egyszer-kétszer váratlanul még megjelent a Hold utcában, zaklatottan és egyre idegeneb-

bül, utoljára, gondolom, akkor, amikor maga hozta el a *Rend a romokban* kettőnknek dedikált példányát. Ma már el tudom képzelni, hogy nemcsak a saját zaklatottsága távolította el tőlünk: talán én is elkedvetlenítettem magamtól – az értetlenségemmel, ahogy újabb törekvéseit és társulásait szemléltem. Becsülésének még ezután is többször adta tanújelét – volt is alkalma rá, amikor, Babits betegségének súlyosbodásával, egyre gyakrabban helyettesítette őt a *Nyugat* szerkesztésében –, de személyes szeretetét, biztatását mindinkább nélkülöznöm kellett. De mivel nem hirtelen csapás, hanem lassú folyamat fosztott meg a közelétől, magam is csak fokozatosan ébredtem tudatára, mennyire hiányzik, amit elveszítettem.

Jólesett hát a közeli hőforrás barlangmelegében összebújni új barátaimmal, az Izabella utcában, a Wahrmann utcában – és az *Argonauták*-ban. Tavaszra ugyanis csakugyan megszületett a Tóth Árpád Társaság folyóirata. Nem volt hosszú életű vállalkozás: az elkövetkező év nyaráig tudott elvergődni. Amellett nem is havi, hanem évnegyedes folyóirat volt, még-hozzá létezésének egy és negyed éve alatt nem öt, hanem csak négy száma jelent meg, abból is az egyik dupla szám volt, bár terjedelme nem haladta meg a többiét – így hát mindössze három füzete látott napvilágot. De abban az időben, amikor egyre-másra indultak érdekes folyóiratok, és nem jutottak tovább az első számnál; sőt, néha komoly munkatársakkal és gyűjtőmunkával szerveztek új lapokat, amelyeknek anyaga nyomdába sem került (így például az sem, amit Szegi szerkesztett, és ahová én József Attiláról

Közeli
hőforrás

A kis hajón írtam azt a bizonyos, ügyetlen, soha meg nem jelent, de kapcsolatunkat mégis végleg elrontó cikkemet) – ennyi szívósság maga is már némi rangot biztosított az *Argonauták*-nak. Ezt a rangot még fokozta kivételesen szép külalakja – a Löbl nyomdában készült, ahol az Officina választékos kiadványait nyomták. De a költségek csökkentése céljából már az első szám után átköltözött Antosékhoz, a Vörösmarty utcába, ahonnan annyi fiatal költő első versesfüzete került ki – olcsó kivitelben. Hogy az *Argonauták* itt is ugyanolyan jó papíron, ugyanazzal az elegáns szedéssel és tördeléssel jelent meg, mint első ízben, azt csak Waldapfel Imre könyvtechnikai hozzáértése, gondossága, türelme tudta biztosítani.

Ő kerített elő egy görög érmet is, lapján az *Argonautákkal*, amit egy ferde, gyönyörű *A* betű is jelzett a hajó fölött – ezt rajzolta Illés Árpád emblémául a borítólapra. Öt alak archaikus körvonalait lehetett követni a rajzon, mi azonban mindnyájunkat oda-képzeltük a hajóra, melynek evezői látható lendülettel csapdosták a tenger vörösbarna tükrét. Mert végül is elég sokan elfértünk azon a kis hajón. A Társaság előmagva, természetesen: Anna mellett Hajnal Gábor a verseivel, Keszi egy félig nagyvilági, félig mitologikus novellájával és Habán Mihály, minden számban egy-egy versével, azok közül is legszebb a harmadik, amelynek baljóslata egyszerre folytatta Berzsenyit és Adyt – sokáig ez volt az utolsó vers, amit olvastam tőle, mert aztán hosszú időre elhallgatott; Waldapfel mellett pedig Petrolay Margit, egy részlettel *A Paradicsom dombjából*, akkor készülő,

később megjelent, utóbb méltatlanul elfelejtett regényéből. Az *Argonauták* Hajnal Anna *Tavaszi himnusz*-ával kezdődött, amelybe, ha jól emlékszem, belejárt-szott Kerényi fejtegetése valamilyen északi Aphroditéről. Ebben a tavaszi füzetben jelent meg Zelk nagyszerű verse is, a *Kosztolányi halálára*, mely így végződött: „mondjátok hát: hős volt és bátor!” – bizony méltóbb búcsúztató volt, mint az én félszegen fogalmazott nekrológom a *Válasz*-ban. Jékely is az első számban szólalt meg, sejtelmes gordonkahangján. Radnótinak is két hamar híressé lett verse jelent meg a lapban: mindkettő jelezte, hogy fejlődése a hajdani göcsörtösségből fölényes formaművészetbe vált át – a *Keserédes* meg az *Elégia Jubász Gyula halálára*.

De Anna és Imre, a két szerkesztő, invitált a hajóra öregeket is – ha nem derogált nekik leülni közénk: Lesznai Anna is, Kassák is két verssel szerepelt az *Argonauták*-ban. És kezdtek fölszállni a fiatalok is: a tüneményesen induló Devecseri legszebb versei közül három jelent meg a lapban, és szerepelt már Karinthy Gábor, akinek bizzar tehetségében sokan bízunk. Most utólag lapozgatva látom csak, hogy Pásztor Béla is megjelent már – akkor még csak Weöres tartotta nagy tehetségnek. Többen is mesélték, milyen mulatságos jelenség, amikor a rendszerint borostás, apró princ a legkülönbözőbb szerkesztőségekbe magával hurcol egy mészáros külsejű férfit, és kisfiúhangon így mutatja be: „Hoztam egy fiatal költőt.” Énnekem is többször mutatta fölfedezettjének verseit, én azonban nem tudtam fölmelegedni irántuk: Weöres-, Jékely- és Zelk-metszetekből összeállí-

A kis princ

Pakfong   tott, mesterséges képződményt láttam bennük. Egyszer, Weöres lelkes elemzését hallgatva, el is vesztettem a türelmemet.

– Sanyi – mondtam –, hát nem látod, hogy ez pakfong?

– Dehogynem – kapott a szón –, pakfong. Éppen az a jó benne.

Ekkor már kezdtem lemondani arról, hogy esztétikai nézeteit komolyan vegyem, vagyis hogy meg tudjam állapítani, mikor vesz ő komolyan valamit, és mikor csak a Puck-ösztön mondatja vele véleményeit, a hiszékenyek megtréfálására – az a huncut Puck pedig ilyenkor titokban a kezét dörzsöli, ha látja, hogy az emberek beugranak neki. A baj csak az volt, hogy már a filozófiai nézeteiben se mindig lehetett eligazodni, mármint a komolyság tekintetében – mert amúgy elég egyszerűek voltak. Pedig ezen a nyáron legszívesebben filozófiáról beszélt: régtől fogva meggyökeresedett háborgását az ész meg az egyéniség ellen távol-keleti útja – elmélyítette? inkább csak bölcselletté fokozta. Ebben az évben ugyanis, amikor az én Baumgarten-jutalmamat letiltották, Weöres díjat kapott – abból indult távol-keleti hajóútjára. Ez a díjkiosztás többeket fölháborított, nem azért, mert Kassák díját meg az én jutalmamat letiltották, hanem azzal, hogy József Attila is csak ezerpengős jutalmat kapott, míg a díjat egy kezdő költő nyerte el – mert sokan Weörest is annak tekintették, holott már akkor is olyan érett verseket írt, akár tíz és húsz és harminc év múlva. Én nem tudtam kellőképpen fölháborodni, és nemcsak azért nem, mert fölháborodási készsé-

gemet kissé kimerítette saját kudarcom és megszá-
gyenülésem a Baumgarten-jutalom ügyében és Basch
Lóránt Városmajor utcai házában. És nem mintha
akkor már nem József Attilát tartottam volna a leg-
különbnek az újabb költők közül. De nem csodál-
tam, hogy Babits nem tudja megbocsátani ifjúkori,
oktalan és durva támadását, legföljebb sajnáltam
– azt is inkább azért, mert Babitsot mindennek fölött
szerettem –, hogy ehhez a nagylelkűséghez nincs
benne elég főpapi és fejedelmi öntudat és biztonság-
érzet. Kosztolányi az ilyesmiben elegánsabb volt. És
persze, tudtam, hogy a kellő nagylelkűség és fölény
híján ízlésesebb és okosabb lett volna semmit sem ad-
ni József Attilának – vagy gondjai enyhítésére föltű-
nés nélküli segílyt.

És azt is tudtam, hogy Weöres önmagában véve
mindenesetre megérdemli a Baumgarten-díjat, nem
pusztán a verseivel, hanem azért is, mert csak ő
volt abban a helyzetben, hogy azt olyan merőben
költői szafárra fordítsa, mint amilyen a keleti hajóút
volt. Vagy két évvel azelőtt, amikor a jutalmat kapta,
nem bizonyította-e érdemességét azokkal a norvégiai
verseivel is, amiket északi útjáról hozott haza? Az In-
diai-óceán még gazdagabb vadászterületnek bizo-
nyult. Weöres is szerepel az *Argonauták* minden szá-
mában, egyik alkalommal már a gyönyörű *Maláj áb-
rándok*-kal. És ebből az útból született meg máig
egyik legnagyobb verse is, *A Bab El Mandeb-en*. Eb-
ben a történelemfilozófiai költeményében – amelynek
bölcselete jórészt zenében és képben bomlik ki, per-
sze – még nyugati, mondhatnám, spengleri szemmel

Borral locsolt
viták

nézi a Keletet; még beletellett néhány évbe, míg oda-
jutott, hogy Kelet – a filozófiai Kelet – szemével néz-
ze azt, ami Nyugaton történik. De legelrugaszkodot-
tabb – gondolatilag elrugaszkodott – verseiben is
mindaz, ami színopszissá józanítva személyes sértés
volna (mert mindnyájunk személyiségét sérti), vala-
milyen nyelvi kegyelemtől támogatva olyan gráció-
zusan jelenik meg, hogy fölold minden gondolati el-
lenállást – legalábbis abban, aki nem süket a gráciára.

Nem mintha Weöres ezen a hajóúton ismerte vol-
na meg a kínai és indiai filozófusokat: régóta el vol-
tak azok terjedve minálunk, szép, német kiadásban és
fordításban (az Insel Verlag könyveiben); Szabó Lő-
rinc abban az időben bőven merített belőlük a versei-
be. Úgy képzelem, a valóság, az, amit látott, a keleti
táj, az élet, a fény gyújtotta föl Weöres filozófiai fan-
táziáját, és bölcséleti szenvedéllyé általánosította azt a
nem is egyedülálló hiedelmét, hogy az ész árt az élet-
nek, hogy az emberek egyedi élete nem sokba veen-
dő, és a civilizáció, ha nem is megszakítatlan, de egy-
irányú, elfajulási folyamat. És minthogy Sanyinak so-
hasem akaródzott lefeküdni, meg egyre jobban rá-
kaptunk az itálra, nézeteltéréseinkből reggelig tartó,
borral bőven locsolt viták keletkeztek. Én ugyan hú-
zódoztam e hajnaloktól, részint, mert másnap fél ki-
lencre ott kellett lennem a Standard könyvelésében,
míg vitázó felem alhatott délutánig, másrészt, mert
gyanítottam, hogy velem is a bolondját járhatja; de
Sanyi többnyire rátalált arra a bősztító ingerszóra,
maradék marxizmusomat mozgósító mondatra, mely

50

újabb öt cigaretta és újabb öt deci elfogyasztására

bírt. Holott azt is tudhattam volna, hogy ezeket a szóbeli szertelenségeit éppoly kevésbé kell komolyan venni, mint a Kínából magával hozott szójababot, amelyet megváltó ételként kommandált körünkben: egyszer az Izabella utcai műteremben főzetett is belőle Illés Árpád feleségével, és mindnyájunknak kellett fogyasztani egy tányérral – nekem annyira sem ízlett, mint Sanyi kínaiasan kikészített filozófiája. A szójababról addig sohasem hallottam, de később, amikor a háború végén egy időre tömegtáplálékká kezdett válni, gyakran gondoltam Sanyira – nem tapasztaltam, hogy ő maga huzamosabban áttért a szójababfogyasztásra.

És mégis, most, amikor szellemi útjaink kezdtek végleg elválni egymástól, Weöres most kezdett igazán hatni rám. De hát annyi tűz, ötlet, merészség – legszívesebben ezúttal is azt mondanám, zsenialitás – volt nemcsak a verseiben, hanem a leghajmeresztőbb kijelentéseiben, hogy az ember nemigen vonhatta ki magát a hatása alól. És e hatás erején az sem változtatott, hogy ellenkező tartalmú visszahatást váltott ki belőlem. Hiszen Weöres versei kezdettől fogva nemcsak elragadtak, hanem nyugtalanítottak is: éppen az utolérhetetlen tökéletességükkel és szépségükkel szorítottak rá, hogy azt keressem, ami én és csak én vagyok. De soha még ennek a hatásnak nem volt ilyen határozott *iránya*; az ő keletisége sürgetően szorított rá a magam latinságára. És ha Waldapfelnek is köszönhetem, hogy a latin költészetből bástyát és védőfalat építettem, az viszont nagyrészt Weöres hatásának tudható be, hogy a latin nyelv mondattana és

Evilági
pogányság

gondolatmenete valósággal világnézetemmé vált. Hogy ez a latinság nem valóságos volt, hanem virtuális? Hát persze, mint ahogy a Weöres Keletje is olyan Kelet volt, amilyenre az ő képzeletének és főleg a gondolkodásának igazolásául szüksége volt.

Mint ahogy az *Argonauták* második számában megjelent első versem címét, az *Amor fati*-t se Marcus Aureliusból (akit csak hat év múlva olvastam) vagy valamely korábbi auktorból vettem, hanem Nietzscheből – de a szenvedélyes végzetvállalást nagyon antik életfilozófiának tartottam. Hogy aztán a versnek ez az alapérzése hogyan is egyezett életemnek azzal az alapvető, már tudatom kialakulása előtt csírázó, lényegében keresztény, pontosabban katolikus (de úgy hittem, Engels dialektikus materializmusának végkövetkeztetésével is összevágó) igényével, hogy az elrendeltetést, legalábbis a földi elrendeltetést – pl. az osztály- és rétegnehezkedést – le kell győzni? Akkor már folytathatnám az utólagos kérdészködést: a harmadik számban megjelent, hosszú, legalábbis annak idején még hosszúnak számító verssemnek (*Magány, betegség, este, hajnal*) hitvallón evilági pogánysága – „Csak itt és egyszer! Soha, soha többé!” – hogy fért össze az elmúlt években kételkedve kiókumlált kereszténységemmel? és hogyan az utóbbi vers érzéken tragikus epikureizmusa a nem sokkal korábban kidolgozott *Amor fati* lendületesen komor sztoicizmusával? Hiába, én nem voltam olyan következetes gondolkodó, mint Weöres, akit minden proteusi alakváltáson át ugyanannak az egyszerű világnézeti alapképletnek a logikája vezetett. Engem vi-

szont Veres Péter (gyakran használt szavával) akár „eklektikus”-nak is nevezhetett volna – ha ugyan figyelmére méltat.

Túláradó
nagylelkűség

De ha egyre inkább ellentétes irányba tértek is el gondolataink, annyi bizonyos, hogy a mi nemzedékünkben mi ketten voltunk azok, akik gondolkodtunk, mármint a verseinkben is, akiket érdekelt a filozófia – persze, költők filozófiájáról van szó, nem hivatásos filozófusok tudományos igényű rendszereiről. Érdekes, hogy ezt Sanyi vette előbb észre – ő figyelmeztetett rá engem. Kár, hogy elveszett az erről szóló levele, mert ezt az észrevételét is formásan, erőteljesen, mondhatnám, nyomdakészen, sőt, az utókorra készen fogalmazta meg. Azért is kár, mert példásan nagylelkű levél volt. Egy ugyancsak levélre küldött versemre válaszolt benne – *Egy ifjú költőhöz* –, amelynek címzettje nem ő volt, persze, hanem egy új költőtípus és bizonyos, újfajta kritika, de azért korábbi (tehát nem bölcséleti) vitáink némely érve és indulata is lecsapódott benne. Weöres, nyilván éppen ezért, udvariasságból – vagy miért ne ismételném meg? túláradó nagylelkűségből –, aránytalan dicsérrel nyilatkozott róla, többek közt azt mondta rá: a keatsi *beauty is truth, truth beauty*. Ez a versem különben rajta kívül senkinek sem tetszett, aki látta, visszakaptam a *Nyugat*-tól is, úgyhogy mint sikerületlent félretettem. Radnóti azonban, amikor nemsokára Cs. Szabónak segített a Cserépfalvi kiadásában készülő *Európai költők* magyar részének szerkesztésében, megkérdezte, nem adnék-e valamit, ami még nem jelent meg, mire átnyújtottam neki egy dossziét, ami-

ben rövid turkálás után fölfedező örömmel bukkant rá az *Egy ifjú költőhöz* kéziratára. Mikor megjelent, az akkori fogalmak szerint sikere volt, még azoknál is, akik egy évvel azelőtt visszaadták, sőt, azt hiszem, sokáig ez maradt viszonylag legnépszerűbb versem: szavalták, emlegették.

Egyébként az *Argonauták*-ban megjelent versemet, az *Amor fati*-t is visszakaptam, Babbitstól személyesen, olyanformán, hogy két versemet vittem el neki, és a másikat fogta magánál. Erre csak annyit jegyzett meg:

– Ugyanaz a forma, mint a *Szibinyáni Jank*. De Arany legalább egyszer megdöccenti a ritmust: „Zsigmond, a ki/rály, a császár.” Engem egy kicsit zavar ez a zavartalanul jó verselés.

Hát persze, most Illyés befolyása alatt áll, gondoltam, és viszolyog mindentől, ami Kosztolányi vagy akár a saját maga régebbi verselésére emlékezteti. De túl ezen azt is éreztem, hogy újabban már nem olvasa verseimet olyan helyesléssel, mint korábban. Nem tudtam elgondolni, mi oka lehet rá. A következő év utóján új kötetem, a *Menekülő Múza* megjelenése után hallottam is, hogy a korábbi, a *Levél a szabadságról*, jobban tetszett neki. Pedig biztosan tudtam, hogy most jobb verseket írok. Valakinek állítólag azt is mondta, hogy az új kötet „nem olyan őszinte”, mint a régebbi volt. Ami aztán sehogy se ment a fejembe, hiszen tudtam, hogy bátrabban írok magamról, az életemről, érzéseimről, nézeteimről. De ma már sejtem, hogy az a megjegyzése az őszinteségről – ha ugyan valóban elhangzott – aligha vonatkozhatott

verseim tartalmára, inkább a hangnemére – és utólag igazat kell adnom Babitsnak. Annyi bizonyos, hogy újabb verseim távolról sem voltak olyan „pestiek”, mint a *Levél a szabadságról* jellegzetes darabjai. A körülöttem hömpölygő-bugyborékoló, közönséges nyelv szavait, szó- és mondatfűzéseit nemigen alkalmaztam ezekben: óvakodni kezdtem a különböző anyagok vegyítésétől, a groteszk hatástól – tudatosan is „nagy ívű” lírára törekedtem, szépségre, nemeségre, egységesebb, emelkedettebb hangra, klasszikumra. Ehhez a szándékhoz simult – a szó szoros értelmében *simult* az a szabályosabb verselés is, amelyhez eljutottam, és amely, úgy látszik, sértette az „öreg” Babits fülét.

Mindez, mondom, utólagos belátás. Akkor nem értettem Babitsot, csak azt láttam, hogy verseimet már nem fogadja olyan érdeklődéssel és bizalommal, mint azelőtt – és ez fájt. Annyira fájt, hogy nem is szóltam róla senkinek – még Etinek sem, akit egyre szorongatottabb állapotában amúgy is meg akartam kímélni külön kételyeimtől és kudarcaimtól. Anyám azonban maliciózus lény volt, és legmaliciózusabb éppen az övéivel: ezeknek aztán minden allergikus és neuralgikus pontját ismerte, látatlanban is rátapintott – mert egyszer így szólalt meg:

– Pista, te most sokat szerepelsz. De a *Nyugat*-ban egy idő óta ritkábban látom a nevedet.

Az *Amor fati*-t mégsem csupán azért adtam az *Argonauták*-nak, mert Babbitstól visszakaptam, hanem azért, mert akkor azt képzeltem, fontos versem, aminthogy azt hittem arról is, amelyik az utolsó

Gyilkosok számban jelent meg – ezt már egyenesen a mi lapunknak adtam. A *mi lapunk* – ezt nemcsak azért mondom így, mert otthon éreztem magam benne, hanem egy ideig azt reméltem: ez az a hely, ahol a mi finnyás, társulástól tartózkodó társaságunk nemzedékké fejlődhetik össze. Hiszen egy darabig úgy is látszott, hogy sikerül. A felsoroltakhoz csatlakozott Keszthelyi Zoltán és Forgács Antal, akit mindnyájan szeretünk, egy szép, balsejtelmű versével – „A késeket mily kormosképű gyártja? A gyilkosnak mindig akad barátja...” –, és ez a gyilkos megsokszorozódik a következő lapon, Szemplér Ferenc *Gyilkosok* című versében. Hozzáteendő, persze, hogy e versek idején a gyilkosok már a határunkon álltak, és összeszűkültek határaink között is a gyilkosok egyre nyíltabban gyártották a késeket. „Kört-álló farkasok” fogairól írt Szemplér, ugyancsak az *Argonauták*-ban, egy másik versében, amelyet így fejezett be:

*Nőnek a felhők, fenevadként
rázják szőrös fejök,
fejem fölött, hegyeim fölött,
egész Erdély fölött.*

És csatlakozott a nemzedékhez Takáts Gyula is – sorsának tömören klasszikus képét festi meg az *Argonauták*-ban egy egészében és minden sorában egyaránt nagy verse. És megjelent köztünk Vészi Endre, akit ugyancsak Babits fedezett föl, és első kötetéről, az *Ünneprontó*-ról az idő tájt írt a *Nyugat*-ba Lesznai Anna, ezzel az emlékezetembe ragadt, szép mondatá-

val: „mint a falánk óriás, emberszagot szimatoltam”. Vészi abban az időben járt is egyszer nálunk, a Hold utcában, és erről a látogatásáról említést is tett valamelyik írásában, évtizedek múlva. Ennek az említésnek nemcsak azért örültem, mert mindig szerettem őt, verseiben és személyében egyaránt, hanem azért is, mert az emlékezés meghatottságából kitűnik, hogy a fiatal vésnöksegéd (azt hiszem, akkor már az volt) úgy nézte a mi kettőnk betegségtől, hatóságoktól, nyomorúságos gondoktól szorongatott, erkélyével a gesztenyefa ágai között lebegő, már pusztulni rendeltetett mentsvárunkat, meg Eti alakját, meg a kakaót meg vajás kenyeret (ami akkor még távolról sem volt olyan különlegesség, mint az ötvenes évek elején, amikor én fogyasztottam Gergely Sándorék-nál a Svábhegyen), akár valamilyen finom, felsőbb világot – egy kicsit úgy, ahogy előző évben én láttam Babitsék esztergomi házát a „kávé gőzöl, édes, erős illat”-ával.

Emberszag

De talán a verseknél is fontosabb, mindenesetre jellegzetesebben egyedülálló vonása volt az *Argonauták*-nak a fordítások aránya és futtatása. Tőlem az első számban Vergilius első eklogája jelent meg. Ez volt első latin fordításom egyúttal – még idegemben, sőt kezemben is a gyönyörűség, ahogy a *Tityre, tu patulae recubans sub tegmine fagi Sylvestrem tenui Musam meditaris avená*-t néhány napos ízlelgetés, megforgatás után magyarul a tiszta papírra tettem: „Tityrusom, te a bükk terebélye alatt heveréssel S halkszavu nádsipodon felidézed az erdei múzsát.” Az *Argonauták*-ban jelent meg a latin költészet megmagyarításának

egyik legfényesebb diadala is, Radnóti Tibullus-elégijája, a *Detestatio belli*, mely egyúttal a Radnóti-líra egyik szuverén bravúrja. „Mindez a sárarany átka, sosem volt háború addig, Míg kopogó fapohár járta a víg lakomán” – azt hiszem, ennek az egy láb híján csupa daktilussal táncoló disztichonnak ismételtetése közben tudatosítottam magamban, hogy Miklós formatudása a kezdeti, dacos szabad versek után alig néhány év elteltével milyen titokzatos tökélytel tündöklék már. Sappho töredékeihez is Trencsényi-Waldapfel Imre fordításaitól kaptam kedvet; Illyésnek erőteljes Catullus-versei jelentek meg az egyik szám élén; Rónai Pál pedig, akit még a Markó utcai gimnáziumból ismertem, bár két osztállyal fölöttem járt, a nagyszerű *poetae minores* magyarországi fölfedezője, ismeretlen latin hajóséneket tett közzé. Devecseri akkor még csak próbálgatta a fordítói mesterséget, Mimnermoszal. De nemcsak antikokat közölt a lap klasszika-filológiai szerkesztője. Itt jelentek meg Kerényi Lawrence-fordításai és Kardos László első Barrett-Browning szonettjei. Szabó Lőrinc egy osztrák költővel szerepelt; én pedig, elirigyelve az ő csodálatos Vigny-fordítását, a *Római hölgy fürdője*-t, megcsináltam annak ikerversét, a *Zsuzsánna fürdője*-t. Itt kísérleteztek először párhuzamos fordítások közlésével, mármint újakéval: Kardos László és Keszi egymás melletti hasábokon versengett Goethe *Bűvésznas*-ával. És tudtommal az *Argonauták* vezette be azt a módszert – és azóta sem követték e példáját –, hogy a fordítások fölött vagy előtt nem az idegen, hanem a magyar költő nevét tüntették föl elvszerűen elsőnek.

Ez hiú külsőségnek látszhatik – valójában a fordítás művészetének tudatos hirdetése volt. Amellett ez az egyéni védjegyeket hangsúlyozó fordításművészet távolról sem a nagyobb egyéni szabadság igényével vagy éppen az akkoriban legvirágzóbb „átköltés” műfajának irányában tudatosodott – mondhatnám, inkább az egyéni felelősség követelményével. Talán az *Argonauták* körül (ma úgy mondanák: műhelyben) kezdett kialakulni a fokozott formai és tartalmi hűségnek az a módszere, mely a következő két évtizedben látványos diadalokkal bizonyította igazát, hogy aztán az újabb évtizedek nagyüzemi termelésében a gépies gyakorlat és az elidegenítő ellenőrzés formalizmusa a fordításművészetnek éppen egyéni felelősségvállalását kezdje ki.

Sokkal szegényesebben szerepelt a széppróza az *Argonauták*-ban. A Tóth Árpád Társaság kezdeti magvához képest csak egy gazdagodást veszek észre: az *Öregség*-et, Sőtér István keserű-szép novelláját. Ez is inkább hozzácsatolás volt, mintsem fölfedezés: Sőtérnek már ismertem egy-két novelláját a *Válasz*-ból. Benne láttam az első elbeszélőt, aki hozzánk tartozik, jellegzetesen a mi nemzedékünkhöz, akinek prózáját fivéri kapcsolat fűzi a mi líránkhöz. Ezt a nemzedéki-séget a kritikusok tudvalevően hiányolták bennünk: nem csoda – én sem tudtam volna meghatározni a mibenlétét, csak éppen a létében voltam bizonyos. Hiszen akkor még Sőtér prózáján is átsejtett Gelléri mesélő hangja, sőt, amögött a Krúdyé – mi volt hát az a csak-övé, csak-miénk benne? talán az új francia próza közelsége, a Giraudoux-é, Julien Greené? az a

tételes világnézethez nem kötött hitrekészség, amelyet az értetlenek olykor még a lemondással is össze tudnak tévesztetni? És a tetejébe valamilyen rendíthetetlen egészség a homályban is, ha úgy tetszik, a dekadencia és a morbiditás határán – talán ugyanaz a tartózkodás, amit Kenyeres Zoltán, utólag, a nemzedék lírikusaira visszatekintve, költői józanságnak keresztelt el. Ilyen volt a személyes megjelenése is. Cs. Szabónál találkoztunk, a Rádióban, együtt mentünk el, és jó darabig sétálgatva ismerkedtünk. Nyár volt, fehér vászonruhát viselt, afölött kerek koponyát, napbarnított, széles, alföldi arcot. Lelkesen beszélt – ha akkor ilyesmi egyáltalában eszembe juthatott volna, telt zengésű hangjából megjósolhattam volna az eljövendő, kitűnő szónokot, előadót, fölszólalót. Markánsan művelt hangsúlyozásából viszont ráismerhettem volna (már a harmadik *volna!*) az Eötvös-kollégistára – de én csak egy jó évtized múlva, már a kollégium szétveretése után vettem észre, milyen mély és múlhatatlan, közös vonásokat viselnek e pótolhatatlan intézmény legkülönbözőbb származású és természetű neveltjei.

A Rádióból kijövet (vagy talán a Széchényi Könyvtárból) találkoztam először – még hozzá ő is fehér vászonruhában volt – Szentkuthyval is. Ő nem jelent meg az *Argonauták*-ban, sem a Tóth Árpád Társaságban: mi, nemzedéktársai, még annyira sem tudtunk mihez fogni vele, mint Halász Gábor vagy akár Babits, nem is beszélve Németh Lászlóról, aki olyan bámulatos éleslátással fedezte fel őt a *Tanú*-ban.

60 Én magam idegesen, idegenül, irányt vesztetten bo-

lyongtam a *Prae*-ben, aztán lemondtam az expedícióról – következő, majdnem olyan vastag könyvét is (*Az egyetlen metafora felé* volt útbaigazító címe) csak utólag olvastam. De ő maga, mire – már nem tudom, hol – az első pohár sört megittuk, máris lenyűgözött. Mindennel. A hórihorgas megjelenésével, koponyájának döbbenetes dudoraival, szirtszerűen elkeskenyedő nyúlványaival és szögleteivel – mintha egy középkori szobrász, prehisztorikus kőfejre bukkanva, megpróbálta volna gótikusra átfaragni –, aránytalan arcjátékával és mozdulataival – ahogy már első léptei közben (pedig én sem vagyok kis termetű), hogy jobban hallja, mit mondok, le-lehajolgatott hozzám, többszörös görbülettel. Azzal a fölfoghatatlan egyveleggel is, ahogy bohóc és pápa volt egyben, akárcsak Fellini fantasztikus főpapjai a *Róma*-ban, vagy saját maga nagyszerű, kései hőse, Szilveszter. Amellett még a nyelvében is, a szóbeliben és az írásbeliben egyaránt, volt valamilyen párhuzamosság a Tersánszkyéval, habár nem sok azonos szóra, mondat-szerkezetre lehetett volna találni a kettejükében. Szentkuthy *akkori* stílusa is (mert észrevétlenül az is változott, fejlődött, lényegében tisztult az évtizedek folyamán) valamilyen sose létezett nyelvi képződmény volt, mégis eleven, sőt, akár vérbőnek is mondható. Fölhasznált sok mindent a korabeli, pesti nyelvjárás németes vagy lipótvárosias vagy hanyagul és magasröptűen intellektuális társalgásának elemeiből, de aligha többet, mint Tersánszky a valóságos nagybányai beszédből. Egyszer meg is kérdeztem tőle – nem olyan nyíltan és egyszerűen, mint Ter-

Bohóc és pápa

sánszkyt a Franklin feketéjén, hanem körmönfontan és mintegy mellékesen –, honnan veszi ezt a nyelvezetet, de ugyanúgy csodálkozott az értetlenségemen, ahogy Tersánszky, és ha bonyolultabban is, lényegében ugyanazt a választ adta: ő úgy ír, ahogy beszél, ahogy az emberek beszélnek. És annyi bizonyos, hogy akármilyen különböző rétegek keveredtek és csavarodtak össze a szerkezetében, egyvégtében egységes volt, és ha az ember túljutott első meghökölésén, magától értetődő – a maga nemében természetes.

Az *Argonauták*-ban azonban a széppróza szűkös szereplését szerencsésen ellensúlyozta a tanulmányok érdekessége és változatossága – a lapnak talán mégis ez volt a legfontosabb anyaga. Szándékosan mondtam tanulmányt esszé helyett, holott a magyar esszé új virágzásának voltak tanúi ezek az esztendőök, amelyeket sokan esszékorszaknak neveztek. De az *Argonauták* cikkei nem törekedtek az esszé színességére, sem a szellemességére: filológiai fogantatású munkák voltak, bár távolról sem száraz szakdolgozatok, hanem jól megírt és már csak terjedelmüknél fogva is érdeklődéssel olvasható, tudományos hitelű értekezések. Témájuk is többnyire érdekes volt. Kövendi Dénes ügyes, kisesszének is beillő, szép, rövid összefoglalót írt Hérakleitoszról és Mimnermoszról. A nagyon tehetséges, fiatalon megölt Honti Jánosnak két érdekes tanulmánya jelent meg a lapban, egyik a középkor Odüsszeusz-képéről, a másik *A sziget kelta mítoszáról* – ennek a hatása bennem élt még húsz év múlva is, a *Trisztán* írásakor. Dobrovits Aladár ta-

nulmánya pedig a *Gilgames* magyar fölfedezésének és kultuszának nyitánya volt.

A hajó iránya

Ennyiből is kitűnik, hogy az *Argonauták* nem tagadhatta volna le családfájáról az antikvitás tudósainak szent Szigetét. De ez a leszármazás – amely természetesen amúgy sem vonatkozott a lap eredeti, szépirodalmi anyagára – csak oldalági volt. Mert az *Argonauták*-ban a germán forrásvidékről fölszálló, filológiai fantáziát hathatósan fékezte a nemzedék – használjuk csak megint Kenyeres Zoltán szavát – költői józansága és magának a hajónak határozottabb iránya, mondhatjuk akár politikai iránynak, habár nem abban volt határozottabb, hogy hova akar, hanem abban, hogy hova nem akar semmiképpen sem eljutni. Aztán meg nagy különbség az is, hogy az *Argonauták* tanulmányai között nem egy jelenkori, sőt, magyar témájú is akadt. Keszi például a fiatal Babits ritmikájáról írt szakértőn szellemes tanulmányt, Waldapfel Imre pedig Prohászka Lajos akkoriban megjelent, szenzációnak számító, izgalmas igazságai-
val és termékeny tévedéseivel egyaránt nagy hatású könyvéről komoly terjedelmű és felkészültségű kritikát. Babitsot ez a könyv egyik legnagyobb és legszebb, a német szellemi behatolás ellen mozgósító tanulmányára ingerelte, *A magyar jellem-ről*; Waldapfel dicsérőbben írt róla, de általános elismerését megkérdőjelező, látszólag filológiai eredetű ellenvetéseivel tapintatosan jelezte tartózkodását Prohászka Lajos egész sors- és jellemfilozófiájától.

És ott jelent meg Halász Gábor hamar híressé váló tanulmánya John Donne-ról – akinek addig a nevét

sem hallottam. Legközelebb Dorothy Sayers egyik regényében találkoztam a nevével – mert mindeközben lankadatlan élvezettel és érdeklődéssel olvastam detektívregényeket, és amióta Babits elárulta, hogy elalvás előtt legszívesebben vagy Proustot, vagy detektívregényt olvas, már nem is csodálkoztam, hogy emiatt semmi szégyenérzetem sincs. Tudtam, persze, hogy Dorothy Sayers a sznobisztikusabb detektívregény-szerzők közül való – de azért ebből a hivatkozásból nyilvánvaló volt, hogy Donne az idő szerint „divatos” költő Angliában. Azt azonban már nem tudtam, hogy Hemingway is ahhoz a nagy regényhez, amelynek élményanyagát éppen akkortájt szerzte be Spanyolországban, Donne egyik szentbeszédében fog mottót találni. De Donne és társai, a „metafizikus” költők, és köztük is kivált Marvell közelebbi ismeretségét Szentkuthynak köszönhettem, nem csak azért, mert neki megvolt a tizenhetedik századbeli angol költők oxfordi kiadású antológiája, hanem azért, mert ez az egész komplexus neki is legújabb és legszemélyesebb témája volt – Marvell alakját csakhamar be is vonta a *Szent Orfensz Breviáriuma* regényerdejének már burjánzani kezdő sűrűjébe –, és mert az ő érdekfeszítően mulatságos magyarázatai gyorsan bevezettek oda, ahová a magam erejéből csak sokáig sántikálva juthattam volna el. Ezekben a háromszáz évvel ezelőtti metafizikusokban aztán megtaláltam, amit hiába kerestem a kortárs francia lírában: izgalmas és lényegien „modern” költőket. És ez a háromszáz éves modernség idővel meg is tette hatását: kutató szenvedélye, észmámorban lobogó

metafizikája lassan kezdte kikezdeni az én elképzelt latinságom dacos, de ideiglenes védőfalait. Az *Argonauták* legérdekesebb és legfontosabb tanulmánya azonban mégiscsak az volt, amelyikben Szabolcsi Bence számolt be első versünk, a *Mária-siralom* dallamának fölfedezéséről. Az én számomra különösen emlékezetes írás. És nemcsak azért, mert fölizgatott a témája is, természetesen, és mert amint elolvastam, azonmód elővettem a furulyámat, azon próbáltam kifújni a kottamelléklet hangjegyeit. Hanem főleg azért, mert ahogy Szabolcsi Bence leírta, hogyan szerzett tudomást a Guildhallban megtalált, kéziratost francia trubadúrdal (voltaképpen egy fogoly panaszéneke) dallamáról; hogyan következtetett arra, hogy a tizenharmadik századi *trouvère*, a tizenkettedik századi Geoffroi de Breteuil addig csak szövegében ismert *Planctus*-ának szekvenciadallamát vette át; és arra, hogy az ismeretlen magyar szerzetes, az *Ómagyar Mária-siralom* szerzője hívebben ragaszkodott az eredeti, francia dallamhoz, mint az eredeti, latin szöveghez – vérbeli nyomozás: nekem Poirot mester beszámolóit juttatta eszembe. Lám, hát így is lehet filológiai értekezést írni, gondoltam, feszültséget ébresztve, és ez nem rontja le a tanulmány hitelét és színvonalát. Mi következhetik ebből? hogy Agatha Christie módszere a magasabb műfajokban is beválhatik. Ettől fogva évtizedeken át élt bennem a titkos igény, hogy magam is megpróbálkozzam ezzel a módszerrel, de csak nagy sokára került rá sor – leginkább ebben a regényben. És ha már eddig elmulasztottam, legalább

Agatha Christie módszere

utólag itt rójam le hálámat Szabolcsi Bencének, aki ráébresztett erre a lehetőségre.

És hát igen, az *Argonauták* tanulmányai között szerepelt Eti *Beszélgetés-e is a táncról*. Hajnal Anna és Waldapfelné, azaz Petrolay Margit biztatta, hogy írjon meg valamit abból, amit nekik a táncról elmondott. Igazában a *Beszélgetés*-nél találóbb cím és műfajmegjelölés lett volna a „párbeszéd”, mert az *Argonauták*-beli beszélgetésnek mindössze két résztvevője volt: a költő és a táncosnő. Mert végül is Eti a könnyebbik megoldást választotta: a beszélgetés nagyjában a mi egyik vitatémánkról folyt – én ugyanis nem voltam annyira elutasító a klasszikus balettel szemben, mint ő. Igaz, hogy nem csupán hozzám intézte szavait, elvégre nemcsak Füst Milán volt klasszikusbalett-párti: az irodalmi és művészvilág nagyobb része – mármint arról a töredékéről szólva, amelyiket egyáltalában érdekelt ilyesmi – csak a megszokott balettot volt hajlandó táncnak tekinteni.

Most, a dialógust újra olvasva, csakugyan ráismerem akkori szóváltásainkra, de azt gyanítom, a magam gondolatait magam fogalmaztam is meg, mert még mindig érződik rajtuk a valérys fennköltség – márpedig Eti ki nem állhatott semmiféle szenvelgést. Magukról a gondolatokról beszélni sem érdemes: irodalmiaskodó semmiségek – egyébként is csak arra szolgáltak, hogy Eti elmondhassa a magáét. Az ő szövegében azonban jó néhány talpraesett, sőt szellemes észrevételre találtam, olykor meglepő gondolatokra is, mint például, amikor elismeri, hogy a modern tánc a semmiből, azaz pusztán az emberi test

természetes adottságaira építette világát, és hozzáteszi: „Mint ahogy minden hagyomány igenis az élet győzelme a halál felett.” A dialógusban az ő beszédmódja szerencsére sokkal természetesebb, földönjáróbb az enyémnél, de néha, egy-egy irodalmiaskodó fordulatban, még azon is fölfedezem az én egyengető balkezem nyomát. Ezeket a papírizű stílusjegyeket különösen akkor veszem észre, ha az *Argonauták*-beli *Beszélgetés*-t összehasonlítom két későbbi írásával, amelyekben már semmi részem sem volt. A következő évben ugyanis Cs. Szabó rendelkezése elhangzott a rádióban egy előadása Isadora Duncanról, aztán ez a Kassák felszólítására kiegészített előadás *Az új táncművészet kibontakozása* címmel meg is jelent a *Munka* valamelyik számában. A harmadik, *A test művészete*, rövid írás, amelyet élete vége felé jegyzett le, és amely a *Pesti Hírlap Képes Vasárnapja*-ban jelent meg. A három közül ez a legegyszerűbb, legtárgyilagosabb – gondolom, a legjobb is. Egyébként az *Argonauták*-ban megjelent párbeszédnek van egy másik főtémája is: a test és vele együtt a tánc tűnékenysége. Ennél fogva utolsó részének természetszerűen szomorú, sőt, lemondó az alaphangja. Én azzal igyekszem vigasztalni partneremet, hogy a *tünemény* szó ugyanarról a töről fakad, mint a *tünemény*, és hozzáteszem, ismét csak valérys fennkölességgel: „Ebben kell hinni. A tüneményben.” Eti erre véget vet a beszélgetésnek, mert el kell mennie. És amikor megkérdezem, hová, ezzel fejezi be: „Tréningre. A tüneményt idomítani kell és kordában tartani.” A párbeszéd tehát mégis bizakodó fölcsapással végződött.

A tünemény

34. Balassa igazgató úr, lehorgasztott fejjel

Még egy
piszkos cédula

Ez a bizakodás nem is látszott alaptalannak: Sándor László nyugalmazott rendőr-főkapitány megnyugtató levele után – „a rendőrség most a legjobb információt adta Kegyedről” –, mint már említettem, úyszólván biztonságban éreztük magunkat. Néhány nappal az *Argonauták* második száma – és benne a tanulmánya után vette kézhez Eti a második piszkos kis cédulát. Kibocsátója ugyanaz volt: a m. kir. rendőrség budapesti főkapitánysága; keltezése 1937. június 14., tárgymegjelölése: „Vas Istvánné sz. Nagy Etel fellebbezése mozdulatművészet nyilvános tanítására jogosító engedély ügyében”, lényege pedig: „Folyamodó fellebbezése folytán ezen engedélyt visszavonó határozatot a m. kir. belügyminiszter úr 1937. évi június 4-én kelt 181.587/1936 V. a. sz. véghatározatával felülbírált, és azt változatlanul hagyta.”

Mit szoltunk hozzá? ma már el sem tudom képzelni. Csak Béla áll előttem, amint kétségbeesetten kap a fejéhez. És a *volt* rendőr-főkapitány, Sándor László? azonnal és önként kilépett az ügyből. Az is csak most jut eszembe, hogy a m. kir. belügyminiszter úr akkor éppen Kozma Miklós volt, az Új Szellemi Front bábjaja, aki olyan fontosnak tartotta az „ősmagyar” tehetségek pártolását – nehogy átmenjenek az ellentáborba.

Énrajtam nyilván mégiscsak meglátszhatott a csüggedés, mert amikor legközelebb az irodában Balassa igazgató úrral találkoztam, így fordult hozzám:

– Hát magának, Vas úr, miért lóg az orra?

A kérdés is, meg az is, hogy válaszul nyíltan föltártam helyzetünket, arra vall, hogy időközben bizalmasabb viszonyba keveredtem az igazgatómmal. És csakugyan így is volt. Amióta benne állt az újságban, hogy Baumgarten-díjat kapok, aztán az utolsó pillanatban letiltották, nemcsak Balassa úrnál nőtt meg a respektusom, hanem az egész könyvelésben, sőt az eladásban is, meg a gyár távolabbi osztályain, különösen ha itt-ott látták a nevemet vagy éppen hallották a hangomat a rádióban. Meg aztán már nyolcadik éve dolgoztam a Standardben: megszoktak, valamennyire meg is szerettek, annál is inkább, mert látták, hogy semmiképpen sem kell tőlem tartaniuk. Egyébként is, amióta beléptem a könyvelésbe, nagymértékben csökkent az áskálódás, kenyéririgység, nőtt az egyetértés, a kollegialitás – nem az én hatásomra, hanem abból az egyszerű okból, hogy a gazdasági válság következtében évek óta megszűnt minden fizetésemelés, nem leste senki, mennyit kap ő, mennyit a másik; az évi két remuneráció is megszűnt: egyiket egyszerűen elvették, a másikat hozzacsapták a fizetéshez – és ez pótolta az emelést (mivel, a remunerációval ellentétben, beszámított a nyugdíj-alapba). Most már csak előmeneteltől növekedhetett valakinek a fizetése, de mindenki láthatta, hogy belőlem teljességgel hiányzik az ambíció – valójában el sem tudtam képzelni, hogy nekem is legyenek beosztottaim.

Igaz, a zsidó kollégák egy része rossz szemmel nézte házasságomat – ez a bolond Vas képes egy gőj

lányt elvenni! –, de Balassa úr a fölvilágosodottabbak közül való volt: a háborúban orosz fogságba esett, Markovits Rodion *Szibériai garnizon*-jában is szerepel, és nagy érdeklődéssel beszélt a *Pjatiletka* című füzetéről (már nem emlékszem a szerzőjére), mely egy ideig szenzációnak számított, mert kapitalista szempontból ugyan, de nálunk addig nem tapasztalható tárgyilagossággal számolt be az első orosz ötéves tervről. Etitől, amíg ott dolgozott, rossz néven vette ugyan, hogy a munkaidő elteltével pontosan elmegy, de becsülte benne, hogy nemcsak jó gyors- és gépíró, hanem nyelveket is tud – holott nem zsidó lány, és még iskolái sincsenek. Amikor pedig kiderült, hogy Eti azért tartotta be olyan pontosan a munkaidőt, mert este továbbtanult, és hogy végül sikerült diplomát szereznie és iskolát nyitnia – őszintén méltányolta szorgalmát és céltudatosságát. Azt is megtudta valahonnan, hogy Eti apja valamilyen híres futurista.

– Az a Kasnya – szólt hozzám egyszer a villamson, amikor már köztudomású volt, hogy hamarosan összeházasodunk – érdekes ember lehet.

Kissé csalódott ugyan, amikor elárultam, hogy évek óta nem beszélünk egymással, de azért a házasságunk után azonnal meghívott svábhegyi lakására – vagy rózsadombi volt? csak annyi bizonyos, hogy szép, nagy, komoly erkélyen uzsonnáztunk. Felesége zongoratanárnő volt eredetileg – később, a nehéz időkben, láttam, hogy megjelent egy-két zongoraoktatási könyve –, ők hát Etivel zenei témákról és zene meg tánc összefüggéséről beszéltek, és így elvergődünk, anélkül hogy irodai dolgokról, vagy ahogy ne-

vezni szokták, „üzletről” társalogjunk – ami illetlenség lett volna.

Kivételes
helyzet

Az irodában Balassa úr amúgy is már jó ideje kíméletesen bánt velem: elmúltak azok az idők, amikor fiókellenőrzést tartott nálam, és ha valami hibát követtem el, akkor sem igen ordított. Talán azt is belátta, hogy ha a fiókomban képtelen vagyok is rendet tartani, a rám bízott folyószámlákat úgy-ahogy mégiscsak elkezelgetem. Stellerrel, a csoportfőnökömmel mindig is jól megvoltam – és ha nem tudtam is elképzelni, hogy beosztottaim lennének, abban az illúzióban élhettem, hogy főnök sincs a nyakamon, sem a sarkamban. Így hát a Standard könyvelésében is kezdtem kivételes helyzetbe kerülni: nem igyekeztem, de nem is szorongtam; senki sem tartott tőlem, de senki nem is zaklatott – nyugton hagytak, vagyis elfogadtak olyannak, amilyen vagyok.

Ami csak azért volt lehetséges, mert én is elfogadtam a könyvelést, a gyárat, a munkát olyannak, amilyen. Rég nem álmodtam már számsorokról, a hivatali munkám rég nem volt már az a hétfejű sárkány, akivel naponta meg kell küzdenem: hozzátartozott a nap, a hét, a hónap, az év ritmikus körforgásához. Megszerettem a munkámat? Nem. De kívülről néztem rá, és önmagamra is, aki végezte, és valamilyen erőt adó öröm és elégtétel volt, hogy meg tudok vele birkózni. Az igazság kedvéért azonban hozzá kell tennem: hogy a robot rutinná könnyebbedett, abban volt némi része a Gömbös-korszaknak is. Amint ugyanis az utolsó, a győztes, az igazi Gömbös-kormány uralomra lépett, csakugyan hoztak egy-két mi-

nireformot. Ilyen volt az a szigorú rendelet is, amely megtiltotta a fizetetlen túlórázást. Akkor már a zsidó vagy zsidó vezetés alatt működő vállalatok kezdtek komolyan tartani a kormányzattól – így nálunk is egyik napról a másikra erélyesen véget vetettek az értelmetlen, de általános és különösen a könyvelésben az irodai illemhez tartozó túlórázásnak: csak azok maradhattak ott munkaidő után, akik erre külön engedélyt kaptak, és ezeknek a túlóradíját meg is fizették. Balassa úr ezentúl nem azért járta végig munkaidő után a könyvelést, hogy megnézzze, mindenki ott maradt-e, hanem ellenőrizni, hogy elment-e mindenki. És ekkor, persze, kiderült, hogy azt a munkát, amit addig lázas tevékenységgel húztak ki késő estig, nyugodtan el lehetett végezni nyolc óra alatt, csak a havi mérleg idején kellett néhány embernek egy hétig – év végi mérlegkészítéskor egy hónapig túlórázni. Az új renddel vele járt, hogy akadtak, akik versengtek érte, hogy túlórázhassanak – most már nem az igazgató kegyéért, hanem a nagyon is elkelő fizetéstöbbletért. Én nem tartoztam közéjük: ötkor fölszabadultan álltam fel az íróasztal mellől. Ez a megkönnyebbülés nem csupán a visszanyert óráknak volt köszönhető, hanem annak is, hogy lemúlt rólam egy mindennapi, kínos érzés. Addig ugyanis öt óra után a túlbuzgó kollégák között is még mindig magamon tudtam Eti szemrehányó tekintetét – hiszen elégszer a fejemhez vágta, hogy ingyen túlórázni általában is gerinctelenség, szocialistához meg különösen méltatlan. Másrészt meg, ha megembereltem magamat, és teszem azt, hatkor fogtam a kalapomat, hátamon sej-

tettem a többiek megvető vagy méltatlankodó pillantását. És be kell vallanom, hogy még ma is, ha néha Bornemisza Gézának, a Gömbös-kormány iparügyi miniszterének nevére bukkanok a hajdani krónikákban, alig tudok visszafojtani bizonyos hálaérzetet: nem a fasizálódó Magyarország egyik államférfiának fogalma fűződik a nevéhez, hanem azé a hatalmasságé, aki megszabadított a túlórázás terhétől – és ez az ösztönös hálaérzet könnyebben megérteti velem, hogy azoknak, akik ennél nagyobb kedvezésben részesültek valamelyik rendszertől, milyen nehéz azt elfogulatlan politikai ítélettel tekinteniük.

Az persze nem jutott eszünkbe, hogy ezt a kedvezést már nem a mi kedvünkért szorgalmazták, hanem azokért, akiket a helyünkre akartak állítani. Az „örösváltásnak” mi még csak az előszelét éreztük, abból is csak annyit, amennyi a városnak eddig az üzemi pereméig elhatolt: Gömbösnek, amint szilárdan megült a hatalomban, gondoskodnia kellett volt különítményes bajtársairól, és úgy látszik, annyi volt belőlük, hogy még a Standardre is jutott egy-kettő – gondolhatni, hogy nem a legérdemesebbek, mert azok előkelőbb helyekre pályáztak. Legtöbbször a ránk löcsöltek közül el is keveredtek az üzem hullámverésében, csak egy maradt a felszínen: vitéz Kocsis – a keresztnévére már nem emlékszem, és arra sem, hogy mi volt a német vagy szlovák vezetékeve a Vitézi Szék megmagyarítása előtt. Az eladási osztályon helyezték el, de igazi munkaköre a közbenjárás, magyarul *kijáras* volt: ha el kellett valamit érni, intézni a HÜM-nél (Hadügyminisztérium) vagy a Postánál, őt

Nem a mi kedvünkért

küldték: bizonyosra lehetett venni, hogy mindenütt rátalál valamelyik hajdani bajtársára, cimborájára a kellő helyen. Amellett nálunk sem idegenkedtek tőle. Hosszú, keskeny koponyájú, kese bajszú, katonatiszti tartású, magas, szikár ember volt, a mindig sötét civil ruha mégis lógott rajta – mintha még mindig nem szokta volna meg. De közvetlen és kedélyes volt, sőt, kedélyeskedő, mindenkihez volt egy jó szava, szeretett és jól tudott zsidó vicceket mesélni, amivel hamar közkedvelté tette magát. És kollegiális volt: ha éppen nem küldték valamelyik magas hivatalba, igyekezett dolgozni, ott maradt a többiekkel, és ha az eladási osztály már hazament, rendszerint ájtott hozánk, a legtovább túlórázó könyvelésbe, segített, de inkább érdeklődött: ez hogy van, az mit jelent – mintha ki akarná tanulni ezt a megvetett munkakört is. Ha időnként mégis korábban ment el, huncutul hunyorított, és odavetette a kollégáknak:

– No, én megyek: pártnapom van.

Ezen mindenki röhögött: bizonyosra vettük, hogy ilyenkor félrelép (családos ember volt), vagy másképpen rúg ki a hámból. De hét év múlva, mikor a németek bejövetele és a zsidó vezérkar kidobása után ő lett a Standard vezérigazgatója, kiderült, hogy igazat mondott: csakugyan a pártba ment, valamelyik szélsőjobboldaliba, persze. Még olyat is hallottam, hogy Weesenmayer (aki utóbb a Standard igazgatósági tagja lett) az ő lakásán találkozott Imrédyvel. A szökésének is többféle változata volt forgalomban, csak abban egyezett meg mindegyik, hogy végül Németországban alapított üzleti vállalkozást. Azt hiszem

azonban, hogy ezek a vad legendák annak ellensúlyozásául születtek, hogy annak idején mindenki olyan jelentéktelen, külddide-külddoda figurának látta őt a Standardben. Igazgatóm is, mikor arra a kérdésére, hogy miért lógam az orromat, részletesen elmondtam, hogy áll a helyzet, azonnal így vigasztalt:

– Ne féljen, a Kocsis majd elintézi.

Másnap együtt hívatott be kettőnket, megint elmondatta velem az addig történeteket, aztán szigorúan vitéz Kocsisra bízta a betiltás visszavonását. Az zsebre vágta a megvonó határozatot, a fellebbezést meg a véghatározatot, vigyázzba vágta magát, és azt mondta:

– El lesz intézve.

Ezek után megint lehetett bizakodni: elvégre olyan időkét éltünk, hogy a volt különítményes tiszt jobb közbenjáró lehet, mint a volt rendőr-főkapitány. De ez a Jóreménység foka is hamar eltűnt mögöttünk. Vitéz Kocsis már néhány nap múlva jelentkezett – üres kézzel. Az igazgatói szobában éppen Steller meg én referáltunk a belföldi adósok A–K csoportjáról. Vitéz Kocsis jelentése nem tartott sokáig. A Belügyben azt mondták neki:

– Kommunista ügy: *nicht anrühren*.

Balassa úr nem szólt egy szót sem, csak lehorgaszotta fejét. Mire fölemelte, már csak énrám nézett – szemrehányás nélkül. Aztán folytattuk a folyószám-lákat A-tól K-ig.

35. A Rém

Még egyszer
Schweinitzer

Nem is tudom, hogy vitéz Kocsis, illetve a Belügy-minisztérium sommás tájékoztatója, a „kommunista ügy: *nicht anrühren*” Etire hatott-e nyomasztóbban vagy az anyjára. Kassákné mosdatlan szájjal szitkozódott, valahányszor Schweinitzerről beszélt, arról a sötét striciről, aki becsapta őt, hiszen amikor 1929. szeptember 1-én Pozsonyból Kassákkal együtt megérkezett a hajón, és a késő esti órákban egyenesen fölrohant hozzá, és a délelőtti tüntetésen lefogott Etit kihozta a rendőrségről, Schweinitzer szavát adta neki, hogy az eset nem kerül a kartotékra – ha Kassákné szavát adja, hogy Eti nem fog részt venni kommunista szervezkedésben. És hogyne emlékeztem volna vissza én is a tündöklő arcára, ahogy éjszaka a Simpson kávéházban a megmentett Etinek – aki akkor már nem állt szóba velem – és az ijedtségéből magához tért *Munka*-kör egész hosszú asztalának elmesélte, milyen „aranyos” volt hozzá Schweinitzer! És az akkori diadalmámor, úgy látszik, nyolc év múltán is olyan hevesen élt benne, hogy most annál kétségbeejtőbb kudarcnak érezte, személyes vereségének a becsapását, azt, hogy Schweinitzer így semmibe tudta venni őt. Éppen ezért, kifogyván szitkaiból, nála szokatlan csüggedés fogta el: az volt a véleménye, hogy nem érdemes további lépéseket tenni, mert ha Schweinitzer képes volt ilyen hitványságra, akkor semmi jó sem várható tőle.

76 Ebben is maradtunk. Én különben is eléggé értetlenül néztem a fölháborodását: ilyen okos asszony lé-

tére és a Kassák mellett eltöltött évek tapasztalataival csakugyan el tudta képzelni, hogy a rendőrség élén – legalábbis Magyarországon – egy szótartó gentleman állhat? Két évvel azelőtt jelent meg a *8 Órai Újság*-ban, és minden sorával belénk ivódott József Attila verse, a *Levegőt!* Persze hogy minduntalan eszembe jutott: „és nem tudhatom, mikor lesz elég ok, előkotorni azt a kartotékot. . .” Hát most előkotorták. De mi volt az az „elég ok”?

A kartoték

És huszonöt év múlva kezembe került az a kartoték, Nagy Etel fakószürke, rendőrségi kartotékja. Mindössze két szó volt rágépelve: „komm. albérlő”. Egy élet – nem, három élet – balképzelve foszlott szét egy pillanat alatt. Szóval, Eti hivatásbeli megaláztatására, tönkretételére nem az volt „elég ok”, hogy huszonnégy évesen, éppen Bécsből hazajövet, a bécsi, szabad ficáinkoláshoz szokva, az 1929. szeptember 1-i tüntetésen – tehát nem a történelmi nevezetességű nagy tüntetésen, hanem annak egy évvel korábbi előzményén –, óvatosságra mit sem adva, föltűnően kiáltozott. Hanem az, hogy huszonöt éves korában, becsületből inkább, mintsem az eljárás célszerűségéről meggyőződve, Klotild utcai, nyomorúságos padlószobáját két hétre kölcsönadta egy jó családból való úrilánynak, akivel csöppet sem rokonszenvezett, de aki éppen nyakig el volt merülve a kommunista mozgalomban; mégpedig azzal a feltétellel adta kölcsön, hogy ő maga nem találkozik vele, és B. Á. nem jelentkezik be az alatt a két hét alatt a Klotild utcába, de tudtunk nélkül valahogy mégis bejelentkezett, méghozzá, ha jól emlékszem, nem a saját nevén;

és ez a bejelentettség, éppen mert nem tudtunk róla, több hónapig érvényes volt – ameddig csak Eti el nem költözött a Klotild utcából. B. Á. tehát megszegte, Schweinitzer viszont betartotta szavát. És Kassákné ezt sohasem tudta meg – pedig, úgy lehet, mégiscsak ő lett volna az egyetlen, aki jóra fordíthatna volna Eti ügyét. Mi ketten többször is láttuk B. Á.-t, hangversenyen, utcán, és ha nem is több rokonszenvvel, de érdeklődéssel nézegettük, mert nagyon szép, tüzes szemű, remek alakú, mindig elegánsan, sajátos, kommunista eleganciával öltözött nő volt – és nem gondoltuk, hogy igen, ezért volt.

De hogy miért éppen akkor kotorták elő azt a kartotékot, hiszen a határozathozatalkor már évek óta ott lapulhatott a rendőrségen – bizony, máig is megfejtetlen maradt.

És Eti, persze, még kevesebbet tudott meg abból, hogy miért történt vele az, ami történt. Becsapatásának tudata (hamis tudata, ha úgy tetszik) valamilyen keserves, meghasonulási folyamatot indított el, azaz inkább mélyített el benne. Hiszen már nyolc évvel azelőtt bizonyos, észrevétlen meghasonlottságba szorította őt anyjának szava, melyet Schweinitzernak adott – mert inkább ez tartotta vissza a kommunista mozgalomtól, semmint mesterségének és művészetének érdeke és fegyelme. És újabb meghasonlást hozott rá házasságunk – nemhiába, hogy jó ideig húzódott tőle: az így létrehozott áramkörben a nomád hajlama és a belénevelt, de második természetévé lett kötelességtudása közötti feszültség elkerülhetetlenül rövidzárlatokhoz vezetett. Könnyű volt nekem a há-

zasságot kívánni: a gyakorlati előnyeire gondoltam, és arra a sok fonákságra és kényelmetlenségre, amivel a mi szabad összetartozásunk járt. De eszem ágában sem volt, hogy életünket – és főleg Eti életét – újabb szabályokkal kössük meg. És arra sem, hogy nálunk bármi értelemben *báztartás* lesz. Akkor hát lelkiismeretlenségnek tekintsem, hogy Etit feleségül akartam venni? Akárcsak azt, hogy hazahívtam Bécsből? Én azzal nyugtattam a lelkiismeretemet, hogy minden megjegyzésemmel, mozdulatommal, mosolyommal több és több szabadságra, lazaságra biztattam Etit. De ő az a szerencsétlen természetű nomád volt, akiben nyoma sincs a lazaságnak. A házasságot meglepetésemre komolyabban vette, mint ahogy én gondoltam vagy éppen kívántam volna – és penitenciaszerű önkorlátozásokkal keserítette. Még megdöbentőbb volt a tisztaságnak, takarításnak, takaroságnak az a megszállottsága, mely a mi bizonytalan, szedett-vedett szegénységünket a rendezett polgáriság látszatába öltöztette – ez tudta például az ifjú Vészi Endrét meghatódásig megtéveszteni.

„Kommunista ügy: *nicht anrühren*.” Szóval, Schweinitzer becsapta őket – anya és lánya is ezt gondolta. És az a fogcsikorgató lemondás, amely Martos Flóra halálának rémhírére – de ez a rémhír hamarosan beigazolódott – kétségbeesett lelkiismeret-furdalásban tört ki, most önmarcangoló dühbe fordult. Hát érdemes volt ezért a szószegésért, ezért a becsapatasért visszatartani magát onnan, ahova hite és hajlandósága vezette volna? Ilyenformán tehát akármi állt is azon a kartotékon, és akár megszegte, akár betartotta

Önmarcangoló düh

Kelepcében szavát Schweinitzer, a határozat és a véghatározat, ha nem is jogos, de lényegében igazságos volt: nem rágalmazták Etit, ha kommunistának nyilvánították. Aminthogy Eti is: kétségbeeshetett, fölháborodhattott a mesterségét, működését, megélhetését eltiltó határozaton – de igazságtalannak nem tudta érezni. A „kommunista ügy: *nicht anrühren*” sorompóját éppen a harmincadik születésnapján bocsátották le előtte. Ez határkőnek számított akkoriban: „a harmincéves asszony” mitológiai fogalom volt még azoknak is, akik nem ismerték Balzac regényét. Talán ez a dátum is hozzájárult, hogy tudatára ébredjen, mi mindentől fosztotta meg magát, és hogy amiért az áldozatot hozta, reménytelen délibáb volt. Kelepcében érezte magát – én meg magamat éreztem olykor a kelepcének. És volt, amikor azon kaptam, hogy úgy néz körül, mint aki be van kerítve.

Ebben a kelepcében, bekerítettségben egyetlen segítségre, fölmentő seregbe számíthatott: anyjára. Ha a tanítási engedély ügyében, mint már említettem, tehetetlen volt is, annyira megbénította a fölháborodás, amiért Schweinitzer – úgy tudta legalábbis – megszegte szavát, de minden más dologban olyan jó és közélről gondoskodó édesanyja lett a lányának, amilyen sose volt, mióta Eti otthagyta kedvemért a szülői házat, vagyis elköltözött a Bulcsu utcából. Persze, kézenfekvő az oka: megesett a szíve legkisebbik gyereke szorongatott helyzetén – ha már segíteni nem tudott rajta. Ehhez talán hozzájárult az is, hogy egyre inkább megbarátkozott a házasságunkkal. Velem is, személy szerint, de azon túl a kettőnk életével,

amit ő boldog házasságnak látott: nem kelepccének, hanem otthonnak, jó rendnek, afféle, lányára szabott télikabátnak, amilyenről a bécsi télbe írt neki, mikor a rekordhidegben Eti abban a kis börberikabátban járt, amelyiket én láttam rajta, hangverseny vagy táncest után, a karlsplatzi, fagyos éjszakában – és amely levelet mindig és újra előveszek, ha érthetetlenül izzó és reménytelen kapcsolatukon gondolkodom: „Folyton arra kell gondolnom, hogy Te ott valóságos istenkísértést követsz el abban a szörnyű hidegben, télikabát nélkül. Ez az abnormális hideg még olyan gőgös pasasnak is hideg, mint te vagy. Bizony, lányka, én nem tudok segíteni rajtad, és ez nagyon elszomorít engem. De lehet, hogy egyszer csoda történik, és megvagyonosodom, és akkor olyan télikabátot kapsz, amelyekben körül kis kályhák lesznek beszerelve. Csak addig várj türelemmel, lányka, és nagyon-nagyon vigyázz, hogy meg ne hűlj.” Meg nem vagyonosodott ugyan a levelét követő nyolc esztendő alatt sem, de azért Kassák előző évi, az én Baumgarten-jutalmammal együtt letiltott díja – melyet ő is közzététel nélkül, segély címén kapott meg – az ő viszonyaik között (meg a mieink között is, persze) valóságos kis vagyonnak számított. Kassáknéval, mióta faképnél hagyta első férjét, az újpesti asztalost, alighanem először fordult elő, hogy nem fenyegette közvetlen nyomorúság. A fordulat érzelmi fényűzései közé tartozott az is, hogy Eti közelebbről érezhette anyai szeretetét. Úgyhogy amikor, nem sokkal a harmincadik születésnapja után, hőemelkedései voltak – mégpedig a tüdőbajra jellemző, har-

Körül kis kályhák

minchét fölötti, kitartó, kis lázak –, Jolán megijedt, és elvitte őt a Kassák házaspár baráti doktorához, Fodor főorvoshoz (az ő keresztnevére sem emlékszem), aki nevezetes belgyógyász volt a Zsidókórházban. A főorvos megállapította, hogy Eti tüdejének semmi baja, de nem érte be ennyivel: általános kivizsgálást kívánt. Eti egy hétig járt be a kórházba, különböző vizsgálatokra, és nem találtak semmit: minden lelet negatív volt. Fodor főorvos végül is, ha jól emlékszem, olyasmit mondott, hogy a hőközpontban megbomlott valamiféle egyensúly, de ennek nincs nagy jelentősége, majd elmúlik. Így is lett: a láz hamarosan megszűnt, minden gyógyszer nélkül. Kassákné megnyugodott, és – ami ugyancsak az anyagi föllélegzésnek volt köszönhető – elmentek nyaralni, Szentendrén vettek ki szobát – Kassáknak abban az időben a horgászás volt a legfőbb kedvtelése, márpedig Szentendre nemcsak a festőknek, a horgászoknak is paradicsoma volt.

Minekünk pedig mégiscsak magunkhoz kellett térnünk. Akkoriban, mivel még mindig nem hunyt ki bennem Valéry bűvölete, magamban sokszor elmondtam ezt a sorát: *Le vent se lève . . . ! il faut tenter de vivre !*, sőt, mondogattam Etinek is Kosztolányi fordításában: „Szél támad! . . . Élni, próbáljuk meg újra!” Előbb át kellett esni a fegyverletétel szívszorító szertartásán: Rudi, Eti bátyja leszerelte a kapualjról és ajtónk elől a két fehér táblát, rajtuk a nagy, kék betűkkel: „Nagy Etel mozdulatművészeti iskolája”. Eti komoran, de könny nélkül, háziasszonyi gondossággal bugyolálta külön-külön mindkettőt rongyokba,

és a létra tetején állva, óvatosan csúsztotta be őket a nagy szekrény legfelső polcának mélyére, mintha nem is letette volna a fegyvert, hanem csak eldugná – jobb időkre. A további takarodón őszig nem kellett gondolkodni: vakáció volt. És Eti megpróbált úgy élni, ahogy vakációban szokott: gyakorolt, új táncon is dolgozott, és ha tehetette, kijárt a Margitszigetre úszni, strandolni – imádta a nyarat, a napot.

Egyik vasárnap nagy esőre ébredtünk. Idővel aztán tisztulni kezdett az ég, mi meg elhatároztuk, hogy kimegyünk a strandra: nemigen lesz teli. Csakugyan, a Palatinus majdhogynem üres volt, és gyönyörű is így elhagyottan, de mire kiértünk, a nap már lángolt, azzal a szúrós, fehér izzással, ahogy enyhület nélküli zápor után szokott – nem jól bírtam. Vasárnap rendszerint a Sas utcában ebédeltünk – de az ebéd, apám örökös bosszúságára, sőt, tehetetlen dühére mindig későn készült el, vasárnap még később. Kettő tájt hazamentünk átöltözni, engem hirtelen hidegrázás fogott el, vacogott a fogam, Eti megmérte a lázamat: harmincnycel fölött volt. Megrémült, nem tudta, mitévő legyen: orvost akart hívni, de telefonunk nem volt, magamra hagyni meg nem mert. Én azt mondtam, valószínűleg napszúrást kaptam, az meg majd magától is elmúlik, ne hívjon orvost, hanem induljon a Sas utcába, mert anyám vár minket és nyugtalankodik. Eti azonban kikelt magából: nem hagyhat itt egyedül – különben is hogy álljon anyám elé azzal, hogy csak ő maga jött, én pedig otthon fekszem betegen, azt sem tudja, mi bajom. Közben én meg, a lázamról is megfeledkezve, csodálkoztam

Etin, egyre zavartabban és értetlenebbül: hiszen igaz van, de mire való ez a váratlan és aránytalan indulat – és miért nem hagyja abba? nem szokása ismételtetni önmagát. „Mit mondjak?” – ez volt az a két szó, melynek többszöri, most már gépies mondogatása közben egyszerűen elakadt, szája még mozgott, hangtalanul, karja gyöngén, de görcsösen rángott, mint egy bábué, amit fölöslegesen és tétován mozgatnak fölülről, arca is görcsbe fordult, szeme kicsit kifordult, mintha kancsalítani kezdene, fogai csikorogtak, kékessé halványult ajkán egy habcsöpp jelent meg. Hány percig – vagy másodpercig? – tartott ez az állapot, már közvetlenül utána sem tudtam. Aztán becsukódott a szeme, kényszerszermozgása megszűnt, mereven dőlt végig a rekamién, ahová akkor ült mellem, amikor a lázamat mérte – csak nehezen tudtam vízszintes helyzetbe igazítani. Ajka természetesebbé sápadt vissza, kisimult az arca, bár mereven, klasszikusabban, mint szokott, bőre kihűlt, de láttam, hogy lélegzik, mind egyenletesebben, a mellkasa is átvette a ritmusát, az elefántcsontszínt kezdte lassan megfesteni az a mélyarany, amit a Palatinuson szerzett – most már meg lehetett nyugodni benne, hogy alszik.

De még most sem mertem magára hagyni, mert ha fölébred, mit gondol, hova lettem? Csak ültem a Tibortól kölcsönkapott, nagy, egyenes hátú, gobelin karosszékben, a behajtott, fehér ablaktáblák mögött, és igyekeztem nem gondolni rá, mit láttam, inkább az alvó Etit néztem, lehunytt szemét, melle kis mozgását. Aztán – és megint nem tudom, mennyi idő telt el

– kinyitotta szemét. – Elaludtam – szólt nyugodtan, és mosolygott rám. Azt kérdeztem, hogy van. Jól, csak a feje fáj – de ez nem volt meglepő: sokat szenvedett a fejfájásaitól. Még hozzátette, hogy talán jobb, ha nem is megy át ebédelni. Kiderült hát, hogy semmiről nem tud, arra sem emlékszik, hogy lázam volt, a hideg rázott. Csak annyit mondtam neki, hogy úgy látszik, elájult. Aztán átmentem Imréhez, orvos unokabátyámhoz, akinek szegényes szerelmi szállásán valaha mi is eltöltöttünk jó néhány órát a Próféta utcában, a Teréz-templom mellett. Azóta megnősült, gazdagon, és komoly orvosi rendelője volt a közelben, a Bálvány utcában. Szerencsére otthon találtam – tőle telefonáltam Anyunak, de csak a tényállást közöltem vele röviden, a válaszát be se várva, és már siettem is haza, Imrével együtt. Megnézte Etit, de semmi különöset nem talált rajta – valószínűleg napszúrás volt. Az én feltételezett napszúrásomról nem is beszéltünk: amilyen hirtelen jött a lázam, olyan gyorsan és észrevétlenül múlt el ijedtségemben – ilyen heveny, indokolatlan futóláz később is többször tört ki rajtam.

Közben Anyu átküldte az ebédet – villanyt gyújtottunk, mire hozzáfogtunk. Aztán cigarettáztunk, olvastunk, beszélgettünk, nem tudom, éppen miről, amikor újra kezdődött – ugyanúgy. Akkor már tudtam, mi fog történni, otthagytam Etit, rohantam át megint Imréhez, és megint vissza vele. Mire megjöttünk, Eti már aludt. Imre megvárta, míg fölébred, és akkor maga is tapasztalhatta, hogy nem emlékszik semmire. Most már Imre is komolyan gondolkodóba

esett. Végül azt mondta, hogy ezek után ő nem mer véleményt mondani: nézete szerint Etit kórházba kell vitetni. Tudta, hogy a MABI (Magánalkalmazottak Biztosító Intézete) körzeti orvosa éppen szabadságon van, és egy mentőorvos helyettesíti, akit személyesen ismer. Ő maga telefonált neki az utcáról, és megvárta, míg megérkezik. A mentőorvos igen rendesen viselkedett, nyilván Imrére való tekintettel, megígérte, hogy másnap mentőkocsit küld Etiért, és megkérdezte, melyik kórházba kívánjuk a beutalást. Eti higgadtan és határozottan kijelentette, hogy a Zsidókórházba akar menni, Fodor főorvos osztályára – hiszen az nemrég foglalkozott vele, ismeri az ügyét. Nekem utólag azt is bevallotta, hogy csak zsidó orvosokban tud bízni.

Reggel megjöttek a mentők, Eti addigra nyugodtan összecsomagolt, én elkísértem a Szabolcs utcai kórházba, és megvártam, amíg elfoglalja kijelölt helyét egy nagy kórteremben, Fodor osztályán. Kiderült azonban, hogy a főorvos nincs is ott: éppen aznap ment nyári szabadságra. De sikerült megismer-nem Sch. alorvost – azóta ugyancsak nagy tekintélyű belgyógyász lett. Megkérdezte, voltaképpen mi a panasza a feleségemnek.

– Epileptikus rohama volt – vágtam rá gondolkodás nélkül.

– Maga már látott életében epileptikus rohamot? – kérdezte megütődve és szúrósan.

– Nem.

– Akkor honnan tudja, mi az epileptikus roham?

Csakugyan, honnan tudtam?

– Dosztojevskijből – mondtam dacosan.

Most már kikelt magából.

Dosztojev-
skijből

– Hogy mer maga diagnosztizálni? Az nem a maga dolga! Az a mi dolgunk. Én nem azt kérdeztem, mi a betegsége a feleségének, hanem hogy mi a panasza.

Ránéztem. Fekete hajú, okos, fölényes arcú ember volt, legfőljebb néhány évvel lehetett idősebb nálam. De arra gondoltam, hogy Eti az ő kezében van. Arra viszont nem gondoltam, hogy kórházban honoráriumot illik adni az orvosnak. Megpróbáltam elmondani, hogy hiszen éppen ez a baj: a feleségemnek nincs panasza, mert nem tudja, mi történt vele. Az orvos hitte is, meg nem is. A továbbiakban már nem sikerült vele beszélnem.

Eti bátran ment be a kórházba, de bizakodása napról napra alábbhagyott. Éles nyomozói logikával gerizdenként kihámozta belőlem, hogyan is volt vasárnap. Okos nyomozásának eredményét – ezt meg én szedtem ki belőle – botor bizalommal Sch. doktor elé tárta: tőle várta a megoldást. De az orvos hitetlenkedve hallgatta a kérdéseit: minthogy végül is az én észlelésemen alapultak, azokban is valamiféle illetéktelen diagnosztizálást szimatolt. Közvetlenül szeretett volna tünetet tapasztalni, de erre nem volt módja, mivel Etinek, mióta kórházba vitték, nem volt újabb rohama. Az orvos ennél fogva – Eti legalábbis ezt érezte – úgy nézett rá, mint valami szimulánsra – pedig hát minek szimulált volna? táppénzt (nem is tudom, így hívták-e akkor) sehonnan sem kapott, sehonnan sem hiányzott, legfőljebb a saját vakációjából. Ezt a szimulálási gyanút mégsem vehettem rossz

Napsütötte
szépség.

néven Sch. doktortól, hiszen az én fejemben is megfordult a gondolat: hátha rejtélyes és folytatás nélküli betegségét csak azért „produkálta” Eti (mert már akkor is divatban volt ez a kifejezés), hogy ne kelljen szembenéznie helyzetével. Mert akárhogyan is, az ájulás, az emlékezetkihagyás, maga a biológiai bizonytalanság egyelőre valamilyen helyzetén kívüli védettséget biztosított neki, akármilyen nyomorúságos menedék volt is a nyári hőségben a sokágyas, rossz levegőjű kórterem – ahol egyébként meglátogatta Hajnal Anna és Waldapfelné, sőt, járt nála anyám is, aki persze nemigen tudott vigaszára lenni, úgyhogy le is beszéltem a további látogatásokról.

Írtam ellenben a második héten az anyjának. A szentendrei címüket nem tudtam, de azt igen, hogy minden héten egyszer hazajár ügyeket intézni. A Bulcsu utcába címeztem hát a leveletem, amelyben tudósítottam őt mindarról, ami történt. Néhány nap múlva megjelent a Szabolcs utcai kórházban. Ahogy belépett nyári, napsütötte szépségében, fölragyogott a szenvedő, szegényes kórterem, és fölragyogott Eti, aki elől eltitkoltam volt ezt a diplomáciai kezdeményezésemet – mert hátha nem járt volna eredménnyel. A társadalom elhanyagolt, megfélemlített mostohagyermekéből kíváncsi kislánnyá változott, akire anyja vigyáz – és ettől egyszerre megjött a bizalma meg az önbizalma. Megváltozott a helyzete a kórházban is, egyik napról a másikra: Kassákné beszélt Sch. doktorral, és az ettől fogva megkülönböztetett figyelemmel bánt Etivel. Megismételtetett valamennyi vizsgálatot, amin Eti néhány héttel azelőtt bejárá be-

teggént átesett – és most sem találtak semmit. Gyógyszerelték is, hogy mivel, már akkor sem tudtam – nyilván idegcsillapítókkal. Összesen három hetet töltött a kórházban, a roham azalatt nem ismétlődött meg, sőt, a fejfájásai is elmúltak. Arra sem emlékszem, hogy mi állt a zárójelentésben – lényegében semmi, vagyis idegkimerültség.

Mesterséges
önkívület

Igaza lett hát Sch. doktornak: elhamarkodottan ejtettem ki az „epileptikus” szót. Természetesen örültem a megszégyenülésemnek: irtóztam az epilepszia gondolatától, bármilyen áhítat – félelemmel telített áhítat, de mégiscsak áhítat – övezte is ezt a borzongató betegséget, nemcsak Dosztojevszkijben, hanem a kordivat szerint már módjával miszticizálódni kezdő, magasabb szellemű társaságokban is. Akkor még nem volt ismeretes (talán még kidolgozva sem volt) Szondi Lipót génelmélete, mely sors-lélektani – úgy lehet, egyenesen biológiai – összefüggést, úgyszólván váltógazdaságszerű összefüggést feltételez az epilepszia, vagy ahogy ezt az orvosi szót egy időben magyarítani akarták, az eskór – meg a művészi tehetség között. Még kevésbé volt sejthető az a föltevés, amelyet László Gyula nemrég utasított el egy érdekes régészeti tanulmányában: hogy bizonyos, ún. primitív népek sámánnak szánt fiaikon koponyaműtétet hajtottak végre az epilepszia mesterséges előidézése céljából – így akarták önműködőbbé tenni és hitelesebbé a sámáni önkívületet. De én a manapság sok helyütt műértői becsben tartott, sámánkodó művészetnek, a rángatódzó, habzó szájú ihletnek már az előjeleitől is viszolyogtam. Aminthogy legújabban

Megnyugtató
diagnózis

viszont jóleső elégtétellel olvastam László Gyula fent említett tanulmányának azt a merész megállapítását, hogy mi, magyarok, legalábbis többségünkben, és ami vezető rétegünket illeti, az előidőkben sem tartoztunk a sámanhitű törzsek közé. Önkéntelen és alaptalan diagnózisom fölsülése és az orvos kezdeti fölényének utólagos beigazolódása tehát nemcsak Eti egészségi állapota, hanem úgyszólván tehetségének természete felől is megnyugtató – bár ezt az utóbbi szempontot másodlagosnak tekintettem.

Sch. doktor egyébként nem közvetlenül velem közölte megnyugtató diagnózisát: első, balul sikerült beszélgetésünk után, mint már mondtam, szóba sem állt velem. Annál többször beszélt vele Kassákné – az elbocsátáskor is ő vette át tőle Eti és a továbbiakra vonatkozó tanácsait. Kassáknét pedig könnyű volt megnyugtatóni: eleve sem vette túl komolyan Eti rohamszerű ájulását. Nem mintha ő sem adott volna hitelt szavaimnak és leírásomnak – de közvetlenül nem látta lányát magából kivetkezetten, dadogva és rángatózva, de még magához térten, az emlékezet kihasználásának riasztó állapotában sem.

És megnyugodott Eti is: elvégre ő sem tapasztalt a rohamból egyebet, csak egy kis fáradtságot utána.

De én szemtől szemben álltam a Rém görcsbe rándult, vicsorgó ábrázatával – és nem tudtam többé elfelejteni.

36. Szentendre

Eti három hetet töltött a Szabolcs utcai kórházban – három hétig voltam egyedül az üres lakásban. Üres... egyedül – persze, nem pontos szavak ezek, a szó szoros értelmében. Hiszen amióta csak beköltöztünk a Hold utcába, kiadtuk albérletbe a három utcai szoba közül a legkisebbet, a bal szélsőt – enélkül ki sem tudtuk volna fizetni a lakbért. Egy elegáns – nem is: találóbbszó lenne az, amelyiket annyiszor hallott az ember annak idején –, egy *nett*, fiatal házaspár vette ki a szobát: a férfi karcsú, fekete bankfiú volt valahol a közelben, már nem is tudom, az Angol–Magyar Bankban-e vagy a Magyar–Olaszban; az asszony nem dolgozott, szőke, bécsi nő volt, molett, kék szemű, kerek képű, mindig nevetésre állt a szája, és azzal a kedves, osztrák kiejtéssel beszélt magyarul, amely annyira elütött a birodalmi németek magyar hangsúlyaitól, de persze, szívesebben beszélt németül: ha Etivel néha összeakadtak a fürdőszoba előtt, egy percnyi Bécs bugyborékkolt a néhai Neugebäude tőszomszédságában.

Nemrég házasodhattak ők is: ha az erkélyen álltunk, lombjaink között, gyakran láttuk őket, amint egymásba karolva lépkednek a Hold utca gesztenyefái alatt, valamelyik kiskocsmába vagy a Dunacorso felé sétálni – kispénzű életélvezők voltak. De többnyire ők is otthon vacsoráztak, teát és felvágottat, szerelmes éjszakára készülődve. Már a második éjszakan fura zajok hallatszottak felőlük: a lakás akusztikája olyan volt, hogy az üres tornaterem nemcsak át-

Fura zajok

engedte, hanem föl is erősítette a kisszoba hangjait. Földöntött székek lármájára ébredtünk, aztán puffadások hangzottak, csattanások, aztán női sikolyok, megint egy puff, megint egy sikoly, amely ezúttal egy glisszandóval trillában végződik, aztán mintha valaki nekiesne az ajtónak. Eti, ha álmából ébresztették, nehezen tért magához, de addigra már fölszikrázott belőle a feminista szolidaritás: – Ezt nem engedhetjük – mondta, és már kapott magára egy köpenyfelét, nyitotta az ajtót. Engem, miközben magamra rántottam a nadrágot, elfogott a pánik az illetéktelen beavatkozás gondolatára. Sikerült még Etit az ajtóban fél kézzel visszatartanom és a lelkére beszélnem: gondolja meg, van-e jogunk éjnek évadján rájuk törni – elvégre az asszony nem kiáltott segítségért. Azzal a hátsó gondolatommal, hogy a sikolyok nem voltak teljesen egyértelműek, elő se mertem hozakodni: talán sértette volna Eti női önérzetét. Szerencsére nem kellett hosszasan érvelnem: a zajok hirtelen megszűntek, és ezzel már nemcsak a jogcímet veszítettük el, hanem az alkalmat is a beavatkozásra. Másnap aztán Eti újságolta nekem, hogy látta a nőt, kissé bedagadt szemmel, de kivirágozva, boldogan, amint neglizsében kikísérte férjét, és gyöngéd búcsút vett az ő telt, fehér húsa elégedett sugárzásában törékenynek tetsző bántalmazójától. A továbbiakban megszoktuk, hogy a szép, szőke asszonyon időnként külsérelmi nyomok tűnnek föl – egyszer még sántított is –, de azt is észrevettük, hogy leggyöngédebben ilyenkor karolnak egymásba – idővel már úgy hallgattuk a

dulakodás és gyötretés zajait, mint egy furcsa idill átható turbékolását.

Besurranó
idegen

Szóval, nem maradtam *egyedül* az üres lakásban, annál kevésbé, mert ezen a pesti-bécsi, törve-törve-turbékoló házaspáron kívül élt benne egy másik is, akinek takarításért adtuk ki a cselédszobát. Egyedül létemben is rendben tartották a szobákat – meg engem –, néha meg fölnezt Piri, Eti nővére, aki nála is rögeszmébben ügyelt a tisztaságra, sőt, még a csínre is adott: most is úgy találta, hogy nagyon kopotnak a bútoraink, ezért a cikornyás karosszéket, a piros posztós kártyaasztalt (amely nálunk ebédlőasztalul szolgált) meg az én ócska irodai asztalomat bekente brunolinna. De a mi nagy, Schubert Ernő által megtervezett és összeszerkesztett rekamiénkat és a könyvespolcokat meg azt az egy szőnyeget kivéve, amin gyerekkoromban tiltott könyveket bújva hasaltam – képtelennek, szedett-vedettnek éreztem Eti nélkül az egész berendezést. Mi közöm ezekhez a kölcsönkapott bútorokhoz, ehhez a nagypolgári hulladékhoz? besurranó idegennek éreztem magamat egy idegen lakásban: amióta megházasodtunk, még sohasem aludtam máshol, mint Eti mellett a nagy rekamién. Egyszer nyitottam be az üres tornaterembe: megláttam a pianínót, rajta a táncdobot – gyorsan visszahúzódtam. De a fürdőszobába menet vagy onnan jövet nem mindig tudtam elfordítani szememet a nyersfa padokról és polcokról, rekeszeikben a tanítványok nyári rendbe rakott holmijával. Mit érez majd Eti, mikor a kórházból hazajövet újra megpillantja betil-

Családi
nyaralás

tott mesterségének ezeket az immár fölösleges vagy
titkolandó kellékeit?

Szerencsére nem közvetlenül a kórházból került haza. Az elbocsátás előtt anyja fölugrott a Hold utcába, benézett a szekrényekbe, gyorsan, ügyesen becsomagolta Eti néhány ruháját, holmiját egy kis bőröndbe, és vitte őt a kórházból egyenest a Pálffy térre és onnan a HÉV-vel Szentendrére, nyaralni – az alorvosnak ez volt a legnyomatékosabb tanácsa: pihenés, nyugalom. De nem úgy volt ám elgondolva ez a nyaralás, hogy visszaragadják az elrablott lányt a bekerített, családi szektába, engem pedig újra kirekesztenek onnan. Addigra már szeptember eleje volt, a legszebb őszelő, amire a magyar klíma képes. Én, ha lehetett, mindig szeptemberben vettem ki a kéthetes szabadságomat, már csak néhány nap volt hátra odáig, és úgy beszéltük meg, hogy majd akkor követem Etit – anyja ugyanott vett ki nekünk is szobát, ahol ők laktak. És Kassák? Talán ő is kibékült velem? Nem: amikor utoljára láttam őt, még mindig nem köszönt vissza. Így hát Kassákné nyaralási terve halatán ez volt első gondolatom és megjegyzésem: hát Kassák? ő hogy fogja tűrni ezt?

– Ne félj – mondta, most már nekem is anyásan –, semmi baj sem lesz.

De azért féltam. Egy hétfői napon kezdődött a szabadságom: szombat délután már a HÉV zötyögtetett az alkonyuló fényben a pomázi síkon át a szentendrei dombok és tornyok felé. Hiszen jártam én korábban is Szentendrén, kamaszkori kirándulások, ifjúkori evezések idején, de csak a Duna-parti sétányát ismer-

tem, vagy csak arra emlékeztem. Ahogy most az állomástól, kezemben a kofferrel, bekanyarodtam a főut-
cára, kezdtem észrevenni, hogy a parti villasor hom-
lokzata mögött egy ódon vonulat húzódik, és amikor
megálltam a Fő tér közepén, az ikonos, bizáncias ke-
reszt (mint később megtudtam, a pestiskereszt) mel-
lett, a térbe torkolló, helyesebben belé kúszó és csur-
gó kis utcák között, úgy vettem észre, hogy ez a bi-
zarr kőegyveleg nem hasonlít semmiféle városhoz,
amit akár képen vagy moziban láttam. De mennem
kellett tovább a főutcán, ahogy Kassákné kioktatott,
egészen az Orbán-keresztig, és onnan hegynek for-
dulnom a Barackos úton. Szép, hosszú emelkedő
volt, ma már nehezen tudnék felkapaszkodni a Hertl-
villáig, ahol laktunk, de nincs is rá szükség, mert be-
tonút vezet el mellette, autóbusz jár arra, a gyalogos-
nak különben sincs nagy mozgási szabadsága a szá-
guldó autók között: ott bonyolódik a forgalom az
előkelő, új település felé. Akkor vidékiesen romanti-
kus út volt – ahogy kofferrel a kezemben fölfelé bal-
laltam, akár egy könnyebb angol regényben is érez-
hettem volna magamat, annak a kalandos kedvű
fiatalembernek, aki távoli rokonait keresi egy távoli
falu végén, egy elhagyott házban, és hevesebben do-
bog a szíve, mert egy kislányra emlékszik az elsüly-
lyedt gyerekkorból; egyben össze is szorul a szíve,
mert el van készülve a vérfagyasztó leszámolásra egy
hajdani ellenségével. És csakugyan, minél magasabb-
ra jutottam, és minél tisztább és hűvösebb lett a leve-
gő, annál vérfagyasztóbb a gondolat: annyi év után
újra megállni kézfogásnyi közelben Kassákhöz, és el-

Akár egy an-
gol regényben

Ná, urám,
hogy ván?

kerülhetetlenül mondanom kell neki valamit, amire ő elkerülhetetlenül mond majd valamit – közben el is haladtam volna a Hertl-ház előtt, amely nem látszott az útról, ha ki nem szól a bokrok – vagy valamilyen sövény? – mögül Kassákné hangja: – Pista! – Megfordultam, a házat még mindig eltakarták a lombok, de a kiskaput megláttam, beléptem rajta, és az előkertben ott állt Jolán, mintha csak engem várt volna. Hálásan hajoltam a kezére, de ő már tuszkolt is föl néhány lépcsőn a hosszú, keskeny, fatetős verandára, melynek sötétjéből hirtelen Eti ugrott a nyakamba, mintha csakugyan kislány volna. A háromhetes nélkülözés után alighanem hosszabban szorítom magamhoz, ha egy ajtón ki nem lép a verandára Kassák is, nem a megszokott orosz ingben, hanem kihajtott nyakú fehérben.

– Ná, urám, hogy ván? – mondta a világ legtermészetesebb hangján, és már nyújtotta is a kezét.

Újabban, valahányszor visszagondolok erre a jelenetre, mindig elfog a mardosás: Kassáknak e kedélyes kérdése után rögtön azzal kellett volna kezdenem, hogy megkövetem őt arról a rossz regényéről a *Korunk*-ba írt, hat évvel azelőtti, alapjában véve találó, de durva hangú kritikáért. De aztán mindig oda lyukadok ki, hogy mégsem lehetett volna – ilyen egyszerűen. Mert igaz, persze, nyugodtan eltekinthettem volna előző évi kritikai hadjáratától, amellyel – még hozzá a *Nyugat*-ban – a „bezzeg Babits” taktikai jelszavát is bevetve átgázolt „a legfiatalabb korosztályon”, kivált Zelket és engem tángálva a cséphadaróval: kijárt egy törzsatyának ennyi bosszú az elbitan-

golt fiúkon. Aminthogy arra sem volt semmi szükség, hogy figyelembe vegyem Kassák otromba válságát (a *Munká*-ban) az én szemtelen kritikámra – elvégre, amilyen az adjonisten, olyan a fogadjisten. De az már aligha lett volna elkerülhető, hogy a megkövetést követően szóba ne kerüljön maga a *Megnőttek és elindulnak*, ez a félresikerült *fikció* (az idegen szót, az elbeszélő műfajok angol összesítő fogalmát, magyar értelmében alkalmazva), mely életbe taposón elbánt a mi hajdani fiatalságunkkal, az enyémmel és Katiéval meg Simon Paliéval – és ez esetben aligha tudtam volna megmaradni a megkövetés ildomos és gyakorlatilag hasznos keretei között. De hiszen ez a regényes hamisítvány maga is már bosszúselekvés volt! És az adjonistenek és fogadjistenek mögöttes láncolatában mennyi minden, ami korábban az én életemmel történt, azaz Eti életével és ezáltal az enyémmel is, és ami annyi év mérgezett hallgatása után, a megkövetést követő kibeszélés közben, úgy lehet, kifakadt volna, bár Kassák aligha fakasztotta volna ki: végül is nem tudhatta (de gondolom, találgathatta), tudok-e én a kezdeti adjonistenről – ha ugyan valóban az volt a kezdete az adjonistenek és fogadjistenek leleményes láncolatának. Így hát Kassák részéről a legalkalmasabb nyitás alighanem ez a kedélyes üdvözlés volt, aminthogy annyi bizonyos, hogy részemről viszont a legkényelmesebb folytatás az a tőlem telhető legelfogulatlanabb mosoly, amivel válaszoltam rá.

Mindenesetre úgy látszott, hogy beéri ezzel, mert azontúl olyanképpen bánt velem, idegenek előtt is,

Ami elmaradt

mintha közeli családtagjának tekintene, még ha nem is szűnt meg uramozni, mint ahogy én meg természetesen továbbra is uramnak szólítottam őt. A helyzetemet váratlanul megkönnyítő fogadtatás után együtt vacsoráztunk a verandán teát és szalonnát, aztán korán lefeküdtünk a két szomszédos szobában. A szerelem a hosszú hiány után merőben új volt, a szokatlan családi védettségekben és kassáki közellétben kicsapongóbb, kalandosabb és kihívóbb, mint vagabund korának törvénytelen szállásain – és ezt a rendellenesen vidéki és fonákul családi romantikát még növelte odakint a kertben, nyitott ablakunk előtt a diófa sötét susogása.

Mire mi fölkeltünk és leültünk reggelizni, Kassák eltűnt már: egész délelőtt horgászott, a fölszerelését is valahol odalent őrizték – egyenest onnan ment ebédelni Somlónéhoz, aki egy kifőzdét tartott a saját lakásában, a Fő tér meg a Duna-part között, a mozi mellett. Mi hárman meg naponta fölkerekedtünk, és lesétáltunk ugyancsak Somló nénihez: Kassákkal is az ebédnél találkoztunk. Vaslépcsőn kellett fölmenni, és már az alján átható, fölhalmazódott bűz fogadta az embert, mivel nemcsak a kifőzde ablakai nyíltak az első emeleti folyosóra, hanem az árnyékszékek is – Szentendre pedig akkor még teljességgel csatornázatlan volt. De Somló néni egyszerű, jó és olcsó ebédet adott, és így többnyire jó társaság gyűlt az asztala köré, többek közt néhány kitűnő festő. Kassáknak nagy tekintélye volt a körökben, ebéd után rendszerint valamelyikük beinvitálta őt, illetve természetesen az egész családot a műtermébe, a művésztelepre

vagy az albérleti szobájába, megnézni az új képeit. Ilyenkor többször is megesett, hogy a családfő hozzám fordult és mintegy jóváhagyásért, vagy inkább, hogy a maga részéről is kiterjessze rám a meghívást, azt kérdezte:

A családfő

– No, uram, bemegyünk?

Én pedig élveztem ezt a családi előnyt: ezek a festői betekintések hozzátartoztak ennek az égből potytyant nyaralásnak az örömeihez. Azt hiszem, már sokkal régebben is észrevettem, hogy a képeket közvetlenebbül – mert gondolatlanabban és szakmai szempontok, ismeretek fékező és közvetítő közege nélkül – tudom fölfogni, mint a verseket. De azt éppen ezeken a családi műterem-látogatásokon tudatosítottam, hogy voltaképpen már kezdem unni a *csak* szép verseket – abban a mértékben, ahogy a kortársi költészetben, közelebből nemzedékem termésében szaporodtak a csak szép versek. És ennek az enyhe túltápláltságnak éppen az a jóleső elégtétel ébresztett a tudatára, hogy képekre frissebb még az ínyem: beérem azzal – akkor még –, ha egy tájkép vagy csendélet egyszerűen szép, mindegy is, hogyan. Aztán megszerettem a személyes érintkezést is a festőkkel: azt, hogy olyan egyszerű emberek. Ami korántsem jelenti, hogy műveletlenek: sokkal több festővel találkoztam, aki olvas, mint íróval, akit érdekelnek a képek; és eggyel sem, aki olyan érzéketlen vagy fércízlésű szakbarbár, a testvérművészetekben olyan reménytelen analfabéta lett volna, mint az írók többsége. Magától értetődik, hogy Kassák nem számít bele ebbe a

síralmas statisztikába: elvégre ő nemcsak író, hanem festő is.

Neki, persze, voltak szempontjai. Kedvence Kmetty volt, ami nem is csoda: a szentendreiek közül ő mentett át legtöbbet a korai kubizmusból a harmincas évekbe. Aminthogy, ismerve Kassák ízlését, az sem csoda, hogy Derkovitsról három évvel azelőtt, már a halála után olyan lekicsinylőn írt a *Nyugat*-ban: az ő érett festészete a negációja, sőt, a negligációja volt mindennek, ami kubizmus és konstruktivizmus. Ámbár e képnézések során minduntalan tapasztaltam, hogy Kassák ízlése távolról sem olyan merev a festészetben, mint a költészetben: őszintén tudott méltányolni olyan stílusjelenségeket, amelyeknek irodalmi párhuzamaitól csak fintorgott volna – de hiszen az imént említett cikkében is nemcsak Kmettyvel, hanem Egryvel, Berény Róberttel és Bernáth Auréllal szemben is elmarasztalja Derkovitsot.

Én persze nem sok szavamat hallattam a képekről – se jogot, se merszet nem éreztem hozzá Kassák jelenlétében. Kivétel volt Barcsay, akinek előző évben láttam kiállítását az Ernst Múzeumban, és ott – ezt nemrég ő maga idézte emlékezetembe – ismeretlenül megszólítottam őt, hogy kifejezzem csodálatomat. Most, hogy művésztelepi műtermében mutogatta nagy tájképeit és nőalakjait, még tudatosabban örültem, hogy milyen egyedülállón és nagyszabásúan magyar és modern piktúrát hozott létre: tájképein a szentendrei dombok szerkezetét titáni dinamikával fokozta föl; hatalmas asszonyaiban az erdélyi balladák tragikus ereje feszül, és az erdélyi hegyek színei

és formái jelentek meg előttem – igaz, hogy akkori festészetében még nem volt meg mostani, kis képei-
nek higgadt artisztikuma, és aki csak legutóbbi évti-
zedeinek elvontabb és konstruktívabb rendbe juház-
tatott, nagy, csoportos kompozícióit és mozaikjait is-
meri, talán el sem tudja képzelni hajdani, pedig már
ugyancsak monumentális asszonyalakjainak eleven
drámaiságát.

Modok

No és Modok Mária – bár vele inkább Eti tudott
szót érteni: ő valósággal rajongott érte. És nemcsak
magukért a képeiért, hanem azért a tényért is, hogy
egy asszony ilyen férfi módon szuverén művészetet
tud csinálni. Én azonban ma már úgy gondolom – és
ezt is az akkori Modok javára –, hogy fiatal festésze-
tének elemi erejét éppen hogy a női természet mind-
máig jórészt kiaknázatlan tartalékaiból merítette.
Akárhogyan is, ha akkor valaki megkérdezi tőlem, ki
a kortárs magyar festészet legrobusztusabb, legrob-
banóbb indulatú tehetsége, habozás nélkül az ő nevét
feleltem volna. De aki csak utolsó évtizedeiben fes-
tett, apró képeinek a párizsi iskola egyik változatát
folytató, finom artisztikumát ismeri, annak hiába is
próbálnám jellemezni vagy akár jelezni akkori aktjai-
nak, önarcképeinek, csendéleteinek izgalmas világát,
vad vonalú eredetiségét. Márpedig aki nem látta e pá-
ratlan pályakezdet remekeit, ezután már nemigen
fogja meglátni: egy-kettő talán még lappang belőlük
a hajdani vásárlók örököseinél, a többivel durván
bánt az idő, még durvábban Modok – ha valakit az a
megtiszteltetés ért, hogy Czóbel képeket mutatott
neki, és az érdeklődő közben, többnyire udvariasság-

A későbbi Czóbel-házból, megkérdezte, nem láthatná-e Mária képeit is, csak az újakat, az elfinomultakat szedte elő, és ha véletlenül valahonnan kiborult egy régi, fölfeszítetlen, összetekert vászon, visszarúgta a dívány alá, úgy-hogy ezek lassanként fölismerhetetlenné gyűrődtek és töredezték. Miért csinálta? Lehet, hogy csakugyan őszintén szégyellte már a női természettől tomboló, volt erejét, amely második házasságában alkalmazkodó nőiességgé simult, legalábbis a képein – vadócsá-ga csak a modorában maradt meg, leginkább a mosdatlan beszédében. Eti általában viszolygott a trágár szavaktól, de Modok Máriának még a kanászos kifejezéseit is természetesnek és megnyerőnek tartotta – engem, bevallom, taszítottak.

A férjét, mármint az akkorit, rokonszenvesebbnek találtam. Ebben az első házasságában Mária volt az erősebb – ez is benne van, illetve volt a régi képeiben. Férje, legalábbis úgy látszott, feltétel nélkül imádja, és megpróbál alkalmazkodni hozzá, az életéhez, a társaságához, amelyben egyébként jól érezte magát. Éppen akkor készült el az apró házuk, amely a későbbi Czóbel-háznak hátsó, kisebb részét képezte – de a mi köreinkben az is nagy fényűzésnek számított: oda néztünk be hozzájuk, többször is szentendrei nyaralásunk közben. Perlaki kedves, kedélyes, kissé dzsentroid fellépésű ember volt – habár külseje és tartása nem vallott dzsentrire –, valamiféle köztisztviselő, hogy milyen, már akkor sem tudtam. Ebben a minőségében, mint később kiderült, sikkasztásba is keveredett, ha jól emlékszem,

egy időre le is csukták – Modok azalatt ment hozzá Czóbelhoz. Mindenesetre, a továbbiakban senkitől sem hallottam a nevét említeni.

Azon a nyáron pedig eléggé tudomásul vették őt. Akármilyen pici ház volt az övék, mégis az volt az egyetlen önálló tanya – és lehetett is számítani a vendégszeretetére, ha mégoly hevenyészett volt is a vendéglátás. De ha némely este leültünk valamelyik kocsmá udvari asztala köré, szentendrei termésű piros bor mellé, ott is ő volt a hangadó. Ilyenkor jól esett végignézni a festők nyugodt arcán, amelybe rendszerint nem szántott bele a festőietlen gondolkodás és szenvedély keserve – olyan szép, harmonikus fejek voltak közöttük, mint az Ilosvai Vargáé, a Kántoré, a Kmettyé, a Barcsayé: nekem valahogy szinte beletartoztak a tájba.

Ezt a tájat délelőttönként, miközben Kassák lent horgászott, a villa délre nyíló, nagy, hátsó kertjéből bámultam. Innen, a dombtetőről maga a város is, az első este bizarr meglepetése után, mintha minden furcsaságával együtt szerves része lett volna ezeknek a fogyatkozón is túlcsorduló napsütésben fürdő, dunántúli domboknak. És ezekre a furcsaságokra este sem figyeltem sokkal jobban, amikor pedig holdfényben tértünk haza a kocsmából, girbegurba utcákon és középkorias hatású sikátorokon át. De hiszen a szentendrei festők is csak a tájat festették, mohón és színesen, csupán Ilosvai Varga kezdte megmutatni az utcák, házak rendezetlen szerkezetének hangulatát – a maga módján, amely mellett végig kitartott. A város mélyebb rétegeivel nem törődött senki a tár-

saságból, Kassákot amúgy sem érdekelte semmi, ami régi – ebben avantgardista maradt –, Szentendréhez meg egyébként is csak a horgászás meg a festészet vonzotta; én pedig, ha szemem véletlenül valamilyen furcsa keresztre vagy ikonra esett, legfőljebb ezt gondoltam: hát igen, másféle.

A városnak ezt a balkáni és bizánci mélyrétegét – amely azonban távolról sem volt földalatti: eleve-nen és tarkán élt a templomokban és temetőkben, táncolt, énekelt, citerázott a búcsún – Vajda Lajos fedezte fel. Vajda is kint volt éppen Szentendrén, valamilyen albérleti lyukban igyekezett a képein hasznosítani felfedezését, de a mi társaságunk nem találkozott vele – valószínűleg nem is tudtunk az ottlétéről. A Magyar Legendárium Kassák-fejezetében szerepel egy iniciálé, melyben az Avantgard Atyja a modernség keblére emeli Vajdát is. Holott az ősidőkben, amikor még senki sem tört ki a törzsből, a Kassák patronálásával megrendezett, egy rajzragyogó reményt útra bocsátó kiállításon – amelyről az előző kötet elején beszámoltam – Vajda nem kapott falat. És Kassák nem a társak ellenében tiltotta ki őt: Vajdát akkor senki sem találta tehetségesnek – és e boldog nyaralásunk idején senki sem látott még okot, változtatni véleményén. Én is csak néhány éve tudom, hogy mennyire együtt lélegzett a modern világgal: 1936-ban nyílt meg Párizsban az a nagy Bizánc-kiállítás, amely Európa-szerte divatossá tette a művelt köztudatban addig inkább kétértelmű hírben álló Bizáncot – és Vajda körülbelül ugyanakkor kezdte vállalni festészetében is balkáni-bizánci gyökereit.

Még három év múlva is – egy évvel Vajda halála előtt –, amikor az a bizonyos festőkislány úgy beszélt róla, mint nagy festőről szokás, hitetlen mosollyal hallgattam: fiatalos rajongásának tulajdonítottam a túlértékelést – sehogy se fért a fejembe, hogy a mi hajdani, közkedvelt, bár gyerekes kedélyű és gondolkodású mulató- és túratársunkból, együgyű tréfáink céltáblájából ilyen komoly és nagy hatású festő lett. Valójában ezek a fiatalok fedezték fel Vajdát és az ő nyomán a bizáncos Szentendrét. A mi szeptemberünkben is ott dolgoztak és rajongtak, bandába verődve, a telepre nemigen jártak, csak Modok Mária fogadta őket szívesen, de mi nem találkoztunk velük. Pedig akkor már köztük mulatott és festett az a bizonyos piktorkislány is, hazatérve svájci és párizsi nászútráról, afféle szentendrei utónászútra. Ott lakott a férjével egy helyes kis főutcai házban, ahol későbbi nyarakon mi is (ő meg én) többször vettünk szállást – így előköszöve egymás átmeneti otthonai körül, mint ahogy korábban a Nádor utcai garzonszobában is.

Voltaképpen arra a kis házra is egyenesen leláthatam a pismányi dombról, a Barackos úti Hertl-villa hátsó kertjéből, amely hosszan lenyúlt a domb teraszos lejtőjén, ahonnan kinyílt a táj, a pilisi hegyek, a pomázi sík, a város tündöklő kuszasága. Rendszerint a legfelső teraszon feküdtem, egy fa árnyékában, nyugágyon, könyvvel a kezemben, amelyet ritkán nyitottam ki. Kassákné egyszer fölém hajolt, és azt mondta:

– Azt szeretem benned, hogy olyan szépen tudsz pihenni.

Pedig tudnia kellett, bizony, mint ahogy tudta Eti is, aki a közelünkben süttette magát a nappal, ha nem éppen fokozatosan folytatta becsvágyó akrobatikáját, hogy nem pihenek én, de nem ám, hanem őket nézem, kettejüket, egyazon szépség páros változatát. Jolán személyében, fürdőtrikós testében az aranykor maga hevert és lépdelt előttem, az elérhetetlen tökély – kegyelem volt már az is, hogy ilyen hosszan és nyugodtan figyelhetem. És formáknak és jelenségeknek micsoda egyszeri játéka, hogy Etit csakis ilyenkor láthattam kislánynak, amikor anyjával volt, és még ilyenkor is azonnal érett asszonnyá alakult vissza, mihelyt felém fordult. De hiszen az is nagyszerű volt, hogy három évvel öregebb nálam – én huszonhét, ő harminc!

Hanem a délutáni kávéhoz már fölöltözve ültünk le mindnyájan: a kávézás ünnepi szertartás volt Kassákéknál, mint ahogy minálunk a teázás; és mint ahogy a legjobb teát Pesten tudtommal Eti főzte, akkor még nem ittam jobb kávét annál, mint amelyet Kassákné főzött. Eleinte, Kassákra való tekintettel, ilyenkor igyekeztem fékezni szépségtől mámoros jóérzésemet, de hamarosan rájöttem, hogy nincs ellenére a mi ártatlan hármas idillünk. Nem is kellett következtetéssel kitalálni, miért nincs, mert Eti már az első napokban megtudta anyjától, hogy Kasinak ezúttal komoly ügye van: a *Munka*-kör egyik oszlopának a felesége – Szentendrére is ez csábította ki. Eleinte

megszokhatta, hogy „Kasi” semmi nőt sem hagy ki, ha komolyabb utánjárás nélkül férhet hozzá. Mind-ebből eddig sohasem támadt bonyodalom; azt pedig mondani sem kell, hogy a törzs tagjai az ilyen kiszemeléseket inkább megtiszteltetésnek tekintették főnökük részéről, akárcsak a Napkirály udvarában; aminthogy a kielégítésre kiszemeltek is Kassáknénak úgy hódoltak, mint koronázott királynénak a mulandó metreszek. Igen ám, de – visszhangozta Eti anyja nézetét – az új kiválasztott *szemtelen*, és Kassáknéval fölényesen viselkedik. Egyszer-kétszer nekem is volt alkalmam kettejüket együtt látni – én óvatosabban ítéltam. Már csak azért is, mert magam kárán tanultam, hogy némely hanghordozásnak, sőt, olykor a pusztá tekintetnek is van valamilyen rossz beidegzettség, mely sérteni tud a legjobb szándék használatában is. Amikor áhítattal csüngtem Pirchala tanító úr forradalmat magyarázó szavain, nem éppen akkor ingereltem-e őt a „cinikus, indolens” minősítésre? És amikor pedig eszem ágában sem volt pimaszkodni, hányszor vélték szemtelennek a viselkedésemet Waldforst és Váry és vitéz Péteri tanár urak, és még hányan mások, akikről nem is tudok! – legalábbis, ameddig Etinek nem sikerült kitartó korrepetálással rossz beidegződésű hanghordozásom legfölületesebb felszínét legyalulni.

Amivel nem akarom azt mondani, hogy Zsu indítékai jámbor szándékok voltak. Én ugyan Jolán jelenlétében jószántamból nem vesztegettem volna rá pillantást, de ha már kíváncsiságból fölmértem, nyilvánvaló volt, hogy jóval fiatalabb vetélytársnőjénél

A Napkirály
udvarában

Képmutatón – és hogy semmi sem tartja őt vissza attól, hogy vetélytársnőnek érezze magát. *Éreztetni* valószínűleg nem kívánta, hogy diadalmas vetélytársnőnek – de ez sugárzott a duzzadó húsából, a feszülő, barna bőrből.

De hát ez még nem ok riadóra, és nem láttam lényegi különbséget a *Munka*-kör morcos Jupiterének mostani kalandja meg a sok régi között, ami nem vezetett bonyodalomhoz ezen a képmutatón puritán Olympuson. És kételkedő csodálkozásomat később az is igazolta, hogy a bekövetkező tragédia után – tudtommal – ez az ügy is lezárult, akárcsak az addigiak, minden látványosság és folytatás nélkül.

Ma már azt sem tudom, nem járult-e hozzá a dolgok alakulásához a Baumgarten-díj is, a megkönynyebbüléssel, amit szerzett; azzal, hogy módot adott Kassáknénak, egy kicsit föllélegezni, saját lelkiállapotával, helyzetével foglalkozni – amitől jó ideje elszokott már. Talán azért látta olyan másnak, szokatlannak, fenyegetőnek ezt a legutóbbi nőügyet, mert maradt ideje és ereje odafigyelni. Persze, a „változás kora”, az élettani, melyet annyian emlegettek a katasztrófa után, az is hozzájárult. De talán az anyagi változás kora is. Titkon talán nem is annyira az ügy szokatlanságára ébredt rá, inkább a megszokottságára, törvényszerűségére. Talán a maga régtől kialakult helyzetére. Talán olyasmit cselekedett végül, amit megtett volna korábban is – ha hozzájut. A szellemi válság, lelki válság tudvalevően az élet fényűzései közé tartozik. Talán a bekövetkező tragédia életének nagy, utolsó fényűzése volt.

37. Családi kör

Második boldog nyaralása volt életemnek – nem csoda hát, ha nem fájdtítottam fejemet a kassáki kutyálkodással. Érthetetlenebb, hogy Eti sem sokba vette a csapást, ami anyját érte. Könyörtelen szeretetük, elvakult egymásrautaltságuk tragédiája volt, hogy egyikük sem érezte meg, egyikük sem vette komolyan a másik végzetét.

Sóvárgó
vallomás

Így hát, amikor egy vasárnap délelőtt híg arányában Eti meg én hallgatagon hazafelé döcögtünk ebből a váratlan idillből, máris teljesen megfeledkeztünk Zsuról és Kassákról, sőt, még annak a gondjáról is, hogy Eti mamája miért tulajdonít olyan aránytalan jelentőséget a kettejük kétségkívül kérkedő, de semmiképp sem kivételes kalandjának.

Én első sorait faragdáltam – nem papíron, csak fejben – egy új versnek, aminek az lett a címe: *Szeptemberi vallomás*. Rögtön tudtam, persze, hogy ez a cím visszautal Kosztolányi két évvel azelőtti versére, utolsó, nagy versére, a *Szeptemberi ábítat*-ra, de a *szeptember* szó, úgy éreztem, annyira fontos alapeleme az én versemnek is, hogy mintsem lemondjak róla, vállaltam inkább az utánzás kirívó látszatát – különben talán a vers rajongó hangneme is a Kosztolányiét idézte vissza. Valójában a saját, három évvel azelőtti versem, a *Levél a szabadságról* folytatása, vagyis inkább párhuzamosa volt, ugyanabban a versformában, szabad leonínusokban: amaz cinikus-szatirikus azonosulás volt Budapest lényegével (amit én annak láttam); emez sóvárgó vallomás egy tájhoz, tempó-

Pannonizáló
emelkedettség

hoz, típushoz. Természetesen a szentendrei két hét volt a fűtőélménye, de nem a város egyszerűsége, idegenszerűsége – azt is beolvastottam egy nagyobb egységbe, melyet ki is mondtam a versben: Pannónia. Mentségemre szolgáljon, hogy ez a név akkor még nem volt az a gyakran emlegetett fogalom, amivé a következő évtizedekben vált – vagy már akkor is az volt, csak én nem tudtam róla? Különleges válfaja volt a hazafias vers műfajának: „Visszataszít-e karod, vagy simogat és befogad? Számkivetetten is így vagyok, így leszek én a fiad” – írtam benne, többek között, mintha gyorsan, elfúló lélegzettel akarnék szerelmet vallani Magyarországnak, addig, ameddig lehet még, erkölcsileg és gyakorlatilag.

Akkor azt képzeltem, hogy legjobb versemet adott megírnom. Ma már tudom, hogy három évvel korábbi előzménye – az volt első versem, amit egészében a magaménak tudtam –, fintorgó nyelvi egyvelegével együtt közvetlenebb és természetesebb, sikerültebb. A *Szeptemberi vallomás*, följazott, klasszicizáló költőiségével, pannonizáló, elszánt emelkedettségével jó példa rá, mi lehetett az, amiért Babits korábbi kötetemet – ha ugyan igaz volt a szóbeszéd – esetleg többre tartotta, mint a biztosabb kézzel készült, sokkal egyenletesebb *Menekülő Múzsá-t*. A *Szeptemberi vallomás* mégis a *Nyugat*-ban jelent meg, és nemcsak nekem tetszett – sokaknak. De nem mindenkinek. Németh Andor például, aki ritkán szólt hozzá a verseimhez – udvariasságból, mert nem szívesen mondott szemtől szembe rosszat valakinek –, a Japán kávéházban minden apropó nélkül elkezdett

beszélni róla, és csöndes, mértéktartó szavain is á-
izzott az indulat, amit kiváltott belőle. Azt mondta,
ugyanazért nem szereti, amiért a Szerb Antal magyar
irodalomtörténetét sem (arról ugyanis néhány évvel
azelőtt hosszasan vitakoztunk): van benne valami-
lyen „asszimilációs nosztalgia” – ehhez azonban hoz-
zá kell tennem, hogy Németh Andor, mint annyian
mások, a hitlerizmus hatására kezdte fölfedezni ma-
gában a zsidó öntudatot.

Valami
másról is

Én ímmel-ámmal válaszolgattam. Nem azért, mert
nehezen viseltem el, hogy legszebbnek vélt versemet
becsmérlik – megszoktam, hogy Németh Andor nem
sokra becsül. Hát akkor miért? honnan ez a kellen-
ség? – tűnődtem. És miközben Németh Andor arról
beszélt, miért olyan visszás, ha zsidók olyan nyilván-
valóan reménytelen szerelemmel írnak Magyaror-
szágról, én magamban fokról fokra így gondolkod-
tam: Hát igen, erről szól a vers. De hogy is nem veszi
észre – holott én is csak éppen abban a pillanatban
vettem észre –, hogy kiolvashatatlanul valami másról
is szó van benne? Hogy a szóba foglalt, nyilvánvaló
szerelmi vallomás mögé egy másik (bár a bevallható-
val összefüggő) vallomás van elrejtve, egy elrejtendő,
szótlan (illetve a kimondott, ugyancsak őszinte
vallomás szavaiban rejtőző) vallomás – nőhöz szóló?
Etihez? Akkor nem kellene titkolnom, titkolnom
önmagam előtt is – akkor a vallomás nem volna ilyen
epedő, ilyen „reménytelen” (ahogy éppen most neve-
zi Németh Andor). Nem, ez a vallomás Eti anyjának
szól. Meg Etinek is, persze. Kettejüknek, a kettős
egységüknek, a fajtájuknak, a szó élettani és alaktani

A HÉV-en értelmében. Mire idáig értem a néma gondolkodásban, el is apadt a Németh Andorral folytatott párbeszéd, mert a tessék-lássék válaszokat is elharaptam, nehogy eláruljak valamit a titkos megjegyzéseimből, esetleg éppen az utolsót: a kényesebbek érzékenységét akkor már nemcsak a *faj*, hanem a *fajta* szó is borzolta, tekintet nélkül a következtetésre, még mikrohasználatban, még így, mintegy családra szűkítve is.

Pest felé tehát, a HÉV-en, ahol hallgatagon ültünk egymással szemben, én visszarévedtem a Szentend-rén maradt, zavartalan boldogságra. Eti meg éberen előrenézett, menetirányba, a pesti bajok, megoldatlan helyzetek és feladatok felé. Most, az új évad megindulásakor nem lehet tovább titkolni a tanítványok elől a tanítási tilalmat – határozta el. Mert – így okoskodott –, ha Schweinitzer meg is szegte szavát, valami oka csak van, hogy éppen most, azaz majdnem egy évvel ezelőtt vonták le a következtetést a kartotékra vezetett adatból, hiszen az nyilván ott állt akkor is, amikor megadták az engedélyt a mozdulatművészet nyilvános tanítására. Ebből pedig az következik, hogy ez a visszavonás nem csupán elvi határozat, hanem el lehet rá készülve, hogy bármely pillanatban megjelennek a detektívek, ellenőrizni, nem folyik-e tanítás a tilalom ellenére a Hold utca 5-ben.

És hiába tudom ma már, amit Eti sohasem tudhatott meg, hogy a kiindulópontja hibás volt, mert Schweinitzer *nem* szegte meg a szavát, nem az 1929-es szeptemberi tüntetés állt a kartotékján és a tíz óra, amit a rendőrségen töltött, hanem B. Á., a „komm. albérlő” – Eti logikája ebben az esetben is helytálló,

hiszen akármi állt is rajta, az ott állt akkor is, amikor az engedélyt kiadták, és valami oka csak volt két év múlva, „előkotorni azt a kartotékot”. De hogy mi oka volt, máig sem tudom. Mint ahogy azt sem tudom, hogyhogy nem jöttek ki egyszer sem a detektívek – mert nem jöttek.

A méltóságos
asszony

Eti azonban nagyon is logikusan számított a jövőtelükre. Ezért csak azokat a tanítványait tarthatta meg, akik nem ijednének meg egy razziától, sőt, hajlandók lennének falazni Etinek, vagyis tanúsítani, hogy itt nem pénzért való tanítás folyik, hanem csak amolyan együttes torna. Ilyenek voltak elsősorban azok, akiket Kassákné verbuvált a *Munka*-körből, meg általában a baloldaliak – és túlnyomórészt ezekből állt Eti tanítványi köre. De azért voltak másmi-lyenek is. Amikor tizenkét évvel ezelőtt új lakásba költöztünk, valamelyik fiókból kihullott egy régi levél, egy méltóságos asszonyé, aki – ez állt benne – „kellőképpen tájékozódott”. „Leányom ennélfogva kénytelen a tanfolyamból végleg kimaradni” – ezt a mondatát belefentam egy versem szövegébe, de magát a levelet utólagos és egyben első dühömben szét-
réptem. Kár volt. A hölgy egy közismert liberális politikus felesége volt, és szabadelvűsége vallott már az is, hogy Kassák mostohalányánál, a kommunista hírű Etinél taníttatta lányát. Levelében becsületes, nyílt sajnálkozással közölte, hogy még jobban nem kompromittálhatja családját. A többi átlátszó ürügy-
gyel, betegségre vagy egyéb elfoglaltságra hivatkoz-
va maradt ki – és ezek voltak, persze, a legjobban
fizető növendékek.

A megmaradt csoportokkal pedig megindultak a tanfolyamok, fojtottan, ideges légkörben, a váratlan razzia Damokles kardjával a fejük fölött. Aztán idővel némi segítség mutatkozott a láthatáron, afféle *modus vivendi* – egy kolléganője ajánlotta föl Etinek. Topor-Tarczai Ágnes – mert így hívták – Dienes Valériánál végzett, később azonban lemondott egyéni-művészi becsvágyáról, és csak tanította a mozdulatművészetet. Etit a táncestje után kereste föl, és megmondta neki, mennyire el van ragadtatva tőle. Elragadtatása Etit meglehetősen zavarba ejtette, mert hamarosan kiderült, hogy nemcsak a tehetségének szól, hanem legalább annyira magának a ténynek is, hogy végre magyar tehetség jelentkezett a modern tánc területén, ahová eddig – itt nálunk, Magyarországon – kizárólag zsidó lányok merészkedtek. Persze, a dicséret, az elismerés többnyire jólesik, akármilyen címen osztják is – de azért Eti, valahányszor találkoztak, vitatkozott vele, és igyekezett lebeszélni őt elfogultságairól. Nem sok eredménnyel, úgy látszik, mert észrevettem, hogy igyekszik kitérni Ágnes közeledése elől. De amikor új híve azzal állt elő – mert Eti sérelmének a híre hamar elterjedt a szakmában –, hogy rendelkezésére bocsátja saját iskoláját, ezt a nagylelkű ajánlatot nem lehetett semmibe venni. Ágnes valahol a közelünkben bérelt szép, nagy tornatermet, mellékhelyiségekkel, azt osztotta meg Etivel, amikor ő nem tanított, ez magától értetődik – de Ágnesnek nem túl sok csoportja volt, nem is vállalt volna többet, mert férje volt és három gyereke, sőt, sokat adott rá, hogy jó háziasszony és gondos anya le-

gyen, amellelt még társadalmi és kiterjedt családi életet élt. Már nem emlékszem – talán akkor sem figyeltem meg –, hogy osztja be Eti a növendékeit, mindenestre maradtak azért, akiket odahaza, a Hold utcában tanított (nyilván a megbízhatóbban baloldaliak), azt sem tudom, mivel viszonzotta Ágnes szívességét, hozzájárult-e iskolája költségeihez – gondolom, inkább azzal, hogy segített Ágnesnek, fölfrissíteni még Dienes Valériánál szerzett, orkesztikai tudását az újabb módszerekkel és azok gyakorlatanyagával. Így történhetett, hogy Ágnes néha megjelent Eti óráin, és bár Eti nem tudta többé pótolni a betiltás következtében elvesztett tanítványait, de szorongása megszűnt, és némi, ha nem is tényekkel indokolt biztonságérzetet adott neki az a körülmény, hogy ilyen feddhetetlen hírű, sőt jobboldalinak mondható úriasszonnyal áll szakmai kapcsolatban.

Olykor kettesben dolgoztak a Hold utcai teremben. Első alkalommal Eti bemutatott neki. Nem volt szép asszony, és mint a legtöbb mozdulatművésznő, nem is adott sokat a szépségre, vagyis öltözködésre, kikészítésre, frizurára. De nagy, érzelmes szeme volt, és jóságos, mondhatnám, jámbor arca – egyébként buzgón és őszintén vallásos volt. Ez már az asztalnál derült ki, ahol megosztottuk vele vacsoránkat – ami a továbbiakban többször is előfordult. Végül már elkerülhetetlen volt, hogy mi is el ne menjünk hozzájuk – és az elkövetkező másfél évben jó néhányszor voltunk náluk vendégségben. Valahol a Horthy Miklós út közelében laktak. Nem szerettem azt a környéket: már gyerekkoromban az ellenforradalom, a keresz-

tény kurzus, a középosztály képzetét társítottam hozzá – tudj' isten, miért, lehet, hogy csak a kormányzó neve miatt, vagy mert akkortájt, a húszas évek elején épült ki igazán, de később is, ha nagy ritkán arra jártam, ezt a kényszerképzetemet vetítettem rá a házaira, lakóira – pedig azon a környéken élt Karinthy meg Somlyó Zoltán, ott volt az Eötvös-kollégium és a Hadik kávéház is.

Ennek megfelelő elfogódottsággal tettem be a lábamat Ágnesékhoz, az idegen világba, elfogódottan, de egyben felajzottan is, hogy az a pillantás, amit ebbe az új világba vethetek, minél áthatóbb és élesebb legyen. És a szalon – pontosabban, egy igen előkelően, de kissé kopottan szedett-vedett bútorzatú ebédlő – vendégei első látásra igazolták nem éppen barátságos várakozásomat: két egyenruhát fedeztem fel közöttük. Az egyik reverenda volt: mint kiderült, Kessel atyáé, a tabáni templom alacsony termetű, szász alkatú, bohókás, gyermeteg arcú plébánosáé; a másik egy tiszti uniformis, Ágnes bátyja, Jenő viselte, hivatásos katona, tüzér főhadnagy. De mint kiderült, az egész kis családi-baráti kör Eti ünneplésére gyűlt össze: mindnyájan a magyar, sőt, „ősmagyar” tehetséget üdvözölték benne. Míg az első lelkendezés zajlott, szememet végigjártattam a társaságon, afféle antropológiai kíváncsisággal, hogy ugyan milyen jogcímük is lehet arra a bizonyos „ősmagyarságra”. Legelőször egy magas, fekete, tündöklő lányon akadt meg (mármint a szemem): olyan delnőszépség volt, mintha még Jókai teremtetten volna, mondjuk, a *Kárpáthy Zoltán*-ban. Amikor végre le tudtam venni róla

a szememet, megláttam egy másik nőt is: alacsony volt, széles pofacsontú, mongolos szemű – mintha Eti szépségének civilebb, igénytelenebb előképe volna, még a bőruk színe is hasonlított. Katalin a családhoz tartozott, mint a tűzértiszt felesége – alighanem rangon aluli házasság lehetett, gondoltam. Ágnes férje lengyel származású volt – a neve is erre vallott. Wirkowitzkynek hívták, de kitűnően beszélt magyarul, habár furcsa, idegen kiejtéssel – szláv jelleget ép-poly kevésbé fedeztem föl rajta, mint magyart: egy nemzetközi vonat étkezőkocsijában még leginkább franciának véltem volna. A Topor-Tarczai testvéreknek viszont, gyönyörű magyar nevükkel együtt, határozottan germán jellegük volt: Ágnes elmehetett volna egy felvidéki templom oltárképére, cipszer Madonnának, Jenőt még előkelőbb helyre is el tudtam képzelni – akár a bambergi dóm gótikus lovának a hátára. Kessel atya meg, mint már említettem, alacsony természetével, pufók arcával inkább az alemann törzset képviselte az *etnikailag* (ahogy manapság szelídítve mondják) oly tarka társaságban.

Táncolni egyébként csak a nők látták Etit; a férfiak az ő híradásuk alapján, mintegy elvileg üdvözölték benne a *magyar* tánctehetséget. Eti ezúttal is erőlyesen visszautasította az elismerésnek ezt a módját, és tudtam, hogy nemcsak elvből, hanem azért is, mert érezte, hogy ez a dicséret nem éppen hízelgő rá nézve. Hiszen végül is nem azért örültek a jelentkezésének, mert ő táncolt először Bartókot, vagy ő táncolta a legjobban, hanem azért, mert bebizonyította, hogy magyar lány is elérhet valamit Magyarorszá-

Ők is a népről

gon, olyan területen, ahol addig – legalábbis nézetük szerint – csak zsidók boldogultak. Ez a nemzeti kisebbségségi érzés antiszemitizmusuk egyik rejtett alapja volt. Antiszemitizmus – e szó ellen bizonyára tiltakoztak volna, mégpedig jóhiszeműen. A mozdu-latművészetről általánosabb érdekű témákra térve át, kiderült, hogy ők már ekkor – amikor a zsidótörvénynek nálunk még csak az előszelét lehetett érezni –, elvből és öntilalmi hatállyal nem vásároltak ún. zsidó üzletekben. És nem azért, mert azt hitték, hogy a zsidók csalnak. Ellenkezőleg, erősítették, a nem zsidóknak (lehet, hogy úgy mondták: árjáknak) jobban a körmükre kell nézni, éppen azért, mert rosszabb, tehetségtelenebb kereskedők. A vita hevében az is elhangzott, hogy a magyar nép – mert *népről* beszéltek ők is, persze – még nem érett meg a szabad versenyre. Hiába próbáltam felhozni, hogy igen, mert nálunk a nemesség nemcsak megvetette a kereskedelmet, hanem a parasztot, az iparost sem engedte kereskedővé lenni; hogy ezért nincs magyar eredetű polgárság; hogy bezzeg az angoloknál, franciáknál, olaszoknál nem jobb kereskedők a zsidók: hitték is, nem is. Pedig még Zrínyit is a fejükre olvastam: „Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók.”

Későbbi látogatásaink során ennek a túlbecsülésből táplálkozó antiszemitizmusnak egyre több oldala bontakozott ki. Nem, Ágnesék a zsidókat semmiképpen sem tekintették alsóbbrendű fajnak, inkább – legalábbis öntudatlanul és bizonyos tekintetben – felsőbbrendűnek. Voltaképpen bedőltek a zsidó önreklámnak, a „kiválasztott nép”-fogalom világi vulgari-

zálásának. Igaz, nem jó katonák, mondta Jenő, de okosabbak, műveltebbek, tehetségesebbek az „árjánál” és – így a nők – gyöngédebb férjek, jobb családapák. Egyszer azt kérdezte Jenő, ki a legkedvesebb költőm. Azt feleltem, amit ma is felelnék: Arany János. De hát Kiss József balladáit szebbek, vágta rá Jenő. Fölkaptam a fejemet: csak nem rajtam gúnyolódik? De nem, pirospozsgás arcán, tiszta, kék szemében nyoma sem volt a gúnynak – ki se telt volna tőle. Én is komolyan igyekeztem hát válaszolni, hogy Kiss József a balladáival Aranyt utánozta, csak éppen Arany mélysége és varázsa nélkül; hogy én szeretem Kiss József líráját, de még a modernsége sem fogható az Aranyéhoz. Jenő tovább védte a maga álláspontját: igaz, Aranyt utánozta, de fölülmúlta mesterét. Emlékszem, ez volt az utolsó szava:

– Jobb a technikája.

Erre már tréfával ütöttem el a kérdést:

– Tudod mit? – mondtam –, előbb lesznek a zsidók jobb katonák tenálád, mint jobb költők Arany-nál – sajnos, Jenő nem érthette meg tréfás jóslatom teljesülését: úgy hallottam, elesett Buda „védelmében”.

Mire Arany és Kiss József elsőbbségén vitatkoztunk, már nemcsak elképedni, de mulatni is tudtam nézeteiknek e képtelen kavarodásán. Voltak ugyan félelmetesebb hiedelmeik is, mint az, hogy Kiss József lepipálta Aranyt, de ezeket a vészterhes hiedelmeket igyekeztek elhallgatni előttem – nem annyira bizalmatlanságból, mint inkább gyöngédségből vagy legalábbis tapintatból. Lassanként azonban egy-egy

Arany és Kiss
József

Rejtett
respektus

elszólásukból kiderült, hogy mitikusan felnagyított fogalmaik vannak a zsidók összetartásáról, sőt, összszefogásáról. És nem volt nehéz megsejteni a mitikus fogalmak mögött a „zsidó összeesküvés” elterjedt mítoszának fenyegető körvonalait – világméretű körvonalait, hiszen ez az összeesküvés nem kevesebbre, mint világuralomra tört. Elterjedt hitrege volt ez akkoriban, Jenőék elképzelésében azonban még ijesztőbbé színezte az a rejtett respektus a zsidók irányában, amely ezt az esetleges világuralmat, bevallatlanul bár, ha nem is jogosnak, de indokoltnak érezte.

Sajnos azonban, ilyesféle nemzeti kisebbségségi érzés nemcsak a zsidókkal szemben élt bennük. A németeket kétségkívül többre tartották a zsidóknál – Jenő mindenestre nyíltabban tisztelte őket. Egy ízben valamilyen ünnepélyes német eseményről beszélgettünk, amit a mozihíradóban láttunk. Én elővigyázatlanul megjegyeztem, hogy úgy látszik, újfajta díszlépést találtak ki. Ágnes, Ilona (ő volt az a mutatós Jókai-delnő) meg Katalin félénken, de lelkesedve és válllvetve vallotta, hogy ők jobban szeretik a magyar katonák mozgását, mert a német katona gépezetté válik, míg a magyar meg tud maradni embernek a díszlépésben is.

– Hölgyeim – felelte Jenő a három hölgynek, akik közül egyik a nővére, másik a felesége volt, és a harmadikat is, ha jól emlékszem, valamiféle rokoni szálak fűzték a családhoz –, szép ez a hazafiság, de én jobban szeretném, ha az én embereim csak félig is úgy ki tudnák vágni azt a lépést, mint a német katonák.

Ami nem azt jelenti, hogy Jenő hitlerista volt. Sőt. A hitlerizmust az egész, kibővült családi kör nemcsak barbárságnak tartotta, hanem csőcselékjelenségnek is, amelytől fintorogva fordult el. Fölfogták a germán veszedelem nagyságát, és mindnyájan, a Siegfried-szerű Jenőt, a szepesi Madonnának beillő Ágnest, de még a bajor kinézetű Kessel atyát is beleértve, féltették az országot az elnémetesedéstől. Jenő azt is tudta, hogy nagy ára lesz annak, ha a németek kezéből kapjuk vissza Magyarország elszakított részeinek egy-egy darabját. De elkerülhetetlennek tartották sorsunkat, és könnyíteni rajta Jenő szerint csak úgy lehet, ha szövetségeseik vagyunk, nem pedig ellenségeik. Aztán meg a bolsevizmustól csak ők menthetnek meg minket, márpedig – és ebben egy húron pendültek Nyugat-Európának is jó néhány vezető politikusaival és választékos szellemével – a két rossz közül habozás nélkül a hitlerizmust választották volna.

Szóval, természetes ellenségeimnek illett volna tekintenem őket. Csakhogy erre – ilyen sommásan és egyszerűen – képtelen voltam. És nemcsak azért, mert nem akaródzott gyűlölni olyanokat, akik Etinek jóakarói voltak. De amikor először voltam náluk, az ámulattól nem jutottam a gyűlölethez. Később pedig, ahogy egyre inkább megismertem azt a mulatságosan zavaros, szeretetre méltó csodabogár mivoltukat, sehogy sem tudtam bennük a magyar uralkodó osztály tipikus képviselőit látni. Amint-hogy nem is voltak tipikusak. Tapintatos szociológiai puhatolódzásommal hamar kinyomoztam, hogy

Csodabogarak

a család alól szüleik gazdálkodása alatt, valamikor Ferenc József korában kicsúszott a talaj – talaj a szó szoros értelmében: egy nosztalgiával emlegetett földbirtok, valahol a Felvidéken. A városba szakadt utódok pedig éppen hogy meg tudtak kapaszkodni az úri élet peremén. Ez még leginkább Jenőnek sikerült, neki is csak – jól sejtettem, amikor először pillantottam Katalinra – *mésalliance* révén: egy gazdag molnár lányát vette el. Így legalább nem kellett a feleségének, úriasszony létére, dolgoznia. Már például Ilona, aki, legalábbis szemre, legúribbnek látszott a társaságból, annak az úriságnak a bevonatát a két keze munkájával szerezte meg: művirágokat csinált, előkelő estélyekre, nem papírból, hanem valamilyen viaszhatású, drága anyagból – már annak idején sem jegyeztem meg, mi is volt az. Igaz, hogy ő ezt afféle művészi munkának tekintette, nem is alaptalanul: leleményes és szeszélyes, de mindig ízléses alakú és színű kreációi voltak – mi is művészeknek találtuk őket, csak éppen nem láttuk be, miért jobbak az igazi virágnál. Ágnes mozdulatművészeti óráit mindenesetre munkajellegűbb munkának tekintettük. Legfurcsább szerzet a férje volt, medveszerű jelenség, aránylag jóindulatú medve, aki előnyös származása és összekötetései ellenére sem vállalt állást, fordításból élt, igaz, hogy kivételes nyelvtelhetség volt: nemcsak franciául, angolul, németül, hanem lengyelül és oroszul is tökéletesen tudott, és nem is magyarra fordított, de ezekre az idegen nyelvekre, különböző közhivataloknak és intézményeknek.

az életükben, és ez is akadálya volt annak, hogy utálni tudjam őket. Ez a szeretetre méltó lazaság csöppet sem volt ellentétben a rendezettségükkel vagy éppen a családiasságukkal – inkább az volt egyik forrása. Ágneséknál nagy volt a gyerekcultusz: a két kislány meg a kisiú egészen a lefekvésig minduntalan áthancúrozott a gyerekszobából a szalon rendeltetését betöltő ebédlőbe, és játékaikba bevonták a felnőtteket is, elsősorban Kessel atyát, aki különben is, mintha a család káplánja lett volna – eleinte azt gondoltam, némi megvetéssel, hogy ilyesféleképpen bánhattak egykor a földesúrék a papjukkal, idővel azonban beláttam, hogy a korlátolt, de gyermeteg kedélyű plébánost inkább eredendő hajlamai tették alkalmassá a házibohóc szerepére. Nemegyszer viszont maguk a felnőttek is párnaháborúba vagy mindenféle egyszerű, lóversenyrendszerű játékokba fogtak a gyerekek kedvéért, olykor aztán a gyerekek visszavonulása után is ezeket a játékokat folytattuk, megtoldva, esetleg, Etire való tekintettel, különböző fejtörőkkel, ámbar Etinek majdnem hogy mindegy is volt, milyen játék van soron – mindegyiket szenvedéllyel űzte.

És ez a jólelkű lazaság átütött szigorú elveiken is. Etinek például, ha nem is vita nélkül, de végeredményben könnyű szívvel bocsátották meg a kommunizmusát, márpedig az ő szemükben akkor is komoly kommunistának számított volna, ha nem tudják, hogy „kommunista ügyből” kifolyólag tiltották el a mozdulatművészet nyilvános tanításától – amit azonban Eti nem hallgatott el, nem is titkolhatott volna előlük. Az viszont csak utólag jutott eszembe: hogy-

Jólelkű
lazaság

hogy akkor nem segítették e tilalom feloldásában? Talán ennyire mégsem akarták magukat kompromitálni. Az is lehet, hogy Eti beszélt velük erről a háttér mögött, és akkor bizonyára azt mondta, hogy ügyis reménytelen az ügy – és hogyne látta volna annak, ha Schweinitzer képes volt be nem tartani szavát? Nem tudom. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy szilárd elveiknek elég ingatag volt az érzelmi és gondolati háttere. Aminthogy utólag azt sem tudom biztosan, valóban olyan komolyan vették-e a gyakorlatban is azt a fogadalmukat, hogy nem vásárolnak „zsidó üzletben”.

Azon is csak most kezdek el gondolkodni – annak idején olyan magától értetődőnek látszott: hogy is tudták összeegyeztetni önmagukkal, az elveikkel, hogy engem fogadtak, sőt, úgyszólván befogadtak? Tapintatból, sőt, kedvességből, persze, mint Eti tartozékát. Ez a befogadás természetesen Ágnestől eredt, aki a család összetartó és irányító ereje volt. Benne pedig, legbelül, a faji gondolattól fertőzetlenül, élt egy naiv, úgy is mondhatnám (a szó igazi értelmében), őskeresztény elképzelés, amely szerint zsidó az, akinek zsidó, keresztény, akinek keresztény a vallása. És engem egy idő múlva, nem is egészen önkényesen, kereszténynek fogadott el. De már korábban is, amikor még nem jártunk hozzájuk, csak ő időzött nálunk, úgy érezhette, van közöttünk valamilyen hitbeli kapocs: én több megértéssel hallgattam vallásos vallomásait, mint Eti, aki ebben a tekintetben hajthatatlan volt.

tunk meg egy bonyolult, gyakorlati ügyet, amelyet Ágnes – ugyancsak nem egészen jogtalanul – vallási kérdésnek tekintett.

Kassákné kez-
deményezése

38. Széljegyzet Simone Weil leveléhez

Ez a vallással összefüggő, gyakorlati ügy azonban előbb kezdődött, mint ahogy Ágnest megismertem. Azzal, hogy még Szentendrén, miközben Eti a háttérben tornázott, Kassákné szorosabban mellém húzta nyugágyát, lefeküdt, és azt mondta, hogy valami komoly dologról akar velem beszélni. Én ijedt várakozással néztem rá, ő pedig azt kérdezte, fontos-e nekem a zsidó vallás. Nem, válaszoltam, tétován a meglepetéstől. Akkor miért nem térek át? – folytatta föl-szólító faggatását Kassákné –, mire jó, hogy a legkülönbözőbb nyomtatványok vallásrovatába azt kell beleírnom: „izr.”? és nem gondolom-e, hogy Etinek tehertétel a pályáján ez az én vallásrovatom? Áttérhetek, feleltem, ezúttal már minden tétovázás nélkül – de azért egykedvűen.

Vagyis a lehető legeggykedvűbben. És ez nem volt könnyű, mert legbelül valamilyen érthetetlen öröm fogott el – öröm és hála: Kassákné iránt. Az ilyesmi szokatlan jelenség életemben: rendszerint lassúak az érzelmi, sőt, értelmi kapcsolásaim – egyszerűbb szóval a reakcióim –, sokáig tart, amíg ráébredek egy-egy inger, találkozás, történés jelentésére, jelentőségére, következményeire, kilátásaira. De Jolán szavaitól olyan hirtelen robbant ki belőlem – nem, szeren-

Kifürkész-
hetetlen öröm

csére nem belőlem, csak bennem – az öröm és a hála, mintha egy öntudatlanul lezajlott folyamatot húztak volna föl a felszínre. Ezt a rám törő hálaujjongást igyekeztem teljes erőmből elleplezni, annál is inkább, mert merőben indokolatlannak találtam. Közben az is átfutott az agyamon, hogy Kassákné javaslata elkészett: akkor már, mint említettem, a zsidótörvény előszele fújdogált, és azt is tudni lehetett, hogy nem valósi, hanem német mintára faji megkülönböztetés lesz az alapja. Egyben átvillant rajtam egy másik, ugyancsak indokolatlannak tetsző gondolat is: milyen szerencse, hogy ennek az áttérésnek semmi haszna sem lehet! De ezt a kételyemet óvakodtam kimondani – nehogy Kassákné végül abbahagyja a rábeszélést. És a kifürkészhetetlen öröm hullámverése nem szűnt meg bennem a megvalósítás kínos vagy zavarba ejtő eljárásai közben sem – sőt, az adott erőt az elviselésükhöz! Kifürkészhetetlent mondtam, holott a furcsa igazság az, hogy nem is törekedtem a kifürkészésére. Ellenkezőleg, igyekeztem oda nem figyelni, a hullámveréstől inkább elfordulni, mintsem a mélyére látni.

Évek múlva, részint még Radnóti életében, részint már a halála után, amikor egy-egy (máshoz intézett) leveléből megsejthettem azt a hol védekező, hol valamóstevő dacot, amellyel a maga áttérésének indítékaiért helyt kellett állnia – *kezdt* csak fölfogni, mekkora hálával tartozom Kassákné kezdeményezésének, amely, legalábbis külszínre és egyelőre, mintegy mentesített engem a felelősség alól, és az egész ügyet valamilyen semmitmondó, udvariassági eljárás-

rássá csökkentette; és hogy nem hittem ennek az eljárásnak a hatékonyságában, látszólag fokozta udvariasságomat – Eti és még inkább az anyja iránt.

Csak amikor ezen a nyáron a *Vigiliá*-ban elolvastam Simone Weil kápráztatóan okos levelét Persin atyához, amelyben leírta a maga szellemi és hitbeli fejlődését és kifejtette, hogy miért *nem* veszi föl a keresetséget, akkor ébredtem rá hajdani, hirtelen és hihetetlen örömöm okaira. És Simone Weil tündöklő levelének elolvasása után már azt is tudtam, hogy annak idején miért nem akartam titkolt örömöm hullámverésének a mélyeibe nézni: mert nemcsak okainak a megfogalmazásához, de a megértéséhez, a tudomásulvételéhez sem volt bennem elegendő *szellemi becsületesség* – hogy Simone Weil kedvelt kifejezését kérjem kölcsön. És az ő levele olvastán, majd negyven év múlva, lettem *értőn* hálás Kassákné kezdeményezésének, amely engem a felelősséggel együtt a szellemi becsületesség alól is fölmentett – legalábbis egyelőre.

Mert ezen a nyáron már, amikor Simone Weilnek a kitérés elől kitérő levelét olvastam, lehetetlen volt szembe nem néznem az ő kérdéseivel és kételyeivel. Vagyis el kellett képzelnem, hogy ha már Szentendrén, amikor igyekeztem érthetetlen örömet viszszafojtani és egykedvűn felelgetni Kassákné kérdéseire, ha történetesen már akkor olvashatom Simone Weil hat év múlva megírt levelét – és miért is ne képzelhetnék el ilyesmit majd negyven év múlva? –, mit szoltam volna szellemi becsületességének érveihöz.

Azt hiszem, korhűen (vagyis akkori életkoromhoz

Szellemi
becsületesség

Föltételezett
reflexió

híven) válaszolok, amikor azt gondolom, hogy el-
ámultam volna kételyein, elsősorban azon, amit ő is a
legnyomatékosabban mond ki (Reisinger János for-
dításában): „soha, egyetlenegyszer, egyetlen pillana-
tig sem éreztem, hogy Isten az Egyházban akar látni
engem”. Az is lehet, hogy ámulatomban ez jutott
volna eszembe: „Ugyan, mit nem képzelsz ez a nagy-
eszű, nagy műveltségű zsidó lány? Ha kommunista
volna, bizonyára átallna belépni a Pártba, ha leg-
alábbis Lenin föl nem szólítja rá!” Ezt az ötletet óva-
kodtam volna bárki előtt is kimondani: már akkor is
mindenki blaszfémiaának érezte volna gondolattársí-
tásomat – de negyven év múlva miért ne árulhatnám
el ezt a föltételezett reflexiómat?

Annál is inkább, mert korántsem biztos, hogy
ilyen gunyoros fölszisszenésre fakadtam volna.
Könnyen meglehet, hogy az iróniát elnyomja ben-
nem a meghökkenés – akkor bezzeg nem tréfálko-
zom. Akkor talán ilyesmit gondoltam volna: „Úris-
ten, miféle Úristen az, akitől ez a minden tudásával
együtt is megrendítően tiszta és naív lány most, köz-
vetlenül Guernica után – mert hiszen a föltételezés
szerint akkor olvastam volna Simone Weil hat év
múlva megírandó levelét – abban vár útbaigazítást,
hogy a zsidó egyházból átlépjen-e a katolikusba?
Ilyen komolyan akarja vétetni az Úristennel az Egy-
házat, amely ez idő szerint Spanyolországban, akár-
csak a körülményekhez képest Magyarországon is,
leginkább abban harcos, hogy a fennálló társadalmi
rendet, a gazdagok háborítatlan birtoklását védel-
mezze?”

Igaz, hogy Simone Weil Franciaországban írta levelét, ahol más volt az Egyház helyzete, sőt, a levél keletkezésének idején, a német megszállás alatt az ellenállásban is részt vett. Én azonban Magyarországon éltem, és a levél föltételezett olvasását követő hat év múltán, vagyis a keltezésekor sem láttam volna rá okot, változtatni a véleményemen. A vallás ópium a nép számára – ebben a ránk öröklődő tételben sohasem hittem, legalábbis nem a kizárólagosságában. De az Egyházat képes voltam ortodox marxista szemmel tekinteni: tudtam tehát, sőt, mi több, tapasztaltam, hogy hajlamos rá, a vallást ópiumként fölhasználni – osztálycélok érdekében.

Akkor hát miért fogott el a titkos, a titkolt öröm a Hertl-villa kertjében, Kassákné rábeszélő kérdéseitől, annak a lehetőségnek a gondolatára, hogy ehhez az Egyházhoz tartozhatom? Azért, mert mindazt, amit marxista szemmel tudtam látni benne, nem a lényegének láttam, nem változhatatlan velejárójának. Hanem? Hanem történelmi járuléknak, a történelem lecsapódásának, lerakódásának, a történelemének, amelyet én is, többek között, osztályharcok történetének tudtam. De arról is meg voltam győződve, hogy a történelem, amit rárakott, le is fogja mosni róla. Pontosabban, és anélkül hogy ezen alaposan elgondolkodtam volna, az Egyház felszabadulását is a Forradalomtól vártam. Tudtam ugyan, hogy a forradalomban, a forradalom után az egyház üldöztetésnek lesz kitéve – de hiszen éppen ez menti majd föl Mammon és az uralkodó osztályok védelmének megalázó feladata alól.

Erre az elgondolásra, persze, mindenki hajának joga van égnek állni, és ha az elképedőnek nincs haja, nyugodtan kaphat a fejéhez. Holott hiszen többször is figyelmeztettem, hogy mi nem gondolkodtunk akkoriban következetesen. Ha ez bűn, akkor az enyém a többiekénél jóval súlyosabban esik a latba – és nem csupán azért, mert senkiben sem feszültek egymásnak, nem vártak rendezésre, szembesítésre olyan kibékíthetetlennek látszó ellentétek, mint énbennem. Hanem azért is, mert én még csak nem is törekedtem következetességre. Eszembe sem jutott a tisztázás, hogy ez meg az, amiben hiszek, megfér-e egymással – elég volt az, hogy bennem összefértek. Elvégre magát a *hit* szót is elég lazán használtam (és használom talán ma is), hiszen ha azt mondom, hogy hittem Istenben is, a Forradalomban is, nyilvánvaló, hogy ugyanazt az ígét a lehető legrugalmasabb értelmezésében kell használnom – habár az én számomra mindkét jelentésváltozata ugyanegy *hit* alkotóeleme volt.

Mentségemre szolgáljon – ha ugyan ez mentség –, hogy mindezek az ellentmondásokon és paradoxonokon együttvéve sem sokat gondolkodtam – *végig* egyet sem gondoltam. Nem az foglalkoztatott első-sorban, amit *nem* tartottam lényeginek az Egyházban, inkább az, ami vonzott hozzá. Szerettem a jelét, azt a *boc signum*-ot, amelyet már Jézus halála után alig háromszáz évvel is az *in boc signo vinctes* égi látomásában – mert látomásnál alább Constantinus sem adta – világi győzelmek szolgálatába fogtak, de mégis azt a keresztet jelképezte, amelyre Istent fölfeszítették, és

mégis olyan egyház jelvénye volt, amelynek istenét egy szegény zsidó képében feszítették keresztre.

Hoc signum

Nem, a Vallást éppoly kevésbé azonosítottam az Egyházzal – bármelyik egyházzal –, mint ahogy a Forradalmat vagy a kommunizmust sem azonosítottam egyik párttal sem. De tudtam, természetesen, hogy a Vallásnak szüksége van Egyházra, mint ahogy a Forradalomnak vagy akár a kommunizmusnak is szüksége van a Pártra. És mert nem jött el „az az Idő”, vagyis a világnak nem lett vége olyan hamar és olyan módon, ahogy az első keresztények a Jelenések idején várták; és a világforradalom se tört ki, és nem győzött – akkor és ott és úgy, ahogy Marx és Engels a *Kommunista Kiáltvány* keletkezésekor számított rá –, az egyházak és pártok elkerülhetetlenül belebonyolódtak egy ellenséges vagy legalábbis közömbös közeg történéseinek, hatásainak és visszahatásainak szövevényébe, sőt érdekhálózatába. És ezért nem tartottam volna méltányosnak, hogy Simone Weil az Egyház hajdani, véres eltévelyedéseit fölemlegeti annak a Persin atyának, akihez mélységes, lelki barátság fűzi, és aki hihetőleg méltó is a szeretetére.

De éppen ezért csodálkoztam volna Szentendrén, a Hertl-villa kertjében – mert e fejezet munkahipotézise szerint ott olvashattam Simone Weil hat év múlva megfogalmazandó levelét –, nem, nem azon, hogy Isten jelére vár a huszadik században, hanem hogy ebben a belépési ügyben igényelné az állásfoglalását. Mert eltekintve a komolyan-vevéssel, pontosabban a mit-komolyan-vevéssel kapcsolatban fölmerülhető kételyektől, az ilyen gyakorlati irányítás nehezen fér

Össze az akarat szabadságának kényes alapelvével – márpedig engem ez vonzott minden egyházak közül éppen a katolikushoz. Igaz, hogy az én legkedvesebb szentemet, Avilai Terézt mennyei látomás buzdította a karmelita rend megújítására, de neki, titkok gyakorlott látójának, elég nagy esze – mondjam: elég alázatos esze? – volt ahhoz, hogy eleve bizalmatlanul fogadja a látomásokat és általában Isten közvetlen beavatkozásának jeleit. Mert Avilai Teréz is eszembe juthatott volna a szentendrei teraszos kertben, Simone Weil hat év múlva megírandó levelének olvasása közben, hiszen, mint az előző kötetben említettem, védszentemül választottam őt, amikor kezdtem rászokni, hogy könyvelés közben faragcsáljam verseimet: eleinte pusztán az az életrajzi adat vonzott hozzá, hogy neki is rendszerint a gazdasági adatok átnézése közben támadtak látomásai – de azóta el is olvastam néhány könyvét, amihez hozzájutottam.

Abban az évben azonban, vagyis szentendrei nyaralásunk évében, a Kerényivel kapcsolatos ingerültségem következtében görög mitológiákat is olvastam, józanabb mitológusokat, főként Walter F. Otót, akire Kerényi Károly is gyakran hivatkozott. És hát inkább a görög istenek és istennők szokása, hogy mindenféle tanácsot, utasítást adnak egy-egy hősnek vagy hősnőnek, akár közvetlenül, akár valamely halandó képében, és útbaigazításukat követni kell, hiszen egy isten adta, akkor is, ha kajánul, akkor is, ha bajba, sőt, pusztulásba irányítja a kiszemeltet. És az is igaz, hogy Simone Weil, mint leveléből kiderül, nagyon szerette a görögöket, a nyelvüket is, a vallásu-

kat is. Sőt, a görög vallásnak, a görög világnak nem csekély része lehetett abban, hogy Simone Weil „szellemi becsületessége” berzenkedett a hivatalos áttérés ellen. „Annyi minden reked határain (mármint a kereszténység határain) kívül – írta ebben a levelében –, amit szeretek, s amiről nem tudnék lemondani, sok minden, amit Isten szeret, mert másképp nem léteznének. Elmúlt századok hatalmas kiterjedtségükben a hús legutóbbi kivételével, színesbőrűek lakta országok” –, és így tovább.

Feltéve, hogy már a Hertl-villa kertjében olvasom ezt az akkor még meg nem írt levelet – és ebben maradtunk, ugye? –, mindenekelőtt azon ütközöm meg, hogy mindezeket a hajdani és távoli hiedelmeket Isten szereti, *mert léteznek*. Úgy hát Isten szereti Hitlert is? – mert nem tagadható, hogy létezik. Persze, Isten szereti a *létezést*, a teremtetést, nyilván Hitlert is, mint kreatúrát – ez az, amire annak idején azt szoktuk mondani fanyarul, hogy bizonyára Hitler is édes csecsemő volt. De amit felnővén kieszelt, és amit csináltak belőle, az új német vallást? – mert az is valamiféle vallás volt. Akkor hát Istennek az inkvizíciót is szeretnie kellett, hiszen az is létezett – de még mennyire! Jó tíz év múlva, mikor a *Négy nemzedék*-ben Sőtér azt írta rólam: „szíve mélyén manicheus”, meghökken-tem, kicsit sértődötten – hát ezt meg honnan veszi? Csak most kezdek neki igazságot szolgáltatni: talán csakugyan nem volt idegen tőlem ez az eretnokség – a „szívem mélyén”, úgy lehet, meg voltam róla győződve, hogy ha nem is a Sátán hozta létre a világot, de benne volt a keze a teremtésben. Nem tudtam

eljutni addig az egyetemességig, amelyet Weöres írja hirdetett – az ő istene nem tett különbséget jó és rossz között: minden jó, ami van, minden jól van – minden Istentől van. Csakhogy ő az erkölcsi közömbösségnek ezt a sugárzó szenvedélyét a keleti vallásfilozófiából merítette. Az Evangélium pedig a rossztól való megváltás jó híre volt. Én meg, földhözragadtan, szemben a Rémmel és rémektől fenyegetve, egy pillanatig sem kételkedhettem a Rosszban. Ha úgy tetszik, földhözragadtan is gőgös voltam: nem tudtam elképzelni, hogy amit én gyűlölök, azt Isten szeretheti. De hiszen Simone Weil sem hihette, hogy minden, ami létezik, szeretnivaló, különben aligha írta volna levelében, hogy „a kereszténység voltaképp az elnyomottak vallása” – különben miért is kellett volna Krisztusnak kereszten meghalni?

Valószínűleg ilyesmit gondoltam volna, ha rákényszerülök a gondolkodásra – ha ennek a francia lánynak tündöklő „szellemi becsületessége” rákényszerít, már akkor, hogy gondolkodjam olyasmiről, amin lehetőleg nem gondolkodtam. De nem kényszerített rá, és ennél fogva eszem ágában sem volt figyelembe venni, hogy „mi minden reked kívül a kereszténység határain”. Nem sokkal szentendrei nyaralásunk előtt, még mialatt Eti a kórházban volt, írtam egy verset. Ezt a címet adtam neki: *Magány, betegség, este, hajnal* – ez volt a második versem az *Argonauták*-ban. A magány képével kezdődik – a kórházból hazatérő hiába vár segítséget a legkülönbözőbb vallások földöntúli hatalmaitól: „A földön, égben, vízben mennyi Isten! És nincs közöttük egy, aki segítsen.” Aztán így folytattam:

*Holott én kész vagyok imádni mindet,
Ha görög isten, egyiptomi állat,
Azt, aki istene volt őseimnek,
És azokat is, kik nevetve szálltak.*

Istenszemle

A továbbiakban ezt az istenszemlét még általánosabbá szélesítettem – de bálványbefogadó szabadelvűségemet már akkor sem vettem komolyan: könnyedséget mímelő léhaság volt – a kétségbeesésben. A „színesbőrűek lakta országok” faragott képeit nagyjából olyasféle, idegen érdeklődéssel néztem, mint Apollinaire – pedig Picassóval együtt ő csinált belőlük divatot –, aki a katolikus egyházhoz írt, avantgardista ódája, az *Égőv* utolsó soraiban, amikor hazatér „óceániai s guineai bálványai közé”, így ír róluk (Radnóti két év múlva elkészült fordításában): „egy másik hit s másféle forma Krisztusai ők Alacsonyrendű Krisztusok homályos hitre térítők”. A néger és pápua faszobrok modern divatját az én ifjúkoromban kezdte felváltani a maja és azték művészet magasabb rendűnek ígérkező igézete – ezeknek a hatalmas őskultúráknak szelleme, istenképe azonban már nem csupán idegen volt számomra, hanem egyenesen visszataszító.

A görögök... az persze, egészen más volt: az ő isteneik társaságában otthon éreztem magamat. A *Magány, betegség, este, hajnal* (később így egyszerűsítettem a címet: *Este – hajnal*) görögös lakomával folytatódik, a nekilódult hedonizmus bíborpárás álomképével, és a hajnali kijózanodás is csak megátalkodottan pogány és konokul korlátolt, de napfényes filozófiá-

ját szegezi szembe a kórterem bomlasztó páráival: „Csak itt és egyszer! Soha, soha többé!” Mi voltam hát én azon a nyáron, pogány vagy keresztény? Hol ez, hol az. Hiszen ez a kettő, az antik vallás meg a keresztény, ugyanannak az emberszabású világnak, ismerős valóságnak kétféle szemlélete volt – vagy ha úgy tetszik, megformálása. Semmi esetre sem tudtam közöttük olyan végleges szakadékot látni, mint, mondjuk, az azték meg a keresztény vagy akár az egyiptomi meg a görög istenhít között. Valahogy úgy volt ez, mint amikor némely mesehősnek elég megfordítani ujján a varázsgyűrűt, hogy eltűnjön vagy előbújjon a szellem: csak a gyűrű helyzetén múlt, hogy hellén vagy keresztény mintába rendeződik-e a világ. És volt, amikor naponta fordítottam egyet a gyűrűn.

És mégis, ezen a nyáron dőlt el, hogy nekem fontosabb, sőt, nélkülözhetetlenebb a kereszténység. A Rém ellen egy darabig pogány hedonizmussal igyekeztem védekezni – elégtelennek bizonyult. Hogy úgy mondjam, erősebb szerekre volt szükségem – és a kereszténység erősebb szer volt. Ezt akkor még nem mertem ilyen kendőzetlenül bevallani önmagamnak: ehhez nem volt elegendő bennem a „szellemi becsületesség” – inkább a kényelmesség szabta meg a gondolkodásomat, helyesebben a nem gondolkodásomat. Eti halála után is két esztendőnek kellett eltelnie, míg futotta az erőmből, megfogalmazni *visszamenőleg* pőréen és magamhoz kegyetlenül, hogy mi is történt:

*És felkapott és fojtogatni kezdett
 – Nem is tudom – egy óriási kéz,
 És hirtelen megláttam a keresztet
 És azt is, aki fájáról lenéz.
 Szégyelltem persze. Szégyellem ma is
 És szégyenkezve fogok elenyészni.
 De így járt Athén, így járt Róma is,
 Mikor már nem bírt a halálra nézni.*

Igen, talán a rómaiak megtérésének is az volt egyik oka, hogy már nem volt erejük szembenézni a halállal, apusztulással. De még a gondolata sem merült föl bennem annak, hogy mint a rómaiak megtérését követő idők népei, én is kívül rekesszem az antik világot „a kereszténység határain”. Ezúttal sem hatolt belém a *vagy-vagy* elve: meg se fordult a fejemben, hogy a kereszténységgel végleg eljátszom azt az esélyt, Görögország isteneinek egét, amit Schiller versében (és Rónay György fordításában) Zeusz csillant meg a költő előtt: „Ahányszor csak jössz, mindig nyitva vár.”

Nyilván ezért nem riasztott vissza engem az „anathema sit” sem, amelyet Simone Weil ebben a levelében többször is szemére vet az Egyháznak. Mert mit bántam én az egyház legkülönbözőbb anatémáit! Mint ahogy attól, hogy semmibe sem vettem a mozgalmam, vagy ahogy akkor már emlegették, „a vonal” váltakozó és pillanatnyi anatémáit, még nyugodtan kommunistának hihettem magamat – igaz, abba is beletörődtem, hogy rossz kommunista vagyok. De hát azzal sem áltattam magam, hogy jó keresztény le-

A tüzes vas
jele

szek: tisztában voltam vele, hogy legfőljebb rossz katolikus válhatik belőlem.

És mindebben semmi hányavetiség sem volt. Inkább alázat. Azt sem tudom, hogy a „szellemi becsületesség” emelt homloka keresztény erénynek számít-e. Simone Weil egy időben beállt egy gyárba – munkásnőnek. Erről ilyen megrendítőn ír a levelében: „Az üzemben, a magam és mindenki szemében a névtelen tömegbe olvadva, mások szerencsétlensége megszállta testemet és lelkemet. Semmi sem választott el tőle, mert múltamról egészen lemondtam, s nem vártam semmit a jövőtől, mivel nehezen képzelhettem el annak lehetőségét, hogy túléltem e fáradalmakat. Ma még oly erősen süti rám bélyegét, amit ott átéltem, hogy ha bárki, bármely helyzetben durvaság nélkül beszélne velem, nem tudnék megszabadulni attól az érzéstől, hogy bizonyára téved, és hogy tévedése minden valószínűség szerint, sajnós, mindjárt szertefoszlik.” És hozzáteszi, egy szent eltökéltségével: „A rabszolgák bélyegét kaptam meg ott örökre, ahogy a rómaiak égették legmegvetettebb rabszolgáik homlokára a tüzes vas jelét. Azóta mindörökre rabszolgának tekintem magam.” De hiába süti magára a tüzes vas jelét – Simone Weil nem rabszolga: szabadnak született.

Lehet, persze, hogy csak marxista szemléletem csökevényesen megrögzött elfogultsága, ha úgy érzem, hogy ez a „szellemi becsületesség” egy patríciusz lány öntudatával akarja tisztázni a kérdéseket és ellentmondásokat. „Természetesen nagyon jól tudtam, hogy világnézetem keresztény. Ezért nem jutott soha

eszembe, hogy a kereszténységbe léphetnék. Úgy éreztem, hogy már benne születtem.” Ez Simone Weil alaptétele.

Észrevétlenül
beoldalogni

Én bizony nem mondhattam el, hogy benne születtem. De azért mégsem éreztem, hogy bárhova *átléphetnék*. Én bizony azért örültem Simon Jolán kérdésének és tapintatos rábeszélésének a szentendrei kert felső teraszán, mert módot adott rá, a gyakorlatiasság örve alatt esetleg észrevétlenül beoldalogni a kereszténységbe.

39. A tabáni templom

Észrevétlenül beoldalogni – azért minden kényelmetlenség nélkül ezt sem lehetett. Pedig gyakorlatilag jóformán csakugyan észrevétlenül ment végbe: barátaim közül is csak annak mondtam el, akiről úgy éreztem, személyes köze van hozzá. A családban óvakodtam szót ejteni róla, és az irodában sem jelentettem be – minek is tettem volna?

De volt egy hely, ahol nem kerülhettem el a bejelentést, illetve a kijelentkezést: a zsidó hitközség – ennek írásos, hivatalos tudomásulvétele nélkül a katolikus egyház sem fogadhatott be. Hogy, hogy nem, Kassákné azt is tudta, hogy ennek a kijelentkezésnek mi a módja: az ember egy tanú kíséretében megjelenik a hitközségben és bejelenti, hogy ki akar térni; ott megkísérlik lebeszélni erről; ha ez nem sikerül, előjegyzik a bejelentését; aztán két hét múlva visszatérhet, és ha még mindig ragaszkodik a szándé-

kához, kiadják neki az írást. Kassákné vállalkozott a tanú szerepére, már csak azért is, hogy idegeneket ne kelljen bevonni ebbe a kínos eljárásba. De előre figyelmeztetett – mert ő ezt is tudta –, hogy a lebeszélés módszereihez tartozik, ingerültté tenni az ügyfelet: az istenért, nehogy hasonló hangnemben válaszoljak, mert akkor azon a címen, hogy gorombán beszéltem, kidobnak és megszakítják a tárgyalást.

Így felvértézve jelentünk meg az illetékes hivatalban. Egy tekintélyes, mutatós külsejű férfi fogadott, szépen fésült szakállú, zengzetes hangú, gyakorlott szónoki képességű rabbi volt. Miután előadtam kéresemet, azt kérdezte, csak nem képzelem, hogy ma is értelme van az áttérésnek – az ilyen friss keletű keresztlevelet ma már hivatalos helyen pusztá rongynak tekintik. Azt feleltem, csöndesen, hogy ezzel tisztában vagyok, de nem is ilyen hasznossági meggondolások vezettek ide. Láttam, Jolán fölkapja fejét, szép, nagy szeme még tágabbra nyílik: csak nem? én megnyugtatóan ránéztem, el is kapta rólam a tekintetét. De ügyintézőnk figyelmét nem kerülte el pillantásaink futó közjátéka: hirtelen a tanúmhoz fordult, és megkérdezte, hogy ő kicsoda. Kassák Lajosné, felelte Jolán, de mikor látta, hogy ennek a névnek semmi hatása sincs ügyintézőnkre, hozzátette, hogy ő az én anyósom. Ellenfelünk – mert már az volt, és akként is viselkedett – erre fölszólította, hogy hagyjon magunkra és várakozzon odakint. Anyósom kiment, de az ajtóban még visszafordult, és egy szigorúan beszédes pillantással figyelmeztetett, hogy ne engedjem magam törbe csalni. Amint kettesben maradtunk, a

papi ügyintéző öklével az asztalra csapott, és szépen zengő hangján fölkiáltott:

A kígyó

– A kígyó!

Első pillanatban azt hittem, a kint várakozó Jolánt nevezi így, hiszen ebben az ügyben ő játszotta az édeni hüllő szerepét. Hamarosan kiderült azonban, hogy a feleségemet kárhoztatja. Ha félig-meddig civilizáltan beszél, megmondtam volna, én is udvariasan, hogy az ötlet nem a feleségemtől származik – neki eszébe sem jutott volna. De már a második, nagy lélegzetvételével olyanokat mondott, hogy arra már csak kikérni lehetett volna ezt a hangot. Ezzel viszont benne lettem volna az ő utcájában – és még mindig magamon éreztem Jolán szigorú pillantását az ajtóból. Hogy milyen kifejezéseket használt, nem emlékszem, annál kevésbé, mert már ott álltomban is csak hézagosan fogtam föl a jelentésüket: ha meg akartam őrizni a nyugalomnak legalább a látszatát, úgy kellett tennem, mintha nem is hozzám beszélne – amennyire képes voltam rá, oda se hallgattam. Többször is megállt, mintha válaszomra várna, de én egy szót se szóltam, rezzenéstelen arccal néztem a szemébe. Újra meg újra nekikezdett, közben lassan, alig észrevehetően rángani kezdett a gondosan fésült szakálla. Végül ő is csak nézett rám egy darabig, majd lemondón legyintett, fölállt, beszólította Kassáknét, újra leült az asztalához, fölírta adataimat és a tanúm nevét meg a címét is – azzal elbocsátott. Amikor két hét múlva megint odamentem, ezúttal egyedül, a rabbit nem találtam ott: egy civil ruhás hivatalnok szó nélkül kiadta a hivatalos írást.

Akkor én már folyamatosabb kapcsolatban voltam egy másik pappal: Ágnes kiadta a parancsot Kessel atyának, hogy vegye kézbe az én áttérésem ügyét. A kedélyes plébános nem csinált nagy teketóriát a dologból: eleget téve a félvállról vett formaságoknak, beírta jelentkezésemet, és ideadott egy katekizmust, hogy tanuljam meg. Ez volt az a pillanat, amikor, ha előbb nem, és ha csak egy kicsi is van bennem a Simone Weil „szellemi becsületességéből”, végleg bajba kellett volna jutnom. „A becsületesség hiányának véltem volna, hogy ehhez az életfölfogáshoz, az evidencia kényszere nélkül, magát a dogmát is hozzáillesszem” – vallotta dacosan Simone Weil. De mert azzal a tudattal (vagy hamis tudattal) fogtam hozzá a katekizmus olvasásához, hogy csak az áttérésem, nem a *meg*térésem folyamata zajlik bennem és körülöttem, tehát nem kell halálos komolyan vennem a dogmákat; és mert senki nem is várta el tőlem, hogy komolyan vegyem – bizonyos voltam benne, hogy Kessel atya sem, Ágnes pedig még kevésbé: egyszer sem firtatta, mit hiszek belőlük, mit nem –, semmi sem táplált bennem berzenkedést ellenük. És ha netán hallottam volna is a „szellemi becsületesség” követelményéről, jól tudtam, hogy a dogmák elfogadása vagy el nem fogadása legkevésbé becsületesség dolga: még öt évvel azelőtt, az *Amor sanctus* újdonsága idején belém rögződött Aquinói Szent Tamásnak az Oltáriszentségről szerzett himnuszából: *ad firmandum cor sincerum sola fides sufficit* – Babits így fordította: „Hit dolga és igaz szívé, hogy erősen tartsa ezt.”

sola fides vett le a lábamról – mert „erős tartás”-ról vagy akár az eredeti latin szöveg szerint az őszinte szív megerősítéséről egyelőre alig lehetett szó. Ha viszont azt mondanám, hogy értelmem volt az, ami a dogmákat méltányolni kezdte, aligha csupán a hívők megbotránkozását hívnám ki magam ellen – a hitetlenekét még inkább. Arról nem is beszélve, hogy ezzel egy minden táborban érvényes, száralmas szegénységi bizonyítványt állítanék ki magamról: a racionalizmus szegénységi bizonyítványát – még a hit dolgai-ban is! Pedig hát ezt kell mondanom. Értelmi engedékenységem első mozzanata az a határozott elismerés volt, amellyel az értelmén túli jelenségek – vagy ha úgy tetszik, elképzelések – pontos megfogalmazásának és az egész dogmarendszer ügyes szerkezetének – megszerkesztettségének – adóznom kellett.

Tudom, hogy ez az *ügyes* jelző minden világnézet szemében legalábbis léhán hangzik. Mintha bizony nem is emlékeztem volna a bizánci színre, a Homousion és a Homoiousion közötti élethalálharcra meg „a vérengző kereszt”-re – hiszen énnekem *Az ember tragédiája* is a bibliám volt! A következő évben pedig végigolvastam, lankadatlan érdeklődéssel, egy protestáns tudós hatkötetes dogmatörténetét – volt hát némi fogalmam róla, hogy miféle modern politikákra emlékeztető, eszmetani harcokban illesztették, mennyi kiontott vérral tapasztották össze a későbbi századok folyamán e szerkezet darabjait. És mégis, az állványzat lebontása után megint előttem állt a megbonthatatlan fogalmi egység, amelynek láthatatlan alapjára a legmagasabb rendű Vágyakozás magától

A racionaliz-
mus szegénységi bizonyítványa

értetődő, de azért körültekintő logikájával és rendeltetészerű szépségével épültek a hit felhőkarcolójának emeletei a Szentháromság tanától a szentek egységén keresztül a test feltámadásáig és a bűnök bocsánatáig. Eszembe sem jutott szembesíteni ezt a szellemi szerkezetet a természetrajzi igazsággal (amelyben egyébként sem voltam igazán járatos) – nekem elegendő volt, hogy ez a kívánatos, még-hozzá így kívánatos hitszerkezet.

E kötet elején beszámoltam róla, hogy a korszakváltás szédületében védőanyagul kitermelődni kezdődő kereszténységem hogyan keveredett a *credo quia absurdum* elemeivel. A képtelenségnek ez a kétségbeesett indítéka az előttem kibontakozó dogmarendszer áttekinthető egységének hatására a *credo quia desideratum* biztosabb és bizakodóbb indítékára váltott át. De hiszen az engelsi dialektika eszmei koreográfiájának záróalakzatát, az ugrást a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába – melynek reménye még a bécsi munkáskamara könyvtárában gyűjtotta föl gondolati fantáziámat, időközben azonban egyre kiszámíthatatlanabb távolságba tűnt a szemem elől – ebben az időben már ugyancsak a *credo quia desideratum* folyamatossága tudta eredeti evidenciájában láttatni. Mert mondanom sem kell, a katekizmus olvasása közben sem szüntem meg hinni e nagy ugráshoz vezető történelmi fejlődés következetességében; és azt sem, hogy e kétféle hitem között (ha ugyan kétféle volt) semmiféle összeférhetetlenséget sem láttam – és fölösleges volna ismét a következetlenség kétes mentségére hivatkoznom. Inkább arra,

hogy mind a két hitem kételyeire másik bibliámnak, *Az ember tragédiájá*-nak zárszavai adtak választ: „ember: küzdj és bízza bízzál”.

Szellemi
kötéltánc

Mindebben a „szellemi becsületességet”, sőt a következetességet is valamilyen fogalmi zsonglőrködés, olykor szellemi kötéltánc pótolta. Szerencsére csak legbelül, önmagamban – a világ mit sem látott belőle. Szerencsére, mondtam, holott nem is tudom, javamra szól-e, hogy ezeket a mutatványokat önmagamnak adtam elő. De hát kinek beszélhettem volna hiteimről és kételyeimről? Ágnes, a jó lélek, mit értett volna belőlük? Visszaemlékeztem Kassákné hirtelen, gyanakvó pillantására a hitközség irodájában – már abból is kitalálhattam, mit szólna hozzá, ha tudná, hogy némi tartalmat is tulajdonítok annak az eljárásnak, amit az ő biztatása nélkül talán sohase mertem volna megindítani.

Legnehezebb dolgom azonban Etivel volt. Ő aztán sejthette, hogy nem pusztán külsőség az én áttérésem: valamit mégiscsak elárultam neki abból a gondolati és érzelmi átalakulásból, amely négy évvel azelőtt Renan és az Újszövetség megismerésével kezdődött el bennem. De óvatosan kellett adagolnom ezt a beavatást, már csak azért is, mert e téma mégoly tétova érintését is ellenkezve vagy elzárkózva fogadta: hiába, zárdai emlékei éppen ebben az egy irányban eltorlaszolták benne a megértés útját. Ha az a kígyó kiáltó rabbi tudta volna, mennyire *nem* az én „idegen” feleségem bujtogatott föl, hogy őseim vallásának hátat fordítsak! Még a gondolatától is viszolygott, és csak anyja kedvéért vett részt abban, amit ő

végig komédiának nevezett. Kellatlensége utóbb ir-
tózattá fokozódott, amikor megtudtuk, hogy neki is
el kell játszani – és ő valóban csak eljátszotta, még-
hozzá elég rosszul játszotta – szerepét ebben a „ko-
médiában”. Kiderült ugyanis, hogy mindeddig bűn-
ben éltünk együtt, azóta is, hogy törvényes házások-
ként költöztünk be a Hold utcai lakásba – most hát
föl kellett készülnünk rá, hogy az Egyház szertartása
szerint is férj és feleség legyünk; ehhez viszont elen-
gedhetetlenül szükséges volt, hogy előbb meggyónja
bűneit, közöttük ezt a főbűnt. Márpedig az egész ko-
médiában (hogy az ő szavát használjam) leginkább
ettől ódzkodott: letérdelni a gyóntatószék mellé – a
zárda óta nem gyakorolta, amúgy meg nem szorult
belé sok alázat –, és vallani olyasmiről, ami nézete
szerint csakis őrá tartozik, ő meg nem tartja bűnnek.
A legvérlázítóbb képtelenségnek azt érezte, hogy ép-
pen Kessel atya előtt kell térdelnie, neki kell élete ké-
nyes témáiról beszélnie, a vihorászva sündörgő házi-
káplánnak, akinek bohókás kedélyét mindenki ked-
velte, de akivel senki soha egy komoly szót sem
váltott.

Engem nem zavart Kessel atya. Akkor még meg
sem íródott Graham Greene első nagy regénye, a
Hatalom és dicsőség, amelynek részeges, paráználkodó
pap hőse mégis méltó volt a vértanúságra. Nem
mintha a tabáni plébános ilyen pap lett volna – hogy
mi lett vele, nem tudom, de nemigen tudom elképzel-
ni vértanúnak. És Simone Weil levele is csak az előző
fejezet paradox munkahipotézisével kerülhetett vol-
na szemem elé hat évvel a megírása előtt. Mégis, ami-

kor az elmúlt nyáron ezt olvastam benne: „De talán Istennek kedve telik abban, hogy hasznosítsa a törmeléket, a félrevetett darabokat, a selejtes tárgyakat. Végre is a szentostya akár kissé penészes is lehet, mégis Krisztus Testévé változik a pap följajánlása után” – énnekem Kessel atya jutott eszembe. Igen, homályosan ilyesmit gondoltam róla. Talán próbára akartam tenni magamat, hogy ezt a kissé penészes szentostyát is kellő hittel tudom-e lenyelni? Nem, ilyen nyíltan, egyenesen aligha mertem volna gondolkodni. Cinikusan fogalmaztam – önmagamban, persze. Ilyesvalahogy: Nem volna vicc egy kiváló pap kezéből elfogadni a keresztséget. Amilyen például zsidóban az Aréna úti zsinagóga rabbija volt, Weisz Miksa, hittantanárunk a gimnázium alsó osztályaiban – már nem tudom, melyik évben halt meg. Mintha Coignard abbé lelke költözött volna egy törékeny testű, finom szakállú zsidóba: tudós, szellemes, életismerő, tréfakedvelő ember volt, akiben a csúfondáros szellem, ami a lényeget illeti, mélységes hittel párosult, amellet a vesénkbe látott – ő aztán tudta volna, mi megy végbe énbennem! Vagy jobb lett volna olyan pap, aki halálos komolyan veszi a hivatását? Alighanem nagyképű lett volna, és engem bizonyára lázadásba – vagy hazugságba kényszerít.

Annyi bizonyos, hogy Kessel atya könnyedebben fogta föl a dolgot. Hetenként egyszer kellett nála jelentkeznem, a templomban, és rendszerint ott helyben félrevonult velem valamelyik üres padba. Megkérdezte, nincs-e valami probléma – persze, nem volt –, föltett egy kérdést a katekizmusból, én többnyire

helyes választ adtam rá, ő ezt mosolyogva vette tudomásul, és majd mindig a kezét dörzsölte hozzá, valahogy úgy, mintha jelezni akarná vele, hogy ebből én, ugyebár, egy szót sem hiszek, aztán ugyancsak a kezét dörzsölve kísért ki a templom kapujáig. Természetesen, egy pillanatig sem gondoltam, hogy cinizmusból viselkedik így. Inkább arra gyanakodtam, hogy mindez, a pojácasággal együtt, valamilyen komoly alázat megnyilvánulása, bár az se mindegy, hogy valaki az alázatnak melyik formáját választja – ha ugyan erre szabatos szó a választás.

Nem bánt szigorúbban Etivel sem. Nem tudom ugyan, mit gyónt meg Eti, de aligha beszélhetett addigi életéről anélkül, hogy egy-két főbűn említetlenül ne maradjon, arról nem is beszélve, hogy évekig élt velem a házasság kötelékén kívül – beleértve azt az időt is, amit a Hold utcában töltöttünk, törvényes, polgári házasságban. Ehhez képest nem tekinthető súlyos büntetésnek az a rámért vezeklés, hogy – már nem emlékszem, mennyi ideig – naponta látogasson el a templomba, segíteni annak díszítésében. Elvégre csak olyan tessék-lássék munka volt ez, olyan, amittől, ahogy akkoriban mondták, senkinek sem esik le az aranygyűrű az ujjáról – akár megtisztelőnek is lehetett volna fölfogni. Eti azonban kínosnak, megalázónak érezte, mindennapos vezeklésnek csakugyan, amiért belement ebbe az ügybe. De nem sokáig vezekelt: hamarosan túlestünk az esküvőn, és fennmaradó büntetését már nem töltötte ki – többé felé sem nézett a tabáni templomnak.

148   Én sem egyébként. Csak amikor huszonhét év

múlva ideköltöztünk (Piroskával) a tövébe, akkor kezdtem észrevenni, milyen karcsú, nemes épület, és milyen furcsa is egyben, azzal a féloldalas egy tornyával. Az ostrom lekaszált körülötte a házakat, az egész kis régimódi teret; mire ideköltöztünk, a romokat már eltakarították, és a templom, Virág Benedek és Semmelweis háza között, szép, szellős kifutáshoz jutott, amely beletorkollott az Erzsébet-híd nagyszerűen kieszt, vadonatúj lefutójába – ha előfordult Pesten és Budán, hogy a modern és régi városkép szervesen illeszkedik egymásba, hát ez a mi várostajunk e ritka kivételek közé tartozik. Talán múlt időben kellene használnom ezt az ígét, mert nem sokkal idetelepedésünk után egy idétlen, se hús, se hal házat építettek a templom elé, mindössze kétemeletnyit, nem nagyon enyhítette hát a fővárosi lakásgondokat; legmaradandóbb építészeti szerepe alighanem az, hogy sikerült vele megbontani a hatalmas tér kivételes egységét, egyúttal részlegesen eltakarni a templomot és elzárni szép kifutását – Rónay György annak idején *Egy tér halálára* címmel egy szelídségében szikrázó cikket írt róla az *Élet és Irodalom*-ba. De azért ez a kellemetlenkedő ház sem tudta végleg elrontani sem a tér, sem a templom képét: ha az ember eléje áll, kibontakozik előtte, zavartalanul, a hídfő térségének nagyszabású és új szabású elrendezése; ha pedig mögötte áll meg, háttal az alkalmatlankodó házfalnak, azzal áltathatja magát, hogy szabadon és takaratlanul néz vele szembe az egyetlen oldal-tornyával balra húzó, tabáni templom kecses timpanonja.

Kellemetlen-
kedő ház

De amikor kötelességszerűen jelentkezni jártam ide, még semmiképpen sem fedeztem föl egyszerű eleganciáját – nem volt rá szemem. Igaz, hogy akkor a házak közé beágyazva állt a kis téren; de az is igaz, hogy Kessel atya hiába igyekezett kényelmessé tenni a helyzetemet, én fokozódó zavarral tértem be hozzá a tabáni templomba. Mert ha nem is osztottam Eti kényszeredettségét, vagy éppen a titkolt dühét, valami óhatatlanul rám ragadt a nyugtalanságából, annál is inkább, mert egyre határozottabban sejtettem, hogy belső berzenkedése, részben legalábbis, ellenem irányul. Ezt az irányulást, persze, mélységesen igazságtalannak tartottam: elvégre nem én kényszerítettem őt ebbe az újabb kelepcébe. De még mélyebben azt is tudtam, hogy nem egészen igaztalanul vádol magában. Mert hiába igyekezett elzárkózni hitem és gondolkodásom alakulásától, az ő figyelmét nem kerülhette el, hogy az a külsőségesnek elgondolt folyamat, amibe, immár visszavonhatatlanul, belebonyolódtunk, énbennem valamilyen titkos és tisztázatlan tartalommal telítődik.

Köztünk akkor már egyre szaporodtak a tabu témák: sorsunknak azok a bajai és balsejtelmei, félelmei és fenyegetései, amikről jobb volt nem beszélni. De semmiről sem hallgattunk olyan konokul, mint Etinek ezekről a fojtott berzenkedéseiről, düheiről, vádjairól és gyanakvásairól, amiket nemcsak hogy én nem akartam megérteni – ő sem tudta volna jogosultságukat indokolni. Ami engem illet, lehetőleg tudomásul sem vettem ezeket az elhallgatott szemrehányásokat, legföljebb annyiban, hogy még kímélete-

sebben igyekeztem kerülni minden kérdést, ami fölöslegesen fölszíthatta volna szorongatott nyugtalan-ságát. Természetesen, olykor azért, kerülő utakon és álürüggekkel, felszínre került a vallomás is, a gyanak-vás is. Egyszer megint Freudról esett szó közöttünk – hogy miért, már nem is tudom. Talán csak azért, mert olyan semleges és kellemes témának látszott – mintha egyéb gondunk se volna. Én voltam a hi-bás: váratlanul és önkéntelenül valamilyen kételkedő megjegyzésre fakadtam – hogy mire, már nem emlék-szem. Az is lehet, hogy indulatosabb hangsúlyt ka-pott ez a megjegyzésem, semmint a tartalma indokol-ta volna: elvégre csak azt akartam jelezni vele, hogy a freudizmust már nem tartom annak a minden zárat nyitó, lélektani tolvajkulcsnak, mint Bécsben. Arány-talan volt Eti lemondó keserűsége is, amellyel vála-szolt:

– Nem értem. Én már nem tudlak téged követni.

De már erre fölkaptam a fejemet: szóval, itt tar-tunk. Egy pillanatra meg is inogtam: végül is elég volna csak annyit mondanom, hogy ennek az egész-nek semmi értelme, semmi haszna sem lesz, régen túl vagyunk azon, hogy a valláscsere számíthatna – hagyjuk abba. De a zsidó hitközségben már kiírtak engem – keressem föl megint a szép szakállú, szép hangú rabbit, visszakéredzkedni? vagy írjam ezentúl a vallásrovatba, hogy „felekezet nélküli?” – de mit szólna Eti anyja? Tovább is hallgattam hát, legfőkép-pen arról, hogy e tűnődés közben megszólalt bennem egy hang: meg kell lenni – és ez már nem a Kassákné hangja volt.

Így hát hiába nem tudott, nem akart, Eti követett mégiscsak, ha előreengedtem is, a tabáni templomba, egy fehér, téli napon, fekete hócipőben, vadonatúj, fekete, prêmes kabátban és kucsmában. Ünnepeles külsővel jelent meg a keresztanyám is, Kassákné, meg a keresztapám: Szentkuthy Miklós. Ők is jelen voltak esküvőnkön, miután Kessel atya elvégezte a keresztlő szertartást a sekrestyében – hogyan, már nem emlékszem; arra sem, hogy mit gondoltam közben. Jegygyűrűt nem váltottunk, már nem tudom, hogy sikerült elkerülnünk, talán Topor-Tarczai Ágnes tapintatának köszönhattük, mint ahogy azt is, hogy ő maga jelen sem volt a templomban: azt hiszem, akkor már kellőképpen megismerte és tiszteletben is tartotta Eti elégtelenül elfojtott ellenkezését – sokkal inkább, mint Kassákné. Keresztszüleim azonban vidámak voltak: szívesen ültek volna le utána egy budai cukrászdában. Eti máskor mindig szeretett együtt lenni, nemcsak anyjával, de Miklóssal is – különösen olyan szép cipőben, ruhában, kabátban, mint ahogy a kettős szertartáson megjelent. Mégis, most sápadtan lesütötte szemét, és gyorsan elbúcsúzott. Némán, szégyenkezve tértünk haza, mint valamilyen látványos vereség után.

Mostanában pedig, amikor szinte naponta találkozom a tabáni templommal, és mindig megállapítom, hogy milyen kivételesen szép, nemes épület, gyakran gondolom: voltaképpen örülhetek, hogy ebben a templomban kereszteltek, itt esküdünk Etivel. És gondolom ezt is: ahhoz képest, milyen titkos öröm fogott el a szentendrei kertben, amikor Jolán az egé-

szet kezdeményezte, nagyobb örömöm telhetett volna ebben a tabáni megvalósulásban.

Elrontott
öröm

De az öröm elmaradt. Eti elrontotta.

40. A fölhatalmazás

Így hát Eti elrontotta örömömet. Pontosabban: a lehetőséget, hogy az a titkos, tisztázatlan, úgyszólván illegális öröm, ami a szentendrei teraszon, Kassákné kezdeményezése és biztatása után elfogott, a rákövetkező, hivatalos és egyházi eljárás végeztével, félig tisztázottan, nyílt, vállalható, emelt homlokú örömmé legalizálódjék.

De köztünk nem rontott el semmit. A kései keresztelő meg az egyházi esküvő emelkedett együttlétét, azt igen, azt leszegett homlokkal elhárította, pedig édesanyja fölvidámodva szerette volna ünnepelni, mert házasságunk megpecsételését látta benne, összeforrottságunkét, amelynek áramkörébe immár neki is jólesett bekapcsolódni; aminthogy Szentkuthynak, magasabb indítékokból, mert ő meg a kettőnk választott szellemi rokonságát nyíltabban és személyesebben vállalta, mintsem én akkor még merészeltém volna.

Eti még a villamoson is leszegett fejjel ült mellettem, az Erzsébet-hídon át, még a Nagy Sándor utcában is némán siettünk haza, a Hold utcába – én egy szót se tudtam szólni, ő valószínűleg nem is akart szólni. De mire a nagy, barna kályhának vetve hátát, megállt, szemben a zúzmarás, csupasz gesztenyefával

– és velem –, fölszegte már a homlokát és mosolygott – győztesen? inkább kihívón – vagy csak hívón? és én engedelmeskedtem a szerelem hívásának. Engedelmeskedtem – talán úgy is mondhatnám, hogy engedtem, hiszen a győztes vagy éppen győzni készülő mosolyának hívását akkor – és még jó sokáig – kényszernek, jóformán erőszaktevésnek éreztem. Eti elrontotta az örömet, az ünnepemet, amire titkon készültem, azzal, hogy nem adta be a derekát, hogy kísérletet sem tett – az én kedvemért! – a színlelésre, hogy megőrizte – énellenem! – a szuverenitását. Igaz, hogy szerzett nekem ahelyett másféle örömet és ünnepet. De hogy elfogadtam, örömnék és ünnepnek, hogy engedtem – „Ó, Cypria terhes igája!” – annak a gyönyörűséges kényszernek, hogy közben sem szüntem meg rajongani érte, sőt, fölnéztem rá, még mindig, és még most is, amiért nem adta be a derekát, amiért nem színlelt, az én kedvemért sem, amiért megőrizte a szuverenitását – ezt akkor, és még jó sokáig, vereségemnek, pipogya engedelmességnek tudtam.

De hogy is írta (hét év múlva) Radnóti? „Mert ami volt, annak más távlatot ad a halál már.” Csakhogy vannak egyéb távlatmódosító tényezők is. Például a visszamenőleges megértés. Egyáltalában, lehet-e más megértés is, lényeges dolgokban, mint utólagos? Amit aztán, persze, siettethet vagy tudatosíthat a halál távlata? Engem a halál távlata sem mindjárt ébresztett rá annak a tudatára, hogy keresztényietlen önzésemnek milyen jóvátéhetetlen győzelmétől mentett meg az, amit pipogya vereségemnek hittem.

Másrészt ez a vélt pipogyaságom, úgy lehet, azért vett részt olyan engedelmesen Eti kárpótló ünnepében, mert újszülött kereszténységemnél baljósabb sejtmem rögtön megkönnyebbült, hogy Eti szűkülő szuverenitását mégsem kellett kelepcébe csálnom. Eti viszont, ha győzött, nemcsak ellenem győzött, hanem öntudatlanul értem is: mert ugyan mi jó sültetett volna ki belőle, ha emelt homlokkal sikerül megülnöm azt az alattomosan előkészített, de meg nem érdemelt és meg nem érlelt ünnepet? és ha netán, és ha csak önmagamban is, azontúl jogot érzek arra, hogy magamat kereszténynek higgyem?

Jótekonyság
homály

Több mint valószínű például, hogy az elhamarkodott öntudat elfojtotta vagy legalábbis visszavetette volna azt a csendes érési folyamatot, amely a következő év benti magányának jótekonyságon fedező homályában, úgy is mondhatnám, háborítatlan illegalitásában az előzményeknél sokkal szervezettebben folytatódott. Amivel nem azt akarom mondani, hogy a tabáni templomban történt megkeresztelésnek semmi része sem volt ebben a folyamatban. Mert ha Eti kimondatlan, de kifejezésre juttatott ellenkezése megóvott is attól, hogy magamat szentelt jogcímen katolikusként valljam, azért annak az örömevesztett szerzetesnek volt annyi hatékony ereje, hogy némi bensőszerű jogosságát adjon – a tisztázásra? hitre? – mondjak inkább kevesebbet: az érlelésre. Kishitűségemnek szüksége volt valamilyen – tudom, nevetségesen hangzik, mégis ez a szabatos szó – fölhatalmazásra, még ahhoz is, hogy közvetlenül, minden ürügy, mentség, kerülő, párhuzam, fortélyos *reservatio menta-*

Lemondás
nélkül

lis nélkül merjek gondolkodni Jézusról és arról, amit hiszek és amit nem hiszek, sőt, azon is, amiért hiszem és amiért nem hiszem – és úgy látszik, az a néhány csöpp keresztvíz meg a Kessel atya szájából elhangzó *Stephanus, ego te baptizo in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti* kellő fölhatalmazás volt a hitre is, a meditációra is.

És ez még mindig nem a „szellemi becsületesség” volt. Sokat gondoltam Krisztusra, meg a szenvedésre és az örömrre. De nemigen gondoltam az Egyházra, sem a szerepére, sem a szerkezetére: nem éreztem jogot a bírálataira, de nem is érdekelt eléggé. Az sem, ami Simone Weilt annyira nyugtalanította: hogy mit rekeszt ki az Egyház, miről kellene a kedvéért lemondania. Az én meditációm nem vívódás volt vagy küzdelem: nem a *nem* érdekelt, csak az *igen*. Képtelen voltam *vagy-vagy*-okban gondolkodni – nem éreztem, hogy bármiről is le kellene mondanom, amit szeretek. Legkivált nem a hitekről, eszmékről, nézetekről. Görögország isteneiben hinni, ez elidegeníthetetlen joga az európai költőnek, bármilyen vallású. A *katolikus* szó egyetemes jelentésében pedig, úgy véltem (és az akarat szabadságának fenntartása mellett ez volt a másík vonzerő, ami engem éppen a katolicizmushoz húzott), ha önkéntelenül is, de benne foglaltatik ez az *egyetemes* igény – erre az én századomban olyan nagy költők adtak példát, mint Rilke, Babits, Apollinaire. Aminthogy az sem fordult meg a fejemben, hogy kereszténységem kedvéért le kellene mondanom a szocializmusról vagy akár a marxizmusról – már ameny-
nyit belőle a magaménak mondhattam. Alexander

Blok megrendítően hatalmas költeményét, *A tizenkettő*-t még Bécsben olvastam németül. Elmulasztottam megszerezni, de sokszor és jól emlékeztem rá, és később sem és sohasem ütődtem meg azon, hogy a forradalmár csoport élén Krisztus maga jár. És azóta is és a keresztelésemet követően is természetesen és minden latolgatás nélkül is bizonyos voltam benne, hogy az októberi forradalom Jézusnak is ügye volt – sokkal inkább, mint az inkvizíció.

Csak éppen „őseim hitének fordítottam hátat”, ahogy az a szép hangú, szép szakállú rabbi mondta a hitközségben? Csakhogy ez nem volt igaz. Sőt, éppen az ellenkezője volt igaz. Vagyis hogy. Hiszen a zsidó vallásnak én már jóval régebben hátat fordítottam, alighogy a gimnáziumba kezdtem járni. Mert nem tudtam elviselni az „Isten kiválasztott népe” gondolatát. És vállaltam inkább unokabátyáim szellemes és találó, széderesti csúfolódását, mármint hogy én vagyok az a Hagada-beli gonosz, aki azt kérdezi: „Mit jelentenek ezek a ti ünnepeitek?” – és aki nek azt kell válaszolni: „Jól mondd, hogy a ti ünnepeitek, mert ha te is ott lettél volna, téged nem hozott volna ki az Örökkévaló Egyiptomból.” Igazuk volt: én nem kértem ebből az áldásból, nem akartam Isten kiválasztott népéhez tartozni, én egy népnél sem akartam különb lenni – kivált a magyarnál nem. Márpedig úgy látszott, ez a „kiválasztott nép” fogalom elválaszthatatlan, lényegi része a zsidó vallásnak. De már a bátaszéki réten is, ahol nagyapám a *bőrésisz bóró elaubim esz básomájim vöesz hoórec*, a „kezdetben teremtette Isten az eget és a földet” szavaival fogott hozzá,

hogy bevezessen a zsidó vallásba, csak ennek a kiválasztottságnak a hitelve taszított vissza tőle.

Nem, nem volt igaza annak a kígyót kiáltó rabbinak: én, amikor keresztény lettem (ha lettem), nem hátat fordítottam őseim vallásának – akkor fordultam felé. A zsidó Bibliához én az Evangéliumtól érkezem – holott magától értetődően előbb ismertem az Ószövetséget, mint az Újat. Ismertem és szerettem is mindig, mint a Költészet és az Elbeszélés világcsúcsát, mint a magyar költészetnek is egyik tartalékforrását. Mert a zsidó Bibliát is, persze, Károli fordításában ismertem, és csak most, amikor a hitközségben az indulatos rabbi azt hányta szememre, hogy hátat fordítottam őseim vallásának, most bántam meg, hogy a gimnáziumban a héber nyelvre még annyira sem figyeltem oda, mint a görögre; hiszen míg a görögből sorok és töredékek, a héberből csak morzsák akadtak fenn az emlékezetemben – holott a görögtől eltérően a héber nemcsak a hittanórákon szivárgott fülembbe, hanem ott zúgott, hullámozott, tajtékzott, torlódott, jajongott, herregett, háborgott körülöttem fogékony éveken át a bátaszéki templomban, majd a pesti zsinagógában, ahová gyakran vitt magával apám.

Mert ahhoz, hogy komolyan is vegyem az Ótestamentumnak ne csak a líráját meg a cselekményét, hanem a tartalmát, a filozófiáját, vagy marxista megjelöléssel az ideológiáját, vagy ahogy manapság mondják, az „üzenetét” – bár isten tudja, miért éppen ez a jelentéktelen szó telítődött az utóbbi időben olyan

158 sokféle és zavaros jelentéssel –, ahhoz előbb az kel-

lett, hogy komolyan tudjam venni az Evangéliumot. Mert ahogy egyre többször és egyre jobban olvastam az evangéliumokat és Pál és Jakab leveleit anélkül, hogy kerestem volna, sőt anélkül, hogy figyeltem volna rá, észrevétlenül helyreállt az összefüggés, a folyamatosság az Ó- és az Újszövetség között; és nemcsak azokon a helyeken, ahol, úgy lehet, egy későbbi tudatosság utalt vissza a próféták jövendöléseinek megfelelő pontjaira; és nemcsak a jelrendszer egy részének azonosságában; hanem főképpen azért, mert végül is lehetetlen volt be nem látnom, hogy Jézus Atyja, ha mégannyi, addig nem sejthető tulajdonságát nyilatkoztatja is ki a Fiú az evangéliumokban, mégiscsak ugyanaz a Személy, aki Adonáj volt, Ábrahám, Jákob és Mózes, Dávid és Ézsajas és Jeremiás, Ezékiel, Dániel és Jónás istene. Persze hogy a Fiú valami gyökeresen Mászt hozott a világba, lélegzetelállítóan újat a Biblia világába is. De hát Ady és Babits és József Attila nem hozott-e valami váratlanul újat a magyar költészetbe? Meg lehet-e igazán érteni ezt a kiszámíthatatlan Folytatást, ha valaki nem ismeri és *szereti* Balassit és Berzsenyit és Csokonait, Vörösmartyt, Petőfit és Aranyt? Három évvel azelőtt nem kisebb szellem tett kísérletet az Ónak és az Újnak ilyen elidegenítésére, mint Babits, aki azt írta *Az európai irodalom történeté*-ben: „Bizonyos, hogy az Evangélium szerzői többé-kevésbé telítve voltak egy másik irodalommal, amely kívül áll a görög-római ’világirodalom’ áramkörén. Egy zsidó nemzeti szellemű irodalommal, melynek főművei az Ótestamentumban maradtak ránk. Mégis, ha az Ó- és Újszövet-

Ugyanaz a
Személy

A megtréfált
költő

séget olvasom, egészen különböző érzésem van: a kettőt nem tudom közös nevezőre hozni. Az Ószövetség idegen számomra. A Mózes barbár regéiben, a család és üzlet patriarkális kapcsolataiban, a szerelmi könyvek sűrű érzékiségében, a Jób embertelen türelmében, a próféták dühkitöréseiben, az Istennel való nemzeti viszonyban, a Prédikátor cinikus szkepticizmusában egy magába vonult fajnak zárt és fülledt levegőjét érzem. Persze, ez a faj nagy kincset őrzött az emberiség számára (s talán azért vonult úgy magába). Literatúrájában is hatalmas értékek és erők szunnyadtak. De a világirodalomhoz csak az Újszövetségben keresztül van köze: ahogyan hatott rá. Sőt igazi hatása csak a protestantizmussal kezdődik.”

Ezt a megkülönböztetést már annak idején – pedig akkor még nem jutottam el a két Szövetség folyamatosságának fölismeréséig – fölöslegesen körülhatárolónak és kirekesztőnek éreztem. De öt év múlva, mintha az Úr, Jónás istene, a kényes költőt is meg akarta volna tréfálni, akárcsak legújabb könyve hőjét, Babits, talán legnagyobb, mindenesetre legnagyobb hatású költeményét az Ótestamentum nyomán írta – mit nyomán! –, szinte szórul szóra a zsidó Biblia szövegét szorítva archaikusan modern jambusokba, és amikor a *Jónás könyve* utóhangja, a következő évben hozzáfűzött *Jónás imája* immár közvetlen líraisággal azért is fohászkodik, hogy „mely itt áll polcomon, / szent Bibliája lenne verstanom”, ebben a Bibliában már magától értetődően és elválaszthatatlanul együtt van az Ó- meg az Újtestamentum.

160 Sőt, ez a keresztségben fogant fölhatalmazás – föl-

hatalmazás az érlelésre, a meditációra, az egyesítésre, többek között a két Szövetség folyamatosságának fölismerésére – türelmesebbé tett a „kiválasztott nép” gondolatával is. Elvégre tagadhatatlan, hogy a két Szövetség egyetlen, központi Személye a zsidókkal ismertette meg magát először. És mindegy is, hogy Mózes mit örökölt Eknatontól, és az is, hogy Palesztina villongó testvérnépei a pásztortüzeknél meddig jutottak ennek az ismeretlen Személynek a fölfedezésében – elég az, hogy a Könyvek népe, a Biblia népe foglalta írásba és örökítette át a világra fölfedezését. Aminthogy végül is csakugyan belőle támadt az a Megváltó, aki beteljesítette – és ezzel be is rekesztette a kiválasztottság értelmét.

Ez a fölhatalmazás, amiről csak én tudtam, türelmesebbé tett a kiválasztott nép gondolatával – mondtam az imént. Igen, visszamenőleg. Most már aligha tudtam volna azt kérdezni (ha ugyan még folytatódtak volna Matild néninél a régi széderesték), hogy „mit jelentenek ezek a ti ünnepeitek?” – már csak azért sem, mert ennek a széderestének a megülésére ment Jézus Jeruzsálembe, az utolsó vacsorára. Annál türelmetlenebbé váltam a jelenben, valahányszor a „kiválasztott nép” gondolatával kerültem szembe. Márpedig a szomszédságunkban éppen világhódításra készülődött egy újkori „kiválasztott nép”, a vér meg a vas, vagyis a faj és a fegyver fölényérzetével. A kiválasztottsági tudatnak ez az apokaliptikus torzképe nem tett elnézőbbé a szellemi kiszemeltség szelídebb, de megrögzöttebb gondolatával – ellenkezőleg.

A kiválasztottság tudata

41. A két Miklós

Tornyosuló
tarkaság

Ilyen módon fölhatalmazottnak érezvén magamat a bibliai kiválasztottság föltételezésével kibékülni, modernebb és világibb változataitól viszont engesztelhetetlenül elfordulni, megkereszteltetésem leggyorsabb és legközvetlenebb hatása az volt, hogy tudatosabban mertem észrevenni és megőrizni mindazt, ami a zsidó vallásból még megmaradt bennem.

Egy tavaszi napon – de még fűtöttek –, a Derék utcában, a tabáni templomhoz közel, Szentkuthy hatalmas, fekete-sötétzöld könyvtárszobájában ültünk magas, komoly karosszékekben, kettesben – az aszszonyok a szomszéd szobában mulattak. A zsúfolt könyvespolcok szabályos rendbe rakott sorai fölött, között kiszorult füzetekkel, kötetekkel keresztbe, ferdén teletömött, -tűzdelt, tornyosuló tarkaságot és alatta üvegzöld poharakban a bordó színű bort megcsillogtatta az éles, alkonyati fény, amely a hegyek között megbújó hűvösséggel együtt jött be a nyitott ablakon – Miklós följebb húzta és érzékien végigsimogatta térdén a teveszőr takarót, és rögtön bele is szőtte beszélgetésünkbe, mely a pesszimizmusról és az optimizmusról folyt. Mind a ketten elítéltük a pesszimista világnézetet, én magam legföljebb azon panaszkodtam, hogy nem szép a sorstól, és persze, a történelemtől sem – de hát „a politika a sors”, idéztem Napóleon kifakadását Erfurtban, 1808-nak azon a bizonyos október másodikáján, amikor Goethét fogadta –, egy alapjában véve hedonista természetet, aki vagyok, ilyen keserves kétség-

beesésbe kényszeríteni, ami pedig művelt emberhez méltatlan szellemi állapot. Miklós erre azt felelte, hogy a Rossz, a Baj, a Kétely valahogy úgy van az ember életében, mint amikor fürdés közben kilátszanak a csúnya, csontos térdei – akkor már jól ismerem a fürdőszobájukat: bármilyen fényűzően volt is berendezve a lakásuk (a mi fogalmainkhoz képest), különleges méretű kádat mégsem csináltattak; egyébként is, akármilyen nagy volt is a fürdőszoba, mégsem fért volna bele akkora kád, hogy elég legyen Miklós hórihorgas alakjának – és hangos elmélkedése közben óhatatlanul megképzett előttem Szentkuthy groteszken gótikus teste a Prokrustes-kádban teke-regve. De hát, folytatta, ha már az ember nagyon unja két csontos térde kellemetlen látványát, elég föl-egyenyednie, hogy a kellemetlen látvány eltűnjön a vízben – volt, nincs. Miközben kénytelen voltam odafigyelni a kádkavargásban elmerülő, sziklás térd-szigetek bennem fölbukkanó látványára is, néhány másodpercet elmulasztottam a gondolatmenet folytatásából.

– És akkor belenézek a napba – hallottam újra mély, öblös hangját, amely néha váratlan élességgel szökkent a felsőbb régiókba, mintha egy fagott főszólamát egy piccoló magas fekvésű hangjai ellentpontoznák – és megsimogatom ezt a bolyhos plédet, és iszom néhány korty burgundit ebből a zöld pohárból – jó, nagy kortyok voltak, de Miklósnak is elég meredek a gégéje –, és akkor elmondok egy Hiszek-egyet...

De most nem mondta el, csak nézett ki a kert sötét- 163

tülő szürkességébe – mert a nap egyszerre lebukott a Nap-hegy mögé. Én pedig ezt gondoltam közben: igen, én is nagyon szeretem a krédót, és nem győzőm bámulni azt a magasrendű *ügyességet* – hogy megint ezt a léha látszatú szót használjam –, ahogy ezeket a transzcendensen bonyolult összefüggéseket ilyen tömör közérthetőséggel tudták megfogalmazni. De nyilvánvaló, hogy házigazdám ezúttal nem ilyen értelmi gyönyörűséggel emlegeti a hitvallást: egyszerűen és önkéntelenül a nagyon megszokott szöveg szolgál arra, hogy hálát adjon Valakinek – vagy valaminek – az *élni* öröméért. És ekkor hirtelen ráébredtem, a *tudatára* ébredtem, hogy én meg az ilyen ritka pillanataimban, anélkül hogy észrevettem volna, azt a héber áldást szoktam elmondani magamban, amit új gyümölcs ízlelésekor mondanak. Még az elemiben tanultam, de sokszor hallottam Bátaszéken is, és azonnal megszerettem – utólag szívesen hinném, hogy azért, mert öntudatlanul emlékeztettek azokra az ősidőkre, mikor még a zsidók összhangban éltek a világgal – mert ők is a föld népe voltak. Szövege így szólt: *Bóruch áto Ádonáj elaubénu melech boaulom*, vagyis „Dicsértessél Örökkévaló istenünk, a világ királya”, *bauré*, „aki megteremtett”, *pöri*, „gyümölcsét”, az utolsó szó pedig aszerint változik, hogy milyen gyümölcsre mondják: ha földire, *boádomó*, „a földét”, ha fán termett, *boéc*, „a fát”. Nekem azonban ezekben a túlcsorduló halapillanatokban mindig a harmadik változat jutott az ész mögötti eszembe, az, amit a szőlőre (meg az újborra) kell mondani: „aki megteremtett a szőlőtő gyümölcsét”, azaz *bauré pöri hágófen*

– olyan diadalmas volt a kicsengése, talán azért részestettem előnyben.

És akkor mertem először gondolni: mégiscsak szép vallás, amelyik áldást mond minden első gyümölcsre. Meg is mondtam ezt ott helyben Szentkuthynak, a héber szövegekkel együtt – bíztam benne, hogy nem untatom vele. Aminthogy olykor meglepő érzéke volt sok mindenhez, amiről azt hihettem volna, hogy teljességgel idegen a számára: Etiről is talán ő írta a leglényegesebbet – a halála után, egy apró tanulmányban. Ebből is nyilvánvaló, hogy Miklós és Dolly barátsága éppen kapóra jött nekünk: szükségünk volt ilyen megnyugtató érdeklődésre. És nem volt senki más, akivel a Fölhatalmazás alapján megindult meditációmát megoszthattam – csak Miklós.

Mert a másik Miklóst, meg voltam róla győződve, aligha érdekelnék az efféle gondolatok – áttérésemnek éppen csak a tényét közöltem vele. A két Miklóssal egy idő tájt lobbant föl a barátságunk, ha nem is hasonló körülmények között, hiszen Szentkuthy meg én közöttem kapcsolatunk természete jóformán első találkozásunkkor megpecsételődött; míg a mi barátságunknak, Radnótiénak meg az enyémnek, megvoltak a maga több esztendő's előzményei – nem éppen biztató előzményei, ámbár a következmények azt mutatják, hogy a több évig tartó ádáz ellenségeskedés talán legbiztosabb megalapozása a holtig tartó barátságnak.

Ha viszont arról kellene számot adnom, hogy mi-ből is állt az a nagy ellenségeskedés, zavarba jönnek. Igaz, nem felejtettem el, hogy Radnóti „fúrta meg”

Nem éppen
biztató előz-
mények

Hont Ferencnek azt az elhamarkodott ötletét, hogy a Szegedi Fiatalok Kollégiuma jelentesse meg első verseskötetemet – mégsem ezzel kezdődött a rossz viszonyunk. Hiszen már azelőtt is nemegyszer jutott fülembbe, milyen kicsinylően nyilatkozott a hexameter verseimről, és nyilván azok a hírhordók sem voltak kíméletesebbek, akik az én véleményemről tájékoztatták őt. De hát Radnóti nem az egyedüli fiatal költő volt, aki engem lenézett, és akit én sem becsültem sokra – mégsem akadt köztük más, akit arra méltattam volna, hogy ellenségemnek tekintsem. Igen, az igazság az, hogy mi jó korán *kiszemeltük egymást* ellenségnek – amihez hozzátenném utólag: mintha csak már eleve a leendő jóbarátot kerestük volna egymásban, de utólag, persze, könnyű az ilyesmit észrevenni.

Egyelőre azonban még a rosszra való kiszemelésnél tartottunk – nemcsak rosszat gondoltunk: rosszat is tételeztünk föl egymásról. Még nemrég is, a *Levél a szabadságról* megjelenése után, meg voltam róla győződve, hogy Miklós beszervezte barátait, nemcsak arra, hogy róla, de arra is, hogy az én kötetemről ők írjanak. Neki pedig még fenyegetőbb képzeleti alakultak ki rólam: olybá vette, hogy én, éppen én oroztam el nagy részét annak a dicsőségnek és elismerésnek, ami őt illette volna – holott a *Nyugat* és a *Válasz* legszűkebb költői körein túl, az irodalmi életben sokkal nagyobb megbecsüléssel találkozott, mint én. Ez az egyoldalú feszültség akkor érhetette el a tetőpontját, amikor megkaptam a Baumgarten-díjat, illetve nem kaptam meg, de ez ebből a szempontból mindegy is

volt, hiszen Babits maga megadta – márpedig mi akkoriban mindnyájan igazából, a közönséges hiúságtól eltekintve, csak Babits elismerésére voltunk féltékenyek. Mint ahogy arról is meg voltam győződve, annak idején is, hogy a Baumgarten-díj következő évi alakulása volt az a transzformátor, mely a Miklóstól hozzám húzódó vezetékben futó áram töltését megváltoztatta: ekkor ugyanis Radnóti kapott kisdíjat – nyíltan, mert az övét nem tiltották le. Miklós hát győzött. És ő olyan harcos volt, aki, ha ellenségének tekintett valakit, annak rendje és módja szerint kiásta a tomahawkot, és harci ösvényre lépett, de Chingachgook tudott lenni a nagylelkűségben is. Alighogy megkapta a jutalmat, menten azon háborodott föl, hogy az enyémet letiltották, és olyan indulattal, ahogy én magam képtelen voltam fölháborodni – eddig ellenem harcolt, ezentúl értem.

Az áram jellegének ez a hirtelen átalakulása, persze, nem lett volna lehetséges, ha *valamilyen* áramkör nem futott volna közöttünk. Mert a mi barátságunk azért nem úgy tört ki, látványosan, máról holnapra, hogy addig haragszomrádot játszottunk, aztán egy napon leültünk, elszívni a békepipát. Hiszen addig is, évek óta, minduntalan összeakadtunk, hol itt, hol ott, a Japán kávéházban, kiránduláson, a Vajda János Társaságban, de még magántársaságban is, mert a baráti körünk egy része közös volt, és a kívülállók magától értetődően hihették, hogy jó barátok vagyunk. Ilyenkor tőlünk telhetően kelletlen képet vágunk, és ez olykor indokolt is volt, például, amikor Babitsnál olyan kínos helyzetbe kerültem, hogy nekikészültem

Fifi elmondani ellenvetéseimet a *Halálfiat*-val kapcsolatban, aztán Babitsra pillantva összeszorult a szívem, és elkezdtem áradozni a regényről – ezt Radnóti joggal vélhette nemtelen hízelgésnek. De már kirándulásokon hiába igyekeztünk morcoskodni: ha Radnótiék ott voltak, sohasem unatkoztam, akkor mindig valamilyen várakozás – vidámsága? nem – pezsdítő jó érzése ajzotta föl idegeimet.

Radnótiék – mondtam. Igen, mert ilyenkor többnyire Fifi is ott volt. És ha valaki netán azt kérdezné: mikor is fogant a mi barátságunk? nem felelhetnék mást: amikor még hírért se hallottam Radnótinak, és nem ismerte még Fifi sem, aki elérhetetlen, tündéri szőkeségében ott körözött előttem a városligeti jégpályán. Mindenképpen Fifi volt az összekötő kapocs közöttünk, már akkor is, amikor mi ketten még a legeltökéltebben távol tartottuk magunkat egymástól: Eti meg ő, ugyancsak itt meg ott, alkalomadtán találkoztak – és jó szemmel nézték egymást. Etit a varsói, váratlan sikerét követő évben, még itthoni, önálló táncestjét megelőzően meghívták a bécsi táncversenyre is. De úgy látszik, azon a garden partyn, amit Beck miniszterelnök adott Varsóban a verseny résztvevőinek, nem érezte jól magát Hamupipőkeszerepében, mert most habozni kezdett, hogy menjen-e, ha egyszer megmaradt annak a *prolilány*-nak, akinek néhány rátartibb mozdulatművész-kolleginája még mindig nevezte őt. A kérdést Kozma Böde oldotta meg, akitől nem sokkal azelőtt azt a szép, halványzöld bársonypizsamát kapta – ezúttal kölcsönadott neki egy estélyi ruhát. Igen ám, de az estélyi ru-

hához estélyi cipő kell. Hogy, hogy nem, Fifi meg aranycipőt adott neki kölcsön. Szép aranycipő volt, évekkel a bécsi versenyszereplése után is emlegettük még – a mi szemünkben okvetlenül hozzátartozott Fifi várkisaszonyi legendájához. Ennek a várkisaszonyi legendának volt kézzelfogható alapja is: az a svábhegyi, pontosabban és ahogy Radnóti nevezi verseiben, istenhegyi ház, amelyet Fifi szülei béreltek nyaranta, és amelyet – ez is milyen legendás szó – Tündérlaknak neveztek, és a Diana utcából nyílt, ahol valaha mi is nyaraltunk a szüleimmal abban a svábhegyi penzióban. Komoly, sőt komor, nagy ház volt, sziklafalszerű, magas, hatalmas kőalapra épült, még 1800-ban: ha az ember a hosszú, széles verandáról nézte a kilátást, csakugyan erőd fokán képzelhette magát – egy szájhagyomány szerint Petőfi és Jókai innen figyelte Buda ostromát. Mi is jó néhányszor megfordultunk itt – még mielőtt Fifi és Miklós összeházasodott és letelepült a Pozsonyi úton –, mindig vasárnap, hol egyenesen oda mentünk Fifi hívására, hol meg séta, kirándulás után kötöttünk ki az istenhegyi házban, és az ott múltatott órák az élet jó ízeihez tartoztak: a nevetések, a napsütések, a fekete falak árnyékában a sötét, hűvös enyhelyek, a ház helyi izgalmai – egyszer Kristóf, a tohonya teknősbéka levetette magát a magas várfalon és megszökött, annak a keresésére indultunk, máskor a ház tacsója kölykezett, és a többi lány segítségével Fifi vezette a szülést. Szóval, annak a „madárlátta lánynak”, mindenféle állatok értő patrónájának mutatkozott, akinek az *Újmódi pásztorok éneké*-ben és a *Lábadózó szél*-ben, és arany-

Az istenhegyi ház

kontyával, amely újra meg újra fölragyog a Radnóti-versekben, a komor kőfalon emelkedő házban mindenképpen a jószívű, jótékony várkisasszonynak.

Ez a várkisasszonyi glória nem zavarta meg Fifi hétköznapi guvernántképét. Aranykontyos jótékonsága, sőt jósága csöppet sem enyhített csücsörített szájú szigorán, amely rokokó bájjal csapott le, valahányszor valaki vétett az ellen, amit Fifi éppen illendőnek ítélt. Illemkódexe alaposan átalakult, amióta a városligeti tó jegén vagy műjegen rovott meg „destruktív” kijelentéseimért, de nem a helyesnek és helytelennek határozott megkülönböztetése, mely sohasem adta föl azt az igényét, hogy a helytelenkedést ráncba szedje. Tudtam, persze, azt is, hogy e határozottság háttere Miklós véleményeiben keresendő: annyiban is jól rátaláltak egymásra, hogy Radnóti nem sokat habozott a jó meg a rossz megítélésében, sem az ítélet kimondásában. Részéről ez a határozottság többnyire nagyvonalú háborgásban nyilvánult meg, Fifinél ellenben valamilyen, részletekre és apró mozzanatokra is figyelő, nevelőnői éberségben. Mégis, könnyebben békéltem meg az ő szigorával – ami érthető: hogy is mondta Vörösmarty? „Mely akkor is édes, ha töreit érzed.” Radnóti háborgásai azonban, éppen abban az időben, amikor érintkezésünk szorosabbra, sőt, szinte szövetségszerűvé sűrűsödött, kezdtek meghiggadni, anélkül persze, hogy határozottsága engedett volna keménységéből – sőt. Nekem viszont ugyanakkortájt nagyon is szükségem volt a szellemi szomszédságomban határozott és zavartalan egyértelműségre.

No de nemcsak ez a szükséglet készített elő Miklós barátságának – a befogadására? hát igen, így kell mondanom: amint az ellenséges érzületben, a barátkozásban is Miklós volt a hevesebb és kezdeményezőbb. Az én átalakulásom lassúbb folyamat volt, habár sok minden történt, ami meggyorsította. Többek között az a méltányosság is, ahogy nemzedékünk első érdemleges jelentkezésekor a *Korunk*-antológiában szerepeltetett. De a befogadás bennem lezajló folyamatát leginkább mégis maga Miklós gyorsította meg – a verseivel. Mire megkapta, nyilvánosan, a Baumgarten-díjat, már nem irigyeltem tőle, sőt, örültem neki, ha persze, némi keserű szájjal is – de ezt a rossz ízt nem az ő győzelme hagyta bennem. Egyelőre megvolt az a titkos elégtétele, hogy Miklós költői törekvései közeledtek az enyéimhez, vagyis egy-két év óta olyasmit csinál a verseiben, amit azelőtt lenézett az enyéimben. Ezzel vele járt saját igazságatlanságom felülvizsgálása: be kellett látnom, hogy leendő barátom nem az a félkész költő, akinek én hittem őt.

De nem akarom szépíteni a dolgot: még mindig nem tudtam volna elképzelni, hogy ezekből az éppen csiszolódó formákból szinte percek alatt olyan költszet fog kipattanni, hogy káprázik tőle a szemünk. Pedig már addig is megdöbbenett néhány olyan sorral, a legmagasabb költői értelemben vett jelszóval, jósszavakkal, szentenciákkal – „Járkálj csak, halálraítélt!”, „E ritkán szálló szó, e rémület, ez volna hát a termő férfikor?” –, amikről tudhattam volna, hogy ilyet csak nagy költő tud kimondani. De úgy lehet, az

Nem az a fél-
kész költő

esztétikai és kritikai megrögzöttségek makacsabbak minden más előítéletnél. Ehhez képest rugékonyságra vall már az is, ha nemsokára eljutottam odáig, hogy a mi nemzedékünk lírai létjogosultsága sokkal vitathatóbb volna Radnóti nélkül. Ez is elég volt arra, hogy legördüljön szívemről az a kő, mely okvetlenül akadálya lett volna barátságunknak. És mire azt is látnom kellett, hogy ami a harmincas évek beköszöntekekor itt, Pesten és Újpesten az én ódon újdonságom volt, azt Radnóti nálam jobban csinálja – addigra már nagyon jó barátok voltunk. És akkor már ezért sem irigyeltem. Ami annál figyelemre méltóbb nagylelkűség volt részemről, mivel még csak gyanítani sem kezdtem, hogy az én hetvenkedő hexameterem és egész modoros klasszicizálásom csakúgy a kiforratlanság jele volt, mint Radnóti egyidejű Sturm und Drangja.

Mikor is lettünk jó barátok? Nem tudom. Olyan természetes folyamat volt, hogy jó barátok voltunk, még mielőtt észrevettem volna. De éppen a tudatra ébredés pillanatára pontosan emlékszem. Nyáriás, kora őszi este volt, nemrégen érkezhettünk vissza Szentendréről, Radnótiék meg Párizsból – azóta még nem is találkoztunk. Csüggedten ültünk odahaza, nyitott ablakok mellett. Egyszerre füttyszót hallottunk, a hajdútánc motívumát – ez csak nekünk szólhat. Kiléptünk az erkélyre: a gesztenyefa alatt Fifi és Miklós állt.

– Fölmehetünk egy órára? – kiabált föl Miklós mély, de azért mégis mindig érdes, kamaszos hangján.

Ahogy beléptek nyárian és napbarnítottan, vidámsággal, vibrálással, vigasszal telítődött a levegő. Nem tudom, hogy mit csináltunk, miről beszéltünk inkább kettő, mint egy óra hosszat, de énnekem, én bennem ez volt az egymásra találás – nem is: az egyesülés pillanata. Nem, nem emlékszem rá, hogy mit beszéltünk, de ha azt kellene összefoglalnom, hogy mit gondoltam, egyetlen szóban tudnám: Jé! – a kezét összezsapó elámulás szavába: hát lehet az, hogy minden egybevág, hogy leomlottak az akadályok, hogy egymásnak vagyunk teremtve? Csakhogy ehhez az egymásra találáshoz az kellett, hogy ebben is Miklós legyen a határozottabb, az egyértelműbb, a kezdeményezőbb – a férfiasabb. Az imént barátságának befogadásáról beszéltem. Mondhattam volna elfogadást is, mert úgy fogadtam el a barátságát, mint egy váratlan ajándékot. Mert akármennyire is szerves folyamat volt a mi összebarátkozásunk, abból az estéből, amikor Miklós fölfütyült a gesztenyefa alól, a meglepetés éjszakája lett: akkor ébredtem rá, hogy megtörtént, meg az ajándék voltára is. És mindvégig váratlannak és ajándéknak éreztem a hátralevő majd hét évünkben, pedig hozzászokhattam volna, sőt megszokhattam volna, mert naponta éreztem a jelenlétét mindenben, ami, hogy úgy mondjam, az irodalmi életem volt, a biztosított és mégis mindig pezsdítő érdeklődéstől, amely minden munkámat, kísérletemet, sőt kételyemet is fogadta, egészen addig a gyakorlati jártasságig, amely mindig hajlandó volt útbai-gazítani tétova tájékozódóképességemet az általános irodalmi életben.

Hát lehet ez?

Miklós egy évvel volt idősebb nálam, és ugyanegy irodalmi nemzedéken belül ez nem számított különbségnek. Mégis úgy alakult köztünk a viszony, mintha bátyám lett volna. Sokkal inkább „profí” volt az irodalomban, mint én: azon kívül, hogy Fifi apjának gyorsíróiskolájában magyarórákat adott, nem volt semmilyen „polgári” elfoglaltsága. Ennélfogva volt hozzá ideje, és persze, képessége is, hogy kiismerje magát a mi éghajlatunk irodalmi életének szokásaiban és összefüggéseiben, és jó szívvel fogott hozzá, hogy megossza velem ismereteit. Vagyis hogy a „jó szívvel” nem éppen szabatos kifejezés, mert a beavatás, éppen ellenkezőleg, komoly fejmosással kezdődött.

Az történt ugyanis, hogy Fenyő László, akinek szigorú és feddhetetlen líráját őszintén tiszteltem – de nem tudtam róla, hogy a pálya gyakorlati vonatkozásaiban elvszerűen lelkiismeretlen, és nemcsak a „tárhálsnak”, hanem a levágásnak is nagymestere –, fölhevített és arra kért, keressem föl a Sas utca és Tisza István utca sarkán levő kis Baumgarten-könyvtárban, amelynek abban az évben ő volt az őre. Ott közölte velem, hogy Káldor, az ismert kis könyvkiadó, megbízta őt Kästner Pesten, azaz a Lipótvárosban is népszerű versköteté, a *Lyrische Hausapotheke* lefordításával – és ő hajlandó ezt a munkát megfelezní velem. Még hozzá, úgymond, Káldor őt pengőt fizet egy versért, de minthogy a munkát ő, Fenyő szerzi, az én honoráriumomból huszonöt százalékot levon mint közvetítői díjat – kapok tehát egy vers fordításáért három pengő hetvenöt fillért.

Én Kästner verseit nem szerettem, sőt, viszolyogtam tőlük: hígnak, olcsónak találtam, a szellemességét is, az érzelmességét is. Visszásnak éreztem Fenyő feltételeit is. Nemet mondani mégse mertem – kishitűségből, gyávaságból: amúgy is az volt a kényszerképzetem, hogy nem fogadnak be a szakmába, és attól tartottam, ha visszautasítom, végképp amatőrre bélyegeznek. Nekiültem hát, és két hónap alatt fogcsikorgatva, utálkozva teljesítettem a rám mért robotot. Visszatekintve nem volt hiábavaló megpróbáltatás: közben észrevétlenül és kelletlenül szert tettem arra a mesteremberi készségre, melynek utóbb igen jó hasznát vettem – de akkor csak a keservét éreztem. Nem állhattam meg, hogy munkám végeztével Radnótinak el ne panaszoljam. Amikor az ügylet anyagi részleteiről is értesült, hallatlanul fölháborodott – nemcsak Fenyő László viselkedésén, hanem az enyémen is: majdnem olyan erkölcstelennek tartotta, mint a partneremét –, fölért, azt mondta, egy sztrájk-töréssel. Még az eredeti, versenkénti ötpengős honoráriumot is annyira kevesellette, hogy el sem akarta hinni. Mindenképp arra izgatott, legalább azt követeljem Fenyőtől, hogy mutassa meg a szerződést – én azonban akkor már annyira viszolyogtam az egésztől, hogy örültem, ha nem kell többé foglalkoznom vele – még amikor a *Lírai házipatika* magyarul megjelent, azt is szégyelltem. De azontúl a legkisebb irodalmi ügyemben is Miklóshoz fordultam tanácsért, fölvilágosításért.

Miklós hivatásszerű gondossággal tartotta rendben, úgy is mondhatnám, hogy megszervezte a maga

Fölér egy
sztrájk-
töréssel

irodalmi életét. Ezt is bámultam benne, de még inkább azt, ahogy ennek a lelkiismeretes gondoskodásnak fölébe tudott emelkedni. Tudatosan költői életet élt, nemcsak annyiban, hogy bármilyen lassan is, állandóan és folyamatosan dolgozott, hanem úgy is, hogy mindazt, amit látott és érzett, mint költői anyagot fogadta magába. Ma már tudom, hogy e nagyszerű képessége és gyakorlata nélkül semmiképpen sem tudta volna véghezvinni utolsó hónapjainak lélegzetelállító költészeti csodáját. De én, aki az életet nagyobbra civil módra éltem, és a költői lét – nemcsak az írás, hanem az érzékelés is – kiszámíthatatlannul, szinte rohamszerűen tört rám, amint közelebb kerültem új barátomhoz, fölismertem benne ezt az irigylésre méltó adományt, az élet költői készenlétét, és megpróbáltam ebben is követni. De hiába, Miklósnak behozhatatlan előnyei voltak, pontosabban; énnekem voltak leküzdhetetlen hátrányaim. Többek között a gondolkodás – vagy nevezzem töprengésnek? Ezzel nem akarom azt mondani, hogy Miklós nem gondolkozott. Sokat gondolkodott a mesterségről, az irodalomról. De nem sokat gondolkodott az életről, a világról, a történelemről. Ami megint csak nem azt jelenti, hogy nem voltak gondolatai. Sőt, nagyon határozott és helyes gondolatai voltak: ha valamiben nem értettünk egyet, utólag be kell látnom, hogy többnyire neki volt igaza. De a gondolkodás nem nagy szerepet játszott sem az életében, sem a költészetében. Ha van értelme annak a fogalomnak, hogy „gondolati költő” – Miklós ennek épp az ellenkezője volt.

És ha megpróbálok visszaemlékezni, hogy az elkövetkező hét évben miről beszéltünk sűrű és hosszú együttléteink közben, egyetlen igazán gondolati témára bukkanok – és ez a zsidóság kérdése volt. Ez viszont állandóan visszatérő vita forrása volt közöttünk. Az én álláspontom, röviden összefoglalva, körülbelül az volt, hogy ha az ember zsidónak született, mindössze két lehetősége van. Vagy azt mondja: „zsidó vagyok”, vagy azt mondja: „nem akarok zsidó lenni” – és én természetesen az utóbbit vallottam –, de azt semmiképpen sem mondhatja, hogy „nem vagyok zsidó”. Márpedig Miklós éppen ezt mondta: csinálhat Hitler, amit akar, és az egész világ a fejére állhat, ő akkor sem zsidó.

Miklósnak ebben is igaza volt – ami őt magát illeti, természetesen: vértanúja lett ennek az igazságnak. Mert igaz ugyan, hogy zsidóként ölték meg őt is; de ő nem zsidóként halt meg: az ő utolsó eklogáit, elégiáit, razglednicáit nem zsidó írta, nem is olyasvalaki, aki szabadulni akar a zsidóságtól – a tisztaságnak ezek a vérrel pecsételt remekművei olyan magasban szállnak, ahová föl sem hallatszik ez a vagylagos kérdés.

De akkor még hosszú évek választottak el ettől a véresen végleges vitazárástól, és addig egyfolytában képtelennek éreztem az álláspontját. És hiába tagadta magát a kérdést, az természetesen foglalkoztatta őt: ha én nem hoztam szóba, ő is minduntalan visszatért rá.

És ezért volt az, hogy közöltem vele – és ha jól emlékszem, barátaim közül csak vele közöltem – az átté-

Gyanútlanok. résemet. Csak a pusztá tényét, a háttéréből semmit – nem gondoltam, hogy érdekli őt.

Ő egykedvűen, gyanútlanul vette tudomásul: természetesnek vélte, hogy ha egyszer azt mondom, hogy „én nem akarok zsidó lenni”, akkor szükségem van erre a bizonyításra.

Én meg természetesnek találtam az ő egykedvűségét. Hogy ez a kérdés nem izgatja őt. Elvégre, ha egyszer fenntartja azt a képtelen álláspontját, hogy ő pedig nem zsidó, akkor mi szüksége volna áttérni a katolikus vallásra?

Gyanútlan voltam én is.

42. A feketelista

Lesznek talán, akik csodálkoznak, hogy Miklós meg én olyan sokat beszéltünk a zsidóságról. Hát, a sorunkhoz mérve, nem éppen aránytalanul. De tény, hogy amúgy az egész országban, mennél esedékebbnek látszott, hogy a zsidók számarányát csökkentik a gazdasági életben és egyéb munkahelyeken, annál több szó esett róluk, nemcsak élőszóban és nemcsak a sajtóban, közírásban, de még az úgynevezett irodalomban is: kritikákban, irodalomtörténeti könyvekben, de még neves írók cikkeiben, regényeiben is, egyre többször volt lenyomtatva a „zsidó” szó.

E kötet prologusában előrebocsátottam, hogy a különböző helyzeteket és körülményeket, előnyöket és hátrányokat is figyelembe véve, és – ezt már pótló-

lag teszem hozzá – ha arról sem feledkezünk meg, mi mindennek voltunk távoli vagy közeli tanúi azóta is, hogy a Vörös Hadsereg halálos csapást mért a hitlerizmusra, nyugodtak lehetünk afelől, hogy a magyar irodalom élete, amelynek mi is részesei voltunk, nem alábbvaló más nemzetek irodalmi életénél.

Bezzeg más-
hol

Ezt is, persze, könnyebb utólag tudni – egyidejűleg nem is igen volt rá módunk észrevenni, mi történik odakint, a távoli Nyugaton, vagy akár legközelebbi szomszédságunkban. Sőt, a tájékozódás furcsa szerkezete folytán hamarabb jutottak el hozzánk a „bezzeg másol” kápráztató példái, mint az irodalmi piacok és csataterek érthető üzleteinek és érthetetlen árulásainak hírei. „A Vadászparkokban egy nagy név lehullott tollát űzi a szél” –, írta Saint-John Perse a száműzetésből visszatekintve, és hány nagy név hullott le, míg egy-egy tollat felénk is elsodort a nyugati szél! Nálunk ellenben, a mi békátávlatú jelenünkben, annál közelebbről, annál éberebben és érzékenyebben figyeltük a legkisebb rezzenést, megrebbenést, megszédülést is – lest, veszélyt, ránk törő rémuralmat szimatoltunk a mindennapos modortalanság mozzanataiban is. Még jóval korábban, a Gömbös-korszak háborgásainak idején történt, hogy a Vajda János Társaság egy tavaszi estjén látványos irodalmi fölvo-nulást rendezett a Zeneakadémia nagytermében három nemzedék lírájából. Komlós Aladár vezette be az előadást, amelyen jó nevű színészek szerepeltek, de szép számban voltak jelen költők is, akik maguk olvasták föl versüket: Lesznai Anna, Babits, Kassák, Sík Sándor, Török Sophie, Erdélyi József, Szabó Lő-

Sugaras kur-
jantással

rinc, Sárközi, Illyés – a harmadik nemzedéket Radnóti, Weöres meg én képviseltük. A sorukra váró költők a nyitott ajtajú művészszobákban kisebb csoportokba verődve ácsorogtak, csupán Kassák ödöngött magányosan föl-alá. Sík Sándornak és Babitsnak a folyosók zugába tettek egy-egy kényelmetlen faszéket, azon ülve beszélgettek, Radnóti meg én mellettük álltunk, cigarettázva hallgattuk őket. Közben megkezdődött a műsor, én is odasurrantam a dobogóhoz vezető lépcsőre, a függöny mögé, hallgatni Komlós Aladár megnyitóját. Ahogy ő lejött, már ment is föl a lépcsőn Kiss Ferenc, büszkén, szálegyenesen. Adyval kezdődött a műsor: a színész megállt, szemben a nézőtérrel, és fölrántva szép szemöldökét, szélesen rámosolygott a közönségre, és belekezdett *A Halál rokoná*-ba, olyasszerű sugaras kurjantással, mintha még mindig a *Süt a nap* diadalmas, fiatal nagygazdájának szerepében:

*Én a Halál rokona vagyok,
Szeretem a tűnő szerelmet,
Szeretem megcsókolni azt,
Aki elmegy.*

Azt vártam, hogy a közönségből kitör a kacagás. De nem, áhítattal hallgatták. Én viszont attól féltem, hogy elnevetem magamat – inkább visszasettenkedtem hát Sík Sándorhoz és Babitshoz. Nemsokára jött vissza Kiss Ferenc is, még a sikeres szereplés mámorában. A költők elszórt csoportjai zavartalanul fecsegték, nem éppen suttogva, de a Zeneakadémia fa-

lai vastagok, semmi sem hallatszhatott az előtérbe, legföljebb a tekintélyes színművész fölcsattanása, mikor mentében hirtelen felénk fordult, visszavillámló haraggal:

– A költő urakat nem érdekli Ady Endre? Sem az én szaválásom?

Egy pillanatra mindenki elhallgatott – nem lehetett nem odafigyelni. De aztán folytatták a tereferét, mintha mi sem történt volna, csak Kassák válaszolt egy megvető mosollyal, és folytatta társtalan sétáját a folyosón. Mi azonban éppen a fölháborodott színjátszó orra előtt álltunk – nemigen tehattünk úgy, mint ha nem ránk tartozna az egész. Pontosabban, mi a két mester széke mögé húzódtunk, ők ültek az előtérben – mintha egyenesen az ő fejükre süjtött volna le a felelősségre vonó kérdés. Nagyon előnytelen helyzetben voltak: a két összegörnyedt költő feje egy vonalban volt a testesen daliás hősszínész hasával. Még hozzá Babits behúzta nyakát, arcán rögtön riadt kifejezés jelent meg, szeme rémülten tágra nyílt, szája többször is szólásra, végül mégis hallgatott – azt hiszem, nem volt a cselekvő életnek olyan helyzete, amelyben úgy tudott volna viselkedni, ahogy kell. Sík Sándor viszont alighanem csak azért ereszkedett le az inzultus tudomásulvételéig, mert megesett a szíve Babits esettségén. Annyi méltósággal, amennyi csak méltatlan helyzetében, szemben a daliás hassal, telhetett tőle, összefogta térdén a csuháját.

– Kedves fiam – szólalt meg, hangjában atyai szeretettel, de atyai feddéssel is –, mi mindnyájan verset

Előnytelen
helyzetben

Egy kissé *zsidónak*

mondunk majd. Nem az a dolgunk itt, hogy egymás szavakat hallgassuk.

Kiss Ferenc egy pillanatig meglepetten bámult rá – aztán a reverenda megtette hatását: egy eh-et kifejező legyintéssel sarkon fordult. Miklós meg én egymásra néztünk: mi is lemondón vállat vontunk. Akkor még, tudtommal, Kiss Ferencnek nem volt szélsőjobboldali híre. Honnan támadt mégis az a balsejtelmünk, hogy valamilyen különítményes kihívás tanúi voltunk? Leginkább talán Babits arckifejezéséből, amely a kihívás elhárítása után is csak lassan tért magához ijedelméből – bizonyos voltam benne, hogy abban a kínos három percben, legalábbis egy kissé, *zsidónak* érezte magát.

Ami azonban engem illet, igyekeztem nem odafigyelni az idők vészjelzéseire. A jobboldali lapokat, uszító hangú cikkeket lehetőleg a kezembe sem vettem, ami egyre nehezebbé vált, mert a jobboldalon az irodalmi jellegű folyóiratok is kezdtek szaporodni – de óvakodtam attól, hogy a világot, az életet, sőt, olykor társaimat is a betűvetésben, még jobban meg kelljen utálnom. De minden egészségügyi elővigyázat se bizonyult mindig elég hatékony vesztegzárnak – túlbuzgó társak nem szűntek noszogatni: te sem hunyhatod be a szemed, ezt látnod kell. És ha valamely szélsőjobboldali lapban rábukkantam valamelyik „jóravaló költő” versére (hogy megint Schöpflin testvériesítő szavát használjam), csüggedten ejtettem ki kezemből a folyóiratot,* és minél jobb vers volt, mennél inkább elütött piszkos környezetétől, annál csüggedtebben.

Egy időben sokat susmogtak, sziszegtek arról, hogy a Habsburg-pártiságból hitlerizmusba átvedlő *Magyarság* hasábjain újabban egy-két jó, parnasszien költő, a *Nyugat* nemrég volt munkatársa verseit lehet látni. Egy vasárnap délelőtt a Bucsinszkyban – mert hétvégi fényűzéseink közé tartozott, hogy néha kávéházban reggeliztünk – rászántam magamat, és elkértem a pincértől a lapot. Versre nem akadtam, de rátaláltam benne Marconnay Tibor cikkére. A jeles költőt, a feszes formák lelkes hirdetőjét – aki egyébként még Osvátnak volt nagy fölfedezése – nemigen látam, amióta a *Független Szemle* radikális irodalmi estjén lendületesen előadta, hogy a munkásosztály forradalmiságát nem fejezheti ki a laza, lompos szabad vers, csak a kemény, szigorú szonett. Mostani fejtegetése – címére már nem emlékszem – arról szólt, hogyan lehet védekezni a zsidóság térhódítása ellen a költészetben. Hát nehezen. Mert a zsidó a hazugság, a megtévesztés, a *mimikri* népe. De azért van védekezés. Mert van egy forma, mely nem tűri a hazugságot, és ez a szonett. Szonettet kell tehát írni, abból ki-
sül az igazság, abban lehull az álarc, és a zsidó annak mutatkozik, ami: zsidónak. Körülbelül ez volt az esztétikai érvelés veleje. Megkönnyebbülten tettem le az újságot. Hogy is mondja a gyógyuska a *Háború és béke* vidéki udvarházában? „Tiszta munka, mars!” Sajnos, nem tekinthettem bele a *Magyarság*-nak abba a későbbi számába, ahol Marconnay *Eb ura fakó* című verse jelent meg, amelyben a sorok első betűit egybeolvasva ez a szöveg állt össze: „Légy résen népem kifoszt a német eb ura fakó”, mert ezt a vasárnapi szá-

Szonettet a
zsidók ellen

A szűz papiros mot elkobozták – Marconnay pedig, persze, kipenderült érte a szerkesztőségéből. De ha nem is olvastam, annál is inkább a javára írtam ezt a fortélyos akrosztichont, minthogy képes volt a kedvéért áttörni a bálványozott szonett maga vállalta mértékét.

Azért nem minden pálfordulás végződött ilyen pajkosan, és nem is minden meglepetés volt ilyen mulatságos. Persze, az igazság az, hogy nem voltak igazi pálfordulások, és a meglepetés is rendszerint abból állt, hogy előbújt valami, amit addig is észre kellett volna venni. Mert ugyan mit árult el Marconnay? Egyetlen valódi hitét, a szonettet soha. És aki hallotta Erdélyit nyolc évvel azelőtt a „zsidófiú” Illyésre fújni, azt nem nagyon lephette meg a *Solymosi Eszter vére*. Persze, azért kívárta idejét, amíg kirukkolt a farbával, és egy jellegzetes, bár szerencsére nem a legsikerültebb Erdélyi-versben újraírta a múlt századi vérvád legendáját, hogy a tiszaezlári zsidók megöltek egy kis szolgát, és beleöntötték a véré a húsvéti pászkába, vagyis ostyába – és a verset a tiszaezlári, hírhedt vizsgálóbíró emlékének ajánlotta. És amellet ez a vérvád-vers nem valamilyen jámbor középkoriassággal volt megírva, hanem olyan kihívó, ellenzéki mozdulattal, mintha itt, Hitler közvetlen közelében, egy egész világ arcába vágná kesztyűjét:

*Égrekiáltom akkor is, ha
élettel és vérrel tilos,
leírom akkor is, ha rögtön
lángot vet a szűz papiros...*

Hát nem vetett lángot annak a nyilas újságnak – már nem tudom, melyik volt – nem éppen szűz, rotációs papírja. De a vice az, hogy igenis kellett hozzá bizonyos botrányos bátorság. A hitleristák sokkal korszerűbb, közgazdaságibb és politikusabb képesítésű vérvádakat üvöltöttek a német megafonokba, rádiókba és „kommunikációs” közegekbe. És ha a honi közgondolkodás fölszabadultan bucskázott is alá azokról a megerőltetően magasabb fokokról, ahová valaha szigorúbb nevelőinek nógatasára kaptatnia kellett, az idő tájt még országos orcátlanságra, csúcsdöntő otrombaságra volt szükség ahhoz, hogy valaki ezt a megfeketedett, maradék mócsingot fölmelegítse – nem hiszem például, hogy a kormányképes szélsőjobboldal elégedetten olvasta volna ezt a szó szoros értelmében vakmerő vérvád-verset.

Botrányos bátorság

Amellett az irodalmi élet lehetőségei korántsem voltak szélsőjobbboldaliak. Akadt ugyan egy-egy kisebb kiadó, sanda sajtótermék, szemfüles csoportosulás, amely igyekezett megnyergelni a koráramlatot, de az igazi irodalom kiadását, megjelentetését, sőt, a terjesztését is egyelőre még olyanok intézték, akik meggyőződésből is ellenálltak a fasizálódás folyamatának. Ez a közeg rögtön kitudta magából a vérvád izgékony és izgató igricét: a *Solymosi Eszter vére* botránykő lett a berkekben – alig lehetett olyasvalakivel találkozni, aki ne hozta volna szóba.

Tüstént erről kezdett beszélni a Dunakorzón, ahol egy langyos estén összeakadtunk, Rádai Dániel Imre is, aki két évvel azelőtt, az abesszinek lerohanásakor olaszpárti cikkeket írt, merthogy elviszik az európai

civilizációt egy vad nép közé, sőt, egy hatalmas ódát is a Ducéhoz, de hamarosan belátta, hogy az olasz fasizmus ügye menthetetlenül összefonódott a hitlerizmussal, gyors, gyökeres fordulattal vont le a következtetést: a spanyol polgárháborút már szép, merész versekben énekelte meg – és most már jogosult föl-
háborodással tájékozott Erdélyi ellen. Természetesen a *Solymosi Eszter vére* fölka-vart engem is, épp eléggé, azaz levert inkább, mégis fél füllel és fél szívvel hallgattam Rádai Danci háborgását. Mert sokkal vidámabban ugrottam le vacsora után a korzóra, kicsit sétálni, sötét Dunát és fényes teraszokat nézni, sem-hogy szívesen hagytam volna magam kiverni ebből az emelkedettségből. Ez a szokatlan derű még dél-előtt kezdődött, a könyvelésben, amikor telefonhoz szólítottak, a szokásosnál izgatottabban, azzal, hogy Szabó Lőrinc keres – márpedig az ő neve általánosan ismert volt abban az időben, amikor gyakran jelent meg verse szellős, szép helyen, föltűnő betűkkel *Az Est* szombati számában. Csodálkozva léptem a készülékhez, mert igaz ugyan, hogy találkoztunk néhány-szor a Vajda János Társaságban, egyébként azonban semmi kapcsolatban sem álltunk egymással. Kiderült, hogy azért telefonál, mert ebben az évben antológia készül a *Hármaskönyv*-be, a mai magyar líra körképe, mely mindenkitől egy verset mutat be, ő szerkeszti, és hozzájárulásomat kéri, hogy egyik versem-et – három éve jelent meg a *Válasz*-ban, a címe *Szerelmes filológia* – leközhessen. Én örömet igent mondtam, de közben eszembe jutott, hogy ezt a ver-set még három évvel azelőtt írtam, és most már

– ahogy abban a korban szokás – régen „túl vagyok” rajta. Megkérdeztem hát, félénken, hogy nem volna-e jó valami újabbat bevenni. Szabó Lőrinc csak ennyit mondott:

Maga Szabó
Lőrinc

– Nagyon szeretem azt a versedet: jó, erős hullámozás van benne – akkor, persze, elhallgattam.

Az Est Hármaskönyve mindig népszerű kalendárium-évkönyv volt, bosszantó lett volna kimaradni belőle – de azért a benne való szereplést nem tekintetem különösebb dicsőségnek. Hanem az, hogy maga Szabó Lőrinc hívott föl, hogy érdemesnek tartotta megtudni, hol lehet engem telefonon elérni, és főként, hogy arra a dicsérő mondatára méltatott, bizony megduzzasztotta önérzetem vitorláját – azt hiszem, nyugodtan fogalmazhatom úgy is, hogy boldoggá tett. Nem is állhattam meg, hogy Dancinak el ne dicsekedjem vele, még azon az estén, ott, a korzón – eszembe sem jutott, hogy valamilyen titkot fecsegek ki: természetesnek tartottam, hogy Rádai mint a *Pesti Napló* tekintélyes beltagja és állandó cikk- és versírója be legyen avatva *Az Est*-lapok irodalmi ügyeibe. De nem, kiderült, hogy mit sem tud a *Hármaskönyv* készülő antológiájáról – neki nem szólt Szabó Lőrinc. Kellőképpen föl is háborodott:

– Csak nem akar engem kihagyni? Azonnal fölhívom – és már húzott magával, a Mignon kávéházba, a telefonhoz. – Csak figyeld, hogy mosom meg a fejét.

Zavartan követtem. Elsősorban azért, mert úgy látszott, eljárt a szájam, és Rádai bizonyára elárulja, hogy tőlem hallott az antológiáról. Meg aztán azon is

Csak ilyen
egyszerűen

szorongtam, hogy miféle kínos ügy fűtanúja leszek. Közben megütődve figyeltem, hogy Danci előhúzza zsebnaptárát, megnézi benne Szabó Lőrinc lakásának telefonszámát, és habozás nélkül föltárcsázza – ezt szinte szentségtörésnek éreztem. És mialatt feszengve toporogtam a telefonnál, csakugyan felelősségre vonó hangon kérdezte meg tőle, mi dolog ez, hogy ő, Rádai Dániel Imre nem tud az antológiáról, csak nem akarja őt kihagyni? – engem azonban, szerencsére, nem említett. Szabó Lőrinc röviden válaszolt: neki, amire Danci azzal tette le a kagylót:

– Jó. Helyes. Szervusz.

Azon nyomban hozzám fordult, és elismételte, szinte büszkélkedve, mit mondott neki Lőrinc:

– Nyugodj meg, benne vagy. Erdélyi nincs benne, Erdélyi nem lehet benne. De te benne vagy.

Elámultam: hát ezt is lehet? Reklamálni, hogy az embert nem vették be valahová? Csak ilyen egyszerűen? Hogyhogya nem szégyelli magát? De közben azt is gondoltam: ezek szerint Szabó Lőrinc nem hívott föl mindenkit. Ezek szerint különleges, nevemre szóló figyelem volt, hogy engem értesített, mit vett be tőlem – sőt, úgy tett, mintha engedelýemet kérné hozzá. Ez magától értetődően megint feltöltötte önérzetemet. Erre már leültünk a Mignon teraszára, feketézni. Természetes volt, hogy az Erdélyi-témát folytatjuk: a kínos – számomra kínos – telefonbeszélgetés új lendületet adott neki. Mit van úgy oda Lőrinc, hogy nem veheti be az antológiába? Nem oda való. Erdélyi nem tartozik a mai magyar költők közé. Sohasem is volt költő. Most aztán kiderült. Nem az

első volt, akitől ezt hallottam. Olyanok is mondták, akik pedig azelőtt Erdélyit a legjobbak között emlegették. De nem – ismerték be inkább önnön tévedésüket –, nem lehetett nagy költő, akitől ilyesmi kikelik.

Nem bosszúból

Én képtelen voltam ilyen revízióra: nem bírtam Erdélyi verseit – mármint a jókat – rosszabbnak látni, mint amilyenek addig tudtam. De le tudtam mondani a továbbiakról. Vagyis – ezt már akkor is így fogalmaztam meg – feketelistára tettem Erdélyit: eltiltottam magamat az olvasásától. Nem bosszúból, csak önvédelemből: idegzetem, lelki nyugalmam érdekében. És most, hogy kötelességérzetből újraolvastam költészetét, a *Solymosi Eszter vére*-vel bezárólag, elégtétellel állapítottam meg, hogy nem helyesbíthetem hajdani álláspontomat: a húszas-harmincas évek legszebb verseinek vastag kötetében még mindig föltűnő hely illetné meg Erdélyit. Sőt, ha annak a korszaknak legforradalmibb indulatú költeményeiből kellene antológiát összeállítanom, akkor se hagyhatnám ki jó néhány darabját. Hiszen még abban a silány botrányversében is volt némi népi töltésű, félresiklott lázadás. Kitől is olvastam valahol? ha jól emlékszem, Liebknechtől, hogy az antiszemitizmus az ostobák szocializmusa – ezt a tételt kevés példa igazolja olyan meggyőzően, mint Erdélyi életműve.

De öntilalمام korszakára visszagondolva, rá kell ébrednem arra is, hogy lemondani Erdélyiről – nem volt nagy áldozat. Néhány nagy verse megmaradt bennem, de nem kellett küzdenem a kísértéssel, hogy újra meg újra rányissak a régiekre. Még kevésbé a kí-

Én bezzeg váncsisággal, hogy jobboldali lapokban keresgéljem (mert a *Nyugat*-ban a folyóirat utolsó három évében már nem jelent meg – nem tudom, azért-e, mert nem közöltek tőle, vagy mert ő nem adott verset), hogy ugyan miket ír most Erdélyi? Hiszen – ezt is csak utólag tudatosítom – sohasem is lapoztam rá frissen megjelent versére azzal a várakozással, mint József Attilára és Illyésre mindig: hogy mivel fog meglepni ezúttal, tartalomban, formában. Igaz, hogy sok versében gyönyörködtem. És nem tudhatom, hány új gyönyörűségtől fosztott meg öntilalmam – de az idők folyamán egyre csökkent igényem a gyönyörködésre, a költészeti gyönyörködésre. Akárhogyan is, megvoltam Erdélyi nélkül. De nem mindig tudtam ilyen könnyen tiltani – mármint önmagam. Volt, amikor megbuktam a feketelistával. Azon a délelőttön, amikor Szabó Lőrinc váratlanul föl villanyozott a telefonhívásával, de még este is, amikor Danci a Mignon kávéház telefonján fülem hallatára megleckéztette őt, és kiderült, hogy Lőrinc „odavan”, amiért Erdélyit nem veheti be *Az Est Hármaskönyv*-ébe – akkor se tudtam volna elképzelni, milyen kellemetlen meglepetéseket tartogat számunkra. Pedig számíthattam volna erre is, ha már akkor tudom, hogy milyen szerepet játszott az Új Szellemi Front körül. De nem tudtam. Az is csak most jut eszembe, hogy ha egyszer annyira fontos volt neki Erdélyi, miért vállalta mégis az antológia szerkesztését? Én bezzeg tíz év múlva el tudtam utasítani – pedig fájrt érte a szívem: az volt a legjobb folyóirat a háború után – a *Magyarok* szerkesztését, mert az volt a feltétele, hogy

Szabó Lőrincet (és Németh Lászlót) nem lehet benne közölni. Még kevésbé tételeztem föl, már amikor ezek a kellemetlen meglepetések a nyakunkba zúdultak, hogy nem pusztán érdek, alkalmazkodás van mögöttük. Hogy valamilyen meggyőződésnek, gondolatnak és érzelminek is, része lehet abban a csodálatban, amellyel a hitlerista Németországról nyilatkozott. Voltak persze, akik utólag – jóval utólag! – úgy vélték, ez a meggyőződése levezethető addigi verseinek éppen hogy egyénien önző gondolat- és érzésvilágából. De én ebben Németh Lászlóval tartok, aki, mint ezt jóval korábban elbeszéltem, amikor egyszer, a hallgatás éveiben együtt ültünk Illés Bandi lakásán, mélabúsan sóhajtott föl: „Szabó Lőrinc szerencsés alkat volt: a politikai gondolatait és magatartását nem vitte át a verseibe.” Amihez én hozzátenném: igen, szerencsés alkat volt, szerencsénkre – legalábbis az én szerencsémre.

Nekem elég volt az is, amit Horthy Miklós, majd a következő évben Teleki Pál és Csáky István kíséretében kiküldött tudósítóként nyilatkozott Németországról és vezetőiről *Az Est*-lapokba. *135 világtörténelmi perc a Kroll Operában* és *Hitler, a szónok* címek alatt számolt be a német vezér nagy fegyverkezési és háború-előkészítő beszédéről, amelyet természetesen „békebeszéd”-nek neveztek. Már csak egyetlen mondatára emlékszem: körülbelül úgy szólt, hogy „a német gyarmatokat háború nélkül fogjuk visszaszerezni”. Szabó Lőrinc „tudósításaiból” még ennyire sem tudok idézni – és nincs kedvem újraémelyedni azokat a cikkeket. Persze, annak sem örülnék, ha ellenkező-

Kalibán leg, csodálkoznom kellene, hogy ugyan mi volt ezekben, ami annyira el tudott émelyíteni, meg tudott botránkoztatni bennünket. Ami könnyen meglehet – hiszen azóta annyival nagyobb teljesítményeket vittek véghez a *panegirisz* műfajában!

Csakhowy minálunk – Rádai Danci tétova és túlhaladt kísérletétől eltekintve – költőknek nemigen volt szokásuk addig imperátorokról dicshimnuszot zengeni, még prózai „tudósítás” alakjában sem! És ha a rosszabbhoz edzett utódok – amennyiben nem sajnálnák a fáradságot, fölűtni a hajdani *Pesti Napló* és *Magyarország* elsárgult lapjait – netán azon csodálkoznának, ugyan mitől tudtunk mi fölháborodni, gondolják meg, hogy Szabó Lőrinc volt az első a sorban. Botránkoztató volt? csapás! – énnekem legalábbis az. Mert Erdélyre könnyű volt legyinteni: mit várhat az ember egy ilyen garabonciástól? De Szabó Lőrinc! Minden sorában, fordulatában, gondolatfűzésében olyan mélységes európaiság működött, ösztönvilága vad bozótján olyan tisztázó intellektus titoktipró tankja tört át, amihez képest az én mamlasz műveltségem, tapogatódzó tudásom nyikorgó targonca volt csupán. És ez a felsőbbrendű értelem rajong a németekért, Hitlertől várja a jövőt! Hát meg lehet ezt érteni? Erre nem volt más felelet, csak a közhelyszótári kifejezés: megáll az ész! Hacsak el nem fogadja magyarázatul, hogy ebben a félelmetes tankban a költő egykori kikiáltott, most pedig titkolt hőse ül: Kalibán.

192 És mégis, egy percig sem gondoltam, vagy épp csak egy percig ha gondoltam rá, hogy tilthatom ma-

gam tőle. De nem, Szabó Lőrincet nem lehetett feketelistára tenni. Tudomásul kellett vennem, hogy szükségem van rá, hogy nem tudok megenni nélküle. A mesteri tudását se tudtam nélkülözni, magától értetődik. Azt a természetesnek tetsző fortélyt, ahogy a bonyolultat egyszerűvé tudta tenni, semmit el nem hagyva közben az intellektus fegyverzetéből. Azt a kihívó készenlétet, amely a téma újdonságával a látzólagos eszköztelenségéből formai meglepetést is tudott csiholni. De a gondolkodását sem nélkülözhettem, a vers-gondolkodását, hiszen a nagy költő gondolkodása csak versben, versen át érthető. Szükségem volt Szabó Lőrincre – Szabó Lőrinc ellen is. Az ő berlini beszámolóiból bennem támadó csalódást kiheverni – nem is: visszaverni! – tőle kaptam a legjobb – gyógyszer? nem: fegyvert. Éppen mialatt megpróbáltam „leszokni” Szabó Lőrincről, minduntalan azon kaptam rajta magamat, hogy magamban az ő verseit, szakaszait, sorait mondogatom. Legtöbbször ezeket:

Fegyver

*Mert te ilyen vagy s ők olyanok
és neki az érdeke más
s az igazság idegállapot
vagy megfogalmazás
s mert kint nem tetszik semmi sem
s mert győzni nem lehet a tömegben
s ami szabály, mind nélkülem
született:
ideje volna végre már
megszöknöm közületek.*

Csakhogy a viszonylagosságnak ez az értő és dallamos megfogalmazása engem nem lágyított meg, nem tett elnézővé (mint ahogy Szabó Lőrincet sem), vagyis nem le-, hanem, ismétlem, fölfegyverzett. „A világtörténelemben páratlanul kegyetlen pesszimizmusának” azok a tömör szentenciái is, amelyeket Somlyó György még a költő életében olyan okos borzadással elemzett szép Szabó Lőrinc-tanulmányában, énrám vitaminként hatottak. Amivel nem azt akarom mondani, hogy Somlyó rosszul értelmezi e versigék indulati ösztökéit. De például az *Egy humanistához* intését – „*igazuk van?*” *Az mindig vitás. Erejük legyen!* – a fejéről a talpára sem kellett állítanom, hogy zavartalanul egybevágjon kedvenc Marx-mondatommal: „A kritika fegyvere sohasem pótolhatja a fegyverek kritikáját.” Az *Egy szerelem három éjszakájá-*nak humanizmusvitája tehát egyképpen adósa Marxnak és Szabó Lőrincnek, méghozzá nemcsak művészetének, a „tragédia dalban elbeszélve” mintájára rögtönzött *filozófia dalban elbeszélve* technikájának, hanem a gondolatainak is – persze, nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a vers-gondolatainak.

Szabó Lőrinc megnyilatkozásai többek között azért sújtottak le minket mélységes csalódásba, mert – ismételni kell ezt is – hiányos értesüléseink voltak arról, ami Nyugat-Európa szellemi világában folyik, és nem is gyanítottuk, hogy világszerte micsoda elmék, milyen kitűnő művészek mennyivel nehezebben emészthető meglepetéseket okoztak a művelt világnak, megigézvén őket „nem egy szörny-állam iszonyata”. Így történt, hogy Ezra Pound csak né-

hány évvel Erdélyi után került föl feketelistámra – a második helyre. Róla is Babitstól hallottam először: Eliot mellett őt tekintette a legfontosabb modern költőnek. Attól fogva megpróbáltam verseit megfejteni a *Criterion*-ban, Eliot előkelő folyóiratában, csekély eredménnyel – részint kezdetleges angol nyelvtudásom miatt, meg talán azért is, mert idegenkedtem *cantó*-inak zsúfoltságától, a parvenü módra beléjük ömlesztett világtörténelemtől és műveltséganyagtól. Úgyhogy amikor már a háború alatt arról értesültem, hogy a római rádióban uszító beszédekkel rohanja le Amerikát, a zsidókat és általában a tengelyhatalmak minden ellenségét, megkönnyebbülten hagytam abba megértésre törekvő erőfeszítéseimet, és könnyű lemondással váltam meg Ezra Poundtól – egy életre. És most, amióta, halála után föloldottam a tilalmat, és nem annyira mohón, mint inkább kötelességszerűen megismerkedtem hatalmas művének egy kis hányadával, ma is úgy vélem, hogy legnagyobb érdeme az a páratlan méretű, merész műtét volt, amelyet Eliot *Atokföldjé*-n végrehajtott – és amelynek az *il miglior fabbro* óvatosabb tanítványa eszélyes engedékenységgel és ugyancsak példamutató bátorsággal első főművét alávetette.

A lista azonban ezután is csak igen lassan szaporodott. Ezen a névjegyzéken szerepelni voltaképpen rang volt, legalábbis az én belső hierarchiámban, mert nem kerülhetett rá akárki – ahhoz az kellett, hogy csakugyan *tiltanom* kelljen magamat az olvasásától, hogy a feketelistára való fölvétele igazán *lemondás* legyen a számomra. Így hát ez a feketelista még

A második hely

ma sem hosszú, és azt remélem, hogy már nem is igen fog hosszabbodni, mert az a néhány, még életben lévő, bel- és külhoni szerző, akinek mohón nyúlok a könyve vagy a verse után, a hátralévő kis időben már nem fog főbenjáró árulással meglepni.

Habár az is igaz, hogy a listán a legújabb név nem régi följegyzés. És ez a név a legnagyobb a feketelistán, még hozzá az a név, akinek fölvétele a legnagyobb áldozatomba került, mert sokfelé ágazó művével csak legújabban kezdtem ismerkedni. Jorge Luis Borgesről van szó, erről a rejtélyes művészről, akinek szelleme a Swiftével is, az Anatole France-ével is rokon. De ha így van, mit számít az, hogy egy világtalan vénember azt hiszi, neki még szenzációra van szüksége, és éppen arra, hogy parádés fogadásokon világhóhérok dicsőítését kiáltsa bele a kommunikációs közegekbe? Hát persze. Ha szavam lenne szerkesztésben, kiadásban, azt mondanám, amit, gondolom, valamennyi józan ember: magunkat rövidítjük meg, ha nem tesszük minél több művét magyarul hozzáférhetővé.

Csak éppen én magam nem kérek belőle. Nem Borgest akarom büntetni – magamban. Dehogy: nem vagyok én Xerxes, aki megkorbácsoltatja a tengert, mert az nem úgy hullámszik, ahogy neki tetszett volna. Magamat büntetem, amiért még mindig nem tudtam szakítani azzal az ábránddal, hogy a mű kötelezi a művészt. Hogy is írta Babits? „Nem az énekes szüli a dalt: a dal szüli énekesét.” Igen, Babits esetében így volt. És ha van, amikor a dal nem szüli, csak fölhasználja énekesét? Olyankor talán jobb lenne a

kegyelemnek örülni, amely csodás híreit gyarló vezetőken is tudja továbbítani. Ahogy Simone Weil olyan szépen megfogalmazta: „Végre is a szentostya akár kissé penészes is lehet, mégis Krisztus Testévé változik a pap följajnlása után.”

A tisztaság
tünetményei

És én el is fogadom, áhítattal, az átlényegülésnek ezt a csodáját. Nem a *transsubstantiatio* tökéletességén múlik, hanem az én természeti tökéletlenségemen, ha a szentelt ostyán is megérezem a penész ízét.

43. Tépetlen tollazatok

„A Vadászparkokban egy nagy név lehullott tollát űzi a szél” – de mint már mondtam, itt minálunk nemigen vagy csak sokára lehetett hallani ezekről a nyugati vadászparkokban hullongó tollakról; mi csak az itthoni színváltozásokat, azaz inkább álarcok levetését, szögeknek zsákból kibújását figyeltük. De már arra nem volt szemünk, vagy csak igen lassan nyílt ki, arra a tollazatok hullásával ellentétes tünetményre, a mi világunk színváltó kavargásában a tisztaságnak olyan tünetményeire, mint amilyen Tersánszky volt vagy Berda József: talán, mert nem volt bennük nagyképűség, mert jól érezték magukat a bohócszerepben, azt hittük, nem is kell őket komolyan venni; mert nem röstelltek a kocsmákban és a vásári forgatagban föltűnni, azért nem tűnt föl nekünk, hogy nem találkozunk a nevükkel az *Egyedül vagyunk* hasábjain. Még azt is többnyire későn vettük észre, ha egy-egy nagy név úgy tudott fölszállni közülünk,

hogy odafönn, a távolodó magasban látszott csak igazán tépetlen tollazatának teljes tündöklése.

Ilyen tündöklő tollazattá tisztult Kosztolányi neve is. Örök szégyenem, hogy a halála után írt cikkemben még szükségét éreztem az eleganciájával menteni közszereplésének hírhedt csélcapságát a tízes és húszas évek fordulóján, kitartóan léha elkötelezettségét – szóval, Esti Kornélt. Sokan hittük, hogy nagy kortársai közül ő lesz az, akinek legkorábban kezdi ki műveit a mulandóság, és csak lassan kezdett érlelődni bennünk a fölismerés, hogy már életében elfeledett, apróbb cikkei, jegyzetei észrevétlenül megélednek és fényesednek – bár József Attila ezt rögtön tudta: „Gyé mánt szavaid nem méred karáton” –, és hogy ő, aki nemrég vetett, botránkoztató bukfenceit olyan kihívó kacérsággal és engesztelő iróniával rajzolta bele az *Édes Anna* végén a Tábor utcai kutyaugatásba, ezzel, úgy látszik, le is számolt velük, és nem is kellett végső intelmét – „gyarló valómban meg ne lássatok” – eszünkben tartanunk, anélkül is a tisztaság karcsú tilalomfájaként magasodott utolsó korszakában, a fölkavarodó szenny áradatában, és nem elvi szilárdságból, politikai meggyőződésből, hanem egyszerűen azért, mert ha mindvégig képes volt is játszani mindennel, a saját kínhalálával is, de komolyan vette azt a kései hitvallását, hogy „nem alkuszom én semmiféle rúttal”.

198 És mit tudtam én József Attiláról, amikor meghalt? Egyelőre jószerevével azt is elfelejtettem, amit addig tudtam, olyan harsány harci zaj tört ki a tetem körül. A gyász, az őszinte, sem fékezte, inkább szítot-

ta a vádaskodást. Öngyilkosságának sajtóvisszhangja egy fölzúduló tetemrehívás volt, amely a ravatal elé idézte jóformán egész Magyarországot, elsősorban Babits Mihályt, aki nem adta meg neki a Baumgarten-díjat. Nem lehetnek Magyarországon tehetséges költők, ha így engedték pusztulni a legtehetségebbet – ez volt a végkövetkeztetése Ignotus, az öreg Ignotus Bécsből írt cikkének, legalábbis akkori hevenyészett följegyzéseim szerint, félreérthetetlen oldalvágással a *Nyugat* szerkesztője, a Baumgarten-díj irodalmi kurátora felé. Ugyanezt a dallamot pengette a számottevő napilapokban az egész urbánus baloldal, a legharciasabb Zsolt Bélától kezdve Pálóczi Horváth Györgyön át a legszelídebb, de legföldültebb Németh Andorig. A megtagadott Baumgarten-díjon túl is úgy általában József Attila életének nyomora volt a legfőbb vádpont ezekben a perlő nekrológokban.

Ez a vagdalkozó vádemelés nemcsak azért viszolygatott, mert jól tudtam, hogy az utóbbi években az én fizetésemnél jóval nagyobb a jövedelme – ami, persze, még mindig nem volt sok. Igaz, hogy ennek a jövedelemnek nagyobb része a Hatvany család okos támogatásának volt köszönhető, de hát az igazi költők mindig is inkább dicsőségnek érezték, semmint szégyennek, ha bőkezű pártfogójuk akadt – ami engem illet, már csak azért sem hihettem, hogy igazi költő vagyok, mert az ilyen anyagi pártfogásnak még a gondolata is megalázott. Valószínű viszont, hogy ez a kishivatalnoki korlátoltságom is hozzájárult ahhoz, amiért igazán fintorogtam az urbánusok tetemre

hívó, harcias háborgásának hallatára: mert sértette a magam önérzetét is, hogy József Attilát mintegy kolduló tartásban örökítik át az utókorra. Meg aztán – bár akkor még távolról sem ismertem föl teljes nagyságát – annál azért már nagyobb költőnek tudtam, semhogy ne éreztem volna méltatlannak azt az elképzelést, amely szerint azért lett öngyilkos, mert nem kapta meg a Baumgarten-díjat. Németh Andor, aki József Attila halála után is több cikket írt róla, eleinte ugyancsak a nyomor-húrt pengette, de mivel ismerte József Attila megjavult helyzetét, elfogadható magyarázatul arra a régi utasra hivatkozott, aki gyalog kelt át a befagyott Boden-tavon, tavasszal, úgyhogy léptei nyomán repedezni kezdett a jég, ő azonban csak a partra érve fordult hátra, akkor látta meg a széthasadt jégtakarót, és csak utólag fogta föl a halálos veszélyt, amin áthaladt, és akkor egy pillanat alatt megőszült – így tört volna ki József Attilán is az örület, éppen akkor, amikor már biztosabb révbe jutott. De később, a harci zaj elültével, a *Szép Szó*-ban megjelent, szép tanulmányában ő is lehiggadt – akkor már öröklött, szervi elmebajról írt.

Harci zajról beszéltem, de volt harci sustorgás is, védekező, azaz védekezve vádoló. A *Szép Szó* szűkebb szövetségén kívül állóknak, a kajánoknak, a kíváncsiaknak, a közömbösöknek megvolt a maguk különvéleménye, ha nem is írták meg hírlapokban, csak úgy adták tovább, személyesen, szájról szájra, kávéházi asztaloknál, szerkesztőségi folyosókon. Ezek a kételkedő kritikusok az urbánusokat, József Attila pártfogóit és barátait tették felelőssé a haláláért

– amiért az orvosok tanácsa ellenére kihozták a szanatóriumból, és elküldték a sivár, szárszói száműzésbe. Igen, mondták az ellenségesebb érzületűek, mert *gazdáinak* megfelelt az, ha a Hangli sörözőben vagy a szerkesztői asztala mellől handabandázott, de az már kényelmetlen volt nekik, hogy mint közismert bolond álljon a *Szép Szó* vagy általában az urbánusok élén. Mindennek magától értetődő, de olykor otrombán kimondott előfeltételezettsége az volt, hogy pártfogói, polgárok vagy zsidók, vagy zsidó polgárok lekenyerezték, fölfogadták, szolgálatukba állították.

Harci sustor-
gás

Aminthogy, persze, voltak olyan mozzanatok, összefüggések is, amelyek ezt a fölfogást igazolták – ha éppen valaki ezt akarta kiolvasni belőlük, és ha inkább az ilyen járulékos jelekből akarta kiolvasni állásfoglalását és hovatartozását, mintsem a verseiből. Vagy nem volt-e föltűnő, hogy amikor az Új Szellemi Frontot támadta, nem lépte túl a polgári radikális igények határát, és a szociális reformok terén kevesebbet követelt, mint a népiesek? Vagy Kis Feri, aki kommunistaként állt a népiesek mellé, nem azt hánytá-e szemére, a *Thomas Mann üdvözlése* után – amint ezt marakodó szeretetű barátom utóbb maga mesélte megbékült öniróniával –, hogy a polgárokhoz pártolt, és cserbenhagyta az osztályharcot? Mindez urbánus részről is nyert némi megerősítést: egyik nekrológ úgy vélte – megint csak egykorú följegyzéseim szerint –, hogy József Attila azért nem csatlakozott a népiesekhez, mert „nem tudta osztani túlzó és egyoldalú úrgyűlöletüket”. Híre járt annak is – még életé-

ben –, hogy Szabó Lőrincet és Illyést magához kérette a szanatóriumba, kibékölni. És egy újabb utólagos adat: nemrég olvastam Kassák posztumusz tanulmánykötetében a rádió számára készült visszaemlékezését József Attiláról, abban írja le, hogy bent járt Cserépfalvinál, és ott hallotta, hogy a *Szép Szó* szerkesztőségének tagjai leutaztak Szárszóra, közölni József Attilával – aki, így mondja Kassák, „jó csillaga” volt a folyóiratnak –, hogy nevét leveszik a *Szép Szó* fődéléről, mivel „nyilvánvalóvá vált, hogy Attila az őrület szélén botorkál, s ma már nem hasznára, hanem kárára van a lapnak” – de aztán olyan állapotban találták Attilát, hogy már nem merték vele közölni elhatározásukat. Igaz, hogy ez az írás tudtommal eddig sohasem jelent meg, és így az urbánusoknak nem állt volna módjukban a netán téves adatokat megcáfolni.

Voltak persze, akik eleve fölötte álltak ennek a többpárti tetemrehívásnak. Illyés fél órával a halálhíre után írta meg nekrológját a *Nyugat*-ba, kurta és személyes búcsúztatót, amely azonban a maga nemesebb példaadásával jelezte, hogy József Attila megítélésében a személyes és pártellentétek alantas korszakának le kell zárulnia. Emlékszem Boldizsár bölcs vezércikkére is a *Válasz*-ban, Déry megrendült és megrendítő nagy tanulmányára a *Szép Szó*-ban.

A harci zaj bármilyen heves volt is a halott körül, hamar elült. A harcra hajlamosakat újabb riadók hívták hadirendbe – olykor velük sodródtak az alkalmatlanok is. A szívekben és elmékben lassan elkezdet izzani József Attila legigazabb életének árama; a

hírlapokban és a kávéházakban gyorsan kihűlt halálának szenzációja. De a hangos szenzáció ha elmúlt is, maradt a nyomában valamilyen fojtott, néma nyomottság, rejtett riadalom, borzongó bénultság.

Rejtett riadalom

Minket, a Hold utcában, ez a be nem vallott, babonás balsejtelem személyesebben érintett, mint ahogy addigi, felületesnek mondható kapcsolatunkból következtetni lehetett volna – hiszen sohasem számítottunk, nem is számítottuk magunkat közeli barátai közé. Ehhez a személyes érintettséghez kétségkívül hozzájárult, nem sokkal halála előtt, egy mozzanat, amelynek terhét azonban csak én magam viseltem – legalábbis tudtommal. Déry akkor azzal fordult hozzám – négy szemközt –, hogy barátai most már ki akarják hozni Attilát a szanatóriumból, és lakást keresnek a számára, olyat, ahol meglehetősen nyugodtan, függetlenül, de azért... nem, nem ápolás és nem is felügyelet alatt, csak olyan helyen, ahol mégis rajta tartják a szemüket. Márpedig Déry tudott róla, hogy a mi kedves albérlőink, a gyöngéden gyötrő, fekete, karcsú fiú meg a turbékolva tűrő, molett, szőke, bécsi asszonyka, tőlünk elköltözni készülnek: eljutottak odáig, hogy főbérleti lakást vehetnek ki – nekünk pedig új albérlő után kell néznünk. Nem járnánk-e jól mi is, ha Attilát vennénk oda? – barátai többet fizetnének érte a szokásos albérleti összegnél.

Gondolkodás nélkül, ijedten vágtam rá, hogy *nem*. De hát miért nem? Hosszan haboztam: ugyan, mit is feleljek? Aligha árulhattam el azt az első, kényelmetlen érzésemet, hogy meg akarnak szabadulni Attilától – persze, nem Tiborra gondoltam: ő sokkal nai-

vabb és jóhiszeműbb volt, semhogy bárkiről is föltételezett volna ilyesmit. Második érzésem, bizony, a saját kényelmem volt: elvégre József Attila mégsem volna közönséges albérlőnek tekinthető – beköltözésével óhatatlanul együtt járna némi baráti, jóformán családi érintkezés, holott jól emlékeztem, hogy többnyire milyen idegborzoló megpróbáltatás vele értekezni; és ami a nagyobb nehézség volt – ezt azonban már Tibornak is megmondtam –, hogy én mennyire idegesítem Attilát, különösen amióta azt a szerencsétlen, meg nem jelent kritikámat megmutatták neki. Nem baj, hártotta el Tibor a kifogásaimat, Etihez viszont nagyon vonzódik, az anyjához még inkább, semmivel sem csökkent rajongása érte, mióta azt a plátói szerelmű versét megírta róla, és Kassákné – akiről Tibor is tudta, hogy most már hetenként kétszer nálunk tölti az estét – nagyon megnyugtató hatással volna rá. És ők is szeretik Attilát – vagy nem emlékszem, hogy milyen jóízű szenvedéllyel tudtak órákig együtt játszani, gyufázást vagy fejtörősdit? Éppen ez az, mondtam ki a végső érvet, ami legbelül is a legkomolyabb ellenérzésem volt: Eti nagy nehezen lábalt ki nyári ájulásaiból és emlékezetkieséseiből, de visszanyert egyensúlya sokkal bizonytalanabb annál, semhogy Attila elmezavara föl ne billenthetné. De hát Attilának nincs komoly baja, csak éppen egy kicsit labilis az idegrendszere. Hozzám azonban olyan riasztó hírek szivárogtak ki a Siesta szanatóriumból, hogy megmakacsoltam magamat: nem, ebből nem sülnhet ki semmi jó. Rendben van, mondott le

tervéről Tibor, hagyjuk – az egész amúgy is csak az ő magánötlete volt.

Kitöltetlen lehetőség

Megbántam? Nem, nem motozott a lelkiismeretemben az a gondolat, hogy ha én akkor... És ha mégis eszembe jutott, akkor is még mindig riadalommal, utólagossal, hogy úristen, mi lett volna, ha nálunk... aminek a mélyén, persze, ott lapult az elgondolatlan jelentés: de jó, hogy nem nálunk. Mégis, ez a kitöltetlen lehetőség váratlanul bevont ennek az egyediségében és esettségében egyetemes életnek vadul szerencsétlen, védtelenül személyes, megváltóan veszélyes örvénylésébe, melyet addig a partról néztem, idegenül. Vagy talán e magánmozzanat nélkül is így jártam volna? hiszen halála után hirtelen olyan titokzatos hatással telítődött minden sora, mintha csak ő is azok közé a kiváltságosan balvégzetű és balvégzetűen boldog költők közé tartozna – mint előtte Petőfi, utána Radnóti –, akiknek élete és erőszakos halála mindenestül beáramlik a verseikbe.

Étit azonban kétségkívül valamilyen többletszemélyességgel érintette József Attila sorsa. Holott az ő érdekeltségét semmiképpen sem befolyásolhatta a mi magánmozzanatunk – hacsak Tibor végül mégis be nem avatta őt. Erről még közvetve sem faggattam – általában is, az öngyilkosságot követő napok első döbbenete után kínosan kerültük ezt a témát. Kínosan, mert közben látnom kellett és megérteni elejtett szavaiból, hogy foglalkoztatja, nyugtalanítja az eset, rossz előjelet olvas ki belőle, veszélyes örvénybe néz ő is: a nyári, kiderítetlen közjáték alattomos lehetőségibe – szaporodtak a tabu témák. De az újra nem volt

tekintettel a tabukra, különben sem vette komolyan lánya betegségét – valahányszor nálunk járt, nem mulasztotta el szót ejteni Attiláról. Mégpedig meglepően: ő, aki azelőtt még rosszallásában is csak gyöngéd szeretettel beszélt róla, most érthetetlen és aránytalan indulattal, kemény káromlásokkal, dühös durvasággal szapulta, átkozta Attilát – mintha csak valamilyen aljasságot követett volna el. Majakovszkijnak Jeszenyin halálára írt hetyke, értetlen versét ismerem – és tudtam, hogy öt év múlva öngyilkos lett. De nem jutott eszembe párhuzamra gondolni, és gyanút fogni Kassákné heves fölháborodásából – hiszen mondtam már, hogy mi meg Jolán baját nem vettük komolyan.

József Attila személyes emléke Radnótiéknál is tovább rezgett, a szenzáció árhullámának levonulta után is. Miklós különben is mindig tudatosan kapcsolódott bele József Attila törekvéseinek áramkörébe – most ez a kapcsolat nemes becsvággyá magasult: átvenni költői örökségét, folytatni szerepét. Már a rákövetkező tavasszal, az első ekloga hexameteireiben azt mondja az átmiklósított, vergiliusi Pásztor: „Nem menekült el a drága Attila se, csak *nemet* intett folyton e rendre. . .” Itt aztán meg is állt, és azzal a legmagasabb fokú, lírikusi józansággal és mértéktartással, amely akkor már a sajátja volt, nem folytatta odáig – mint a közírók igényesebb része, mely nem érte be azzal, hogy a nyomor és a Baumgarten-díj hálás témájára játszott rá –, hogy a fasizmus elleni tiltakozásul feküdt a sínekre.

demagógiának éreztük is, másrészt lehetetlen volt a halálából valamilyen egyéni sorsán túlmutató baljós-
latot ki nem olvasni. Most lobogott föl bennünk iga-
zi értelme annak az ifjú sorának, hogy „országos
volt a pusztulásban”. Halála hírével együtt jegyeztem
föl, valószínűleg nem véletlenül, hogy a japánok el-
foglalták Sanghajt és Nankingot: az összefüggés
nyilván azt mutatta, hogy a mi világunkban minden a
legrosszabb megoldás felé tart. Aznap, amikor a né-
metek bevonultak Budapestre, gondoltam először:
elképzelhetetlen, hogy Babits, Kosztolányi, Karinthy
és József Attila még mindig közöttünk élne. A negy-
venes és ötvenes évek fordulóján többen is mondo-
gatták: szerencséje az új, erélyes kultúrpolitikának
(akkor még így nevezték), hogy a *Nyugat* harcképes
nagyjai korán kihaltak – amihez én rendszerint hoz-
zátettem, hogy leginkább József Attilával gyűlne
meg a baja.

Azt mondtam az imént, hogy annak az ifjú jóslatá-
nak – „országos volt a pusztulásban” – csak halála
után lobogott föl bennünk az értelme. De így vol-
tunk jóformán minden sorával. Hirtelen, bár észre-
vétlenül, minden elemzés nélkül pontos jelentést
kaptak olyan versei, amiket nem értettünk, vagy azt
gondoltuk: nem is kell megérteni. Ezek szerint már
tudtuk, hogy mekkora költő? Rögtön a halála után
Zsolt Béla kijelentette nekrológiájában, hogy Ady ha-
lála óta ő írta a legszebb, legmaradandóbb magyar
verseket. Merész kijelentés volt, de az egész cikk
olyan lendületesen fenekedő, hogy nem lehetett ko-
molyan venni. De így volt az ember az egész urbánus

Többet a lat-
ban

baloldal erősködésével: kilátszott belőle a lóláb, az érdek, nem közönséges haszonra irányuló, persze, hanem jó szándékú, komolyan gondolt, politikai érdek, térnyerési törekvés, kisajátítási kísérlet. Igaz, Déry és Radnóti is nagy költőnek tartotta, márpedig őket nem lehetett azzal gyanúsítani, hogy előnyhöz akarnak jutni, legföljebb nemes, esztétikai érdekek. Az ő kezükben József Attila nem fegyver volt, hanem zászló – és hogy is ne lett volna? mindnyájunknak az volt. Csak Cs. Szabó merre róla szóló cikkét, még hozzá a *Nyugat*-ban, minden előkészítés nélkül – addig látszólag fölületes dolgokról esett szó, József Attila kedvességéről és levelezésükről az utolsó napokban, Hugo nagy verse, az *Ultima verba* fordításának ügyében –, az elfogulatlan kívülálló hitelességével ilyen egyszerűen befejezni: „Nagy költő volt, nagyon nagy. Csak siratni lehet, nem méltatni.”

Ami engem illet, sok időbe telt, amíg eljutottam odáig, hogy Adyval és Babitscsal együtt emlegethető költőnek tudjam. De még egy év se múlt el a halála után, és már nem tudtam elképzelni, hogy létezik még egy költő, aki képes volna helyzetünket, a mi történelmünk, lelkünk, szellemünk, idegrendszerünk, zsigereink helyzetét ilyen élesen és érzékenyen meghatározni. A világ helyzetét. Ami pedig bennünket közelebből érintett, az én „eszmeletemben” (hogy ezt a jellegzetesen József Attila-i szót használjam) az, amit ő művelt – mert sohasem adtam föl azt a tudomásomat, hogy az igazi költészet, és nem csupán az eltökélt aktivistaké, mindig *cselekedet* –, de mondhatnám egyszerűbben úgy is, hogy József Attila

puszta léte, előfordulása többet nyom a latban mind-annál a csúnyaságnál, ami Magyarországon történt, és aminek a megtörténte még várhatóan hátravolt.

Amivel nem akarom azt mondani, hogy Magyarország csúnyább dolgok történtek, mint körös-körül a világban. A germán vírusgóc fertőzete szeszélyes hullámokban terjedt szét Európában, behatolt jó néhány, makkegészségesnek látszó szervezetbe is, és hát Magyarország ellenállóképessége a forradalom bekerítése, a fehérterror és a trianoni béke óta természetesen inkább gyöngült, mintsem erősödött – ennyi volt az egész. És a fertőzet elterjedésén mit sem változtat, hogy kialakult a vírus magyar, sőt zsidó változata is: elvégre a faji gondolat az marad akkor is, ha „kisebbségben” vagy akár ellenzékben érzi magát; fertőzet volt az a dácós védekezés is, amely sokakban, köztük nem egy barátomban, válaszul a német – vagy magyar – faji öntudatra, kitermelte a zsidó faji öntudatot.

Az ilyen fenyegető járványok idején kialakulnak bizonyos állandóan ismétlődő helyzetek. Így például, akit a kór első rohama megkímélt, ha józan, igyekszik kerülni a sokadalmat. Az aggályosak, vagy éppen a rosszhiszeműek, az egészségesekben is bacilusgazdát gyanítanak. Az is természetes viszont, hogy a fertőzetlenek összetartanak, és hogy különösen azok társaságát keresik, akik valamilyen kivételes oltás vagy alkati adottság következtében immunisnak, azaz fertőzhetetlennek látszanak.

Ez a fertőzhetetlenségi nosztalgiám siettetett egy új barátságot. Róna Robi valamilyen közvetett és bo-

Járványok
idején

nyolult ajánlási láncolattal behozott a gyárba egy új lányt, akit különben ő sem ismert addig. Könnyen fölverték: több nyelvet is tudott, így nem is a könyvelésbe került, hanem a sokkal előkelőbb eladási osztályra. De nem közvetlen kollégáival járt ebédelni az Egyesült Izzó önkiszolgáló étkezőjébe – ahol az igyekvő kishivatalnokok, ha szerencsájük volt, olykor egy igazgató mellett is foglalhatták helyet a közös asztaloknál –, hanem hozzánk csapódott, Stellerhez, Róna Robihoz meg hozzám, akik inkább elbaltagtunk hóban, sárban, porban az UTE pálya kifüthetetlen kintijába, ahol valamivel drágábban, de szabadabban és elkülönülten ehettünk, és bort is ihatunk az ebédhez.

Amikor első ízben csatlakozott hozzánk, és bemutattak neki, elállt a szavam – olyan szép volt: magas termet, bronzszínű hajló, szőke haj, finom fej, gótikus élek, de közben széles pofacsont, és alapjában véve kerek arc – de hiszen francia katedrálisokon is van ilyen szobor, ha jól veszem ki a reprodukciókból, valamelyik reimsi angyal is –, közben erős, kisportolt testalkat. Az egész jelenségben volt valamilyen határozottan nyugat-európai jelleg, öltözködésében, mozgásában is, akárcsak beszédjének franciás dallamában és hangsúlyaiban. A külső jegyeknek ez a kevertsége természetes volt: Lucie apja neves festő és a Szépművészeti Múzeum igazgatója, anyja francia nő. Modora is, öltözködése is jó társaságbeli lányra vallott, társalgása tartózkodóbb is volt meg fesztelenebb is a polgárinál – furcsa jelenség volt a sürgés-forgástól élénk irodaszobákban meg a kintin kietlen hodá-

lyában is. Még első ebédjeink egyikén elmesélte előző éjszakai, örömteli álmát, amelynek főszereplője egy szép, nagy ló volt. Ekkor jutott eszembe, hogy ő maga is parádés paripára emlékeztet, egy pompás példány, kecses, nemes kancára. Úgy hatott a gyárban, mint versenyló az igavonó vagy legjobb esetben katonalovak között, mozgásában még alig túl a csikókorán – ez a szökellő, ficáncoló járása szemünk láttára lassúdott méltóságteljessé.

Pompás példány

Vidám csikókedvét is, büszkén csillogó meghiggalását is indokolta változóban levő élethelyzete: mikor hozzánk belépett, menyasszony volt, nemsokára férjhez ment – egy idő múlva föl is adta állását. Egy ízben, amikor érte jött, megismertem a vőlegényét is: nagydarab, föltűnően germán jelenség volt, csak éppen szelíd és szerény. A Városházán dolgozott mint építésmérnök, de hamar kiderült, hogy nem a szó szoros értelmében vett építéssel foglalkozik, hanem városrendezéssel – később merészen áttért az érthetőbb és pontosabb *urbanisztika* szó használatára. Érdekesen beszélt az építésetről, és amikor már megajándékozott egy-két szakcikkének a különnyomatával, azt is láttam, hogy lenyűgözően tud írni róla. Még talán ő maga sem gyanította magában a leendő regényes önéletrajzíró, de én már elkezdtem rábeszélni Rihmer Palit, hogy ne a családi nevén jegyezze cikkeit: akkortájt, amikor a robbanó germán terjeszkedés hatására sokan elhagyták újabb keletű magyar nevüket, és visszaoptáltak a német eredetihez, náciellenességnek számított, ha valaki a német vezetékne-

vét megmagyaráította. Ma már mindenki Granasztói Pálnak ismeri őt.

Szóval, a barátság folytatódott, azután is, hogy Lucie otthagya a Standardet. Ha náluk voltunk, vállvetve bámultuk Lucie-t – Eti is, mint minden táncosnő, kivételesen fogékony volt a női szépség iránt. Én meg abban az időben olvastam Dawson izgalmas könyvét, az *Európa születése*-t, s közben érthető nosztalgiával gondoltam a népvándorlás barbár kavargásából fölmerülő, egységes földrész lehetőségére, arra a szellemi összetartozásra, melyben a németek, franciák és írek színe-java máris jóformán egy nemzet – nem is: egy fajokon belüli, nagyot akaró, zártkörű jó társaság – része volt. Ennek a kevertségen belüli, arisztokratikus összetartozásnak testet öltött jelképe volt a szememben Pali és Lucie testi-lelki összhangja, emelkedett jóakarata.

Granasztói jóval későbbi visszaemlékezéseiben meglepetéssel olvastam, hogy az ő számára volt valamilyen szenzáció abban, az ismeretlen és tiltott területre hatolás borzongató szenzációja, magunkfajta „baloldali” emberekkel érintkezni. Ebből az elfogultságból semmi sem látszott meg rajta: éppen hogy az ő csendes, lassú, megrendíthetetlen tartózkodása érezte olyan természetesnek és biztonságosnak az otthonukat, a társaságukat, a velük való kapcsolatot. Természetesen és biztonságosan baloldalinak. Náluk találkoztam először Ferenczy Béniékkel, akik hosszú, önkéntes száműzetés után nemrég tértek haza – Moszkvából. Béninek az okosságára, a nemcsak festői mértékkel meglepő, szigorú okosságára előbb fi-

gyeltem föl, mint a szépségére. Fanyar, szikár szépsége is szigorú volt; mint ahogy szigorúságából fakadt a nagylelkűsége is, amelyik például a már világosodni kezdődő ötvenes években leíratta vele, hogy a legnagyobb magyar szobrász Medgyessy. A Ferenczyek közül Károlyt akkor már a legnagyobb magyar festőnek tartottam, Noémi gobelinjeit is nagyon szerettem, de Béni munkáiból jóformán semmit sem ismertem. Még kevésbé gyanítottam, hogy művészetének legbővebb, éltető forrása ott ült mellette a díványon: Erzsike, akiben Magyarország legszebb asszonyára ismertem – egyébként mindmáig annak látom. Egyszer, amikor a Rihmer-lakás zöld huzatú díványán egymás mellett ült, Erzsike, Lucie, Eti, egy Byron-vers kezdete pattant ki az emlékezetemből – még ősrégen a *Halhatatlan szerelem*-ből szívódott belém: „A Szépség lányai közt nincs gyönyörűbb ma nekem. . .” De nekem akkor a szépségnél is fontosabb volt a biztonság: hogy itt mentesek vagyunk a pestistől – mert így neveztem a kor fertőzetét, még mielőtt Camus megírta ugyanilyen című nagy regényét.

Szentkuthyéknaál meg egyenesen úgy éreztük magunkat, mint Boccaccio firenzei villájában: magasan a pestis fölött – még ha a Derék utcai ház, mint már említettem, a Nap-hegy és Gellérthegy közti kis völgyben bújta is meg. Csak éppen ott sohasem gyűlt össze népes társaság, mint a toszkán ciprusok alatt: elegendők voltunk magunk magunknak, négyesben meséltük egymásnak a *Szerelem* – és ha kettesben maradtunk, férfiak, a Filozófia meg a Vallás – meséit. Habár mi akkor elég komolyan gondoltuk ezeket a

A Szépség lányai

Komfort meséket, még ha Miklós – aki komédiásnak sem volt akárki –, olykor megpróbálta el is játszani ezeket a meséket.

Persze, azért a *másik* Miklóssal kényelmesebb volt az érintkezés – vagy mondjam inkább, komfortosabb? Azért jutott eszembe az idegen szó, mert angol változatára gondolok, a *comfort*-ra, mely elsősorban, és különösen a költészetben, annyit jelent: vigasz, erősítés. De a szó második jelentése is bele volt értve iménti használatába: sokat számított, hogy kényelmesen, könnyen akadtunk egymásra. Azon kaptam magamat, hogy ha három napig nem láttam Miklóst, már hiányzott. Ahhoz is hozzászoktam, hogy kettesben járjuk a közismerten védett – mármint fertőzéstől védett – helyeket. Igaz, hogy ezeknek a biztonságos helyeknek a száma egyre csökkent, annál inkább, mert mi beleszámítottuk a fertőzetbe a kétségbeesésből kialakuló és dacosan duzzadó zsidó öntudatot is.

A Franklin Társulat havonta esedékes *Tükör*-délutánjai sem voltak már azok a kellemes összejövetelek, mint eleinte. Az Anschluss, vagyis Ausztria bekebelezése a Német Birodalomba a „vén csáklások” és a „dacos téglahordók” közötti csipkelődést feszültséggé kedélytelenítette, a szudétanémet kérdés megbolygatása pedig fölszította jó néhány lesben álló vagy legalábbis lappangó becsvágyat, indulatot, ellentétet. Gogolák Lajos például, a *Tükör*-délutánok állandó és hangadó vendége, szellemes, mulatságos figura volt, úgy ismertük, mint a *Magyar Szemle* körének, vagyis a Bethlen és Szekfű nevével jelezhető, politikai és szellemi irányzatnak mérsékelt maradi képviselőjét

– senki sem gyaníthatta, hogy olyan kalandosan groteszk politikai pályát fog befutni. Szakterülete a cseh történelem volt és a cseh–magyar kapcsolatok alakulása – tanulmányainak is ez volt a témája. Ezúttal egyenesen fölszólították, hogy tájékoztassa a társaságot a legújabb fejleményekről. Emlékezetem és tudomásom szerint elég tömör és tárgyilagos képet adott a helyzetről. Amikor befejezte, egy pillanatnyi szünet után, kaján szemvillanással, minden összefüggés nélkül hozzátette:

– Az én anyám szudétanémet.

Zavartan összenéztünk: akkoriban már önmagában véve is feszélyező volt, ha valaki fölmenőinek az eredetéről tett említést – ennek a kéretlen vallomásnak hirtelen politikai éle támadt. Senki sem szólt egy szót sem, csak Miklós nem tudott úrrá lenni az indulatán vagy az idegességén. Azt mondta, ő már a hangjában is élesen:

– Én ezzel nem dicsekednék.

Ez persze még kínosabbá tette az amúgy is kellemetlen mozzanatot. Gogolák inkább tanácstalanul, mint dühösen dadogva kikérte magának, hogy az ő anyjára sértő megjegyzést tegyenek. Miklós is, látam, elsápadt, de azért könnyeden és most már baráti hangon válaszolt:

– Nem én említettem az édesanyádat, hanem te. Ne haragudj, Golák, az én megjegyzésemnek nem személyes célzata volt, hanem elvi.

Gogolák most már megrökönyödve kérdezte:

– Miért nevezel Goláknak?

Mire Miklós:

– Mert én az ilyen embert nem becézem.

Erre aztán Gogolák sem tehetett mást: együtt röhögött mindnyájunkkal. De az összejövetel hamar félbeszakadt – és ezúttal nem folytatódott a Kárpátiában. Ez volt az utolsó *Tükör*-délután: a következő hónapban már senki sem kapott meghívót.

Annál nagyobb örömmel jártunk a *Nyugat* hétfői asztalához, a Dunacorso kávéházba. Schöpflinnel ott is találkozhattunk, ott is a házigazdák közé tartozott. De minket, azaz Miklóst meg engem, Gellért Oszkár hívott meg, pontosabban adott engedélyt rá, több mint egy évvel azelőtt, külön-külön, de egyidejűleg, hogy lejárjunk. Mert a *Nyugat*-ba írni – ez még nem jelentett meghívást a *Nyugat*-asztalhoz. Nekem is már több éve jelentek meg verseim, cikkeim a lapban, amikor Gellért, úgy mellesleg, megkérdezte, hogy tulajdonképpen miért nem nézek be hétfő délutánonként a Dunacorsóba – mintha ez csupán az én hajlandóságomon múlna! Akkor nem gondoltam rá, csak most utólag jut eszembe, hogy ki mindenkit *nem* láttam a Dunacorso kávéházban. Nem találkoztam például soha Kassákkal, se Nagy Lajossal, pedig mindketten évtizedek óta elég sűrűn szerepeltek a *Nyugat*-ban. Nem gondolom, persze, hogy a távol maradó *Nyugat*-munkatársak mind kívül rekedtek a Dunacorso kávéházon: voltak nyilván, akik sértődöttségből vagy kényességből, plebejus daccal vagy arisztokratikus fensőbbiséggel átaláltak elegyedni.

De azért alighanem kellett hozzá mégis valamilyen tudatos rendezői ügyesség, hogy az embernek a Dunacorso kávéházban az évek – és micsoda évek! – fo-

lyamán egyszer sem kellett egy asztalnál ülni – pedig jó hosszú asztal volt – olyanokkal, akikkel nem szívesen fogott volna kezét. Még olyanokkal sem, akikről tudta, hogy elvileg – de olykor gyakorlatilag is – a megsemmisítésére törnek. Hogy Szabó Lőrinc nem volt ott, senkinek sem tűnhetett föl: mindenki tudta, hogy Babitscsal való forró barátságuknak összeveszés lett a vége és reménytelen elhidegülés – hogy miért, arra ma sem tudok lényegibb magyarázatot, mint amit Szabó Lőrinc a *Tücsökgéze* Babits-szakaszának döbbenetesen tömör tizennyolc sorában megfogalmazott: hogy öreg barátja a pokol zászlait látta lobogni benne. (Mellesleg azonban: Szabó Lőrincet nem láttam Babits halála után sem ugyanannál az asztalnál, amelyet – hiába, hogy a folyóiratot már *Magyar Csillag*-nak nevezték – mi még mindig *Nyugat*-asztalnak mondtunk.) De nem láttam ott soha Erdélyit sem, akiről pedig Babits nemcsak nagy elismeréssel, hanem nagy szeretettel is írt a *Nyugat*-ban, és akit Illyés az idő tájt magánál külön költőnek tartott; Németh Lászlóról föl sem tételezte senki, hogy megtisztelt bennünket a társaságával, pedig Babits halála után megint írt a lapba, vagyis már a *Magyar Csillag*-ba; nem jelentek meg, még Babits halála után, a *Magyar Csillag* korszakában sem azok a népiesek, akik *csak* népiesek voltak, sem a harcias urbánusok; nem voltak ott, ahogy akkor már, Németh László szóhasználatát kibővítve neveztük őket, sem a „mélymagyarok”, sem a „mélyzsidók”.

Nem mondom, persze, nem is hinné el senki, hogy mindnyájan hittünk egymás tehetségében. De hit-

A Nyugat-
asztal

tünk egymás jóakarátában, hittünk abban a közös civilizációnkban, vagyis a *Nyugat* iskolájának erkölcsi fegyelmében, amely tűrhetővé, sőt kellemessé tette néhány óras együttlétünket. Az önkéntelen elrendeződés meg ráadásul valamilyen diplomatikus bölcsesség – mai szóval: üdvös manipuláció – eredménye volt, hogy a *Nyugat*-asztalnál némi jóhiszeműséggel egy táborban érezhettük magunkat – ahogy Illyés valamivel később az egész *Magyar Csillag*-ra értve mondta: szekértáborban. Bár az is igaz, hogy ez a Duna-parti különterem inkább valamilyen városibb, hogy ne mondjam, urbánusabb jellegű tábor képzetét keltette. Amikor először mehettem oda közéjük, egy pillanatra meg is hökkentem, hogy ezek a komoly költők és kritikusok, és különösen a csendes, félénk Babits, éppen ezt a világias kávéházat választották, itt, a csillogó és forgalmas korzón – amely akkor sokkal forgalmasabb és korzóbb volt, mint ma, mert nem kocsik közlekedtek az aszfalton, hanem a késő délutáni órákban sétáló nők és férfiak hullámai hömpölyögtek a Ritztől az Erzsébet-hídig meg egyúttal visszafelé is. De aztán rögtön eszembe jutott, hogy ez hozzátartozik az írók természetrajzához: szeretni a magányt, az elkülönülést, de leginkább a sokaságon belül. Babits különben egyre ritkábban jött le – minduntalan betegeskedett. Ha megjelent is, keveset beszélt, sohasem volt a társaság központja, inkább ő figyelt másokra, különösen a politikai újdonságokra, márpedig rendszerint ült valaki az asztalnál azok közül, akik a hírforrások közelében voltak: Bálint

György a *Pesti Napló*-nál dolgozott, Káldor György a *Pester Lloyd*-nál, Cs. Szabó a Rádiónál.

Piros betűs
hétfő

De bármilyen keveset beszélt is, és ha sohasem ragadta is magához a szót, minél ritkábban jött le, annál nagyobb esemény volt a jelenléte. Rendszerint már a 16-os villamoson találgattuk, ott lesz-e Babits – mert az a szokásunk alakult ki, hogy Újpestről vagy Angyalföldről jövet leszálltam a Margit-hídnál, és fölugrottam a Pozsonyi útra Miklósért, hogy együtt induljunk el a Duna-part felé. És este is együtt léptünk ki a kávéház ajtaján, és rendszerint a finom, bölcs és atyai Nagy Zoltán vagy a sziporkázóan mulatságos Mátrai László társaságában baktattunk az előkelővé üresedett korzón hazafelé.

Így történt, hogy a hétfő, amely a hivatalnokember életének, a hétvég elszálltával, a robotkezdő, legsivárabb napja, az én külön kalendáriumomban piros betűs ünneppé lépett elő. Mindössze hat-hét évig jártam le a *Nyugat* oázis-asztalához, de még ma is többnyire hétfőn fog el a nosztalgia a kávéház után. Sőt, mi több, valamilyen babonás beidegzettséggel hétfő lett a legvédtelenebb napom: ilyenkor ér a legváratlanabbul, ilyenkor érint a legérzékenyebben az otromba sértés, az értetlen gyűlölködés.

44. Még egyszer Kassák

Kassákkal tehát nem találkoztam a *Nyugat*-asztalnál. De a Szentendrén váratlanul törvényesített családi kapcsolatunk nem szakadt meg azzal, hogy Eti meg

én a HÉV-en hazadöcögtünk a szeptemberi napsütésben. Sőt, a rossz idő beálltával megint beható lett az érintkezésünk apósommal és anyósommal. Nem mintha én egy pillanatig is apósomnak éreztem volna Kassákot, és Kassáknét anyósomnak; de amint kibé-
kültünk, a világ annak tekintette őket, amihez talán az is hozzájárult, hogy Eti még mindig Tatának szólította mostohaapját – igaz, engem nem vitt rá a lélek mamának szólítani Jolánt, Kassákkal pedig rendületlenül és magától értetődően uramoztuk egymást.

Hiszen még mielőtt a szentendrei Hertl-villa erkélyén Kassák, hétévnyi örök harag után, mintha mi sem történt volna, kedélyes könnyedséggel kezelt nyújtott nekem, Kassákné már minden héten két estét a Hold utcában töltött, a tornacsoportban, utána pedig velünk teázva a nagy, egyenes hátú, kárpított karosszékben. Most pedig, Szentendréről hazatérve, ragaszkodott hozzá, hogy a vasárnap délutánt náluk töltsük, a Bulcsú utcában. Én méghozzá majdnem minden héten egyszer külön is találkoztam Kassákkal. Mint már említettem, Eti meg én vasárnaponként rendszerint megengedtük magunknak azt a fényűzést, hogy kávéházban reggelizzünk, napi- és hetilapok vasárnapi számait forgatva. Csakhogy amióta Sch. doktor a kórházból elbocsátva őt lelkére kötötte, hogy minél többet pihenjen, Eti a vasárnap délelőttöt rendszerint ágyban töltötte – különben is, ha nem tanított vagy táncolt vagy trenírozott, vízszintes helyzetben érezte magát a legjobban. Így hát ezentúl vasárnap is otthon reggeliztünk, és utána én egyedül mentem le a kávéházba egy fekete mellett áttanulmá-

nyozni a vastag, vasárnapi újságokat. És minthogy Kassák délelőtti székhelyét az Andrássy úti Korona kávéházból – ahová hajdan, Klári lenézésétől bátorságra kapva, elvittem neki verseimet, és ahol ő, gyötrelmesen hosszúnak tetsző várakoztatás után ki mondta megváltó ítéletét: „Urám, mágá költő” – áttette az Alkotmány utca és Vilmos császár út sarkán levő Seemann kávéházba, mely csak néhány lépésnyire esett a Hold utcától, oda tértem be a vasárnapi feketére, és az ő asztalához telepedve, kettesben olvastuk a hétvégi sajtót, és közöltük egymással kaján kommentárjainkat.

Így aztán vasárnapjaink szabályos családi ünnepeké váltak. Mert amikor Kassák a Seemann kávéházban fogta nagy kalapját, és hazament ebédelni, én is visszaballagtam a Hold utcába, ahol Eti addigra már fölkelt és elkészült, hogy aztán együtt menjünk át a Sas utcába, megenni a sokféle idegesség tajtékos kavardásából fölmerülő vasárnapi nagyebédet, amely csöppet sem volt kedélyesebb a korábbiaknál, sőt egyre fenyegetőbb feszültségek között húzódott el a homályló délutánba, úgyhogy mindig sötét volt már, mire onnan átvillamosoztunk a Bulcsú utcába. És a gyűlölködésektől gyanakvó, feszültségekkel túlfűszerezett bőség után – a kedélytelen kapun kilépve a télen-nyáron sápadt Sas utca vasárnapian sivár csöndjébe, mindig örültem, hogy ezúttal is megúsztuk, hogy a rendszeresen, mégis hisztérikusan elkészett ebéd elhúzódása közben odakozmált, kurtuló kimenőjén bánkódó cseléd keserű kapkodása, megváltott apám tüntető türelmetlensége, a legelemibb ta-

A Seemann
kávéház

pintat fitogtatott fölborítása, Eti érzékeny éhség-sztrájkja (mely egy-két falat után letétette vele a kést meg a villát), húgom válogatós világfájdalma és az én szorongó szégyenem és anyám ijedten incselgő, játékos bajkeverése, hogy mindez együtt nem okozott rövidzárlatot, nem csapta ki a biztosítékot –, úgy-szólván hanyatt-homlok menekülve, milyen megnyugtató volt megérkezni a takaros, modernül takaros menedékbe a Lehel téri piac fölött, Angyalföld kapujában. Olykor ott voltak Rudiék is, meg Piri a férjével, aki munkás volt egy cipőgyárban, gyakran Modok Máriaék is. Jolán mindig meleg, mosolygó vasárnapot varázsolt a kávéból meg a maga sütötte püspökkenyérből, és nem látszott meg rajta, hogy közben kínlódik és kétségbeesetten védekezik a kínlódás ellen – hacsak abból nem, hogy milyen babonás, babusgató becsvággyal csüng ezen a maga teremtetten családiasságon. Mi nem mulasztottunk el egyetlen vasárnapot sem: Etinek sohasem volt elege abból, hogy együtt lehessen anyjával.

Mondanom sem kell, hogy én sem tudtam betelni Kassákné látványával, újfajta kedvességével. De azt már mondanom kell, hogy nekem kapóra jött Kassák közelléte is: az én látótávolságban, Radnótit kivéve, senkit sem védett ilyen erős fal a fertőzéstől. Igaz, ekkoriban, fölújult érintkezésünk során, azt is tapasztaltam kellett, hogy ez a bevehetetlen védfal az összeférhetetlensége: Kassák senkit sem szeretett, sőt, Füst Milánt és Bartókot kivéve talán senki sem akadt Magyarországon, akit igazán elismert volna. Senki sem tudott olyan tiszta szívből felülemelkedni a né-

piesek és urbánusok háborúján, mint ő: mindkét hadrendet egyaránt utálta. Ha együttlétünkhöz jó hangulatot akartam teremteni, elég volt bárkiről egy becsmérő szót ejteni, Kassák rögtön ráduplázott és fölmelegedett irántam. Olykor viszont, amikor biztos voltam a pillanatnyi jóindulatában, ki-kipróbáltam az ellenkező módszert – és majd mindig bevált: minden dicsérő, elismerő szó, bárkiről is, fölpaprikázta, de az ő ítéletének mégoly óvatos vagy közvetett megkontrázása is.

Kiigazítás

– Ez a fafejű Schöpflin! – dohogott egy alkalommal; már nem tudom, mivel vonta magára hajdani fölfedezettjének elégedetlenségét a *Nyugat* bölcse.

– Ha Schöpflint fafejűnek nevezi, uram, akkor mit mondana X. Y.-ra? – vetettem közbe, mintegy mellékesen, egy fiatalabb, de már ugyancsak tekintélyes ítészre terelve figyelmét.

– Az, uram? – mordult rám bőszülten. – Az para-fafejű!

Füst Milán és Bartók volt az, akire nem terjesztette ki becsmérő becsvágyát – mondtam az imént. Ami Bartókot illeti, ehhez okvetlenül hozzá kell tenni valamit. Ha a népiesek főként mint népdalgyűjtőt és népdalföldolgozót ünnepelték Bartókot, Kassák viszont abban a hiszemben volt, hogy akkori, érett műveinek már nem sok közük van a magyar népzenehez; sőt, újabban éppen azt találta benne a legdicséretesebbnek, hogy, kassáki fogalmazással, „ki tudott mászni a népiességből”. És ahogy a népieseket és az urbánusokat nézte, az is némi kiigazításra szorult. Igen, egyaránt utálta őket. De azért a népieseket még

jobban. Igaz persze, hogy Kassák hajthatatlanul elítélt mindenfajta nacionalizmust.

Ezen az általános visszautasításon belül – ezt is a Seemann kávéházi kommentárjaiból kellett fölismer-nem – különösen ingerelte mindaz, ami magyarnak vallja magát, akár közvetlenül, akár közvetve, már létének pusztá megnyilvánulásával is. Akkor láttunk először gyűjteményes, nagy Rippl-Rónai-kiállítást – hol is? valószínűleg az Ernst Múzeumban. Lenyűgözötten föl villanyozott a játékos erejével, az életked-vével, annyira, hogy másnap, vasárnap újra megnéztem. Ekkor már az is föltűnt, mennyire magyar ez a festészet is, dunántúlian az – ha valahol helyén van a Pannónia szó, hát Bernáth Aurél bűvös könyvében, amelynek egyik főhőse Rippl-Rónai, és a címe: *Így él-tünk Pannóniában*. Vasárnap lévén, a múzeumból ezút-tal is a Seemann kávéházba mentem, ahol nem állhat-tam meg, hogy heveny lelkesedésemet ne közöljem Kassákkal – veszttemre az is kicsúszott a számon, hogy mennyire magyarnak érzem ezt a festészetet. Mire Kassák rögtön vívóállásba helyezkedett: ugyan, dehogy magyar, hiszen éppen attól nagy fes-tő, hogy a franciáktól tanult. Hát igen, próbáltam visszakozni, a nagy fordulat az volt, hogy München-től Párizshoz optált; de amit Franciaországban ta-nult, mégiscsak hazahozta, és az megtelítődőtt itt va-lamilyen magyar kisvárosi szín- és alakvilággal. De amikor láttam, hogy felbőszíti őt ebben a bőséges festészetben a magyar részesedésnek még a lehetősé-ge is, már csak engedékenyen hümmögtem, és igye-keztem beletemetkezni a vasárnapi lapokba.

Sajnos, azokban is török voltak elrejtve, kelepccék, amiket a legnagyobb vigyázattal sem tudtam mindig elkerülni. Hamarosan bele is estem az egyikbe, a *Pesti Napló*-ban. Rippl-Rónai József pesti tárlatával egy időben kapta meg ugyanis Medgyessy Ferenc a Grand Prix-t Párizsban. Móricz Zsigmond szép cikket írt erről, telve nemzeti büszkeséggel és baráti, sőt pajtási visszaemlékezéssel, amelyben Rippl-Rónai emlékét is fölidézte, mert kiderült, hogy fiatalkorukban többször voltak együtt hármasan – annyira, hogy ebben az eleven, közvetlen hangú cikkében mindkettejüket a becézett keresztnévükön emlegette. Én pedig, úgy látszik, nem tanultam az iménti baklövésemből: elragadtatásomban fölhívtam Kassák figyelmét a cikkre. Kelletlenül nyúlt a *Pesti Napló* után, és ahogy olvasás közben arca egyre gyanakvóbb és komorabb lett, már tudtam, hogy megint elhamarkodtam a dolgot. Hát persze: Medgyessy szobrainak magyarságát elvégre mégsem lehetett letagadni, és azt sem lehetett ráfogni, hogy a franciáktól tanult; viszont a modern magyar művészetből sem lehetett kitudni őt. Megbántam baklövésemet, de azért kíváncsi lettem: hogy talál itt kiutat az elégedetlenség, az ellenkezés? De Kassák meglelte a módját:

– Tudjá, urám – csapta le az újságot –, ez olyan jóskaság, ferkóság, mágyár felületesség.

Erre már mit tehettem? hát persze, mind más, ha valaki „Kasi”-ként szerepel a világban – de ezt nem mondtam ki, hanem nagyot nevettem, amit mostohaapósom az egyetértés jelének fogott föl, és ezzel föl is oldódott köztünk az én hibámból bekövetkezett fe-

Jóskaság, ferkóság

szültség. Nem volnék igazságos, ha hozzá nem teném, hogy belőle sem hiányzott az igyekezet, elkerülni a feszültséget. Úgy viselkedett, mintha nem is ő lett volna az, aki előző évben végigvágott rajtunk a *Nyugat*-ban – énrajtam legkivált. Még arra is képes volt, hogy komolyan megdicsérje a *Nyugat*-ban megjelent *Szeptemberi vallomás*-t, szentendrei, boldog vakációm emlékét – amely annyira ingerelte Németh Andort. És hogyhogy ennek a versnek a magyar nosztalgiája nem bosszantotta föl? Néha szöveget is ütött a fejembe, hogy mitől ez a békülékenység – végül megállapodtam abban, hogy Kassákné hatásának tulajdonítható. Ma már azt gondolom, hogy önállóbb szerepe is volt ebben Kassáknak és a taktikájának – hiszen ő mindig is mestere volt a stratégia és taktika művészetének. Valószínűleg nem kívánta Jolán vesztét, sőt, esetleg szívesen óvta volna meg attól a válságtól, amelynek a komolyságát alighanem az Etiénél előrelátóbb szemmel vette észre. Még az is lehet, hogy ő kihallotta, a *Szeptemberi vallomás* hazafias rajongása mögül kinek szól az a titkolt vallomás, és azt is remélhette, hogy a címzettjének, éppen abban a helyzetében, mégiscsak jóleshet és tartalék önbizalmat adhat az én semmire sem kötelező, szégyenlős kamaszhódolatom. De annyit mindenképpen látnia kellett, hogy ha egyáltalában elvonhatja valami felesége figyelmét e válság veszélyeitől, az csak a megújult anya-lánya kapcsolat lehet – és hogy ha Etire is számítani akar ebben a stratégiájában, akkor engem sem hagyhat ki a számításból. Márpedig Kassáknak minden kapóra jött, ami biztosíthatta háborítatlan

nyugalmát, vagyis szabad kezét abban a különben kockázat nélküli vállalkozásban, amelyből visszakozni nem lett volna hajlandó, minthogy nem szokta meg a visszakozást ezen a téren.

Veszélytelen
vállalkozás

Ehhez a stratégiához tartozott az is, hogy hajlandó volt elnézéssel tekinteni ugyanazt a klasszicizáló poétikámat, amit egy évvel azelőtt még könyörtelenül ostromozott. És viszont, ennek az elnéző békülékenységnek volt a következménye, hogy rajtam és Etin keresztül bizonyos laza, de jóakaratóan patronáló szövetségi viszonyba került a Tóth Árpád Társasággal és az *Argonauták* antikizáló hajósaival – hiszen említettem, hogy föl is olvasott köztünk, és meg is jelent két verse a lapban. És minthogy vele sohasem történt meg, hogy a véletlen sodorta bele bármibe – ismétlem, a stratégia és a taktika mestere volt –, a dolgok aligha jutottak volna idáig, ha neki is valamilyen szüksége nem lett volna erre a szövetségre. De szüksége volt rá: *irodalmilag* az elmagányosodás évei kezdődtek életében. Tanítványa nem maradt, lapjában, a *Munká*-ban jóformán sohasem közölt verset. Ellenére voltak nemcsak a népiesek és az urbánusok, hanem a tudhatóan kommunista csoportosulások is. E pörlekedő programok között az *Argonauták* politikátlan körének kihajózása veszélytelen vállalkozásnak tetszett neki – akármilyen idegenül nézte azt, amit akarnak, egy húron pendültek abban, amit semmiképpen sem akartak. De nem csupán ebből a szempontból voltak veszélytelenek. Mert ha nem is számíthatott rá Kassák, hogy tanítványokat nyer benük, de az a veszély sem fenyegette, hogy föllázadnak

ellene vagy szembefordulnak vele – nem volt miért. Igaz, hogy Kassák meg olyasféle pártfogással tekintett az egész társaságra, mint jól nevelt úrfiúk jámbor önképzőkörére, akik részéről nem fenyegette az a veszély, hogy szeretnének az ő lapjában megjelenni, és aztán azt kelljen mondania nekik, mint egy évtizede József Attilának: „rímes verset nem közlök, uram”.

Akármilyen idegenül nézte azt, amit akarnak – mondtam az imént Kassákról. Holott éppen akkori verseinek volt valamilyen lényegi rokonsága az *Argonauták* és általában „a legfiatalabb korosztály” egyik jellemző vonulatával. Hogy micsoda? Az idill, az ekloga, a bukolika – a pásztorköltészet! Az, amit Halász Gábor Kassák-tanulmányában a zápor utáni táj csapzott nyugalmat idéző idillnek nevezett, Szegi Pál a gyöngéd üdeség bukolikus párájának, Radnóti – az idő tájt Kassák lelelkesebb híve – bibliai népiességek. Igaz, hogy ami Kassák akkori költészetében elfáradás vagy legalábbis lehiggadás jele volt, az a harmadik nemzedékben a kezdet, az érés előtti átmenet gyöngéd kivirágzása – még antikizálásunk is valamiféle, szűk hatókörű reneszánsz. De azért a Tóth Árpád Társaság szabadelvű tagjai fölismerték a hajdani futuristában theokritoszi törekvéseik barátságosan baktató útitársát – mert az akkori fülekben így hangzott a lelassúdott léptű, kassáki szabad vers. Nem így Kassák: neki annyira rögeszméje volt a forma, pontosabban az az egy kérdés, szabad vagy kötött-e a vers, hogy annál nem is akart messzebbre látni: ha egy vers rímelt, már eleve nem érdekelte a tartalma.

- (Az ám, és az én leonínusaim? No persze, más a taktika és más a stratégia – ezt Kassákkal kapcsolatban sohasem szabad elfelejteni, mint ahogy ő sem felejtette el soha.)

Jóindulatú
kajánság

Amivel távolról sem akarom azt mondani, hogy érzéketlen volt. Hajnal Anna szenvedélye például, akármilyen zengő sorokban nyilvánult is meg, levette a lábáról: Annát még ő is respektálta. De elvi rokonszenvet közöttünk csak Habán Mihállyal érzett: elvégre ő szabályos szabad verset írt. Amúgy, mint már mondtam, az egész társaságra úgy gondolt (akkor éppen engem is beleértve), mint jó kisleányra, akikről biztosan lehet tudni, hogy nem forralnak semmi rosszat. Hogy rímelnék és ritmikáznak? Mi egyebet lehetne várni tőlük? nem kell őket bolygatni. Nem is akart szétütni köztük, rendet tartani, mint annak idején a maga fiataljai között. Egyszer éppen a Seemann kávéház nagy ablakában ültünk, vasárnap délelőtt, amikor Hajnal Anna és Keszi Imre haladt el az üveg mögött a járdán, a Berliini tér, hosszabb távon valószínűleg a Wahrmann utca felé, úgy elmélyedve a beszélgetésbe, illetve az odahallgatásba, hogy minket meg se látva. Keszi oldalt hajlásából, Anna egyenes tartásából arra lehetett következtetni, hogy itt komoly dolog van készülőben. Kassák nagyot nevetett, jóindulatú kajánsággal – ebben az időszakban jutottam odáig, hogy fölfedezzem: amikor, nagy ritkán, kényelmesen, biztonságban érezte magát, rendszerint visszatálcált inas-ideje, segédkora kamaszos kedélyébe, akárcsak abban a régi versében, a 71-esben, amelyet még hetedik gimnazista koromban olvastam, nem messze a Seemann

kávéháztól, Győző Andor könyvkereskedésében, meglátván a *Dokumentum*-ot, és rányitva Kassák versére: „a mellékuccákból jöttem 11 barátommal földik voltunk s virzsinia szívart szívtunk hazai szokásból” – ha valamikor, hát ilyenkor lehetett őt szeretni. És ilyenkor, nagy ritkán, azt is el lehetett képzelni, hogy – az anyján kívül, akit állandóan szeretett – ő is tud valakit szeretni, egy-egy percre. Mint például e percben kétségkívül az ablakunk előtt önfeledt komolysággal elléptető Annát és a bódultan beledumáló – ez Kassák szava volt –, okosan hóbortos Keszit.

De azért egyiküktől sem kért a *Munká*-ba verset, cikket, novellát – egyébként igazán nem tudom, hogy ez a kilátás Anna vagy Imre becsvágát vonzotta volna-e, nem is beszélve a többiekéről. Aminthogy nem hívta őket a *Munka*-körbe sem – vagyis abba a kávéházi különterembe, amelyet csökevényes ragaszkodással, esetleg szánakozó lenézéssel még *Munka*-kör néven lehetett emlegetni. Én is csak visszatekintve – Kassák háború utáni éveinek messziről megfigyelt, diadalmas, kiváltságos helyzetéből, majd visszaszoríttatása közben szívós védekezéséből, lépésről lépésre történő visszavonulásából, eszélyes megalkuvásaiból és törhetetlen meg nem alkuvásaiból visszatekintve – ismerem föl, hogy más területeken olykor alacsonyabb célokért, kétesebb eszközökkel kifejtett stratégiájának és taktikájának éppen ez volt a legtitiztetreméltóbb terepe és megnyilvánulása: erőszakos előrenyomulás, ha mód kínálkozott rá, fokról fokra való visszahúzódás, ha muszáj volt – megvetve lábát

a mégoly kilátástalannak tetsző, védelmi pontokon, föladva, amit már nem lehetett megvédeni, és egy tapodtat sem hátrálva onnan, amit már gyalázat nélkül nem lehetett volna föladni. Volt ebben a közéleti, mozgalmi, irodalmi és művészeti stratégiájában és taktikájában valamilyen iparosi fifikusság is, de volt egyúttal valamilyen „mesteremberi” tisztesség is.

Abban az időben, amikor Kassák váratlanul és mintha mi sem történt volna, kibékült velem, az irodalmi élet már nem figyelt a *Munká*-ra – én legalábbis évek óta nem hallottam, hogy valaki emlegeti, hivatkozik rá. De azért létezett még, megjelent, ha nem is szabályosan, és bizonyára akadtak olvasói, ha nem is lehettek sokan. Mert a lap háttere, a *Munka*-kör, már olyan félnyilvánosan sem élhette a maga mozgalmi életét, mint hajdan, amikor még ki is zárhatta sorai közül a renitenseket, mint például Zelket, akinek annyira fájt ez a kizáratás, és engem, aki pedig nem is voltam tagja a körnek, vagy később Justus Pált, aki egy ideig kedvence volt Kassáknak, de aztán ő is eltávolodott tőle – politikai okokból. Akkor már nem volt olyan szakszervezet, amely hajlandó lett volna hajlékot adni a körnek és keretei között fedezni a működését – nem is tudom, veszélyesnek találták-e Kassákot vagy csak egyszerűen kényelmetlennek.

De azért a *Munka*-kör is létezett még, mintegy virtuálisan, habár a maradéka, erősen megcsappant létszám, testi valóságában is összeült, hetenként egyszer, vasárnap este, a Korona kávéházzal rézsút szemközt lévő Lidó kávéház különtermében, az Andrássy úton. Tudták is a Bulcsú utcai lakás vásár-

Mintha mi
sem történt
volna

nap délutáni vendégei, hogy nyolc felé illik fölállni, aztán a háziakkal együtt elballagnak a Lehel téri megállóhoz, és a Berlini téren átszállnak a Vilmos császár úti villamosra, az Andrássy út felé, de Modokék rendszerint elbúcsúznak a „banánsziget”-en: Mária szabódik, hogy ő nem szeret kávéházban üldögegni. Minket azonban Kassákné mindig unszolt, hogy jöjünk még a Lidóba is: szerette, ha velük fejezzük be a vásárnapot. És többnyire így is történt: Eti szívesen ment az anyjával, bármikor, bárhova – kivéve, persze, az én áttérésemet megünnepelni. És persze én is szívesen néztem Jolánt, habár ilyenkor nem volt olyan gyönyörködtető, mint a szentendrei kertben vagy odahaza, vagy a Hold utcában: itt mindig kiült arcára, egész testtartására valamilyen feszültség. Egyébként amúgy sem volt már ellenemre a megfigyelt *Munka*-kör: volt közöttük egy-két kellemes ember is, például akkor már hét-nyolc éve halott osztálytársamnak, hajdani barátomnak, Simon Palinak az a nagybátyja, akinek jóvoltából a gimnáziumban hozzájutottam a *Kommunista Kiáltvány*-hoz – mert Frank Pista bácsi már akkor is rokonszenvezett a szocializmussal és a modern művészettel.

Hát igen, ez idő szerint az összezsugorodott *Munka*-kör többsége baloldali polgárokból állt, de maradt a fiatal munkásokból is néhány, aki még mindig kitartott Kassák mellett – és megengedhette magának, hogy vasárnap este kávéházban költse el szerény vacsoráját, vagy legalább egy tésztát fogyasszon, legrosszabb esetben egy feketét, az okos beszéd mellé.

232 Mert a *Munka*-kör „működése” jószerével már csak

erre szorítkozott: a mozgalmi csatározások megszűntek, a szavalókórus, énekkórus régen széthullott. Az okos beszéd rendszerint valamilyen kisebb szabad-előadással kezdődött: Gró Lajos, a filmesztéta, gyakran számolt be érdeklődési területének eseményeiről; egy-egy jó marxista képzettségű tag világpolitikai vagy gazdasági kérdésekről tájékoztatta az egybeülteket, oda lyukadva ki többnyire – híven Kassák néhány évvel azelőtti állásfoglalásához a *Nyugat* háborús ankétjára írt válaszában –, hogy a háború nem fog kitörni, ellenben Hitler német birodalma belső nehézségeinek következtében magától összeomlik majd. A megnyitó rögtönzést közvetlen formájú, magvas megbeszélés követte. Olykor Kassák nyitotta meg a szeánszt, sokoldalú érdeklődésének megfelelően a legkülönbözőbb kérdésekről – irodalomról esett a legkevesebb szó. Engem azonban Kassák váltig unszolt, hogy kapcsolódjak be a kör „munkájába”, valamilyen irodalmi témával. Eleinte húzódoztam, nemsokára azonban olyan váratlan kirándulásra indultam, amely – igaz, csak ideiglenesen – bevezetett a megbékült Kassák barlangjába.

Ehhez azonban az előző kötetbe kell visszanyúlnom azért a szálért, amelyet az avantgarde fölfejtésekor fűztem be a félbeszakadt nyomozás szövőszékébe. Húszévesen, dacosan és bátran úgy döntöttem, hogy konzervatív költő leszek, vallottam be a nyomozás folyamán, de egyúttal azt a titkos becsvágyamat is, amely nem arra irányult, hogy az egész magyar líra szakítson a modernséggel, hanem ellenkezőleg, úgy képzeltem, hogy mindenki más megmarad a

Mindenki más

szabad versnél, vagy legföljebb a hangsúlyos, népies mérték mellett, csakis én írok hexametereket, én egyedül térek vissza az egyetemes klasszikumhoz – kizárólag én tüntetek azzal, hogy konzervatív költő leszek. De mit tesz isten – vagyis a magyar költészet öntörvényű fejlődése? az én egyénieskedő nagyravágásom hamar megszégyenítettet: két-három év alatt kiderült, hogy a mi egész kialakuló nemzedékünk egy húron pendül a korszerűtlen klasszikum keresésében. Azért kellett hozzá néhány év, amíg kiderült az önkéntelen összhang, mert eleinte úgy látszott, hogy ahányan vagyunk, annyi felé futunk – el az avantgardtól is, a neonépiességtől is. Eltartott egy ideig, amire nyilvánvalóvá lett, hogy mindnyájan a kötelező, a megunt újtól a titokzatos, a megvetett, a majdnem tiltott régi felé menekülünk. Ez a kitörés a kötelező korszerűségből a legváltozatosabb formákon keresztül keresett kiutat – még az én vadul veretes vívmányom, föltűnősködő fölújításom, a hóbor-tosnak ható hexameter se maradt meg kizárólagosan külön kísérletnek: eleinte Erdélyországban próbál-gatta erejét, Szemlér Ferenc fojtott forradalmiságú, leplezett leonínusaiban és disztichonjaiban, aztán Dsida Jenőnél bomlott ki, a *Kóborló délután kedves kutyámmal* és a *Miért borultak le az angyalok Viola előtt* édességes, hosszú soraiban, majd utolsó esztendejében József Attila is írt néhány hexametert és disztichont – és milyen! mert ő korának minden formatörekvését magába olvasztotta. De a huszadik századi hexameter nagy pillanata az, amikor az erőfitogtató Radnóti, aki lenézte volt újpesti újklasszicizmuso-

mat, megkezdte a maga *antiker Form sich nähernd* – antik formához közelítő – korszakát. Többek között ez a vergiliusi, telítődő tökéletesség is elvette a kedvet a magam hexameteraitól, a meglévőktől is meg a továbbiak lehetőségétől is. Ebbe a kedvetlenségbe nem vegyült irigység, ami egyébként sem tartozik a bűneim közé; Miklóstól meg – amikor már tudtam, hogy volna mit irigyelni tőle – különösen képtelen lettem volna bármit is irigyelni. Egyszerűen az volt a helyzet, hogy nem láttam értelmét az én habarék hexametereimnek, amikor a szomszédban annyival jobbakat csinál valaki – méghozzá a legjobb barátom.

Amivel nem akarom azt mondani, hogy elvszerűen, soha többé nem írtam hexametert. Csak éppen a magaménak nem éreztem már, a csak-az-enyémnek, az én rozzant Rosinantémnak, amin a kor szélmalmaival szembe kocogok. Elvégre hogyan is kezdtem én hexametereket írni? Úgy, hogy meguntam a szabad verset, és még nem jött meg a merszem a kötött formákhoz, megpróbálkoztam tehát olyan szabad verssel, amelyiknek van valamilyen „belső” zenéje; de aztán ebbe az újszerűnek szánt belső zenébe hamarosan elkezdtek beáramlani ritmusemlékeim a latin költőkből meg Vörösmartyból; és aztán, amikor Justus Pál megvetően, sőt, úgy lehet, sértő szándékkal megkérdezte: – Akkor már miért nem írsz mindjárt hexametert, egyenesen és nyíltan? Miért restelled és rejtegeted? – én nem sértődtem meg, hanem azt gondoltam: csakugyan, miért ne hexametert?

És azóta nyíltan és egyenesen írtam hexametereket, majd átmerészkedtem egyéb mértékekre is – eleinte

Rozzant Rosi-
nantém

kihívó, sőt, kötekedő kedéllyel. Utóbb azonban tudomásul kellett vennem, hogy már nemcsak én vagyok konzervatív költő: azok lettünk mindnyájan – az egész nemzedék. És ami még nagyobb bökkenő volt: az új kritikusok már nem is tekintettek minket konzervatívnak; már mi voltunk a korszerűek – vagy legalábbis mi látszottunk annak. Most már mi voltunk a *divat*, ami ellen kezdettől fogva föllázdaltam. Most már senki sem csodálkozott, mint az én első kötetem után Bálint György és Bresztovszky, hogy a huszadik században hexameteres verset írhat valaki. Babits még szabadvers-uniformisról beszélt a fiatal Radnótival kapcsolatban, de néhány év múlva, bármilyen változatos mintákkal is, már mindinkább kötött formákból szabták az új egyenruhát – kezdtem is feszengeni benne.

Jó volt meghúzódní a Tóth Árpád Társaságban, otthonra találtam az *Argonauták*-ban – vallottam néhány fejezettel korábban, és nem túloztam. De igazában ez a feszengő érzés is ott fogott el: volt valamilyen áhítatos rajongás az összejöveteleinkben, az *Argonauták* egész arculatában, a klasszicizmus korszerűen korszerűtlen kultuszában. Amikor most, utólag, jellemezni próbáltam társaságunk szegényes „szalonjait”, az a szó jutott eszembe: prerafaelitizmus. Annak idején, rosszkedvemben egyszer, magamban mérgesebb megjelölésre fakadtam: pietizmus. Művészi pietizmus, persze, amely éppen a kortól elfordulva fordult vele szembe, énnekem azonban egyre kevesebb vigaszt tudott adni sorsom és korom közös rémszorításában.

Erre a mérges magánbeszédre éppen akkortájt fakadtam, amikor Kassák – méghozzá az én közvetítéssel – oly könnyen utat talált a Tóth Árpád Társasághoz. Egyetlen érintkezési pontjuk ez a kissé pietista, pásztori poézis volt: ebben találkozott az antik arculatú és a modern mázzal bevont, bensőséges bukolika. Hogy a harmadik személyből eredhető félreértést kiküszöböljem, rögtön hozzáteszem, hogy nem éreztem volna okot az elégedetlenségre, ha magamat is bele nem kell foglalnom, vagy legalábbis hajlamaim, ízlésem, igyekezetem egy részét – amint-hogy így voltak ezzel a többiek is, Hajnal Anna, Radnóti, Weöres, még maga Kassák is: legfőljebb pillanatnyilag lehettek pietisták.

Legbiztosabb
ellenmég

Akárhogyan is gondoltam, az történt, hogy magam választotta konzervativizmusomban kezdtem kényelmetlenül érezni magamat. Kapóra jöttek a Halász Gábor *Argonauták*-beli tanulmánya nyomán fölfedezett és Szentkuthy segítségével megismert angol költők, a tizenhetedik századi metafizikusok: mindenfajta pietizmus, konzervativizmus, bukolika legbiztosabb ellenmégét lehetett izgatott, izgalmas, bonyolult barokkjukból kipárolni – ezt rögtön megsejtettem, egyszersmind azt is, hogy körültekintő módszerességgel kell hozzálátnom, ha ezt a hatékony ellenmérget a lehető leggazdaságosabban akarom a magam hasznára kitermelni. Addig is azonban, egyelőre nem lassú hatású ellenanyagra volt a legsürgősebb szükségem, hanem pezsgőbb élénkítőre: nyíltabb, közvetlenebb modernsége, megint modernsége szomjaztam. És mit tesz ilyenkor az ember? Az

Mint
fövenyen a
kagylók

után nyúl, ami kéznél van, amit a múltban már modernnek tudott. Az első mozdulat volt elővenni Kasák régi köteteit, kamaszkori, megtagadott modernségem mozgatóit. És milyen jólesett mostani, nehékesen andalodó, *bocihajtó* versei mellől földidézni a *Világanyám* világforradalmiságát, a *Tisztaság* könyve dinamikus dadaizmusát, kérlelhetetlen konstruktivizmusát, *A ló meghal, a madarak kirepülnek* vakmerő kalandját: még mindig duzzadtak az erőtől, az ötletektől és – amit annak idején alig vettem észre, legfőlebb önkéntelenül – valamilyen nyers akasztófa- vagy legalábbis nyomorhumortól. De mindenestül történelem volt már, még hozzá éppen a Tegnap indulati, észjárási és nyelvjárási rétegeibe süllyedve – tehát pillanatnyilag hozzáférhetlenebb, mint Donne és Marvell észre csigázott, metafizikus szenvedélye. Aztán azokkal a francia modernekkel próbálkoztam, Apollinaire-rel, Éluard-ral, Reverdyvel, akiknek a bűvös három betűvel, az NRF-fel jelzett, fehér fedelű, csúnya papírra nyomott, de jól forgatható, hajtható, gyűrhető kiadványait még az Andrássy úton, a mozgalmas Mentor könyvesboltban fedezte föl gimnazista mohóságom. Csakhogy a *Capitale de la douleur*, a *L'amour la poésie*, a *Les épaves du ciel* kiürülten csillogtak, mint a dagály elvonulásakor a fövenyen a kagylók.

Hanem Apollinaire! Ő aztán élt! Sőt, úgy is mondhatnám, hogy föltámadt bennem, új, gazdagabb életre, mert az elmúlt évtized alatt modernsége megtelítődtött számomra olyasmivel, ami, persze, mindig is benne volt: a múlttal. De tíz évvel azelőtt ezt nem

vettem észre, mert elszánt avantgardizmusom akkor még nem sejtette, hogy nemsokára éppen ez lesz a huszadik század szellemének és különösen irodalmának – Eliottól Thomas Mannig és Szentkuthyig – a meglepő, Spengleren túli újdonsága: az állítólag kibékíthetetlen kultúráknak, a történelem legkülönbözőbb, befejezetlen és befejezett múltjainak továbbélése, folytonossága, egybeolvadása a jelen legmagasabb tudatának egyidejűségében.

És a századnak ez az újfajta, vibráló történelmi tudata, minden múltnak egymásba kulcsolódón egyidejű jelenvalósága sehol sem nyilvánul meg olyan könnyed iróniával, természetes gráciával, mint Apollinaire költészetében. Első jelentkezése alighanem a *La chanson du mal-aimé*, a modern költészetnek ez a kecsesen hatalmas tartópillére. Engem egyelőre ez a verse foglalkoztatott a legkitartóbban: izgatott, elbűvölt, sok szakaszát megjegyeztem, magamban mondogattam. Valamit kellett vele csinálni, de azt is éreztem, hogy ha a benne talált kincset nem akarom behurgyán elkótyavetyélni, ki kell várnom az idejét, amíg a magam számára hasznosíthatom – elhatároztam hát, jobb híján, hogy addig is lefordítom. Sarkallt az is, hogy az *igazi* Apollinaire-t mutassam meg magyarul, szemben a mi hajdani avantgardunk eltorzított, megcsonkolt, dallamtalanított Apollinaire-képével: mert nemcsak *A Tett*-ben, de a későbbi, kisebb avantgardista folyóiratokban is úgy magyarították őt a buzgó, de bizonyára botfűlű fordítók, hogy erős gyökereit elvágták, föllazított, sőt sokszor teljesen szabályos versformáit eltüntették, rímeit mellőz-

Vibráló történelmi tudat

Akkor
beugratott

ték, jellegzetes, apollinaire-i dallamát semmibe vették – merő tudatlanságból-e vagy elvszerű hamisítással, hogy a modern költő kassáki eszményképéhez igazítsák? ma már nehéz volna eldönteni. Amint ez a lehetőség eszembe jutott, nem is hagyott nyugodni: még aznap este nekiültem, lelkes és keserves munkával, folyamatos lázban és rejtvényfejtői leleménnyel, bár vaskos félreértésekkel, egy-két hét alatt elkészültem a fordítással.

Nagyon büszke voltam erre a munkámra: nem állhattam meg, hogy vasárnap délelőtt, a Seemann kávéházban, meg ne említsem Kassáknak. Nyilvánvaló volt, hogy őszintén érdekli a dolog – rögtön látni akarta a verset. El is vittem neki délután, a Bulcsú utcába – alaposan elolvasta, aztán csak annyit mondott rá:

– Szép. – De még hozzátette: – Uram, ezt okvetlenül föl kell olvasnia a körben.

Vagyis a Lidó kávéház különtermében. Nem valami eszményi hely *A megcsalt szerető éneke* fölolvására, gondoltam, nem is nagyon kíváncsú közönség. A tetejébe attól a gyanútól sem tudtam szabadulni: hátha ez is olyasféle csapda, mint az a majdnem kilenc évvel azelőtti volt, amikor éppen hazatértem Bécsből, egyelőre Eti nélkül. Kassák – aki a Bécsben járt Gró Lajoséktól hallott már kezdeti szerelmünkről – akkor beugratott, hogy a *Korunk*-ba írt cikkem, *A polgárság lélektanáról* témaköréből tartsak előadást a *Munka*-körben, aztán a vita során – amely kizárólag a szabad szerelem kérdésére korlátozódott – rám uszította a torzképszerű agitátort formázó, fekete orosz

inges Sallmayert, a későbbi nyilas propagandaminisztert. Mégis, habozás nélkül igent mondtam: tudtam, hogy Jolán igen rossz néven venné, ha ezt a nagylelkű békejobbot visszautasítanám, és ezzel veszélyeztetném a családi érintkezést.

Bevezetőül szoltam néhány szót Apollinaire-ről, arról is, hogy mennyi benne a régi elem, formailag is, és hogy az eddigi fordítások ezeket mind elsikkasztották, és ezzel költészete egész jellegét meghamisították. Figyelmeztettem a kis közönséget, hogy ne olyasmire készüljön fel, amit mi modernnek szoktunk nevezni – csak ezek után olvastam föl a verset. Gyanúm alaptalannak bizonyult: senki sem támadott meg, még csak vita sem alakult ki – bár, ha jól emlékszem, elragadtatás jeleit sem tapasztaltam. Kassák azonban elégedetten bólogatott, és azt mondta: – Szép este volt. – Ő sem cáfolta azt, amivel a verset bevezettem, pedig külön hangsúllyal szoltam *A Tett*-ről, ahol az első magyar Apollinaire-fordítás megjelent, még 1916-ban, mindjárt megütve azt a hamis hangot, amit a későbbiek átvettek.

Ez a béketűrése kétségkívül taktika volt: úgy látszik, előbbre valónak vélte, hogy Kassáknénak megmaradjanak az újonnan kialakult családi élet örömei, mint azt, hogy orromra üssön okvetetlenkedésemért. Valódi véleménye jó két esztendő múlva derült ki, mikor a *Magyar Nemzet*-ben ledorongolta Radnótival közös Apollinaire-kötetünket, azzal, hogy meghamisítottuk Apollinaire-t, azaz konzervatív költőt csináltunk belőle. Igaz, akkor már nem kellett tekintettel lennie Jolánra, de nem volt tekintettel Radnótira

Ideiglenes béketűrés

sem, akinek pedig nemrég jelent meg róla cikke a *Nyugat*-ban, a legjobb Kassák-tanulmány, amit addig írtak. Miklóst érzékenyen érintette ez a világ szemében autentikusnak látszó kritika, engem nem, én el voltam rá készülve: hogy mire becsüli a mi Apollinaire-fölfogásunkat és a fordítói módszerünket, már a fölolvasásom után is gyanítottam abból, hogy nem kérte el a verset a lapja számára – nem mintha szívesen láttam volna újra nevemet a *Munká*-ban. Arra meg nem is gondoltam, hogy valahova beküldjem: nemigen akadt volna lap, amelyik szívesen közöl ilyen hosszú fordítást; magában a *Nyugat*-ban amúgy is csak olyankor jelent meg idegen költő, ha valamilyen különleges időszerűség megkívánta – a *Tengerparti temető* például abból az alkalomból (Kosztolányi fordításában), hogy Valéry Pesten járt.

Etinek azonban igenis jelent meg cikke a *Munká*-ban. Aminek a története azzal kezdődött, hogy Cs. Szabó fölfigyelt az *Argonauták*-ban Eti *Beszélgetés*-ére a táncról, és velem üzent nekik, hogy tartson előadást a rádióban valamilyen tánccal összefüggő témáról – bármiről, ami neki tetszik. Etit akkoriban éppen Isadora Duncan emlékiratai foglalkoztatták – róla írt előadást –, nagy izgalommal készült rá: anyja korrepetálta fölolvasását. Kassáknak is tetszett az *Argonauták*-beli *Beszélgetés*, a Duncan-előadás még jobban. Rávette hát Etit, bővítse ki előadását egy kitekintéssel azokra az újabb táncirányzatokra, melyek főként Isadora Duncan kezdeményezését folytatták. Ez a tanulmánnyá kikerekített előadás jelent meg aztán a *Munká*-ban *Az új táncművészet kibontakozása* címmel.

Eti akkor már újra nyakig benne volt a táncban, és nemcsak elméletileg, hanem gyakorlatilag is, és nemcsak úgy, hogy edzésképpen gyakorolt, hanem táncokat csinált, újakat. Kísérője is új szerzemény volt: szép, szőke lány, Karola nevű, maga is tanult egy kis mozdulatművészetet, már nem tudom, kinél, de onnan elpártolt, és Eti nyomába szegődött: ha bármikor telefonált neki, hogy *most* nem volna-e kedve és ideje dolgozni, Karolának ritkán akadt olyan elfoglaltsága, hogy rögtön át ne szaladt volna, Etinek zongorázni. Az *át* már nem a Hold utcai üres terem volt: a benne állott, bérelt pianínót Eti visszaadta, azzal, hogy tanításhoz elég a dob meg a kasztanyetta, a pianínó pedig olyan fényűzés, amit ezentúl nem engedhet meg magának. Nem mondhatott volna le róla, ha nincs meg még mindig odahaza, a Sas utcában, az a régi-régi zongora, amin még anyám játszott lánykorában, és gyerekkoromban, családi vendégségeken, Imre verte rajta az első foxtrottokat, később pedig én skáláztam, és ezen próbáltam, expedíciós izgalommal, a kis Bartók-darabokat; és ha Anyu meg nem engedi, hogy Eti, Karola kíséretével, itt komponálja és gyakorolja táncait, az ebédlő meg az úriszoba között fölhajtva a szőnyegeket.

Még az ellen sem volt kifogása, hogy olykor Kassákék is megnézzék az új táncokat – Eti sokat adott mindkettejük véleményére, és majd mindig megfogadta még a technikai tanácsait is. Egy ilyen alkalommal anyám ünnepélyesen meghívta őket – ezt sem tudtam volna elképzelni egy évvel ezelőtt – szombatra, uzsonnára, a Sas utcába a Bulcsú utcát.

Kassákék a
Sas utcában

Apám tüntetően elvonult hazulról – amit senki sem vett tőle rossz néven: annál kedélyesebben folyt le a habos kávé, kuglófos uzsonna. Kassák bezzeg ezt az áldozatot is meghozta a béke és a zavartalan érintkezés kedvéért: anyámat mulattatta, de legtöbbit Évi-vel beszélt – megnézte és dicsérte a képeit. Anyám őszinte kedvességgel fogadta őket: Jolánnal – aki tagadhatatlanul imponált neki – szokatlanul szerényen viselkedett, Kassákot pedig úgy bámulta, ahogy minden nő, fiatal vagy öreg, mindig is bámulta őt. Húgomba, mióta Eti egyre több időt töltött a Sas utcai lakásban, amúgy is mintha visszatért volna az érdeklődés a művészet iránt: ha csak tehette, próba közben besettenkedett az ebédlőbe, és némán nézte a táncot, vagy csak a merő mozgást, minden irigység nélkül, sőt, neki magának is megjött a kedve a festéshez: megint elővette krétáit, régóta nem dolgozott ennyit – az pedig, hogy Kassák olyan komolyan vette őt, láthatóan fölvilanyozta.

Ahogy tavaszodott, megszűntek a Sas utcai próbák, illetve a Zeneakadémia dobogóján folytatódtak: Eti az új táncstíjére készült. Még egyszer eljöttek Kassákék, de már mihozzánk, a Hold utcába, egy este, így én is ott lehettem. Izgatott megbeszélés volt: a kosztümökről. Ebből az alkalomból megint megcsodálhattam Kassák sokoldalú tehetségét. Többek között abban, amilyen pontosan emlékezett az egyszer látott táncokra – ezért is nem volt szükség a jelmezek kiötlésénél Karolára, illetve a zongorára: Etinek néha kellett egy-egy különleges mozdulatot bemutatnia, éppen csak annak elképzeltetésére, hogyan visel-

kednék abban a testhelyzetben a kitervelt anyag meg a szabása. De Kassák addigra már gyorsan, találékonyan, stílusosan és határozottan fölvezolta a ruhát, megjelölve színekkel, sőt színárnyalatokkal, a gallért, az övet, a cipőt sem felejtve ki, de még az anyagokat is, bár nem mindig szakszerű szavakkal, de legalább úgy, hogy selyem, bársony, omló vagy merev.

Csak jelezni

Amellett azt is megfigyelhettem, amit előző nyáron Szentendrén: hogy a vizuális művészeteket távolról sem nézi olyan mereven és elfogultan, mint az irodalmat – semmiféle elgondolást sem akart kívülről ráerőszakolni Etire. Neki Palucca volt a táncszeménypé, a maga elvont, Bauhaus-modernségével, de azért Eti táncaiban is meglátta, mi az újszerű, és nem vizsgálott némely táncának régiességétől, sőt a népiességétől sem – amit pedig irodalomban semmiképpen sem volt hajlandó elviselni –, hanem ösztönösen jó stílusérzékkel ahhoz alkalmazta tervezését; viszont erélyesen tiltakozott, ha Eti vagy az anyja nagy ritkán részletező naturalizmusba tévedt volna. A táncruhán, mondta, csak *jelezni* lehet a korhűséget vagy a népviselet eredetiségét; egyrészt azért, mert az nem egy igazi rokokó hölgy toalettje vagy egy székelylegény zekéje, hanem elsősorban egy mai táncosnő kosztümje; másrészt nem is színpadi jelmez, amit nyugodtan lehet nézegetni, mialatt a színésznő áll és beszél: ezt ugrás vagy lendület vagy összecsuklás, mindenképpen mozgás közben lehet látni, az esését vagy a lebénését, mint egy színfoltot vagy villanást – a legfőbb szempont mégis az, hogy előnyösen és könnyen lehessen mozogni benne. Azért jegyeztem meg ilyen

jól Kassáknak ezt a mondását, mert sokszor gondoltam rá később, amikor már nemcsak taláalomra és pillanatnyi fölbuzdulásból, hanem többé-kevésbé módszeresen fordítottam. Igen, szűrtem le magamnak Kassák ellesett tanítását, a fordítás is olyan, mint a táncruha: az archaikus vagy népi vagy jassz vagy egyéb, sajátágosan eredeti stílusréteget csak jelezni kell, különben a másféle nyelvi közegben elnehezül a vers vagy a próza, márpedig az a fő dolog, hogy könnyen mozogjon benne a fordító – meg az olvasó.

Persze, a legnehezebb feladat Kassáknéra hárult: a ruhák, tánccipők, táncsizmák elkészítését irányítani, még hozzá a legtakarékosabban. Nem emlékszem, kit talált, kivel csináltatta, hogy csinálta, csak azt tudom, hogy Eti kosztümjei sokkal szebbek voltak ezen a második estjén, 1938. április 9-én. A műsor sokkal élesebben és egységesebben oszlott két részre, mint az előzőn. Az első rész az *Argonauták* szellemében készült. Angol népdalokkal kezdődött – magukra a dalokra jobban emlékszem, mint a táncra, ami talán annak jele, hogy nem is lehetett nagyon jellegzetes. Aztán volt egy szép, olasz, preklasszikus pavane, meg egy ugyancsak tizenennyolcadik századbeli angol meszternek – véletlenül éppen John Bull volt a neve – sugárzó kis gyöngyszemdarabja: *Brunswick hercegnő játéka*. Azt hiszem, Eti tánca is ugyanilyen szép volt, bár néhol a mozgást mérő mimika és gesztus pótolta. Szünet előtti zárószámként Mozart német táncai következtek – nem éppen testére szabott feladat, és eléggé magyar temperamentummal oldotta meg, de mindenesetre sokkal jobban boldogult vele, mint

előző estjén a *Für Elisé*-vel. Hanem az első rész legértékesebb száma egy duó volt – Eti egyik növendéke és ugyancsak új rajongója szerepelt benne: keleties szépség, fekete haj, kreol bőr, nagy, fekete szem, tüzes tehetség, tökéletes test. Kettősük tematikus tánc volt: az angyali üdvözlétet dolgozta föl, úgy nagyjából reneszánsz fölfogásban, csak éppen egy fekete hajú angyallal és egy gesztenyebarna fürtű, kissé tatárképű Máriával. Növendékének komponálta ezt a tancot: az volt az angyal, sötétkében, fehérrel szegélyezve – hogyan és mivel, már akkor sem tudtam –, a hódolat szenvedélyes, nagy lendületeivel – ő maga egyetlen, tömör meggyezésben alig mozgott, egész tánca majdhogynem merő mimika és tartás volt; kettősük egy kapcsolat kompozíciója, melynek megvolt a maga háttere, föltételezhető előzménnyel és várható folytatással. De a folytatás elmaradt: Lili szülei a zsidótörvény elől nemsokára Londonba húzódtak, és lányukat magukkal vitték.

A műsor második része most is, mint három évvel azelőtt, magyar zene volt: három Bartók-darab, az *Este a székeleyeknél*, a *Román táncok* és a *Ballada* (az *Angoli Borbála* földolgozása), *Jaj már minékünk...* címmel kuruc dallamok – ezeket is Szabolcsi Bencétől kapta Eti – és egy másik férfitánc – „népi dallamok”, ez volt a zene megjelölése, és úgy emlékszem, a hajdútánc is köztük volt. Ezekről nincs is mit mondani, Eti azt a törekvését folytatta bennük, amivel a pályát elkezdte: a magyar táncból a szó klasszikus – és modern – értelmében vett művészetet csinálni. Csakhogy ezek már érett, kész táncok voltak. Annyi-

ra, hogy bizonyos vagyok benne: ha módjában állt volna folytatni, nem azt, legalábbis nem úgy folytatja, hanem valami mást, újabbat kezd – még mindig ugyanazzal a törekvéssel. Persze, abban is, hogy minden utólagos *ha* nemcsak világtörténelmileg értelmetlen, hanem az egyéni sors legkisebb fordulatára vonatkoztatva is.

A Zeneakadémia kistermében ezúttal egyetlen szék se maradt üresen. És ahogy akkor mondták, „jó közönség” töltötte meg. Nagyjából még mindig a Közeg, eltekintve néhány kis szigettől: Topor-Tarczaiék apró, családi klánjától, néhány költőtől és festőtől, a Tóth Árpád Társaság érdeklődőbb elemeitől, Kasákéktól és a *Munka*-kör töredékeitől. És ebben a *közegben* Etinek hirtelen igazi sikere lett, nem afféle sznobisztikusan civilizált, fölényesen kegyes tetszés – pedig már az is fölé egy sorompófélhúzással –, hanem áttörő, elemi erejű taps. Mondta is Szász Miklós, a táncestek rendezője a búcsúzáskor, hogy a következő műsort már a nagyteremben fogja rendezni.

A sajtóvisszhang is gazdagodott, nemcsak minőségileg, de mennyiségileg is: ezúttal a jobb-, sőt szélsőjobbaldali lapok is írtak Etiről, még hozzá lelkesen – hogy mi okból? nem tudom. Talán ők is azt fedezték föl benne, amit Ágnes: hogy „magyar lány” is lehet modern táncosnő. Kritikáikból mindenesetre az derült ki, hogy semmi esetre sem juthatott el hozzánk a Belügy minősítése, a „kommunista ügy: nicht anrühren”. Akárhogyan is, az addig legjobb kritika Etiről a *Függetlenség*-ben jelent meg – ha jól emlékszem, kormánylap volt (éppen ezzel a névvel!):

„Nagy Etel, a kiváló fiatal táncművésznő szombaton este a Zeneakadémián nagyon gazdag műsor keretében mutatta be a közönségnek újabb táncait. Műsorában egészen egyéni és amellett teljesen magyar táncművészet bontakozott ki előttünk. A külföldi tánc kultúra nálunk divatozó, felületes utánzása helyett Nagy Etel hű maradt származásához, a magyar tánc lelkét találta meg, és a magyar népi táncból kiindulva az új magyar táncművészetnek egészen sajátos magyar változatát teremtette meg. Ez az úttörő szerepe különösen a műsor legnagyobb számában, a kuruc témájú táncban nyilvánult meg, amely a magyar tánc egész ősi erejét élénk idézte. Ennek a táncnak megrendítő dinamikája csak a legnagyobb külföldi táncosok hatásával hasonlítható össze. A régi európai táncokból merített produkciói is nagyszerű kifejező-készségről, mimikai tehetségről és tökéletes lábtechnikáról tanúskodnak.”

Feszélyező
dicséret

Persze, a jobboldali lapok dicséretében, a származására utaló, akkor éppen kellemetlenül korszerűen hangzó kitételétől eltekintve is, volt valami feszélyező. Éppen ezért a legkellemesebb meglepetést az utolsó kritika szerezte. Szombaton volt a táncest – és már a vasárnapi lapokban jöttek a kritikák. De hétfőn jelent meg a *Reggel*, abban is egy kis cikk, Boldizsár Iváné – akit akkor még nem ismertem személyesen. Így kezdődött: „Zúgó siker volt az este a Zeneakadémián: egy fiatal táncművésznő a magyar néplélek mélységeit és méltóságát tudta megérezéltetni anélkül, hogy gyöngyösbokrétásdit játszott volna. Bartók zenéjére és parasztdalok ütemére táncolt a

Szépsége tel-
jében

rendkívüli tehetségű Nagy Etel, tele fantáziával és fe-
gyelemmel, könnyed játékossággal és fekete komor-
sággal. Egészen *egyéni* táncművészet ez, de értékét
mutatja, hogy a népballadák és a kuruc dalok szent
kollektívumát érezzük ki belőle.”

Boldizsárnak igaza volt: megjött a siker. És Etit a
siker boldoggá tette. Igen, azon a tavaszon boldog
volt. Ezt nemcsak utólag tudom: akkor is láttam.
Aggódva néztem a boldogságát – nem hittem benne.
Tele voltam rossz előérzettel – és rossz tudással:
kénytelen voltam odafigyelni a világra, nem úgy,
mint Eti, akit lekötött a készülődés a táncestre, aztán
egy ideig a siker. Tudta, hogy táncosnő lett – hitte,
hogy még jobb táncosnő lesz belőle. Túl lehetett élni
azt a képtelen végzést, sőt, Eti már kezdte hinni,
hogy lehet még tanítani, akkor is, ha a rendőr-főkapi-
tány nem tartja személyét mozdulatművészet nyilvá-
nos tanítására alkalmasnak. Túl lehetett élni azt a ta-
valyi érthetetlen közjátékot, amit Eti amúgy sem vett
egészen komolyan, mint ahogy senki sem vette ko-
molyan, csak én, mert én és csak én láttam szemtől
szembe. De most én is úgy láttam, hogy a Rémnek
semmi látható, sem láthatatlan nyoma se maradt: Eti
teljes testi és lelki biztonsággal táncolt. Ekkor volt
szépsége teljében. Hitte, hogy lehet élni.

45. Hannibál a kapuk előtt

Kénytelen voltam odafigyelni a világra – mondtam az imént. Miért is? Azért, mert a világ, sőt, a világpolitika fenyegetően vette körül az újpesti gyártelep közömbös épületeit, ránehezedett az irodaszobák, még az előkelő eladási osztály kedélyére is, betolakodott a könyvelés szűk látókörébe, és fölkorbácsolta a hunyászkodásra hajlamos kedélyeket. De az igazság az, hogy azért voltam kénytelen odafigyelni, mert nem tudtam nem odafigyelni. Hiszen én odafigyeltem akkor is, amikor a kollégák még nem figyeltek, és olyasmire is, amiről ők azt hitték, hogy nem rájuk tartozik.

Nem véletlen
balesetek

Az év februárjában Francóék elfoglalták Teruelt. A polgárháború kitörése óta tudtuk, hogy Európa sorsa ott fog eldőlni, Spanyolországban – és akkor már nem lehetett kétséges, merrefelé dőlt el. Európa úgy hagyta magára Spanyolországot, mintha nem vette volna észre, hogy a saját sorsáról van szó. Oroszország pedig – mert akkor még jobbára így emlegettük – mintha hátat fordított volna Európának – belső bajaival volt elfoglalva. Most már senki sem gondolhatta, hogy véletlen balesetekről van szó: a letartóztatások, pörök és kivégzések a messzeségből követhetetlen rendszerré sűrűsödtek – ez viszont az egész európai baloldalt összezavarta, megbénította. De arra senki sem számított, hogy Európa tehetetlenségéből – vagy cinkosságából – Hitler ilyen hamar levonja majd a következtetéseket. Március 9-én a szorongatott Ausztriában 13-ára írták ki a népszava-

Csinálhat,
amit akar

zást, amelynek el kellett volna döntenie, hogy beolvadnak-e a német birodalomba. Hitler azonban semmit sem bízott a véletlenre, sőt, még a jól megdolgozott osztrák nép véleménynyilvánítását sem akarta megkockáztatni: egy nappal előtte bevonult Bécsbe. Ha jól emlékszem, egy szombati napon vagy éjszakán hatoltak be csapatai akadálytalanul Ausztriába – már csak azért is, mert az ilyen meglepetéseit a hosszú angol vikendekre időzítette. Fölösleges óvatosság volt, de úgy látszik, nem tudta elképzelni (egyébként mi sem), hogy csinálhat, amit akar: Anglia jámborul ölbe rakja kezét.

A bécsi bevonulást követő hétfőn a szokottnál is nagyobb késéssel érkeztem ki Újpestre, a Standard-be. Ez ugyan minden héten előfordult velem, inkább kétszer, mint egyszer, habár Jóska, a kedves, gunyorosan jó modorú kifutófiú a lehordatását is kockáztatva várt rám, az utolsó pillanaton jóval túl is igyekezett még tartogatni az aláírási ívet, olykor elémszaladt a lépcsőn, aztán futtában elkapott aláírásommal, a papírt lobogtatva röpült fölfelé az igazgatói szobába. Ha netán egy héten háromszor került be hozzá aláírásom nélkül az ív, Balassa igazgató úrnak az volt a szokása, hogy a következő hétfőn behívott, és nem, nem kiabált rám, ahogy hajdan, hanem halkán és cinkosan figyelmeztetett, hogy hát *mégis* – mert amióta Eti ügyében hiába járatta közbe vitéz Kocsis urunkat, szokatlanul kíméletesen bánt velem. Gondoltam is már a villamoson, hogy bár az elmúlt héten csupán kétszer késtem le az aláírási ívet, hétfő

be érek, ott vár az üzenet: azonnal menjek be az igazgató úrhoz. De Balassa úr ezúttal, úgy látszott, nem tartotta fontosnak szóvá tenni a késéseket. Különben is, ha hívat, akkor sem igen akadt volna, aki átadja: egyetlen izgatott kupacba verődött valamennyi szobatársam, de még többen is a könyvelésből, sőt ott állt, éppen a kupac közepén, az eladási osztálynak is egy sok nyelven kitűnően tudó levelezője, a csöndes, zárkózott, hóbortos hírű, egyébként legitimista nézetiről ismert Szemerényi doktor, akit mindaddig csak erős szemüvegben láttam, de most, isten tudja, miért, vastag keretes, vastag üvegű pápaszemét a kezében lóbálta, és lihegve, csupasz, kipirult képpel, vaksin kimeredő szemmel bámult a szorosán előtte álló – a többiek voltaképpen kettejüket vették körül –, fél szemű, zavartan húzódó – de nem volt hová húzódnia –, nála valamivel alacsonyabb Steller egyébként is halvány, de most elfehéredett arcába. Nem tudom, mit mondhatott Stellernek, de annak válaszából világosan kiderült, hogy az Anschlussról beszéltek. Steller habozott a válasszal, végül elszánta magát – nem könnyen, mert nyilvánvaló volt, hogy a körben szorongók ellenségesen fogadják majd –, és halkan, fogait összeszorítva kimondta:

– Azt vette el, ami járt neki.

Dr. Szemerényi se rögtön riposztzott. Az volt a szokása, hogy ha elfogta az izgalom, dadogva ejtette ki az első szótagot. Most is hápogott egy-kettőt, mielőtt megbirkózott a szóval:

– Ná-ná-náci!

Ez a szó is Szemerényi doktor nyelvtudására, kül-

Dadogva

Zsidóbérenc
vagy német
ügynök

földi tájékozottságára vallott. A „nemzetiszocialista” megjelölésnek ezt a rövidített változatát eleinte csak a német és osztrák baloldalon használták, tőlük vette át a londoni rádió meg az angol és francia sajtó – mi ezt egyszerűen úgy mondtuk: hitlerista. Steller, úgy lehet, nem is a szót érezte sértésnek, inkább a dühös szándékot, amely kilökte Szemerényi torkából, mert csak egykedvűen odavetette:

– Moderálja magát!

De Szemerényi jusst sem. Toporzékolva, magából kikelve kiabált most már:

– Nem moderálok magam! Náci, náci, náci!

Végre sikerült Stellert is kihozni a sodrából. Egy-szerre az is kipirult, felsőtestét hátrafeszítette, és szinte akarata ellenére bökte ki, bár láthatóan kereste közben a szavakat:

– Kozmopolita! Zsidóbérenc!

Erre aztán hirtelen magukra maradtak a szoba közepén: egy pillanat alatt mindenki az íróasztalánál ült, és a munkájába mélyedt. Ketten ott álltak, szerencsétlenül egymásra meredve – most mitévők legyenek? De Szemerényi doktoré lett az utolsó szó. A „zsudóbérenc”-re úgy emelte föl jobbját, mintha pofon akarná ütni vele ellenfelét, de meglátta kinyújtott kezében a szemüvegét, miért is a mozdulata azzal végződött, hogy a szemüveget visszahelyezte orrára. És mintha látásával a nyugalma is visszatért volna, higgadtan, de eltökélten kívágta:

– Inkább vagyok zsidóbérenc, mint német ügynök.

254 Kihívóan körülnézett, de sehonnan sem kapott

egy biztató pillantást: mindenki az asztalára terített folyószámlákra hajolt. Dr. Szemerényi erős léptekkel kiment, és bevágta az ajtót. Addigra Steller is magához tért, szokásos lomhaságával egy tétova mozdulatot tett, mintha Szemerényi után akarna menni, de aztán szégyenkezve leült, és dörögve odaszólt nekem:

– Vas úr, meg kellene csinálni a Belgráder folyószámla-kivonatát.

Természetesen egy szót sem szoltunk többé az esetről. De hiába, kibújt a szög a zsákból: titkolnia tovább nem lehetett – és egyre kevésbé is kellett. Mi pedig a háta mögött próbáltuk találgatni, miért lett hitlerista. Első hallásra én is elfogadtam a kordivatos gondolatot: fölbuzgott a német vére. De aztán eszembe jutott: elvégre a mi kedves kifutófiunk vezetékneve Müllner – tehát az ő ereiben is csörgedezhet némi német vér. És Jóska mégsem lett hitlerista, hanem szocdem, és szakszervezetbe jár – hogy melyikbe, már nem is emlékszem. De hiszen tizenkilencben Steller is kommunista volt, ki is dobták utána az állásából – előkelő, bankhivatalnoki pályafutásának ez vetett korai végét. Vagy talán arra vessünk, hogy szakított vagabund szerelmi életével, vagyis megszegte azt az önnön erkölcsi törvényét, hogy nem hál kétszer ugyanegy nővel? Ő maga mondta el, hogy „letelepedett”: váratlanul összetalálkozott a régi szerelmével – és most már soha mással, csak ővele. Többet aztán nem is beszélt a dologról. Pedig azelőtt, ha olykor kissé becsípett, és bizalmasabb hangulat vett rajta erőt, mindig erről mesélt: ifjúkori szerelméről,

Kibújt a szög
a zsákból

amely időnek előtte véget ért. Cipszer lány volt az is, szép, szőke szűz, de Steller szegény fiú volt, és a lány se gazdag: hamar férjhez ment egy szépreményű köztisztviselőhöz. Steller ezért jött el Szepesbéláról, sőt, nem tudom, ez a megakadályozott szerelem nem járult-e hozzá, hogy olyan könnyen elkapta őt a kommunista lelkesedés. A lány, azaz most már fiatalasszony, otthon maradt, de a férje nem csinált karriert a cseh uralom alatt, gyereke nem született, aztán megözvegyült, nem sokat örökölt, és elég szegényen húzódott le (isten tudja, miért) Budapestre – itt aztán a két sikertelen élet egymásra talált. Voltaképpen romantikus történet, bár Steller elnehezedett a hatására, szelleme korlátoltabb lett, humora tompább.

Igaz, ettől még nem kellett volna nácinak lennie. De hát az ilyen szerelmi letelepedés, élemedett korban, ha valaki nem szokott hozzá, nagy megrendülés lehet egy férfi életében – mindenfélét előidézhet. Ez a megrendülés aligha következhetett volna be egy másik megrendülés nélkül: Steller nem sokkal a váratlan viszontlátás előtt vesztette el édesanyját – márpedig ő nagyon is anyja fia volt: kettesben éltek Óbudán, amióta az idősebbik fiú, Steller bátyja, orosz fogságban meghalt. Az „öregné” – mesélgette Steller elnéző mosollyal – azóta sem tudja megbocsátani a muszáknak. De most, mintha csak anyja ráhagyta volna ezt a logikátlan haragját, váratlanul elkezdte ő is megszállottan gyűlölni – nem is a kommunistákat, hanem az oroszokat. Lehet-e, hogy ez a hirtelen rátörő vagy hosszú lappangás után fejét fölütő muszka-

gyűlölete volt a ludas ebben a világnézeti változásában?

Steller a feketelistán

Akárhogy is, az Anschlusst követő gyászhétfőn kipattant a titok. Steller *náci* lett, ahogy akkor még szokatlan szóval Szemerényi doktor nevezte őt, és bár az idétlen szópárbaj után elszégyellte magát, de a pökhendi remények és a gyűlölködő szorongások összezsapásaitól átpolitizálódó légkörben egyre kevésbé tudta és egyre kevésbé akarta leplezni ezt a náciizmusát. Színeváltozása nekem épp akkora csalódás volt emberileg, mint szellemileg Szabó Lőrinc birodalmi németrajongása. Hogy Steller, akit mindig a legkülönb embernek tartottam az egész gyárban, ő volt egyetlen vigaszom és könnyebbségem az első években, a csattogó fogú fenevad fogságában, akinek színes képzeletében, csillagnéző nyugalmaiban, álmatag, lomha mozgásában – ahogy megállt a kartotékos polc előtt és mintegy révületben (amit kisfiú korában megvakított fél szemének merevsége is megerősített) kihúzta éppen azt az egy kontót, amelyiken a hetek óta hiába keresett hiba meglapult – költőibb képződményt láttam legtöbb tényleges költőtársam életénél – hogy Stellerből hitlerista lett! Ő maga, úgy látszik, nem tulajdonított olyan jelentőséget a fordultnak, mint én, mert mintha mi sem történt volna, hozzánk, beosztottjaihoz, ugyanolyan kedves volt, sőt, jószágos, mint addig. De én Stellert is „feketelistára” tettem, és mintha szakadék nyílt volna meg közöttünk, igyekeztem elhúzódni mellőle, közös ebédeléseinket is lehetőleg elmulasztottam.

Amihez egyébként nem volt szükség nagy ügyes- 257

ségre: már nem sokáig jártunk át az UTE-pálya kávéházába – a Standard még azon a tavaszon elköltözött régi telephelyéről. Az Egyesült Izzó régóta szerette volna a maga portájáról kitenni hajdani leányvállalatának a szűrét; és ahogy a fegyverkezés üteme fokozódott, és egyre több hírközlési berendezést szállítottunk a Hadügyminisztériumba, a Standardnak is szűk lett az albérlet. Nem emlékszem, sőt, azt hiszem, annak idején sem egészen értettem, hogy miből állt az a tranzakció, melynek során a Standard fölszámolta egyik érdekeltségét, az Ericsson villamossági gyárat, és beköltözött a helyére, a Lágymányosra. Az ilyen költözés mindig nagy esemény egy vállalat életében – kihat mindenegy tagja legszemélyesebb életére is. Az enyémre csüggesztően hatott. Megszoktam a régi, piszkos, füstös falakat, a télen sáros, nyáron poros gyárudvart, megszerettem Újpestet, otthon éreztem magam hosszú utcáinak palánkjai között. Az új gyár sokkal takarosabb hely volt, újonnan meszelve várt minket. Általában is én a Lágymányost világosnak láttam, Újpestet sötétnek; Újpestet a fővárosi őskapitalizmus gyárbirodalmának, Lágymányost a Horthy- és a Gömbös-korszak félfasiszta iparvédekének. A településtörténet, gondolom, aligha igazolná ezt a fekete-fehér szemléletet, viszont nem is észérvek, de még csak nem is valóságos tapasztalatok alapján tekintettem én Újpestet és Angyalföldet biztonságos lápvilágnak, ahol meg lehet bújni, a Horthy Miklós körtért meg a nyúlványait ellenséges közegnek, amelyben az oda-vissza villamosúton is elkísért valamilyen kényelmetlen, otthontalan veszélyérzet.

Egyébként az egész költözés – legalábbis ami a gyár tisztviselői karát, a vezetőséget, a mérnököket, az ügynököket, a hivatalnokokat illeti – az idegesség, sőt ideiglenesség légkörében folyt le. Nagyobb részüket az aggodalom csigázta föl, és az a kilátás, hogy nem sokáig lesz maradásuk az új helyen; kisebb részüket a karrier vagy legalábbis az előmenetel soron kívüli lehetősége. A védekezés meg a mindenkire gyanakvás egyfelől, a térhódítás igénye és a kajánság másfelől két alattomos táborra osztotta az irodákat.

De így volt ezzel egész Magyarország, legalábbis az a része, mellyel énnekem napról napra érintkez-nem adatott – leszámítva persze a fertőzetlenek el-enyésző kisebbségét, az immunitás apró szigeteit, amelyekkel most sem vesztettem el a kapcsolatot. Ki gondolta volna például, hogy ennyire gyászoljuk majd Ausztriát? Hogy ilyen fontos lesz nekünk? Talán a beteg Babits foglalta össze legtömörebben az országon végigkavargó izgalomnak, ha nem is az indulati, de a tartalmi töltetét – ezt írta májusban: „Öt hétig lebegtem különös öntudatlanságban. Alighogy kissé fölocsúdtam, az első hír, mely a világból hozzám ért, ijesztő volt és szinte apokaliptikus. Ausztria bukásának híre volt ez. Még a csöndes szanatórium falait is megrázták hullámai, heteken át másról se hal-lottam, mint „pánikhangulatról”, vagy ami még job-ban lehangolt, kritikátlan, naiv reményekről. A tét házártnak látszott, minden fogalmon túl: csak végle-tekről volt szó. Magyarország elpusztul. Magyaror-szág visszanyeri integritását. »Egy kardcsapás nélkül

Gyászoljuk
Ausztriát

Mindennek az
alja

mienk újra minden.« »*Hannibal ante portas*: végünk van«.”

És ki gondolta volna, hogy Magyarország ilyen fontos lesz azoknak is, akik addig elég kevésbe vették ezt a tényt vagy akár fogalmat, hogy *Magyarország*? Eti bátyja, Rudi, akinek szemében a nemzeti érzés minden válfaja csak osztályérdekek leplezője volt, most a magyar alkotmányról beszélt... És a nemes indítékú korlátoltság még a rokonszenvesebb fajta visszahatás volt. Mert az ember innen is, onnan is többnyire nemtelen indulatokkal találkozott. A sötét éveknek még csak a küszöbén álltunk, de én a mélypontot akkor érzékeltem, abban a másfél esztendőben, ami a robbanásig hátra volt. Az új vallás katonái megálltak a határunkon, de idebent máris mindennek az alja tört a felszínre – egyelőre még csak a lelkekben meg az elmékben. Később, ahogy a csapások sűrűsödtek, az ismeretlen tömegben is egyre több rokonra, szövetségesre bukkantam – a szemünk villanásából ismertünk egymásra –, de ekkor még csak az elszigeteltségemet éreztem, azt, hogy nem tudok semminek a pártján lenni. A leendő üldözöttekkel is legföljebb abban éreztem közösséget, hogy az ő fonák-ságaik valamivel közelebbről érintettek. Például, hogy egyszerre a francia forradalom jelszavait emlegette egy olyan kis- és nagyburzsoázia, melynek még módjában sem volt elárulni a francia forradalom eszméit, mert jószerével tudomást sem vett róluk, amelynek az *egyenlőség* a felekezeti egyenlőséget jelentette, a *szabadság* alig egyebet a szabad kereskedelemnél, a *testvériség*-ről pedig jó, ha a családban tudott.

Hivatkozási alap lett a *humanizmus* olyanok közt is, akiknek nyugodt gondolatait sohasem zavarta meg, hogy az ország lakóinak egyharmada minden tiltó törvény nélkül is kívül rekedt a civilizált emberi életmód határain; akik még most is megsértődtek, ha valaki, habár csak jogfosztottság szempontjából, együtt emlegette őket a cigányokkal vagy az amerikai nége-
rekkel.

Félszeg fogal-
mazás

Ebben a légkörben, ilyen körülmények között született meg Eti „zúgó sikere” a Zeneakadémián. Előtte való napon nyújtotta be a kormány a Parlamentben a törvényjavaslatot „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról”, magyarul: az első zsidótörvényt. Május 5-én megjelent a *Pesti Napló*-ban egy kiáltvány, ezzel a címmel: *Írók, művészek, tudósok deklarációja a magyar társadalomhoz és a törvényhatóság tagjaihoz*. Furcsán kezdődött – ezekkel a szavakkal: „A magyar irodalom, tudomány és művészet művelőinek egy csoportja. . .” Az ember fölkapta fejét: Mire való ez a mesterkélt meghatározás, ez az igéből képzett főnév, hogy ennek meg annak a *művelői*? Miért nem egyszerűen „írók, tudósok, művészek”? Ha aztán az ember egy pillantást vetett a kiáltvány alatti névsorra, egykettőre rájött a körülményes megjelölés indítékára: nem egy név akadt benne, amely sem íróé, sem művészé, sem tudósé nem volt – az viszont semmi kötelezettséggel sem jár, ha valakiről elismerjük, hogy „művel” valamit. Nem kevésbé volt félszeg a *csoport* kifejezés, amely ebben az összesítésben rendszerint az egyelvű, egyszándékú emberek kis közösségét jelenti. De a *Pesti Napló*-ban

az aláírások között a legkülönbözőbb gondolkodású tollforgatókra lehetett bukkanni – közös vonásuk csak az volt, hogy mindnyájan elleneztek a zsidótörvényt, föltehetően Magyarország rohamos fasizálódását is. Ez a nemleges szándék azonban kétségkívül sokkal többekben is megvolt „a magyar irodalom, tudomány és művészet művelői” közül, még ha csak olyanokat veszünk is számításba, akik – mint ezt a kiáltvány aláírói hangsúlyozták magukról – „keresztény családok leszármazottai” voltak. A *csoport* szót így hát alighanem azért választották a kiáltvány fogalmazói, mert alatta a névsor aránylag elég rövid volt.

„Valamennyien keresztény családok leszármazottai vagyunk” – ez volt a harmadik, egyben utolsó félszeg fordulat, és ezt is a körülmények kényszerítették a fogalmazásra: hangsúlyozni kellett, hogy nem *pro domo* beszélnek, nem önös érdekből – hogy joguk van szólni. Igaz, hogy ehhez a jogosultsághoz, hitelességhez a „keresztény családokra” való hivatkozás túlszerű volt: igazában őskeresztényt kellett volna mondani – hiszen kimondatlanul már félig-meddig a nürnbergi faji törvények alapján álltunk, legalábbis annyiban, hogy egészen hiteles magyarnak az tekintett, akinek a fölmenői, de még jobb, ha a felesége fölmenői között sem akadt zsidó. (Német vagy szlovák elődök persze nem homályosították el a hitelességet.) A képtelen „őskeresztény” szó használata viszont (ha ugyan valamennyi aláíró megfelelt volna a követelményeknek) szégyenletes behódolás lett volna a korszellemnek – így is, ez a kiáltvány is példázza,

amit a korszak bevezetőjében mondtam: hogy még az ellenszegülésnek, a tiltakozásnak is vállalnia kellett a fertőzet némi kockázatát.

Ezekről az apró és kényszerű sutaságoktól eltekintve azonban a kiáltvány nemes volt – és ügyes. Az is meglátszott rajta, hogy több csoport – és ezúttal a szó pontos értelmében vett *csoport* működött közre a megfogalmazásában. Szembeszökő bátorság volt, hogy merészeltek ragaszkodni, többszörös hangsúllyal, az „állampolgári jogegyenlőség” elvéhez, amely már akkor is idejétmúlt fogalomnak számított. Valószínűleg ebből az elavult szemléletből következett a kiáltványnak ez a naiv bekezdése: „Ez a javaslat még a zsidóságot sem alázza meg annyira, mint amennyire megsérti a keresztény középosztály fiait, amikor azt teszi fel róluk, hogy – az állampolgári jogegyenlőség megszentelt alapelvének semmibevételével – jogfosztásból, megszégyenítő gyámkodástól, kényszeralkalmazkodástól várják megélhetésük biztosítását. S felteszi róluk azt az erkölcsi eltévelyedést, hogy polgártársaik egy részének vallása miatt való megbélyegzése, polgári jogai teljességéből való kiforgatása árán akarnak érvényesülni és boldogulni.”

Szerencsére a kiáltvány nem feledkezett meg arról, hogy a magyar társadalomnak más gondjai is vannak, mint a zsidók helyzete: „Ez a javaslat a társadalmi egyensúly biztosítását ígéri, de egy szava sincs a legszegényebb, gazdaságilag legelesettebb és legárvább rétegek sorsának jobbra fordításáért.”

A kiáltvány okos szövegezői nem feledkeztek meg az országnak a trianoni béke által elszakított részeiről

A keresztény
középosztály
fiai

Aláírók egy-
velege

sem. „Minden erejére szüksége van a mai válságos történelmi időkben a magyarságnak – írták. – A megszállott területek urai statisztikai mutatóványokkal igyekeznek elválasztani a magyar néptörzstől azokat a zsidó vallású magyarokat, akik elenyésző kivételektől eltekintve, a kisebbségi sorsban is rendületlenül kitartanak a magyar sorsközösség mellett. Szabad-e nekünk akaratlanul is ezt a példát követni és kiközösíteni a magyarságból 400 000 polgárunkat?” De a törvény szerkesztői nyilván a zsidótörvényt találták a jobb módszernek az elragadott országrészek visszaszerzésére, és ehhez képest másodlagos szempontnak, hogy a visszanyerendő városokban hányan érzik magukat magyarnak.

Azt is többször és félreérthetetlenül jelezte a kiáltvány, hogy ez nem csupán a zsidók ügye, hanem általában a magyaroké. Például így: „Minket keresztény hitünk, hazafias meggyőződésünk, az ország európai hiteléhez és nemzeti függetlenségünkhöz való ragaszkodásunk készítet arra, hogy soha ne tágítsunk az állampolgári jogegyenlőség elvétől, melyet történelmünk legszebb korszakában, az európai magyarság legnagyobb elméi vívtak ki.” Aminthogy az egyházi és társadalmi intézményekhez, valamint „az egész ország józan és hazafias népéhez” intézett kéréssel végződött: „Tegyenek bizonyosságot önértetükről, bátorságukról, önzetlenségükről és lépjenek sorompóba a mindannyiunkat sértő javaslat ellen.” Ami azt illeti, kétes módszer: az emberek nemigen szeretik, ha ilyenképpen serkentik őket.

264 Az aláírók egyvelegén már akkor elcsodálkoztam

– ma azt is nehezen értem, hogy tudtak ennyit összehozni – vagy: hogy tudtak *csak* ennyit összehozni? Az ötvenhat név között volt két legitimista gróf, egy Széchenyi meg egy Apponyi. Volt néhány derék publicista, szerkesztő, becsvágyóan jóakarátú, egyleti ember – talán ők voltak azok, akik hangot adtak „a keresztény középosztály fiaival” kapcsolatos illúzióknak. Volt néhány név, amelyikről már akkor sem tudtam, hová tegyem. És volt, akit véletlenül ismertem, de annál inkább csodálkoztam, hogy miért tartották érdemesnek megszerezni az aláírását. Kozma Böde például – az a szép, kedves lány, aki Etit zenére tanította, és megajándékozta azzal a bizonyos halványzöld bársonypizsamával – közkedvelt csillaga volt a jobb művészi társaságoknak, a szélesebb, újságolvasó közönség azonban aligha tudott róla. De legalább aki ismerte őt, annak többet ért a Kozma Böde szava száz államférfiénál. Hanem szerepelt egy-két komolytalan újságíró, kétes tollforgató is, akinek már a pusztja jelenléte, kellő egyensúly nélkül, alkalmas volt arra, hogy bármely ügyet gyanússá tegyen.

Szerencsére itt megvolt az egyensúly, sőt a túlsúly: a lista fényes nevei. Elsősorban Bartók és Kodály. Meg Schöpfung Aladár és Móricz Zsigmond. Aztán Vikár Béla és Tóth Aladár. Sokakat meglepett, hogy az Új Szellemi Front harcosai meg a népiesek közül is akadtak, akik aláírták a kiáltványt: Zilahy, Féja, Darvas, Mátyás Ferenc, Szabó Zoltán. A csoportosulásokon kívüli, érdemlegesebb írók közül Fodor József, Remenyik Zsigmond, Bóka László – és természetesen Berda és Tersánszky. A festők közül Vaszary,

Flottatüntetés Csók, Bernáth, Márffy, Ferenczy Noémi, szobrász:
Vilt Tibor, építész: Molnár Farkas, színész: Somlay
Artúr.

Természetesen senki sem gondolhatta komolyan, hogy ez a *Pesti Napló*-ban megjelent kiáltvány befo-lyásolhatja a zsidótörvény sorsát, vagyis hogy a ma-gyar szellemi életnek ez a tiltakozása a *zsidók érdekében* történik. Jelképes „flottatüntetés” volt ez, megmu-tatni, hogy van egy *másik* Magyarország is, nemcsak vertikálisan, a társadalom legmélyén, meg a földalat-ti, kommunista mozgalomban, hanem horizontálisan is, a hivatalos, a jobboldali, a fasiszta fertőzetben for-tyogók mellett, és benne is, elszigetelten – mégis lát-hatóan. De akkor miért nem mutatták meg jobban, teljesebben? Miért nem rendezték meg a fertőzete-lek fölvonulását, legalább az ismertebbekét, a repre-zentatív erőket? Már annak idején, ahogy olvastam a névsort, kapásból jutottak eszembe a nevek: ez miért nem szerepel? az miért nincs itt? – lehetetlen, hogy alá ne írták volna. Pedig még bizonyos gyakorlati szempontokra is figyelemmel voltam. Benedek Mar-cellt és Kassákot, vagy a Moszkvából nemrég haza-tért Ferenczy Bénit, amint eszembe jutottak, el is ej-tettem: hivatalos helyen még mindig csupa kompro-mittáló név, mivel tizenkilencben kompromittálták magukat. De hát Nagy Lajos például? Neki is van ilyen láthatatlan priusza? Elvégre, ha az Új Szellemi Frontnak jó volt... Vagy – ezt csak utólag kérdezem – ezúttal is taktikázott, ügyetlenül, akárcsak az Új Szellemi Front fölvonulásában? Vagy talán, akik az aláírásokat összegyűjtötték, nem tartották eléggé is-

mert névnek? És még annyi más név jutott eszembe, aki mind a *másik* Magyarországhoz tartozik, és amellé lett nincs is olyan kényes, állami poszton, hogy félnie kelljen a kompromittálódástól!

Ellenglória

Pedig a kiáltvány éppen három héttel az után jelent meg, hogy a törvényjavaslat megkezdte útját a parlamentben – lett volna hát idő még néhány érdekes embert fölkeresni. Mi működhetett akkor ennek a keskeny átmérőjű, girbegurba körvonalnak a megrajzolásában? Hebehurgyaság és felületesség, bizonyára – gondolom, a kerület szélesítését inkább hírlapírókra bízták, mintsem költőkre, festőkre, zenészekre. És ha így állt a dolog, közrejátszhatott a rossz tájékoztás, amelyik – például – Nagy Lajos nevét esetleg nem találta olyan „jónak” és vonzóknak, mint, mondjuk, a Horváth Béláét. És netán még valami, bármilyen furcsán hangzik: a féltékenység, szűkkeblűség. Van ellenglória is, ellenzéki glória, mely néha, egy-egy pillanatra, kíváncsabbnak látszik a hivatalosnál – főleg Magyarországon, ahol a hivatalosat ritkán lehetett tisztességgel viselni. Fogadni mernék, hogy Bartók tanártársai, kivált az államilag fémmjelzettebbek, inkább a hajthatatlan homlokát irigyelték, mint a Corvin-láncát. És ahogy volt ellenglória, úgy volt, akkor is volt, ellenprotokoll – és ugye, minek a boldog kevesek közé nyakló nélkül beereszteni a várományosokat? Mert ha nem is gondolhatta senki komolyan, hogy a zsidók érdekében szerkesztik a kiáltványt, azon a tájon, ahol szerkesztették, azt se gondolta senki, hogy Hitler és a hitlerizmus állandó tényezője marad Európának – még azt sem, hogy több

éve van hátra, mint amennyit uralmon volt. És ha majd lepöccentik őt a szuronyok hegyéről (mert azt gondolták, ott áll), és más szelek fújnak a földrészen – milyen szép lesz, ha valakinek a neve ott állt e reménytelen kiáltvány alatt. Hóbortos számítás, ha figyelembe vesszük a történelem váratlan fordulatait és várható igazságtalanságait – de hát egyrészt ezeket akkor még nem lehetett előre látni; másrészt az ilyen tiltakozások *szervezőit* olykor furcsa észjárás rugói mozgatják. Mindenesetre – de persze, ez is utólagos latolgatás, utóbbi tapasztalatok alapján – lehettek közöttük, akik, ha már életükben egyszer ilyen jó társaságba kerültek, nem is olyan szívesen szélesítették volna ki az összejövetelt.

Akkor azonban a legfájóbb hiány, mindenki szemében, Babits és Illyés neve volt. Márpedig ők semmiképpen sem az imént latolgatott hanyagságból vagy netán eltávolodásból maradtak ki; az is lehetetlen, hogy – egyéb tulajdonságaiktól eltekintve – a *Nyugat* szerkesztőit (mert akkor már Illyés is az volt) felületes, szűkkeblű szervezőkre bízta volna: ők éppolyan eleve elrendelt, páros pillérei voltak – azaz lehettek volna – ennek a tiltakozásnak, mint Bartók és Kodály, vagy Móricz és Schöpflin. Miért nem lettek azok? miért nem írták alá? Annak idején bizonyára voltak – ha mások nem, akik személyesen vagy levélben fölkeresték a két költőt és szerkesztőt –, akik tudtak a megtagadás okairól, de én a kávéházakban csak a csodálkozás, a zokszó, a fölháborodás tanúja voltam – a miértről mit sem hallottam. Utólag is átallnám találgatni. Legfőlőbb következtetni merek,

Illyés egyidejű naplójegyzeteiből, amelyekbe a törvény és a tiltakozás hullámai egyaránt belehőmpölyögtek.

A Bank utcai
kifőzdében

Ehhez azonban hozzá kell tennem, hogy a zsidótörvény előírta a sajtó-, a szín- és a filmművészeti kamara fölállítását, és egyben a zsidók számarányát – ha jól emlékszem – 20 százalékban, akárcsak a gazdasági vállalatoknál. Én ezzel nem sokat törődtem – elvégre mit keresne egy magánhivatalnok, vagy pláne, egy költő, a sajtókamarában? De az írókat érthetően jobban érdekelte a sajtókamara, mint a magánalkalmazottak sorsa. Babits különben is távolabb élt az ún. élettől, mint valaha: februárban operálták a gégerákját. De Illyés nyakig benne volt ebben az életben, már csak azért is, mert a Nemzeti Bankban dolgozott, amelynek akkor még Imrédy volt az elnöke – nemrég szilárdította meg a pengő értékét, ügyes manőverezéssel, amely mindenkinek imponált. Akkoriban egyszer-kétszer találkoztam is vele – mármint Illyéssel –, a lakásunk tőszomszédságában, a Bank utca és a Szabadság tér sarkán, egy kifőzdében – ott szokott ebédelni, aminthogy általában is oda jártak a szemközti épületből a Nemzeti Bank tisztviselői. Takaros, tiszta hely volt, amelletts olcsó is, hanem a konyhája – krudélis. Ehhez tudni kell, hogy Pesten akkor jóformán mindenütt jól főztek, olcsó kiskocsmákban is. Itt azonban olyanszerű lélektelen kosztot adtak, mint az Egyesült Izzó étkezőjében – csak még szegényesebbet, sivárabbat, malterszerűbbet. Én étel dolgában sem voltam fényűzéshez szokva, hiszen az újpesti kávéházban ebédeltem, vacsorára pedig, amikor

anyámnak éppen nem volt cselédje – ami, ismétlem, gyakran előfordult –, estéről estére ettük a parízert vagy a pofézninak nevezett rántott parízert, felváltva. De a Bank utcai kifőzdében alig csúszott le a torkomon az étel. Egy ebédet nagy nehezen végigettem Illyés társaságában, udvariasságból, de a következőkben csak egy minyont fogyasztottam – az becsületes cukrászsütemény volt. Illyés nem győzte korholni kényességemet.

– Imrédynek jó ez a koszt – mondta egy ízben, mert a főnöke is ott ebédelt néha –, csak neked nem?

– Hát ha neki ízlik ez a koszt – feleltem, védekező támadással –, akkor nem is hiszem, hogy ő fogja kihúzni Magyarországot szekerét a kátyúból.

Azzal zárta le a vitát, hogy elkényeztetett burzsujfi vagyok, és majd válaszol nekem a történelem – ami-ben, mármint a mondat második felében, kétségkívül igaza lett.

Egyébként hivatali munkaköre abból állt, hogy ő készítette a napi sajtóösszefoglalót az igazgatóság részére – tudnia kellett hát, hogy állunk. Jeleztem az előző kötetben azt a különvéleményemet, hogy Illyés esze, ellentétben a közhiedelemmel, nem afféle iránytű-okosság, amely könnyen kiigazodik a világban. Ezúttal azonban sehogy sem ismerhette félre a helyzetet: mindnyájunknál jobban tudhatta, hogy ezt a zsidótörvényt már legföljebb még rosszabb irányban lehet megváltoztatni – ami meg is történt nemsokára. De hiába, hogy ennélfogva a kiáltvány közreadása nem a zsidók, hanem általában a *magyarok érdekében* történt, a tiltakozás *formája* mégis az volt, hogy értük

emelt szót, a zsidókért. Ezen belül azonban Illyés – mint az írók nagy része – elsősorban a sajtó munkásaira gondolt. Márpedig ezekről – akkori naplójegyzeteinek tanúsága szerint – olyan elmarasztaló véleménye volt, hogy beszennyeződésnek érezte volna, ha csak szószólói kapcsolatba is kerül velük. Én ezt, mondanom sem kell, nagyon is megértettem. De azért azt gondoltam, hogy ha egyszer Bartók és Kodály, az Illyés két „ikerláng”-ja (ahogy később nevezte őket), meg Móricz sem átalulta, akkor ő és – amit még nehezebb volt magamban kimondanom – Babits is nyugodtan aláírhatta volna. Elvégre Móricznak is voltak főnntartásai a zsidó újságírókkal szemben: *miután* a kiáltványt aláírta, meg is fogalmazta azokat egy visszafojtott mérgű, emberséges és okos cikkben, a *Pesti Napló*-ban – szemérmesen és bölcsen még azokat a sebeket is szóvá tette, amiket fiatal újságíró korában kapott tőlük. Ezt az eljárást én akkor – anélkül persze, hogy, akár csak magamban is, el merészeltem volna marasztalni Babitsot vagy Illyést – elvben helyesebbnek tartottam, mint az aláírás *helyett* cikket írni, mely végeredményben és lényegében egyetért a kiáltvány tartalmával.

Ezt a *helyett* szót Babits ki is mondta cikkében: „majd két hete rovogatom már ezt az írást, szinte soronként, ahelyett hogy egy aktuális politikai nyilatkozat egyszerű aláírásával könnyítettem volna lelkiismeretemen”. Amint elolvashattam, nem sokkal a kiáltvány és alatta a hiányos névsor megjelenése után, ugyancsak a *Pesti Napló*-ban a *Tömeg és nemzet*-et, rögtön beláttam: ha ez a cikk csak úgy jöhetett létre,

Aláírás helyett

hogy Babits *nem* írta alá a kiáltványt, akkor a *Tömeg és nemzet* megéri ezt a fájdalmas hiányt – mert hol lesz az a kiáltvány, és ki fog emlékezni, hogy ki írta alá, ki nem, amikor ez a Babits-cikk örök nemzeti dicsőségünk lesz? Annál jobban csodálkoztam, hogy a legkülönbözőbb színezetű baloldalon általában véve nemigen méltányolták, sőt, inkább rossz néven vették Babbitstól. Ma már könnyebben meg tudom érteni ezt a nehezményezést: ha most újra közzétennők, védelemre vagy legalábbis magyarázatra szorulna.

Azzal a szanatóriumi helyzetképpel kezdődik, amelyet imént idéztem, a *Hannibal ante portas* rémével. Aztán így folytatódik: „A fejem örvénylett: beszélni még nem tudtam; gondolataim kaotikus tervekben forrongtak. Írni szerettem volna; ódákat és esszéket terveztem, nemzetem sorsáról, helyzetünk nagy veszélyeiről s a magyar szellem elpusztíthatatlan erejéről, melyben erősen hiszek, mert magamban érzem azt. Nagy terveimet kicsi és szomorú kérdések zavarták meg, nem volt idő a messze jövőről töprengeni. A jelen beleszólt, elég csúnya szókkal. Körülöttem a zsidókérdést vitatták, s a sajtó megrendszabályozásának módszereit. A témák színvonala egyre süllyedt: alig éreztem, hogy közöm van hozzájuk. Nem a nemzetről volt többé szó, csak osztályokról, fajokról, pártokról.” Hát nem hangzik ebből a megvetés, az undor, hogy egyáltalában előhozakodtak ezzel a kérdéssel?

De már a bökkenő is kibukkan belőle. A zsidók, úgy lehet, már azt sem értették, hogy valaki a témák alacsony színvonaláról beszél, ha egyszer őroluk van

szó, a kiválasztott népről – akkor annál nincs is magasabb rendű téma, fontosabb kérdés. A következő mondatával viszont már komolyabb rétegeket borsolt. Azzal, hogy a *fajok*-kal egy füst alatt emlegette az *osztályok*-at. És erre a cikk folyamán még vissza is tért, egyre nyomatékosabban. „Itt fajok és osztályok küzdelme folyik, amelybe én nem állhatok bele, mert nem állok sem faji, sem osztályalapon.” Babits sohasem volt hajlandó tudomásul venni, hogy osztályok léteznek, vagyis hogy a létezésüknek történelmi jelentősége van – erről senki sem nyilatkozott személyesebb hitellel, mint Illyés. De hát a fajok fontosságát sem ismerte el: „Én még egy régi, szellemibb korból jöttem, mely előtt a legszentebb kapocs a nemzet kapcsa volt, szellemi kötelék.” És aztán megint csak oda lyukadt ki: „A mi századunk most megbontja ezeket a szellemi kapcsokat; kedvesebb neki a testi kötelék, amit a faj jelent, vagy az érdekközösség, amit az osztály képvisel.”

De hát hol találkozhatott Babits ezzel az osztály képviseltele „érdekközösséggel”? hol láthatta „osztályok küzdelmét”? hol hallhatott akkoriban osztályokról, kivált a munkásosztályról? – mert hiszen az osztályszempontoknak ez a megvetése elsősorban a szocialistákat sértette. Némely folyóiratban, igaz, sokat emlegették a polgárságtól (többször ideiglenesen) elszakadt értelmiségiek – de Babits ezeket aligha olvashatta. Maga a városi proletariátus – amint saját fülemmel tapasztalhattam a gyárban, a villamoson, az újpesti és angyalfüldi utcákon – osztálytudat nélküli tömeg volt, leszámítva egy vékony rétegét, a szerve-

„Érdekközösség”

zett munkásságot – amelynek az idő tájt gyakorlatilag éppen a Babitséhoz nagyon hasonló álláspontja volt. Az irodalomban pedig (már ami annak tekintetű) Kassák képviselte először az osztályeredet jogán is a munkás osztálytudatot – Schöppflin Aladár, amint fia visszaemlékezésében olvasom, ezzel hozta haza az *Egy ember életé*-t: „Ez az első írói értesítés a magyar munkásosztályról.” De Kassák a munkás osztálytudat közvetlen képviselőjétől éppen ebben a korszakában érkezett el a biblikus bukolika általános emberi érzéseire. Az is lehet, hogy Babitsot leginkább József Attila osztályharcos versei horzsolták – legkivált, persze, az ellene írott, igazságtalan és ragyogó szatíra. De József Attila ekkor már halott volt – és már közreadták a hagyatékából azt a négy évvel azelőtt írt, szomorú, nagy versét, amelyik így kezdődik: „Magad emésztő, szikár alak! Én megbántottalak.”

Elsősorban a szocialistákat sértette – ilyen tartózkodó, harmadik személyben mondtam ezt, holott még mindig és mindazonáltal szocialistának, sőt, kommunistának tudtam magamat. Mégsem rezzenem föl az *osztály* szó becsmérő használatára. Korai beidegzettség folytán ugyanis valahányszor csak úgy általában osztályérdekről, osztályszempontról, osztályöntudatról hallottam, önkéntelenül a polgári, majd később valamennyire a dzscentri osztályszemléletre gondoltam – hiszen ez gyerekkorom óta annyival határozottabban, behatóbban, nyíltabban, természetesebben nyilvánult meg körülöttem a munkásöntudatnál. Annyira természetesen, magától értetődő-

en, hogy Babits, úgy látszik, nem is észlelte: ennyiben csakugyan *polgári* írónak tekinthető – ha ugyan van értelme, egy nagy költőt a mellékes tulajdonságai alapján kategóriába sorolni. (Arról nem is beszélve, hogy van-e a magyar irodalomban hitelesebb osztály-ábrázolás, mint a *Halálfiái*?)

*Spiritus flat ubi
vult*

Amint már mondtam, én nem találtam kivetnivalót a *Tömeg és nemzet*-ben. Azazhogy mégis, most, újraelolvassva szövegét, emlékszem, hogy fölkaptam a fejem egyik mondatánál, amikor arról volt szó, hogy a Szellem „néhányszor elhallgatott már századaink alatt. Elhallgat – folytatta Babits –, mint kilencszáz-tizenkilenc tavaszán”. Hát igen, gondoltam, ez még mindig a *Magyar költő kilencszáz-tizenkilencben* traumája. Hát persze. Ha a testet fojtogatják – tizenkilenc tavaszán indultak meg, az intervenciós háborúk elszabadított kopóiként, a cseh és román csapatok Budapest felé –, a szellem is fulladozik. Amellett nem is hallgatott el egészen. Csak éppen különös helyeken szólalt meg. Hiszen Babits európai irodalomtörténetének egyik refrénje: *Spiritus flat ubi vult*. Hozzáam például szólt a Szellem, a Forradalom szelleme, a Város május elseji, kubista karmazsinjából is, amelyet fél század csalódásai és ellobbant reményei sem tudtak hamu alá temetni.

A tizenkilences utalásán velem együtt csak a kommunisták ütődtek meg. A zsidók egyre megalapozottabb érzékenységét azonban valószínűleg sértette minden szó, ami rájuk vonatkozott a cikkben. Például ezek a mondatok: „...nem tud ijeszteni a dilemma, hogy zsidók leszünk vagy németek. Én még

Egy igazi
kálomista
cívís

mindig azt akarom hinni, hogy a zsidók és németek lesznek közöttünk előbb-utóbb igaz magyarokká.” Miért? hát most még nem vagyunk magyarok? – szisszenhettek föl. Az én érzékenységetem nem hozsolták ezek a mondatok – mert ismertem Babitsot. A „zsidók leszünk vagy németek” a búsmagyar módra fajvédők demagóg dilemmája volt – nem Babitsé. Ő nem állt faji alapon – erről szólt a cikke. Amikor azt mondta: „zsidók”, esze ágában sem volt a barátaira gondolni, vagy általában a *Nyugat* munkatársaira. Egyszer, amikor az elhatalmasodó faji tévelygésekről beszélgettünk, elmesélte, hogy volt régen a *Nyugat*-nak egy estje – Debrecenben. Akkor járt először a „kálvinista Rómában”, és gyerekes kíváncsisággal nézett elébe a pillanatnak, amikor majd igazi, debreceni *cívís*-ekkel áll szemben. Annyira, hogy nem győzte kívánni, és kikandikált a függöny mögül a gyülekező közönségre. De mekkora volt a csalódása, mikor *cívisek* helyett csupa *civil*-t látott, olyanokat, akikkel Budapesten vagy kedvelt Dunántúlján is találkozhatott volna. Mígnem végül megpillantott egy köpcös urat, aki pontosan úgy festett, mint amilyenek ő olvasmányai alapján a kálomista *cíviseket* elképzelte. Szünetben aztán ez az úr fölkereste őket a művészszozában: Kardos Albert volt, a régi magyar irodalom tudósa. Az már csak posztumusz csattanója Babits történetének, hogy Kardos Albertet megölték egy német koncentrációs táborban.

Lehet, persze, hogy Marconnay szemében ez az eset is az ő tételét erősítené meg, amely szerint a zsidó a hazugság népe, a mimikri mestere. Babits szavaiból

nem ez derült ki. Úgyhogy amikor Babits cikkét olvastam, egy pillanatig sem jutott eszembe, hogy né tán Kardos Albertet nem tartja „igaz magyar”-nak. De az is nyilvánvaló volt, hogy a gyakorló zsidók közül nem soknak adományozná ezt a címet. Hát a nem zsidók közül? Közülük sem. Ezt nem is titkolta, ebben a cikkében sem: „A tömeg nem ugyanaz, mint a nemzet. A nemzet néha csak egy-két emberben él, míg az utcán ezrek is ordítanak. Volt idő, hogy a magyar nemzet is csak egy-két emberben élt. Mászor elrejtőzött, tanulószobákban és parasztgunyhókban.”

És ezzel elérkeztünk Babits gondolkodásának legnagyobb teheteteléhez: az arisztokratizmuséhoz – már aki annak tekinti. Én nem tartozom ezek közé, mivel tudom, hogy nála ez a szigorú arisztokratizmus ugyancsak szigorú demokratizmussal párosul. Ez kitetszik az iménti idézet utolsó mondatából is. És hiába hangsúlyozta olyan erőlyesen, hogy nem áll osztályalapon, azért csak észrevette, még ugyanebben a cikkében, hogy léteznek osztályok is: „Mi magyarok nagyszerű nemzeti kultúrát örököltünk, melynek gyökerei ma is erősek és termők. De nevezhetjük-e ezt a kultúrát közkincsnek, akár csak vezető középosztályunk köreiben is? Szekfű Gyula kemény szavait szeretném visszhangozni, hogy kifejezzem nagy aggodalmamat ezen a magyar úri műveletlenségen. Csak ez teszi érthetővé, hogy régi és új bölcseink tanításai erőtlenekek maradnak a kor félműveltjeinek hitvány jelszavai mellett.” Sőt, a középosztályon is túl látott, a halála utáni évtizedekre is: „Útban van-e ez a

Arisztokratizmus

Mumus kultúra a sorsukat most kovácsoló magyar tömegek felé? S mit tettünk, hogy útját könnyítsük? Félős, hogy inkább még nehezítjük.”

Persze, ha valaki úgy vette kezébe a *Pesti Napló*-t, hogy közben arra gondolt, elbocsátják-e ősszel az állásából, vagy egyáltalában megjelenhetnek-e még írásai, érthető türelmetlenséggel futhatott át ezeken a mondatokon: ugyan, mi köze mindennek a kiáltvány témájához, a zsidótörvényhez? Pedig közvetlen köze volt hozzá: ugyanarról szólt. Mert a „félős, hogy inkább még nehezítjük” így folytatódott: „A sajtótörvényeknek megvan a maguk veszélyes dilemmája, akár a demokráciának. Aki a rosszat akarja irtani, könnyen a jót fojthatja meg. Az igaz irodalom elsenyved a korlátok közt. A tömegműveltség sablontermékei ellenben vígan virulnak s gyönyörűen alkalmazkodnak.”

Amellett érdeklődése túlterjedt a sajtószabadság kérdésén, a zsidótörvény valamennyi várható velejárójára és következményére – sokkal inkább, mint általában az íróké. Aligha azért, mert kényesebb volt a társadalmi lelkiismerete. Inkább a fejlettebb jogérzések folytán, amely tisztában volt vele, hogy nincs külön művészi és külön állampolgári szabadság. Ennek a jogérzéknek legmagasabb rendű foglalatja Babits gondolatrendszerében a szabadelvűség volt, amelyet minálunk még nemrég politikai mumusként emlegettek. A zsidótörvény korában, ha lehet, még rosszabb csengése volt – Babits a tetejébe a mumusneven használta, a maga sajátos helyesírása szerint, mint *liberálizmus*-t. Annak idején ezt aligha vette valaki rossz

néven tőle: olyan kihívás volt a fasizálódó Magyarországon vállalni magát a fogalmat – manapság nyilván ez a liberalizmusa is teherkéntélül számít.

Politikai divatok

Bevallom, kezdetben én is elfogultan olvastam a szót, a kiskoromban hallottakból torz képzeitem tapadtak hozzá: alig jelentett többet a felekezeti egyenlőség meg a szabad kereskedelem kisszerű összefonódásánál. Később ugyan kellemes alapelvnek hangzott a *leben und leben lassen*, de hamarosan beláttam, hogy a mi korunkban ezt bizony csak úgy lehet magyarra lefordítani: aki bírja, marja. Babits azonban ezt a fogalmat a legszebb jelentésében értette, úgy, ahogy az irányzat virágkorában is csak legnemesebb alakjai gondolták, egy Eötvös, egy Deák – egyenesen Krisztus tanításából eredeztette, ilyen gyönyörű, szokatlan logikával, amelyet nem lehet kivonatonlani, összefoglalni, mert a summázásban elvesztené gyönyörűségét is, tömör logikáját is. Egyébként is kár volna kivonatonlani – elég, hogy majd negyven évig rejtettük véka alá: „A politikai divatok jönnek és eltűnnek. Eltűnik maga a korszellem is, mely sugallja őket. Minálunk Magyarországon azonban a korszellem mögött, s attól túlkiáltva, de meg nem fojtva, él egy másik szellem is, mely nem függ a korszellemtől! Ez a magyarság régi, nemes és keresztény szelleme, mely már Szent István korában hátat fordított a barbárságnak, szakított a pogány törzsélettől, s asszimilálni kezdte az idegent. Ez a szellem adta meg az európai Magyarország erkölcsi erejét s életlehetőségét a művelt népek közt. Keleti jellemünk s nyugati kultúránk találkozott ebben a szellemen, becsületes lovagiaság s

belátó okosság. A szabadság pogány szeretete egyesült a béke és igazság krisztusi hitével! Hogy megszüljék többek közt a magyar jogérzetet, mely nemzetünk egyik büszkesége. Ennek a szellemnek kivirágzása volt a XIX. század magyar liberálizmusa. A legtisztább keresztényi érzés sugallta: az emberszeretet és az emberi lélek szabadságának tisztelete. Vajon ez is csak koráramlat lett volna, amellyel egyszerűen szembe lehet állítani, mint egyenrangú koráramlatot, napjaink alacsony fajgyűlöletét? Nem, ez a legnagyobb magyar szellemek keresztény világnézetének morális kiteljesedése volt! Krisztus elveinek logikus alkalmazása. Aki előtt nincs pogány, nincs zsidó, aki az embereket nem fajta szerint, hanem egyénenként kívánta ítélni, aki testvérnek szánt mindnyájunkat, és szabadnak az emberi lelket e világ hatalmaival szemben! Az ő szellemében is pusztán korszellemet akartok látni, mely elavult vagy elavulható? Csakugyan úgy volna, hogy ami egyik korban a legszentebb igazság, az a másikban, mint ócska limlom, arra való, hogy szemétbe söpörjék? Szó sincs róla; ami egyszer igaz volt, mindig igaz marad. S ha mindenki ellene cselekszik, akkor is igaz marad. Kétszer kettő négy marad akkor is, ha minden táblára ötöt írnak.”

Hát igen, ez bizony, babitsi ejtéssel, ideálista világnézet. Ő, aki József Attila halála után legnagyobb politikai költője is volt a magyar nemzetnek, ebben az újságcikkében szükségesnek tartotta többször is hangsúlyozni, hogy a politika nem érdekli: „A politika mindig nagyon távol állt tőlem, és távol áll most

is... De, ahogy jeleztem, politikai kritikát én nem mondhatok, a politikához nincs illetékességem... Politikához nincsen közöm: amihez közöm van, az az erkölcs..." Ezeket mondta – képzelhető, ki mindenkit bosszantott vele. De föltételezhető-e róla olyan megátalkodott naivitás, amelyik ne gyanította volna, hogy nagy költők gondolkodásában, kivált Magyarországon, aligha lehet elválasztani az erkölcsöt a politikától? Akkora gyanútlanság föltételezhető-e róla, hogy azt hitte, csak erkölcsről beszél, semmi politikáról, amikor, két hónappal az Anschluss után, a faji szemléletet ostromozza? „Faji kérdés s mindaz, ami ezzel összefügg, magában kicsi dolog, s ahogy mondtam, voltaképp semmi közöm hozzá. Sőt, osztom a Schopenhauer véleményét, amely szerint a faj mint olyan (ez a materiális és tenyésző princípium) többnyire csúnya és ellenszenves valami. Az emberi nagyság vagy szentség vagy szellem mindig az egyénben jelentkezik, sohasem a fajban.” Nem a kor politikájának leglényegébe talált-e, mikor a zsidótörvényt itt Magyarországon elsősorban magyar katasztrófának látta, nem pedig zsidónak? mert a gondolatmenetet így folytatta: „De itt most többről van szó, mint egyszerűen fajküzdelemről és faji kérdésről. Igazában vallási kérdésről van szó, és pedig a mi keresztény vallásunk kérdéséről, nem a zsidókéről. Megyünk-e tovább a keresztény elvek útján, ahogy mentünk már majd ezer éven át, vagy visszatérünk érzésben a törzsi pogányságba? Hiszünk-e még kortól és helytől független erkölcsi igazságokban, ahogy vallásunk tanítja hinni? Vagy csak koráramla-

Magyar
katasztrófa

tokban, »fajtánk igazában«, s a »mai idők követelményeiben« hiszünk? Én katolikus vagyok. Számomra az igazság is csak katolikus lehet: azaz egyetemes érvényű, minden fajokon és századokon fölül álló!”

„Én nem vagyok reálpolitikus, s nem ítélek meg a pillanat szükségességeit”, írta megvetően – és mi még el is hittük neki! De ahogy egyetlen bekezdésbe tömörítette, aminek a legközelebbi jövőben elébe néztünk, abban több valóságérzék volt, mint mindazokban, akik reálpolitikusoknak hitték magukat. „A jövő bizonytalanság és kétséges. Ha csak rá is gondolok erre, tele vagyok ijedt kérdésekkel, amikre nem tudok felelni. Hogyan állunk meg, Európa nagy válságaiban, megszegényedett szellemmel s megingott elvekkel? Hányan fog használni közülünk, és kiknek, ha a gyűlöletes korhullám hátára kapunk? S mivel fogjuk ezt a hasznot megfizetni? Nem úgy leszünk-e, mint a bibliai Ézsau, aki szent jogokat játszott el egy tál lencséért? Nem zuhanunk-e súlyos gazdasági katasztrófába, ezt a lencséstálat szorongatva? S nem fogunk-e, mint a hazardőr, egyre nagyobb tétet kockáztatni, szellemiekben és anyagiakban, ha egyszer e lejtőn megindulunk? Engem főleg a szellemi rész izgat. Mi lesz, ha elborít bennünket a zsarnokságnak és barbárságnak az az áradata, mely ebben a szomorú Európában mindenütt ott les már az ajtó küszöbén, ahol az emberi jogokból és közszabadságokból egyetlen parányi rést engednek?” Ugyan lehetett-e a zsidótörvény ellen érvényesebben tiltakozni? Ehhez képest bizony a kiáltvány okos, szép szövege is csak nemes közhelyek sorozata volt.

Amivel nem akarom tagadni azt a tehertételt – már aki szemében annak számít –, hogy ezt a valóságlátását eszményeken alapuló filozófia tette élessé. Mégis, a maiakat nem is az idealista filozófiája ejtené leginkább zavarba, hanem a heveny, lángoló politika benne: az, hogy szanatóriumi magányában fölfokozott érzékenységgel szenvedte meg az akkori Magyarország végzetes szellemi zűrzavarát és éppen hogy „a pillanat szükségességeit”. A nemzet örök dicsősége lesz – gondoltam első olvasásakor. Számomra meg is maradt annak, akkor is, amikor véka alá rejtettük: azt hiszem, ha Európa bármely másik tájáról tört volna ki ez a klasszikus retorikába rejtett jajkiáltás, az antifasizmus gyönyörű példajaként mutatták volna föl. De véka alá rejtve is a magyar politikai irodalomnak *Az török áfium ellen való orvosság*-hoz fogható kivételes remekműve, a költői és politikai gondolkodás egységének fölmagasló emlékműve.

Babits úgy írta meg ezt a politikai remekművét, hogy közben váltig védekezett a politika ellen. Illyés „a pillanat szükségességei”-től sugallt jegyzeteit mintha minden szabadkozás nélkül, egyenesen az örökkévalóságnak írta volna. A *Nyugat* májusi számában jelentek meg márciusi dátummal, egyenes folytatásaként annak a több számon át rendszeresen visszatérő, látszólag vegyes témájú *Napló*-nak, amely a következő évben *Magyarok* címen kerekedett könyvvé – mindmáig legkedvesebb Illyés-prózám. A márciusi jegyzetek minden zökkenő nélkül, szervesen illeszkedtek a *Magyarok*-ba – aki pedig ma olvassa őket, életművének tavaly megjelent könyve, az

Véka alatt

Egy tömör
bekezdés

Itt élned kell első kötetében, annak eszébe se jutna olyan pizslicsáré politikai eseményekkel összefüggésbe hozni, mint egy törvényjavaslat meg a hírlapi tiltakozás ellene. Neki nem kellett erősködnie, hogy nem politizál: nyilvánvaló volt, hogy a kultúráról ír és főleg az erkölcsről – a tömör bekezdés, amelyet a ráncba szedendő magyar sajtó képviselőinek szentelt, méltó a tizenhetedik századi nagy francia moralisták szatirikus vénájához, egy La Bruyère-hez, sőt akár egy Molière-hez.

Mi persze mint aktualitást olvastuk ezt a részt: az elmaradt aláírás pótlásául vagy inkább magyarázatául. Környezetemből ez a magyarázat is ellenkezést, sőt méltatlankodást váltott ki. Pedig a legszigorúbb osztályszemlélet sem emelhetett volna ellene kifogást. Nem kellett ahhoz megvárni a *Napló* következő folytatását, hogy megtudjuk (ha még nem tudtuk volna), mintegy utóiratból, hol is áll az osztályok harcában – az „agrárproletariátus” oldalán leginkább: abban az egy, tömör bekezdésében is félreérthetetlenül a *kapitalista* sajtót és színházat bocsátotta könnyű szívvel és nehéz átkokkal pokolra – mert a zsidótörvénynek ez a része keltette föl, érthetően, az ő személyes figyelmét is. Talán ő is azok közé tartozott, akiket bosszantott a kiáltvány befejezésének az a mindenkihez szóló, nem éppen előrelátó diplomáciával megfogalmazott buzdítása, hogy „tegyenek bizonyosságot önértékükről, bátorságukról, önzetlenségükről, és lépjenek sorompóba a mindannyiunkat sértő javaslat ellen”. De úgy lehet, ettől függetlenül is ingerültté tette az a várakozás, amely számított a

nem érdekeltek védelmére: „Nem tudom felsorolni mindazokat, akik elvárják tőlünk, hogy mi, akik eddig öellenükben kényszerültünk védeni a kultúrát (sajnos, eredmény nélkül), most őket védjük.”

Ahogy a magyar sajtó képviselőit elintézi, jegyezttem meg az imént, a nagy francia moralistákhoz és szatirikusokhoz méltó. Ezt a francia vonalat meghosszabbítva azt is mondhatnám, hogy ezt az egész részt szóról szóra így írhatta volna meg egy párizsi kommunista is – a szellemesebbek közül, ha éppen olyan tudója az írásnak, mint Illyés. Azokat a mondatokat is, amelyekben a pellengérre állított tollnokoktól megtagadta szolidaritását: „A domokráciaellenes rendszerek a kultúrát és a demokráciát elsősorban azokon az intézményeken át akarják megrendszabályozni, amelyeknek az égvilágon semmi közük sem a kultúrához, sem a demokráciához. A fenyegetettek jajüvöltése téveszti meg őket? ... Védni fogom a sajtószabadságot, de még mielőtt vérem ontom érte, gyorsan elárulom, hogy én halálát kívántam e sajtónak akkor, amidőn a legszabadabb volt, amikor a legszabadabban prostituálta magát... Tiltakozom, de mennyire, a könyvégetés ellen, de elárulom, hogy mielőtt e veszély fenyegetett, én a kultúra meggyalázása keltette indulatomban nemcsak e könyvek nagy részét, de szerzőiket is máglyára kívántam. ... Harcha tehát úgy indulok, hogy igyekszem megbocsátani védecemnek, szemet hunyok neki, rá se nézek, nehogy leköpjem, mielőtt meghalok érte.”

De hogy pillanatnyi kétség se maradhasson, hogyan tekinti a kapunk előtt felsorakozott veszedel-

Pellengérre
állított
tollnokok

Veszélyes
dilemma

met, e márciusi jegyzetek elején, ahol a magyarság jellegének történelmi kialakulásáról beszél, minden-
esetre belefűzte ezt a mondatot is: „A múltban a ma-
gyarság mindig annyiban volt nemzet, amennyiben
germánellenes.” *Sapienti sat.*

Ez a magyarázó, támadva védekező pamflettrész az
én környezetemben is élénk méltatlankodást váltott
ki – említettem korábban. Azért fogalmaztam ilyen
kívülállón, mert ami engem illet, én nem háborodtam
föl. És nemcsak azért nem, mert lehetőleg minden-
ben egyetértettem Illyéssel. Hanem azért sem, mert
csakugyan, pontosan az volt a véleményem, mint az
övé, a sajtóról és a kultúrának titulált szórakoztató
iparról – persze, tekintet nélkül a sajtó és a brettli zsi-
dó vagy nem zsidó voltára. Csak arra nem gondol-
tam, hogy az ellenség – ahogy Illyés is nevezte – azért
szorítkozik a „sajtó” szóra, mert ez az, ameddig ellát,
amit egyáltalában tudomásul vesz. De *számára* a sajtó
fogalmában benne foglaltatik – mellesleg és utolsó-
sorban – az *irodalom* is. Babits ezt, az „elefántcsontto-
rony”-ból, tisztábban és élesebben látta. Legjobb, ha
őt ismétlem: „A sajtótörvényeknek megvan a maguk
veszélyes dilemmája, akár a demokráciának. Aki a
rosszat akarja irtani, könnyen a jót fojthatja meg. Az
igazi irodalom elsenyved a korlátok közt. A tömeg-
műveltség sablontermékei ellenben vígan virulnak s
gyönyörűen alkalmazkodnak.”

Ebből következik Illyésnek egy másik tévedése:
„Megtörténhetik, hogy fel kell áldoznunk magunkat
– írta. – Méltó módon végezzük, a magunk ügyéért.

286 Ha tenyerünk bőrét tisztán tartottuk tőlük, csontja-

inkat ne egy gödörben találja az utókor e dögökével.” Ugyanabban tévedett, mint négy évvel azelőtt, a népies-urbánus vita idején, amikor el tudta képzelni, hogy a szomszédból átcsaphatnak a lángok – *bizonyos* tetőkre. Kicsiny terület a mienk ahhoz, hogy *külföldön* gödröket lehessen ásni rajta. Az ismert közmondáson csavarva egyet: ha itt másnak ásnak vermet, akkor is mi esünk bele. Mi magunk is.

Közös gödör

Tudta ezt később Illyés is. Tizennyolc év múlva, egy ugyancsak vegyes összetételű gyülekezet előtt fölpattant, haragtól kipirulva csapott asztalra, és elkiáltotta magát:

– Lehet, hogy holnap *egy* közös tömegsírban fekszünk: ne viselkedjünk úgy, mint a nagyidai cigányok!

Életének egyik legnagyobb pillanata volt ez – már amit én láttam belőle.

A zsidótörvényt egyébként május 12-én szavazta meg a képviselőház, május 24-én a felsőház.

Ettől fogva szaporodtak a kapavágások a közös gödör mélye felé.

46. Drégelypalánk

Hitte, hogy élni lehet – mármint Eti a táncestje után, a sikernek örülve meg a teste helyreállt biztonságának, az újra kivirágzott szépségének. Bizakodását megkönnyítette, hogy betegségében, lábadozásában, aztán készülődő táncaiba bódulva, nem nagyon figyelte, mi készül körülöttünk.

Én azonban, mint az előző fejezet elején említettem, baljós babonával csüggtem a spanyol polgárháború alakulásán, és amikor láttam, hogy ott eldőlt a magára hagyatott európai baloldal ügye, magamban minden tekintetben a legrosszabbra voltam elkészülve. Éppen ezért, a magam szórakoztatására, ekkortájt kezdtem valami keserű komikumot keresni a kontinensnyi kavarodásban. A két fasiszta behemót garázdálkodása mellett például a mi igyekvő okvetetlenkedésünket olyasféleképpen szemléltem, ahogy a cirkusban az akrobaták vagy a súlyemelők mutatványai közben a bohócot, aki az erők közelében lábatlankodik, és utánozza mozdulataikat. A híradóban Hitler társaságában föltűntek a magyarok, hol Horthy és Horthyné, hol a miniszterelnök, aki akkor már Imrédy volt – a Nemzeti Bank éléről került a kormány élére. Eleinte azt várták tőle, hogy a közgazdasági életben tanúsított józanságát fogja érvényesíteni a politikában, de ez a sanyarú pénzember csakhamar megtáltosodott, „csodás forradalmat” hirdetett – amely a fasizmus magyar változata lett volna –, és a legendás csodaszarvast nevezte ki mozgalma jelképének. Nemrég találtam egy régi levélrendező hátán egy ceruzával odavetett mondatot – valamilyik beszéde után érdemesnek tartottam a följegyzésre: „Szeretném összegyűjteni mindazokat, akik égni tudnak a keresztény magyar hazáért.” A kormányzó párt, a NEP, amelyet József Attila versbe foglalt, látványosan is kettészakadt, a „vén csáklyások” kisebbségére és a „dacos téglahordók” többségére – a zsidók Bethlenben bíztak.

Általában is, a baloldalon még bizakodtak: némelyek a Szovjetunióban, mások a nyugati demokráciákban, sőt voltak, akik a hazai függetlenségi mozgalomban is, közelebbről a Márciusi Frontban. Egy ideig, mennél szemérmetlenebbül követelt és hódított Hitler – már nyilvánvaló volt, hogy Csehszlovákia következik –, annál nagyobbra nőttek a remények: de most megtanítják móresre!

Az irodalmi életben sem érződött katasztrófangulat. A hétfői *Nyugat*-asztalnál élénken és nagyjából egyetértésben politizáltak; az *Argonauták* vitorlázaduzzadni látszott. Az *Argonauták* reménységeit jelképezte Hajnal Anna és Keszi Imre házassága is – Kassák mégiscsak jól sejtette, mikor a Seemann kávéház ablakából egy vasárnap délben meglestük őket, amint beható beszélgetés közben lépkedtek a Berlini tér felé, hogy itt valami komoly dolog készül. Az esküvőt a Szent Domonkos utcában tartották, a zsidó gimnázium imaházában – Keszi még csak óraadó tanár volt az iskolában –, az *Argonauták* belső körének jelenlétében, sőt, eljött néhány idősebb tekintély: Heller Bernát, Füst Milán, Szabolcsi Bence, de még Illés Endre is. Igazi prerafaelita esküvő volt, habár zsidó *hüpe*, vagyis a sátort jelképező, négy rúdrafeszített, baldachinszerű, bojtos bársonytakaró alatt: Anna bíborlila bársonyruhában, fején fehér, középkorias főveg, arcán meggyzsinű fátyol; Imre fekete ünneplőben – talán zsakettban. Még szabályos családi büfé is volt utána Kesziéknél. Idővel aztán, ha nem is gazdagon, de csinosan berendezett lakásuk is lett, a Városmajor utcában.

hy Ebben a lakásban ültünk együtt néhányan, hogy kik, már nem tudom – csak azt, hogy nyár eleje volt, korai kánikula, és Eti még mindig boldog, a siker utósodrában. És ekkor megtörtént – megint. Ugyanaz, ami az előző nyáron, csak éppen elfelejtettem, hogyan, mi közben történt. Talán azért, mert ott, Annának lakásán, a rémülethez a kínos szégyen járult, hogy a többiek is látták Etinek egy perccel azelőtt még ragyogó arcát elsápadva, görcsben rángani. Hogy kerültünk haza, nem tudom. Taxin? Anyja másnap megjelent, de mert ezúttal sem volt ott a rohamnál, most sem ijedt meg különösebben. Mégis, elvitte orvoshoz, dr. Kalmár Irénhez, a későbbi, tekintélyes főorvos asszonyhoz, aki már akkor is neves ideggyógyász volt, Kassákék jó barátnője. Kettesben voltak nála – én sohasem találkoztam a doktornővel. Kalmár Irén megnézte Etit is meg a Zsidókórház leleteit az előző évből, és anyának és lányának megmondta, hogy nincs semmi baj, csupán – hisztéria.

A boldogság kurta korszaka természetesen véget ért. A betegségből még egy darabig magához tért Eti, de a *hisztéria* bélyegével járó szégyenből és tanácstalanságból többé nem tudott fölocsúdni. Meginogtam egy pillanatra én is. Elvégre voltak olykor föl- és lesiklásai – akkor még nem volt elég tapasztalatom ahhoz, hogy tudjam: csak annyi van benne a *hy*-ből (mert ez volt az orvosi megjelölése), amennyi minden vérbeli nőben. De énbennem a meglepő diagnózis döbbenete csak néhány napig tartott, aztán elkezdtem elmélkedni és – emlékezni. Hiszen Eti életének rendező és mozgató elve a vasakarattal érvé-

nyesített önfegyelem volt. És hirtelen eszembe jutott egy jelenet a rohamot megelőző vasárnapról. Reggelizés közben őrjöngő sikoltozásra fiadtunk, és máris rohant be a takarítónőnk, hogy megég a szomszéd-asszony. Kiléptünk a függőfolyosóra: egy fiatal nő állt ott, lángolt a ruhája – mint kiderült, fölborított egy spirituszfőzőt. Nemcsak ő visított, sivalkodtak a Hold utcai ház vidékies udvarán összegyűlt asszonyok is. Én megdermedtem, és mozdulni sem tudtam. Eti szó nélkül megfordult, bement a lakásunkba, majd gyorsan visszatért egy vizes pokróccal, az eszeveszetten hadonászó fiatalasszonyt azzal körülclolelte és magához szorította, s mindeközben megnyugtatóan mosolygott: az asszonyka néhány kisebb égési sebbel megúszta – még a mentőket sem kellett kihívni.

Furcsa megnyugtató

Visszajáról közelítve a kérdéshez, még képtelenebbnek éreztem ezt a könnyelmű – és a későbbiekben végzetesnek bizonyuló – diagnózist. Hogy arcának azt a görcsös rángatózását és nyomában az emlékezetkihagyást kétszer egymás után, és aztán egy évre rá pontosan ugyanúgy, Eti akarattal, még ha öntudatlan akarattal is, mintegy *produkálta* volna – nem, ezt sehogy sem hihettem. Így hát a teljes meggyőződésemmel próbáltam őt megnyugtítani: higgye el, hogy ez csak valamilyen komoly betegség lehet. Furcsa megnyugtatósnak hangzik, persze, de tudtam, hogy még mindig könnyebb ezzel szembenéznie, mint azzal a tudattal élni, hogy ő most már valamilyen kelekótya hisztérika, és ezentúl nem bízhatik meg önmagában.

A baj csak az volt, hogy édesanyja igenis elfogadta a *bisztería* diagnózisát. Azért-e, mert annyira bízott Kalmár doktornőben, vagy mert nem eléggé ismerte a lányát, nem tudnám eldönteni; mindig és újra visszatalálok ahhoz a babonás föltevéseemhez, hogy valamilyen balvégzet folytán éppen egymás halálos baját nem voltak hajlandók elhinni, komolyan venni. Pedig Eti leginkább anyja előtt szégyellte a hisztéria bélyegét, azt, amit a maga lehetetlenülésének érzett. Holott Kassákné nemhogy nem vetette meg ezért: még gyöngédebben ölelte magához. Most már föltétlenül ragaszkodott hozzá, hogy ebben az évben is velük nyaraljunk, Drégelypalánkon, ahová Gadányi Jenő, a festő csábította Kassákot, azzal, hogy ott, az Ipolyban, jobbak a horgászati lehetőségek, mint Szentendrén. A két asszony is jó barátságban volt, és voltaképpen Kassákné leleménye irányította a nyaralási tervet ebbe a távolibb faluba, ahova már nem könnyen követhették őket a *Munka*-köriek – pontosabban: ahol Kassákot kívül tudhatta Zsu közvetlen vonzási körén. Gadányiéknak volt ott egy kis házuk, és Gadányiné már foglalt is nekik szobát egy parasztházban, Kassákné pedig majd kinéz a mi számunkra egy helyet, és mi utánuk megyünk, amint lehet, illetve mihelyt ki tudom venni a szabadságomat, előbb, mint ahogy az irodában elő volt jegyezve, sőt, mielőbb, hogy Eti magához térhessen a rosszulléte után.

Ami azt illeti, Kassákné, a saját elképzeléseiből kiindulva, csakugyan célirányosan szemelte ki az évi nyaralásuk helyét: ide nem egykönnyen ruccantak föl

a pestiek, és azt is kétszer meggondolta valaki, hogy innen, föltétlen szükségesség nélkül, ellátogasson a fővárosba, mert Drégelypalánkon csak a személyvonat állt meg, az pedig keservesen döcögött, és minden űrháznál hosszan időzött. A mienk a tetejébe másfél órát késett, mert éppen afféle mozgósítás volt (bár nem nevezték így): a helyzet olyannak látszott, hogy a németekkel együtt pillanatok alatt nekimegyünk Csehszlovákiának. A mozgósítás eléggé fejtellenül mehetett végbe: az út első felében jó néhány állomáson bevonulók csoportjai szálltak föl, akiknek eredetileg oda szolt a behívójuk, de onnan máshová irányították őket. Az út második felének néhány állomásán aztán az átirányítottak egy-egy csoportja fogta katonaládáját, és leszállt. Ami persze nem mehetett végbe kapkodás, habozás, tanácskozás nélkül, sőt, az egyes állomásokon katonák szálltak föl a bevonulók eligazítására.

A harmadik osztályon csak mi ketten voltunk civilek, ablak mellett ültünk, aránylag kényelmesen, de amúgy a kocsit zsúfolásig megtöltötték a padokon egymáshoz szoruló, a padok között összetorlódó, átizzadt paraszti testek – egy hadba vonuló ország képze, szaga, hangzavara bontakozott ki körülöttünk. Adyval – a kamaszkori bódulatot követő csömör óta – még mindig nem tudtam kibékülni, most mégis óhatatlanul eszembe jutott az a háborús verse: „S be szép ilyen végzetes néppel / Ugyanaznak tudni magunkat.” De csak azért, hogy rögtön el is hárítsam: nem, Ady nem érvényes itt, és nemcsak azért nem, mert ezek nem nótázó, vén bakák, hanem mókázó le-

Afféle
mozgósítás

A „fátum
népe”

gények, de főleg azért nem, mivel – hál’ istennek, gondoltam – sehogy sem fértek bele Ady fátumfilozófiájába. Akkor már sokkal inkább megfeleltek Ilylyés vágyálmainak (ő tudvalevően szívesen fedezte föl népében a francia észalkati rokonát) – igaz, hogy a mi vagonunkban csupa dunántúli fiú verődött össze. Csillogott a szemük és szellemük: szálltak a vagon egyik végéből a másikba a földobott és kapásból visszavágott viccek, csúfolódások, csipkelődések, először csak a kézenfekvő témában – ahogy bolondját járatják velük a behívókkal és az átirányító cédulákkal –, de aztán sor került személyesebb természetű vagdalkozásra is. Eti arca fölragyogott, először legutóbbi ájulása óta, egyszer csak nem állhatta meg, és odavetett egy tréfás mondatot. Azonnal, szinte – messziről elképzelt – francia galantériával, bevonták őt a játékba. Én maflán csak hallgattam és – füleltem. Egész idő alatt egy panaszszót sem hallottam, amiért nyár derekán kirángatták őket a falujukból, sem bármiféle megjegyzést a történelmi pillanatról. Megnyugodtam: nem, nem vagyunk a „fátum népe” – nagy baj mégsem történhetik velünk.

Kassákné kívárta az állomáson a másfél órás késést, hogy elvezessen bennünket a szállásunkra, mely – kiderült – ugyanott volt, ahol az övék: amikor házigazdánk megtudta, hogy mi is jövünk, följánlotta két hétre a *másik* szobáját is – ők addig majd a konyhában alusznak. Megint egy fődél alatt éltünk hát, akár az előző évben, csak valamivel szűkösebben, mert nem volt olyan szép, nagy kertünk, és mégsem villában laktunk, hanem parasztházban, habár csinos,

nagy ház volt, elég tágas udvarral – ha csak elmegyek mellette, módos embereket sejtettem volna odabent. Házigazdáink életében azonban – mint egyébként, ahogy később láttam, az egész faluéban – a viszonylagos gondtalanság, sőt jólét, meg a földhözragadt szegénység jelei követhetetlenül váltakoztak. Ekkor ébredtem rá, hogy a szociográfia, vagy közelebbi és akkori szóval, a falukutatás, bizony nehéz mesterség lehet; és arra is, hogy bennem semmiképp sincs meg az ahhoz való képesség – még kevésbé a türelem. Gadányiné a kettejük életéről szóló, megható könyvében (*Így történt*) jó néhány oldalt szentel Drégelypalánknak – ebben, bizonyára több tapasztalat hitelével, így ír a házigazdánkról: „Sárvári halászzattal és csempészéssel foglalkozott, azonkívül vadőri tisztséget viselt. Nagy vagány volt, és sok pénzt keresett. A bankókat számlálatlanul gyömöszölték szekrényükbe, s ami vidéki embereknel ritkaság, bizonyos nagyvonalúságot tapasztaltunk náluk.”

Mellékfoglalkozásként különben jóformán az egész falu űzte a csempészést, amit megkönnyített, hogy odaát, a túlsó parton – az Ipoly volt a határ – nemcsak Ipolyság, hanem a környékbeli falvak lakossága is színmagyar volt: mindkét parton (mert a túloldaliak is átjártak hozzánk) igen szép magyar nyelvet beszéltek, habár kissé palócosan – Kassák kifejtése itt nem rítt ki a közbeszéd dallamából. A faluban állandóan csendőrök jártak, és mindennap bekísértek valakit, férfiakat, asszonyokat. Közben nyíltan folyt a csempészés, üzletelés. Rendszerint éjszaka indultak – úgy látszik, az Ipolyon több helyütt is köny-

nyen át lehetett kelni –, és még hajnal előtt vissza is tértek. Nappal az utcákon minden elővigyázat nélkül tárgyalták, hogy ki mit hozott és mit akar eladni. Az egész falu mintha állandóan úton lett volna, átvitt értelemben is, kétféle életforma között. Szedett-vedett, falusi rongyok mellett vadonatúj, városias holmit viseltek, szinte kivétel nélkül kitűnő Bata-cipőkben jártak. Egyszer a réten láttam egy lányt, aki tehenet hajtott finom selyemblúzban, kopott paraszti szoknyában, fején régimódi kendő, lábán divatos félcipő, orrán sötét napszemüveg – ami akkor még úri körökben sem volt olyan elterjedt divat, mint manapság –, kezében nyitott könyv, azt olvasta a tehen mögött.

„A bankókat számlálatlanul gyömöszölték szekrényükbe” – hát ezt aztán nem gondoltam volna, ahogy napról napra elnéztem az étrendjüket: belefért volna a falukutatók vérlázító könyveibe. Habár annyit hamarosan láttam, hogy étkezésük sivárságának nem csupán a közvetlen ínség lehet oka, hanem valamilyen furcsa, művelhetetlen, sőt, csökönyös élni nem tudás is. „Sárváriné meg mezítláb, piszkos ruhában és kócosan ácsorgott az ajtóban, figyelte, mit készít Jolán vacsorára. Közben elmondta, az ő férje és Jani fia csak a »kőtt« (kelt) tésztát szereti” – meséli róluk Gadányiné. Akkor hát ezek voltak azok a tömör buktatómbök, amikre apa és fiú (meg a legyek) rájártak. Húst nemigen fogyasztottak – igaz, hogy nekik csak a disznó volt igazi hús. Panaszkodtak is, hogy nincs szalonna – nem lehet disznót hizlalni, mert kukoricának szűkiben vannak. Baromfit neveltek ugyan, de azok elég soványak voltak és élvezhetetle-

nek, mert halízűek: jórészt azon tartották őket – az Ipoly csakugyan halban bővelkedő folyó volt. A halra ugyan ráfanyalodtak olykor, de inkább eladták.

Mi bezzeg jól éltünk Drégelypalánkon – ami engem illet, ínyenc hajlamaim nem remélt ünnepsorozata volt az a tizenkét nap, amit ott töltöttünk. Soha nem látott halakból meglepő fogások, soha el nem képzelt ízegyvelegek. És főleg: Sárvári vadőr volt, és ezt a hivatást nem választja el áthághatatlan szakadék a vadorzóétól. Majd mindennap megjelent valami zsákmánnyal: hol gyöngytyúkot hozott, hol meg fogolyt vagy fácánt. De ő maga nem evett belőle, hiába kínálta Kassákné – olykor nézte, mint valamilyen úri hóbortot, ahogy élvezettel esszük a vadmadarakat. Igaz, ami igaz: mi is, a Sas utcában, távol voltunk ettől a kulináris előkelőségtől – apám csak azt szerette, amihez Bátaszéken hozzászokott. Én sem ettem addig ilyesmit: nem engedhettem volna meg magamnak, hogy vendéglőben kísérletezzem vele – az igazat megvallva, eszembe sem jutott.

Egyébként az volt a beosztásunk, hogy nem ebédeltünk, csak bekaptunk valamit – nagyon meleg nyár volt, nappal nem is volt étvágyunk –, a lakomák ideje az este volt. „Ha elérkezett a vacsorakészítés ideje, akármilyen jól szórakoztunk, mindenkit otthagytott, és hazasietett. A konyhában gyorsan és ügyesen végezte a dolgát” – ezt Gadányiné írja Kassáknéről. Az igazság az, hogy a becses madarakat Sárvári szakavatottan előkészítette, csak azután vette őket Kassákné kezelésbe. Hanem annyi bizonyos, hogy láttam jó néhány becsvágyó, sőt, nagy tehetségű há-

Ínyenc
hajlamaim

ziasszonyt életemben, de senkit, akin ennyire ne látszott volna a főzés fáradozása, a tálalás törődése, a mosogatás mocska, és aki miatt ilyen kevésbé kellett lelkiismeret-furdalástól szenvedni munkálkodása haszonélvezőjének – szóval senkit, aki olyan elegánsan tudott volna főzni, mint Jolán. Egy este, mikor mindnyájan elég sokat ittunk a piros borból – az is házigazdánk szerzeménye volt, de én nem is attól lettem mámoros, hanem az egész vacsora jókedvétől –, hirtelen meg mertem szólalni:

– Milyen rafinált asszony maga! – de ez a fogoly fantasztikus ízére volt érthető.

– No, legalább érdemes rafináltnak lenni – viszonozta Jolán, habár némi tartózkodással, első (és utolsó) szerelmi vallomásmomat.

Így hát ezen a nyaralásunkon is minden jól indult. Kassák is jókedvében fogadott – csak a második héten komorult el. Még az első este odáig ment el a nyájasságban, hogy megkérdezte:

– Kíváncsi vagyok, uram, ír-e idén is olyan szép verset, mint tavaly Szentendréről?

– Majd igyekszem, uram – feleltem tréfásan összeütve bokámat, de őszinte megilletődéssel, aminthogy írtam is egy verset a drégelyi csúcson – de arról már nem mondott ítéletet.

Nemcsak hozzám volt barátságos – mindenkire. Sok időt szánt a házigazdánkra, aki mozgékony szellem volt, jó partnere a tréfákozásban, sőt, úgy nagyjából akkor is tudta, miről van szó, ha komoly dolgokról beszéltek – igaz, hogy Kassák, a megszokott nevelőérzékével, tudott egyszerűbben is szólni, ha

akart. Kivált a politikában értették meg egymást: nem nyugtalanította őket a mozgósítás, feszültség, fenyegetőzés, nem hitték, hogy Hitler háborút indít – „okosabb az annál” –, és abban maradtak: majd az urak elintézik egymás közt. Hazafias hevületre sem sokat adtak – Sárvári egyébként egy húron pendült az egész faluval: nem voltak érdekeltek abban, hogy a túlsó parti, magyar területeket visszanyerjük – ami véget vetne a csempészás jó és mulatságos üzletének.

De Kassák igazi jó barátja Drégelypalánkon Gadányi volt. Közelünkben állt a szép, komoly házuk. Egyszer-kétszer mi is, Etivel, jártunk náluk – akkor ismertem meg a képeit. Korabeli szóhasználattal absztrakt festőnek nevezték, helytelenül: akkori, szürrealisztikusan földolgozott, de nagyon is fölismerhető táj- és kertfonadékainak sárgáiban és zöldjeiben mintha a dzsungel és a sivatag lényege keveredett volna – érdekes, erőteljes, eredeti művész volt. De nem volt igazi festőtermészet, legalábbis nem abból a kedélyesebb fajtából való, melyet addig ismertem – Gadányiné a szűrös szeméről beszél, találóan. Szigorú, aszketikus szellem volt, és festőszokástól eltérően szívesen beszélt művészetről, nemcsak a magáéról és a másokéról, hanem úgy általában is, emelkedetten – sokszor nem értettem, hogy mit akar mondani. Kassák is, ha vele beszélt, valamivel általánosabban és elméletibb módon, mint ahogy szokott. De jól megvoltak úgy is, hogy órákig hallgatva horgásztak egymás mellett.

Jóban voltak az asszonyok is, gyakran mentek együtt sétálni, kirándulni. Eti többnyire velük tar-

Gadányi

A drégeli rom tott. Kezdte magát összeszedni a kettős csapás után, amely az újabb rohammal és Kalmár doktornő diagnózisával érte – ha nem is olyan könnyedén, mint előző évben, a szentendrei nyáron. Olykor heves fejfájással ébredt – de hát azelőtt is gyakran fájt a feje –, és csak nehezen és későn tért magához. De ha nem fájt a feje, sietett a napsütésbe: az egyik domboldalon fölfedeztünk egy magányos, szép kis tisztást, sűrű bokrok között, rendszerint oda mentünk, levetkőzött – szeretett meztelenül napozni –, én pedig az árnyékban vigyáztam, nehogy meglepje valaki. Anyja társaságában még mindig vidám volt és gondtalan, sőt – mint Gadányiné könyvében olvasom – ahhoz is maradt kedve, hogy a két Gadányi kislányt tornáztassa.

Ezt azért mondom így, közvetetten, könyvből idézve, mert ezekben az együttléteikben, közös kirándulásaikban én nemigen vettem részt – az sem lehet véletlen, hogy Gadányiné engem egyszer sem említ. A megérkezésünket követő nap alkonyatán egyedül fölmásztam a drégelyi hegy csúcsára, és attól fogva kialakult az a napirend, hogy a délelőttöt Etivel töltöttem – ha jól érezte magát, a napfürdőjét őriztem, ha nagyon fájt a feje, a tornácon vártam, amíg összeszedi magát –, de a délután a magányos meditációé volt, odafönt, a romok tövében elnyúlva. Csodálatos kilátás nyílt onnan, egy tündöklően tagolt táj minden gyönyörűségével: még folyt az aratás a fénylő földeken, és nemcsak a kaszások, hanem a marokszedő lányok ütemes mozgását is jól ki lehetett venni a csúcscról – gólya lebegett fölöttük. A tájat

ezüst szalag szelte ketté, az Ipoly, s odaát enyhe lejtőkön szétterülve mesebelien ragyogott a soktornyú város, Ipolyság. Az innenső parton a Börzsöny koszorúja zárta le a tájat, szemben a Fátaráig lehetett ellátni, sőt, állítólag a Tátra volt az, ami különösen tiszta napokon átfehérlett.

De az én meditációm központja nem a természet volt – ez az egész, változatos tagoltság az én szemem színpadán az emberi történet díszleteként szerepelt. Abban az évben bódultam bele a történelembe – és hát azok a mohos, omladozó kövek, amelyek közt órákat tudtam eltölteni, együttvéve „a drégeli rom” voltak, Arany baljósan bűvös balladájából, és én, egy kissé mesterkélt merengés mozdulatlanságába igézve magamat, mindig megvártam, amíg „felhőbe hanyatlott”, és „rá visszasüt a nap”. Ádáz tusa napja? Igen, de nemcsak a balladái. Mert én már ott tartottam szenvedélyes historicizmusomban, hogy azonmód történelemmé változott körülöttem az is, ami jelen éppen ellenemre megszületett – sőt, már a fenyegető jövő is.

A mohos kövekké omlott múltnak vetve hátamat nap mint nap történelemre följazottan bámultam bele a jelen fenyegető fehérségébe, vagyis az Ipolyságot körülkerítő, vakítóan világosra meszelt laktanyagyűrűbe. Ez az erődrendszernek látszó laktanyaövezet annál félelmesebb volt, mivel a fehér, korszerű kaszárnyák között állandóan újabb és újabb csapatok és fegyvernemek vonultak föl, csoportosultak át különböző mértani alakzatokba, lövöldöztek – láthatóan gyakorlatoztak. És az erődöknek is beillő laktanyák-

Korszerű kaszárnyák

kal, újszerű ágyúkkal, sose látott páncélkocsikkal olyan modern hadsereg bontakozott ki előttem, hogy ahhoz képest a mi régimódi alakulataink – amelyeket az utóbbi időben gyakran mutogattak a mozivászonon, a filmhíradókban – ócska, megviselt, nem is ólom-, hanem papundeklikatonáknak tűntek föl. Igaz, képtelenség volt elgondolni, hogy a két part azonos tájszólással beszélő magyarjait nemcsak az Ipoly ezüst szalagja választja el egymástól, hanem egy politikai határ is és a határon két ellenségesen szemben álló hadsereg. De iszonyat volt elgondolni, hogy néhány nap vagy néhány hét múlva a két part, úgy lehet, egymásnak esik, és azok az ágyúk és harcokocsik errefelé fordulnak és valóságosan tüzelnek.

Hát igen, amint megláttam a drégelyi hegytetőről ezt az eleven térképet, ezt az ijesztő katonásdit, gondolataim kezdtek átrendeződni. Mert odahaza, Pesten, hajlottam rá, hogy átvegyem barátaim bizakodását: persze, csak próbáljon Hitler nekitámadni a cseheknek, több se kell az angoloknak, franciáknak, oroszoknak – együtt kivágják ezt a rákosodó kelevényt Európa közepéből. De itt, a csúcson, a halálos veszélyt rejtő, azaz inkább halálos fenyegetést fitogtató, gyönyörűen tagolt táj fölött egyszeriben ráébredtem, hogy lehetetlen ebből kimaradnunk – ha a németek bele nem rántanak minket, magunktól is vagyunk olyan eszeveszettek, hogy a veszünkbe rohanjunk. Hiszen a cseheknek nem is kell a németekkel törődniük – azokkal elbánnak majd az angolok, franciák, oroszok –, minden erejüket ellenünk fordíthatják. Márpedig az a szemközti, korszerű készenlét-

ben gyakorlatozó hadsereg egymagában is elég, hogy megegyen minket – könnyebben fognak ide följutni, mint ahogy a kevély Ali basa vette be Drégely várát. És miért lennének egymagukban? arra találták ki a kisantantot, hogy keletről is, délről is nekünk támadjanak.

Ezeket a rémület szülte gondolatokat napról napra igazolta a szemközti, félelmetesen fölfegyverzett hadsereg látványa, melyet, úgy lehet, még a képzeletemmel is kiegészítettem, például amikor szinte látni véltem kitűnő, jó cseh posztóból készült, jól szabott egyenruhákat – szemben a mi közismert, *komisz* anyagainkkal, amelyek többnyire szerencsétlenül, elnagyoltan lógtak-lötyögtek apró termetű viselőiken. (Persze, nem a tisztí uniformisokra gondoltam.) Hadászati borúlátásomnak másik tapasztalati eredője viszont egy látvány *hiánya* volt: az, hogy akármilyen tüzetesen tekintettem körül, a romokra is fölkapaszkodva, sehol magyar katonai jelenlétnek nem bukkantam a nyomára. Föl nem foghattam, hová tűnhettek azok a fejetlenül mozgósított bevonulók, akikkel együtt utaztunk. Már arra is gondoltam, hogy netán a mi taktikánk: titkolni, rejteni a készenlétünket. De ameddig a szemem ellátott – márpedig a tetőről messzire nyílt kilátás, minden irányban –, sehol egy laktanya vagy bármilyen más épület, amely számottevő katonaság elhelyezésére alkalmas lett volna, legföljebb a falusi elemiben lehetett elszállásolni egy századot, mint ahogy Drégelypalánkon is történt – ezek adták az őreket az Ipolyon átvezető, kis kőhídra. A mi oldalunkon rozoga bódé állt, egy árva katoná-

Egy árva katoná-

Igazoltatás
lesz?

val – a túlsó hídfőn a csehszlovák bódé takarosabb volt, akárcsak az őr egyenruhája. De különben békésen, nyugodtan lehetett sétálni az Ipoly partján: éberségnek, idegességnek, rendkívüli állapotnak semmi jele sem látszott.

Így sétálgattam ott egy borús délelőtt, már a szabadságom vége felé – Eti nem jól érezte magát, ott-hon maradt. A hídtól nem messze megláttam Kassákot: lent ült a parton, és türelmesen tartotta a horgot a vízben, ezúttal nem Gadányival, hanem egyedül – odaballagtam. Melléültem némán, mert ilyenkor minden beszéd zavarta Kassákot, azaz állítólag a halakat. Csak nézdelődtem, annál is inkább, mert szokatlan élet volt a hídon: az őron kívül még néhány katona ácsorgott rajta, köztük egy hadnagy, kard nélkül, csak a kezében egy kis lovaglópálcával. Mokány kis fekete alak, fején kissé félrecsúszott sapkában, olyasféle, mint Halmai Tibor *A nótás kapitány*-ban – talán őt formázta. Észrevettem, hogy többször is odanéz felénk – nem csoda: Kassák eléggé szembeötlő jelenség volt, fekete, orosz ingben, fején a nagy kalapjával, horgászva. Egyszer csak azt láttam, hogy az egyik katona vigyázzba vágja magát, a hadnagy néhány szót szól hozzá, mire a közlegény tiszteleg, sarkon fordul, és kemény léptekkel megindul felénk. Itt igazoltatás lesz, gondoltam – Kassák semmit sem vett észre: feszülten figyelte a horgot. De fölkapta fejét, mikor a katona közvetlenül előttünk összezsapta bokáját, sapkájához emelte kezét, és harsány hangon egyenesen Kassákhoz intézte szavait:

304 – Alázatosan jelentem, kinek tetszik lenni?

Kassák méla undorral nézett rá, mintha azon gondolkodna, hogy egyáltalában válaszra méltassa-e, de aztán, úgy látszik, ő is megszánta a kis bakát a bő zsá-volyban, mert azt mondta, tisztán és határozottan:

– Kassák Lajos író.

A katona újfent szalutált, megint megfordult, és menetelt visszafelé, a hídra. Én meg kíváncsi lettem, ugyan mi lesz ebből – és elindultam egykedvűen vissza, a falu felé, párhuzamosan a kiskatonával. Kissé elmaradtam mögötte, de azért jól hallottam, mit mondott, amikor bokáját újra összecsapva, tiszteletgett hadnagya előtt:

– Alázatosan jelentem, Kassák Lajos, farancia.

Tudom, ez úgy hangzik, mintha egy garázda népszínmű idéten humora volna, vagy Déry Tibor pótlólagos, szürrealista ötlete, teszem azt, a *Kyragiokén*-ből. De így volt. A hadnagy a combját veregette a pálcájával, és csak annyit jegyzett meg rá lemondóan:

– Nem francia az, te marha.

Mi játszódhatott le a katonában, míg azon a rövid úton az író *franciá*-vá alakította át? El sem tudom képzelni. És a hadnagy, talán csak nem hallott életében Kassák Lajosról? Ezt sem tudhatom meg soha. Kassákhoz visszatérve mindenesetre beszámoltam neki a lezajlott jelenetről. Ezt a következtetést vonta le belőle:

– Mind marhák ezek, uram.

Addigra már összerakta a horgászholmiját, fölállt, és kettesben elindultunk hazafelé. Ő nem szólt, és én se szóltam hozzá: láttam, hogy rosszkedvű – nem akartam ingerelni. Nyilván bosszankodott, hogy

megzavarták a horgászásban, és végül is nem fogott semmi érdemlegeset. De azért egyéb okok is hozzájárulhattak a mogorvaságához. Jolán már napok óta mondogatta Etinek – aki persze továbbadta énnekem –, hogy Kassák dühös, mert hiányzik neki Zsu. Annyit magam is észrevehettem, hogy kezdeti jókedve megzápult, napról napra komorabb – a finom vacsorák kezdtek elkedélytelenedni.

Másnap Eti fejfájással ébredt, szédült, nehezen bírt fölkelni. Már a reggelinél ültünk, mire sápadtan kitá-molygott a tornácra, föl sem öltözött, csak a hálói-
ngére fölvette azt a kis olcsó, nyári pongyolát, amit előző évben anyja vett neki, hogy legyen mibe bújni a kórházban, ha fölkel az ágyból. A fehér vászoning térden alul ért, így hát kilátszott a rövid pongyola alól. Kassák váratlanul rácsapott az asztalra – szikrá-
zott a szeme:

– Micsoda szemérmetlen bujaság ez! Így nem lehet az én asztalomhoz ülni!

Mindhárman megdermedtünk. Az én ijedelmem lehetett, gondolom, a legnagyobb: én szoktam hozzá legkevésbé a család mélységeinek ilyen kitöréseire. Közben azonban legbelül, mintegy tőlem függetle-
nül – úrrá sem tudtam volna lenni rajta –, valamilyen keserű komédia kavargott bennem, afféle irodalmi közjáték. Titánok és tartüffök, jutott eszembe Németh László szellemes kapcsolása – éppen a Kassák bosszurégenyéről írott bírálatában –, és rögtön ma-
gának a *Tartuffe*-nek is az a jelenete, melyben először lép színre a képmutatásnak ez a démona, meglátja a szobalányt, átnyújt neki egy keszkenőt, és azt mondja

– tizenkét év múlva az a szerencse ért, hogy lefordíthattam: Tartuffe

Nézni sem bírom a keblét: fődje be.

A megbotránkozást az efféle okozza,

Ettől gerjedhetünk vétkes gondolatokra.

Amire Dorine így vág vissza:

Csak ennyi kell s az úr már kísértésbe jön?

És minden bús iránt ilyen fogékony ön?

Igazán nem tudom, milyen láng támad önben,

Bevallom, nálam ez nem megy ennyire könnyen.

Nem mintha Etinek bármije is födetlen lett volna. Ahogy ott állt a tornácon, elveszetten, fejfájósan, sápadtan szédülve, a hosszú, fehér, szinte zárdai hálógében és a rövid, prolis pongyolában, még csak nem is fiatalasszonynak hatott, hanem egy szegény, beteg kislánynak a kórházban. Mire idáig eszméltem, Eti éppen befejezte ezúttal valóban hisztérikus kitörését, amelyben rég elmúlt, betemetett évek félelme, kiszolgáltatottsága hányta magát fölszínre – ilyen kétségbeesett kiáltással:

– Mocsok! Mocsok! Mindig mocsok!

– Hogy mersz így beszélni a Tatával? – támadt rá erre az anyja is. – Ahelyett, hogy fölöltöznél – tette hozzá csöndesebben.

Eti most már vele fordult szembe. A hisztéria kiszállt a hangjából: nyugodtan, keményen és okosan beszélt, arról, hogy anyja minden kritikus pillanatban

Megdicsőült
mosoly

cserbenhagyta őt, és Kassákhoz pártolt vele szemben. A még régebbi múlt, a gyerekkor sérelme és féltékenysége, a zárdai számkivetettség keserve sírt föl ebben a halk és egyenletes vádbeszédben, amely azzal végződött, hogy anyja később is, mindig is kiszolgáltatta őt Kassák indulatainak.

Anyján közben különös változás ment végbe. Nem szakította félbe a lányát, egy szóval sem mondott neki ellent, csak állt vele szemben, kiegyenesedve, arcán beleegyező, szinte megdicsőült áldozati mosollyal – talán még sohasem láttam ilyen szépnek, bár nem értettem az átváltozás tartalmát. Kassák zavartan hallgatott, majd hogynem szégyenkezve, láthatóan el szeretett volna menni, de nem mozdult. Eti se szólt már, csak nézett az anyjára, de mikor az nem felelt, mintha csak annak rajta túlnéző, üdvözült vértanúmosolya váltaná ki hirtelen haragját, fölcsattant:

– Egy percig sem maradok tovább. Megyek, és bepakolok.

Alighogy kiment, Kassák is, mintha most kapna észbe, fölpattant az asztaltól, erőlesen besietett a saját szobájukba, és belülről bevágta az ajtót. Kettesben maradtunk Jolánnal, képtelen helyzetben: vadidegennek éreztem magamat, idegen és vad szenvedélyek mágneses mezejében. Az átszellemült mosoly már nem ült az arcán – de még éreztem a bűvöletét. Pedig Eti után kell mennem. De ha most szótlánul elindulok, az goromba szakítás. Holott mit is mondhatnék neki? A helyzet úgy oldódott meg, hogy ő szólt hozzám, szigorúan, de barátságosan, mintha természetesnek tartaná, hogy mi ketten egyetértünk:

– Mégiscsak te vagy a férje. Nem szabadna túrnöd, hogy így szabadjára engedje a hisztériáját.

Az elmaradt
kézcsók

Egyszerre elöntött a gyűlölet. Alig tudtam uralkodni magamon – és közben jó, fölszabadult érzés volt. De olyan zavarba ejtő, hogy csak hebegni tudtam:

– És ezt maga mondja? Maga? A saját lányáról? Hogy nem szégyelli magát?

Sértetten, értetlenül, hitetlenül nézett rám. De most már könnyen mentem be Etihez. Amikor elindultunk a bőröndökkel, Kassákné kint állt az udvaron. Odajött hozzánk. Nyugodtan, mintha mi sem történt volna, így szólt:

– Talán jobb is, hogy elmentek. Csak vigyázatok magatokra. És ebédeljete meg a vasúti restiben.

– Isten vele, mama – mondta Eti, és megcsókolta, elég hidegen.

Énnekem is kezet nyújtott Jolán. De képtelen voltam ráhajolni. Ügyetlenül megszorítottam, és csak mondtam, hogy kezeit csókolom.

A harmadik osztály lassan megtelt, ezúttal valódi utasokkal: parasztokkal is, de még inkább különböző, alig-úrias kistisztviselőkkel. Az utóbbiak hangosan politizáltak, de nem Csehszlovákiáról, a mozgósításról, a várható háborúról, az elszakított és esetleg visszafoglalandó területekről: a hangzavarból minduntalan kihallatszott az a szó, hogy „zsidó”. Melegben, rosszkedvűen zötyögtünk visszafelé, két nappal korábban, mint ahogy kellett volna. Megint az ablaknál fogtunk helyet, szemben egymással, mindketten kifelé bámultunk. De nem a tájat néztem,

Mint a puska-
por és harag

próbáltam megfejteti, aminek szem- és fültanúja voltam. Idegen szenvedélyek – nehéz volt eligazodnom bennük. Annál is inkább, mivel a jelenet folyamán nem mindig árulták el igazi indítékaikat: olykor ál-
ürügyekbe kapaszkodva bukkantak felszínre, amiért is álságosnak és következetlennek mutatkoztak, holt valódi mivoltukban mélységesen indokoltak és következetesek voltak.

Mert akármilyen tartüffien hangzott is Kassák tiltakozása, mögötte igazi volt az indulat, az ellenkezést nem tűrő törzsatya dühkitörése, amiért csapdába csalták és közben megfosztották a *juss*-ától. Még azt a föltevést sem tudtam teljesen elutasítani, hogy ő maga is csapdába csalta önmagát: a horgászat és a barátság kettős csábításának engedve kísérletet tett rá, hogy megvonja magától azt, ami jár neki, és amire szüksége van. Márpedig az ilyen ártatlan étvágy – mert Kassák föltétlenül annak érezhette, és alapjában véve az is volt, eredetileg – tudvalevően nem hagyja magát elnyomni: „fojtva erősödik, mint a puska-
por és harag”, ahogy már Berzsenyi olyan pontosan megírta, száz évvel Freud előtt. De mind-
egy, Berzsenyinek ez a freudista tétele egyképpen érvényes akkor is, ha Kassák maga is közreműködött a csapda fölállításában, és akkor is, ha az egész károsodást a felesége terhére írhatta: a kielégítetlen *éhség* mindenképpen *harag*-gá alakul az elfojtásban – ennek a folyamatnak az eredményét viszont jó találattal rögzíti az angol közmondás: *a hungry man an angry man*. Legalábbis az önérzetes ember esetében – márpedig önérzetért Kassáknak sohasem kellett a szomszédba

mennie. Így tehát ez az ártatlan éhség haraggá erősödött kielégületlenségében, és puskaporrá – ami robban, ha gyufával érnek hozzá.

De miért éppen Eti gyufájától robbant? Vagy más-képpen kérdezve: miért Eti ellen robbant? Elgondolkodtam, nemcsak az eszemmel: a szememmel, a fülemmel is. Megpróbáltam a jelenetet kettejükre összevonni, például úgy, hogy Kassák egyedül reggelizik a tornácon, és kilép Eti abban a szegénykislányos fölszetelésben. De ez nem ment: Kassák asztalra csapása, kifakadó kiáltása elképzelhetetlen volt ebben a közegben – még akkor is, ha próbaképpen magamat is odaképzeltam, harmadiknak, a kísérleti színpadra. Nem, ez a lőpor Kassákné ellen robbant, ez a jelenet neki szólt, neki volt megrendezve (még ha öntudatlanul is): ez volt a bosszú, a leghatásosabb, mert a legsebezhetőbb pontján – Etin keresztül.

Persze, gondoltam, ebben a robbanásban Etinek is megvolt a maga szerepe – talán több is, mint a gyufaszálé. Már a puszta jelenléte is hozzátársíthatta a kassáki kárvallottság érzéséhez korábbi kudarcokét, sőt, az egész törzsatyai komplexust, amelyhez immár hozzátartozott az a törzsatyai trauma is, hogy a lázadó fiúk magukkal ragadtak néhányat a törzs lányai közül. És most nap mint nap látnia kellett a legkülönb elrablott lányt, a legcsúnyábban lázadó fiú oldalán. Az égő gyufaszál szerepét pedig talán csakugyan az a mozzanat játszotta, hogy a korántsem szemérmetlen, inkább túlságosan is szemérmes, hosszú, fehér vászon hálóing fölkelte a hajdani, a kislányos kiszolgáltatottság képét – alighanem ez indította Kassákot

A törzsatyai trauma

„Sohasem
szeretett”

arra az oly kevésbé helyénvaló, mégis elemi indulattal kitörő, erkölcsi felháborodásra. De végeredményben ugyanez volt az alaphelyzet az előző nyáron is, Szentendrén – és ott milyen jól megvoltunk egymással! Hát igen, mert akkor, és még a rákövetkező télen is, Kassák, a felesége lecsillapítását célzó kárpótlás taktikája érdekében, és az egyenletesen kielégített étvágy jó egyensúlyérzetével, félretette törzsatyi sérelmeit, és mindent elkövetett a családi béke helyreállítására. Csakhogy itt, Drégelypalánkon már nem volt miért taktikáznia, a taktika elvesztette értelmét, így hát indulatosan félrelökött minden taktikázást – ez volt a tartüffi jelenet igazi értelme.

És ezzel Kassákné szerelmes igyekezete, hogy ne mondjam: cselszövénye, amellyel férjét sikerült Budapestről is, Szentendrétől is távol tartania, ellene fordult, és egy tragikus választásban kellett levonnia kudarc következményeit. Mert nem látszott kétségesnek, hogy ha csak félénken is a lánya védelmére kel, Kassák a taktikával együtt az asztalt is fölborítja – és ki tudja, mit még. Márpedig – és ebben is igaza volt Etinek –, ha Kassáknénak a szerelem és az anyai szeretet között kellett választania, mindig Kassák mellett döntött. De azt is gondolhatta, mikor olyan igazságtalanul a lányára támadt, hogy ezzel Kassákot leszereli, és megmenti azt a két napot, amit még velük tölthettünk volna.

Még Eti sem nyilatkozott meg közvetlenül. Mert hát a vádbeszéde anyja ellen bújtatott zokogás volt, a „sohasem szeretett” fájdalmas áriája. Etiben sok férfias jellemvonás volt; a legtitkosabb és legbizonyí-

több, hogy úgy szerette Jolánt, ahogy fiúk szoktak szerelmesek lenni az anyjukba.

És mi ketten?

Másrészt azonban – és ezt nem vette észre – mind az a sérelem és panasz, amit halk és szigorú vádbeszédébe szorított, egyúttal glóriát vont anyja szerelme köré. Ettől magasodott föl mosolyogva Kassákné, mert Eti vádbeszéde akaratlanul védőbeszéd volt mellette – Kassák ítélőszéke előtt. Ezt mondta megdicsőült mosolya: „Igaz, most megfosztottalak valamitől, ami a tied volt. De látod, mit áldoztam föl neked – és hányszor és mindig! –, ami az enyém volt!” Ettől a megdicsőült mosolytól jött zavarba, sőt, kezdett majdnem szégyenkezni Kassák: nem mintha megbánta volna alaptalan, de legalábbis aránytalan erkölcsi fölháborodását, ám a fejleményei kínosan érintették. Eti is megértette, vádbeszéde végén anyjára pillantva, e boldog áldozati mosoly tartalmát – azért csattant föl hirtelen a féltékenység keserű föleszmélésével: még szakító sommázása is csak újabb áldozat volt Kassák házioltárán!

És mi ketten – Jolán meg én? Hát igen, Kassák nem volt jelen – akkor már beszélhetett, nyugodtan is. De hogy velem! – velem akart szövetkezni a lánya ellen! Tekinethetném ugyan Kalmár Irént a fő bűnösnek a halálos betegséggel fölerő diagnózisával: *bisz-
téria*. De hogyan is hihette el Kassákné? Talán akarta is elhinni, úgy könnyebb volt: még valami pedagógiai jogosultságot is adhatott arra, hogy keményen szembeforduljon a lányával. Persze, tisztában volt az én hódolatommal, és megpróbálta fölhasználni, de nem arra, hogy megtartsan engem, hanem hogy raj-

tam keresztül viasszaszerezze Etit – hogy őt is meg tudja tartani.

Csakhogt engem előntött a gyűlölet – nemcsak a szívembe hatolt be, az agyamba is. Forrón, bugyborékolva. De most, magamban, hazafelé zötyögve, rosszkedvűen kibámulva az ablakon – már csak azért is, hogy elkerüljem Eti tekintetét (bár ő is kifelé nézett, alighanem ugyanilyen okból) –, be kellett valla- nom: kapóra jött nekem az a hirtelen, őszinte gyűlö- let. Mert amint Eti kiment, és Jolánnal kettesben ma- radtunk, nekem is választanom kellett. Választanom? pontosabban /eválasztanom: abból, ami kettősen-egy volt, ugyanegy szerelem két szólama, ugyanazon al- kat kétféle változata, lefejteti – a megtagadhatót. Amint Eti kiment csomagolni, nem tehettem egye- bet, mint hogy utánamenjek. De hogyan? Szó nél- kül? Vagy mit mondjak? De ez a habozás nemcsak félszégtség volt, és nemcsak felemás lelkem sajgott előre a felelőtlen fényűzés felé – testileg is bénítóan súlyosnak éreztem a néma elszakadás szükségsszerű mozdulatát. Ebbe a maffa mozdulatlanságba hasított bele Kassákné visszazökkent, nyugodt, anyai szava, a fagyasztó föltételezés, hogy mi ketten összetartunk Eti ellen. A fölcsapó gyűlölet elvégezte, amire nem tudtam rászánni magam: könnyűvé tette a természe- tes szakítást – föl szabadult lélekkel és lábakkal lép- tem be Etihez.

És mire Pest felé közeledtünk, már egymásra néz- tünk, és mosolyogtunk. És éjféi felé a Hold utcában megint kiléptünk az erkélyre, a gesztenyefa lombjai

közé. Ketten maradtunk. A közös szerelmünkkel és a közös kiábrándulásunkkal is.

Többé nem találkoztam Kassáknéval. Eti még egyszer látta őt: amikor már megjöttek a nyaralásból, szeptember elején váratlanul becsöngetett a Hold utcába, egy hétköznapi délelőtt – amikor biztosan tudhatta, hogy én nem vagyok ott. Azért jött, hogy megmutassa Etinek azt a tarka, palóc szoknyát, fekete pruszlikot és kendőt, amit Drégelypalánkon vásárolt. Szerzett hozzá egy korbácsot is – azt is megmutatta. És beavatta Etit a tervébe: fölöltözik abba a viseletbe, elmegy „annak a nőnek” a lakására, és ha majd szembekerül vele, előhúzza kosarából a korbácsot, és belevág az arcába. Faggattam Etit, hogy anyja nem tért-e vissza a drégelypalánki jelenetre. De nem, semmi másról nem lehetett vele beszélni: nem kérdezte, hogy van a lánya, mit csinál, és ha Eti megpróbálta őt elterelni a témáról, újra és újra elmondta tervét, mindig megtoldva újabb, hatásos mozzanatokkal. Eti persze mindent elkövetett, hogy meggyőzze őt: ez nem sikerülhet, csak nevetségessé teszi magát. De anyja türelmetlenül hallgatta, oda se figyelt: amint kellőképpen lefestette az eljátszandó jelenetet, elvesztette minden további érdeklődését, érdekeltségét, meg se várta, míg elkészül a kávé: hirtelen fölállt, és elsietett. Mondtam, hogy legalább telefonáljon Kalmár Irénnek, és hívja föl a figyelmét anyja állapotára. De Eti viszolygott attól, hogy a doktor-nővel beszéljen. Az igazság az, hogy még most sem vette komolyan anyját: az elnyomott, elfojtott színésznő szeretné megbosszulni magát egy hatásos sze-

Egy hatásos szerep

Száraz
szemmel

reppel – fűzte hozzá a látogatásához, tompa lemondással.

Az ő nézetét igazolta, legalábbis látszólag, hogy elmúlt egy hét, két hét, és Kassákné nem valósította meg a tervét – máskülönben okvetlenül hallottunk volna a botrányról. Egy vasárnap délután azonban Eti nővérének, Pirinek a férje, a cipőgyári munkás – aki éppen katona volt, mert őt is behívták még a nyáron –, kimenőt kapott a laktanyából, és hazafelé menet előbb felugrott a Bulcsú utcába, hátha ott találja Pirit. Senki sem felelt a csöngetésre, sötét volt a lakás, és amikor körülment a konyha felé, gyanús szagot érzett. Lement a házmesterhez, az kinyitotta az ajtót, és megtalálták a gázzal elárasztott konyha kövén Kassáknét, a konyhaasztalon pedig egy üres barackpálinkás üveget és egy kis poharat.

Hozzánk Piri hozta meg a hírt zokogva. Újra és újra elsírta a történetet, a látványt, és ha közben véletlenül rám pillantott, mindig csak ezt ismételte, könyvek között:

– Úgy fájt neki, hogy búcsúzaskor meg sem csókoltad a kezét!

Eti nem sírt. Száraz szemmel, de valamilyen önkívületfélében élt végig három napot, az éjszakákat is többnyire: gyakran ébredtem föl hajnal felé arra a látványra, hogy maga alá húzott lábakkal ül a nagy karosszéken, és bámul kifelé, a Hold utcába – csukott, fehér ablaktáblákon át. Piri viszont sírva is tevékeny volt: ezeket a napokat azzal töltötte, hogy anyja holttestét mosta, szépítette, öltöztette – olyan szeretettel, ízléssel, csínnal, mesélte Eti (mert néha elkísérte őt),

ahogy a babáit készíti. Állítólag gyönyörű volt a ravatalon, én nem néztem meg: nem volt hozzá bátor-ságom.

Kéthly Anna,
nagy kalapban

A temetés különben afféle kompromisszum volt: pappal, aki a koporsónál elvégezte a szertartást, de már a sírig nem kísérte el. Hosszú út volt, mert a rákoskeresztúri temető akkori szélén ásták meg a sírját. De szép idő volt, sőt, forrón sütött a nap: abban az évben a vénasszonyok nyara csak november közepe tájt ért véget. Kassák egymaga lépkedett a halottas-kocsi után közvetlenül – annak a végét veregette ütemesen az öklével. Amikor a sír körül gyülekeztünk, éppen egy repülőgép húzott el fölöttünk. Kassák fenyegetően fölemelte öklét, s valamit kiabált – hogy mit, nem tudtam kivenni. Zelk azonban közelebb állt hozzá – ő hallotta:

– Basszam az anyátok háborús istenét!

A sírnál Kéthly Anna beszélt, nagy kalapban. Jó szónok volt: azt fejtegette, hogy az elhunyt milyen modern, fölszabadult nő volt, egyenrangú társa férjének. Sokan voltak a temetésen, írók, festők, és persze, az egész *Munka*-kör. Sorban Kassák elé járultak, részvétüket nyilvánítani, és neki mindenki számára volt egy mondata. Radnótinak azt felelte:

– Köszönöm, uram, de még jobban köszönöm a cikkét a *Pester Lloyd*-ban.

Hajnal Annának, aki Füst Milán részvétét is tolmácsolta:

– Üdvözlöm Füst Milánt, mondja meg neki, hogy kedves halottunkat szépen eltemettük.

Hozzánk csak legközelebbi barátaink jöttek oda. 317

Igaz, hogy eléggé elkülönülten csoportosultunk: Piri még mindig győzte könnyekkel, őt támogatta kétoldalt Rudi és Eti, akik fölszegett fejfel álltak szemben Kassákkal (ha nem is a közelében), láthatóan ellenséges tartással – eléggé kényelmetlen érzés volt mögöttük állni.

De az is igaz, hogy akkor már kezdett kialakulni a jelenlévők többségének az a nézetazonossága, mely Kassáknét mélységesen elítélte, amiért ilyen kellemtelenséget okozott a férjének, és megzavarta őt munkájában. Ez a zártkörű közvélemény természetesen még élesebben fordult szembe a gyerekeivel, akik nem áttallják vádolni Kassákat, és megszakították vele az érintkezést. Voltak, akik szerint ez az álláspontjuk az én fölbujtásomra vezethető vissza. És mint-hogy Etit vették a legkomolyabban, leginkább órá haragudtak – a *Munka*-köriek azonnal kimaradtak a tanfolyamaiból, aminthogy a kör egyetemlegesen sem állt szóba vele. Mindebből az érintette legérzékenyebben, hogy eszményképe, Modok Mária, a vér-mérsékletének és kifejezésmódjának megfelelő hevességgel kárhoztatta őt úton-útfélen. Eti történelmi és biológiai végzete azonban hamarosan úgy alakult, hogy ezeket a sérelmeket már nem sokba vette.

Aztán, amikor a temetés után magunkra maradtunk, ő is tudott már sírni. Kezdte gyászolni anyját – én azt reméltem, ezzel megkezdődik a gyógyulása is.

318 És persze, énnekem is magamban még egyszer szembe kellett néznem Jolánnal. Igaz, „mindennek más távlatot ad a halál már”, ahogy Miklós írta, hat

év múlva. Mert ha erre képes volt, másképpen kell megítélni a drégelypalánki búcsújelenetet is. Halála fölmentést adott neki – visszafelé is.

Miért ne?

Én mégsem tudtam őt fölmenteni – semmi alól sem.

47. A barlang falán

A Kassákné temetése utáni napon Hitler, Mussolini és az angol meg a francia miniszterelnök találkozott Münchenben, és megállapodott Csehszlovákia földarabolásában – még aznap hozzájárultak a csehek is. Ez volt a müncheni egyezmény. Amely igazolta Kassákot és drégelypalánki házigazdánkat, Sárvárit: nem lesz háború – az urak majd megegyeznek. A három európai nagyhatalom viszont nem igazolta a baloldal botor bizakodását: nem tanította meg mőresre Hitlert, ellenkezőleg, az angol miniszterelnök fogta magát és elutazott hozzá Berchtesgadenbe, ő tanult mőrest a Führertől, aztán München után azzal a nevezetes esernyőjével integetve, mosollyal a száján szállt a vonatra, ezzel az elégedett búcsúszóval biztatta a világot: *Peace for our time* – béke a mi időnkre.

Elállt a lélegzetünk. De amikor mégiscsak megjött, a megdöbbenő egyszerre magától értetődött. Elvégre várhattunk-e tőlük egyebet? Ha már Spanyolországot magára hagyták, miért ne hagyták volna cserben a cseheket? Csak azért, mert ők hozták létre, ők tapasztották össze azt az államkomplexust, ami Csehszlovákia volt? És amit már csak a Szovjet-

unióval együtt lehetett volna megmenteni, és mintsem hogy a Szovjetunióval szövetkeztek volna, inkább a pokollal szövetkeznének. Mint ahogy igyekeznek is szövetkezni, mert politikájuk és gondolkodásuk tengelye még mindig, kilencven évvel a *Kommunista Kiáltvány* után is a rettegés „a kommunizmus kísérteté”-től, és ha egyszer Hitler végképpen végezni akar ezzel a kísértettel – mit számít Csehszlovákia? Én ezt a magyarázatot elfogadtam okosabb és képzetesebb társaimtól, különösen Bálint Györgytől a *Nyugat* hétfői asztalánál, bár ha szememre és ösztönökre hallgatok, azoktól a híradókban, újságokban látott, úriasan vagy bugrisan ostoba pofáktól és cinikusan vagy megszállottan vigyorgó koponyáktól, akik a világ sorsát intézik, még ennyi logikai folyamatosságot sem tételeztem volna fel – a magam elhatalmasodó kétségbeesésében, belső érzékelésében a világ sorsát egyre inkább a legkülönbözőbb töltésű örületek, eltorzult ösztönök összeütközése vagy inkább összejátszása kavarta kiszámíthatatlanná.

De ami ebben a kiszámíthatatlan kavarodásban is a legjobban meglepett, és amit semmiféle magyarázat után sem tudtam megérteni, az Csehszlovákia szerepe volt. Hiszen még három hete se múlt, hogy Beneš kiáltványát olvastam: „Rendíthetetlen bizakodással hiszek államunkban, államunk ellenálló erejében és nagyszerű hadseregében.” Én ezt az öntudatot nemhogy megalapozatlannak nem találtam, hanem még túlságosan is szerénynek, ha visszaemlékeztem a fegyvereknek arra a fenyegető fedezetére, amelyet 320 nemrég napról napra szorongva szemléltem a drége-

lyi hegy tetejéről. „A szem a látás akadálya” – egy túlbuzgó professzornak tulajdonította ezt a mondást a fáma az ötvenes évek elején. Kaján kitaláció volt nyilván, de ha visszagondolok Drégelypalánkra, nem is találok képtelenségnek: végzetes véletlen volt, hogy Kassákné visszájára fordult feleségi cselszövénye minket is odavonzott a hirtelen hadi határszéllé változott Ipoly mellé – az a hegytetőről naponta szemembe szítt látvány balul befolyásolta, sőt, egy-két hónapra kárhozatosán kizökkentette helyéből egész gondolkodásomat.

És mert ennek a látványnak emlékével a szememben föltétlenül komolyan vettem Beneš kiáltványát, sehogy sem értettem, hogyan veszhette el olyan hamar az érvényességét? Igaz, hogy négy nap múlva Chamberlain elröpült Hitlerhez. Hát csak ez volt az az „államunk ellenálló ereje” – az angol meg a francia miniszterelnök? Az angolok meg a franciák rövidlátását hamarabb értettem meg, mint a csehek megadását. Elvégre a saját, jól berendezett otthonukról volt szó. És a kiáltványban említett „nagyszerű hadsereg”, az aztán megvolt, saját szememmel láttam – túlságosan is közlről, mint már mondtam. Hogy történhetett, hogy azokból az ijesztően vadonatúj ágyúkból egy sem dördült el? Beneš egy héttel a müncheni egyezmény után lemondott, és ezzel az én közelségtől káprázó szememben szétfoszlott egy fénylő legenda: nem egy nagy név, hanem a cseh demokrácia legendája (mert akkor még nem jutott eszembe pontosabban polgári demokráciának nevez-

Nagyszerű
hadsereg

ni) – elvégre mit ér az a demokrácia, mely nem hajlandó kezét fölemelni önmaga védelmére?

És ezzel még csak az elején tartottam a tévelygések amaz útjának, amelyre a drégelyi hegytetőn a szemközi, Ipolyság alatt fölvonuló és gyakorlatozó hadsereg imponáló és ijesztő látványa gondolataimat és érzelmeimet ráterelte. Folytattam a csodálkozást is. Hiszen igaz, a németekkel reménytelen volt szembe szállni, és pusztán a becsületért, hogy mégsem egyetlen puskalövés nélkül engedték be őket, kár volna a derék Svejek életét kockáztatni – Hašek regényét már Bécsben végigmulattam. De legalább a magyarok ellen – akik elérkezettnek látták az időt jogaik érvényesítésére – miért nem sütötték el azokat a határszáron sorakozó ágyúkat? Mert a németek ugyan hajlandók voltak javunkra bíraskodni Bécsben, de csapatokat nem adtak volna, ha erőszakkal akarunk átkelni az Ipolyon és áttörni azokon a korszerű ágyúkon. Olyan fölény volt a drégelyi hegytetőről ijedezve észlelt, állig fölfegyverzett készségük, hogy ekkorában akkor sem lehettek, amikor nekirontottak a magyar tavaszi tanácsköztársaságnak. Igaz, hogy akkor a franciák küldték őket, és az is igaz, hogy a cseh pacifista nép – ha lehet, nem fog lövöldözésbe. Mégis, különös pacifizmus, amelyik a hódításért hajlandó harcolni, de ha a hódítást visszapörlik, elsütetlen fegyverekkel kivonul az erődrendszerre kiépített, kápráztató kaszárnyakörből – nehéz is volt elképzelni.

322 Így hát valamilyen skizofrén kételkedéssel éltem végig a müncheni egyezményt követő heteket. Egy-

részt mindazt gondoltam – és szenvedtem! –, amit barátaim: a cinkosság szégyenét, az elszakíthatatlan csomót, amely hozzákötözött minket a veszteni fogó Germánia diadalszekeréhez, és talán fájdalmasabban is, mint a többiek, hogy milyen sötét böjtje lesz a napfényes szüretnek: hogy akik nem voltak hajlandók védeni és védekezni, szemrebbenés nélkül fog-nak bosszút állni rajtunk.

És közben és mégis, amikor a magyar csapatok bevonultak Ipolyságba, föjlélegeztem. A várható következmények beláthatatlan messzeségben vártak ránk, de a közvetlen, halálos veszedelem egy perccel azelőtt még ott volt, karnyújtásnyira tőlem, a dréglyi csúcstól, egy tiptop technikájú hadsereg képében – és ez a fenyegető veszély most szétfoszlott, fölszívódott.

Tudathasadás helyett ma sokan egyszerűbb körletet adnának: engem is megfertőzött a nacionalizmus. Semmi jogom sincs e diagnózis ellen tiltakozni. Mert ha igaz is, hogy Ipolysághoz a legszemélyesebb közöm lett az alatt a tíz nap alatt, amíg gyönyörködve és szorongva bámultam csillogó tornyait a dréglyi hegyről, de különben sohasem jártam a Felvidéken, csak éppen a magyar történelemből és Jókaiából és Mikszáthból és Krúdyból éreztem a magaménak – és nyilván az ilyen, gondolatoktól és elképzelésektől fogant igényeket is nyugodtan lehet nacionalizmusnak bélyegezni. Talán már annak idején sem utasítottam volna vissza ezt a vádat – egyszerűen azért, mert nem éreztem vádnak. Akkoriban a nacionalista mindössze olyasvalakit jelentett, akinek fontos a

Egyelőre nemzet kategóriája, mint valóság, és, ahogy Babitsnak is, mint „szellemi kapocs” – és ebben az értelemben én magam is nacionalistának tudtam önmagammat. Azt, amit ma nevezünk nacionalizmusnak, a hódító, bekebelező, más népek életére és nyelvére törő akaratot, nemzeti önteltséget akkor még sovinizmusnak hívtuk.

Az pedig eszembe sem jutott, hogy netán sovinizmussal is vádolhatnának. Elvégre tudtommal jórészt magyarlakta területeket kaptunk vissza. Meg aztán Bécsben még azt tanultam, és éppen a kommunistáktól, hogy a trianoni béke, akárcsak a versailles-i, imperialista béke volt. Persze, tudtam azt is, hogy nem egy pusztítóbb, őrjöngő imperializmus feladata ezt a nemcsak igazságtalan, hanem több szempontból is ésszerűtlen békediktátumot helyrehozni. Egyelőre azonban, minden jobboldaliságunkat, fasizálódásunkat beleszámítva is, akár a biztonság, sőt, az emberiség szempontjából is, még mindig jobb helyen tudhattuk a visszacsatolt városokat Magyarországon, mint az új szlovák államalakulatban: „Csehszlovákia nincs többé” – nyilvánította ki Hitler, amikor bevonult Prágába – fél évvel azután, hogy Chamberlain fölkereste őt Berchtesgadenben. Egyelőre... és azután? Azután, ha majd helyretolják a kikökkentett világot, hátha eszükbe jut, hogy valamivel józanabbul is be lehetne rendezni, esetleg a közfalak ésszerűbb elhelyezésével. Ezeknek az alkalmatlan közfalaknak a kérdését Németh László, legbölcsebb pillanatainak egyikében, ezzel a tömör megfogalmazással próbálta megoldani: „a határok virtualizálása”. És ezt a vir-

tualizálást csak elősegítheti, ha néhány magyar város visszakerül hozzánk – miért ne szabadna hát örülni ennek?

Illetéktelen
az örömré

És mégis, rossz lelkiismerettel örültem, vagy legalábbis zavartan. Amit az is bizonyít, hogy titokban örültem: senkinek sem beszéltem róla. Miért nem? Szégyelltem? Nem éppen. Csak éppen azt éreztem, hogy nem illik örülnöm: nem fér össze azzal a gondolkodásommal, amit vallottam és vállaltam – egyszerűbben, bár pontatlanul szólva, a baloldalisággal, amihez ragaszkodni akartam. Még nagyobb baj volt, hogy azt éreztem: úgy éreznék, illetéktelen vagyok az örömré – hiszen már érvényben volt a törvény, amely kizárt az örömré illetékesek sorából. És ami ebből és mindebből következik: hogy nevetséges volna, ha örülnék – ezért hallgattam el az örömet.

Ennek a gondolati-érzelmi skizofréniának a belső feszültsége majdhogynem elviselhetetlenné fokozódott, amikor az említett törvény alapján megkaptam a felmondóleveletem. Volt valami szánalmasan röhejséges abban, hogy itt állok tanácstalanul a Horthy Miklós körtéren, a gyárból jövet, zsebemben a levél, amely kitesz a száznyolcvan pengős állásomból, amiért nem vagyok teljes értékű magyar, fogalmam sincs, mihez kezdjek; és közben (a dühvel, a szégyennel, a baljóslattal egyidejűleg) nem tudok nem örülni, hogy a két fasiszta nagyhatalom – amelyre a mi zsidótörvényünk végső soron visszavezethető (bár ez a *végső soron* sokkal kényesebb és bonyolultabb fogalomköteg annál, semhogy ilyen meggondolatla-

nul szabadna emlegetni) – Bécsben úgy döntött, hogy a régi Magyarország egy részét visszakapjuk.

Ezt a fonák örömrést – nyilván azért is, mert senkivel se beszéltem róla – megírtam egy versben. Hirtelen támadt, elhamarkodott vers volt. Még elhamarkodottabb a közlése – szerencsétlen körülmények siettették. Új verseskötetem volt megjelenőben, három évvel az előző, a *Levél a szabadságról* után. Nem valamilyen belső szükséglet ösztökélt erre – inkább merőben gyakorlati szempontok vezettek. Mindegyelőtt az, hogy bizonyosra vettem: én már nem sokáig adhatok ki kötetet. Akkor pedig szinte a rend és illem is megkívánja, hogy amíg van rá mód, összegyűlt verseimet, ezt a romlandó anyagot, lehetőleg tartósított alakban tároljam. De nemcsak az időjárás általános alakulása figyelmeztetett, hogy jó lesz sietni a betakarítással – sürgetett egy személyesebben gyakorlati tényező is: amint a zsidótörvény megszületett, számítottam rá, hogy az elsők között leszek, akiknek fölmondanak. Márpedig akkor elvesztem a kötet előfizetői háttérét – az *Őszi rombolás* meg a *Levél a szabadságról* előfizetőinek túlnyomó része is kollégáimból telt ki. Tehát addig kell kiadnom a kötetet, ameddig a Standardnál vagyok még. Nyár elején ki nyomattam az előfizetési íveket, és amikor már kezdtek megtelni, elmentem az előkelő Hungária nyomdába, melynek műszaki vezetője akkor már Lengyel Lajos volt. Ő tervezte a könyvemet: elegáns verseskötet volt, fűzötten, persze, akkori szokás szerint. Cserépfalvi Imre odakölcsonőzte a nevét, kiadóként

Történt pedig, hogy éppen akkor kaptam meg a levonatot, amikor azt a szerencsétlen versemet megírtam. És úgy éreztem, hogy mindenképpen szerepelnie kell a kötetben – hozzácsaptam hát a kéziratát a levonat legvégére. Tehát nem is küldtem be sehová; a *Nyugat*-ot már lekéstem – akkor nagyon kicsi volt a könyvek „átfutási” ideje: a kötet előbb jelent meg, mint ahogy a *Nyugat* hozhatta volna a verset –, attól meg ódzkodtam, hogy napilapban jelenjék meg, nem is tudom, miért. Barátaim közül csak egyvalaki látta: Miklós – neki megmutattam. Mit szólt hozzá, nem emlékszem – aligha dicsérte, hiszen nem volt jó vers –, de annyi bizonyos, hogy eszmeileg nem kifogásolta. Márpedig nem volt szokása, hogy ilyesféle megfontolásait elhallgassa. Egyébként nem emlékszem rá, hogy idehaza bárki is szememre vetette volna, legalábbis írásban vagy szemtől szembe – ami arra vall, hogy barátaimtól sem lehetett olyan idegen a gondolata. Vagy talán csak együtt éreztek azzal, ami a versben az én helyzetemet foglalta képbe, és annak a kedvéért elnézték a többi elemét?

Azt mondtam, hogy *idehaza* tudtommal senki sem kifogásolta a verset. Mert egy szemrehányás mégis érkezett a címemre – Párizsból. A Simplon, a Bucsinzky, a Japán kávéház törzsvendége, akire – ritka jelenség – senki sem haragudott, a mi elapadhatatlanul jó humorú, mindig mélabús, kedves barátunk, a szelíd Forgács Antal, ott élt már akkor. A zsidótörvény megszövegezése után indult el a száműzetésbe – nem könnyen: előzőleg mindannyiunkkal megbeszélte, hogy mitévő legyen. Egy este énnekem is ki-

öntötte a szívét – de nem tudtam neki tanácsot adni. Ő is nagyon pesti volt – holott falun született, a Dunántúlon –, és már előre megszakadt a szíve, ha arra gondolt, hogy meg kell válnia városától. De hát, mondta, irodalom itt nem lesz, és ha lenne, mi akkor se jelenhetnénk meg többé. Különben is, Csehszlovákia után mi kerülünk sorra, és akkor a magyar zsidókat mind megölik. Vannak, feleltem, kedvezőbb kilátások is: Hitlert előbb-utóbb mégiscsak megverik. De Anti nem hagyta magát: akkor meg mint magyarokat ölnek meg bennünket. Baljóslatait nem tudtam megcáfolni, de azt sem tudtam elképzelni, hogy jószántamból elhagyjam Budapestet úgy, hogy vissza se jöhessek, csak – *majd aztán*. Azzal bocsátottam hát útjára, hogy aki el tud menni, jól teszi, ha elmegy. Akkor még nem ismertem a keleti mesét a bagdadi emberről, akit figyelmeztetnek, hogy a Halál útban van Bagdad felé, egyenesen érte, mire a bagdadi ember nyakába szedi a lábát, és lohol Damaszkusz felé, ahol már a város kapujában várja lihegve a Halál, és meglepetten fölkiált: „Hát itt vagy? Nem értettem a dolgot – engem Bagdadba küldtek érted, csak az utolsó pillanatban változtatták meg a parancsot: szaladjak Damaszkuszba, és várjalak meg a város kapujában.” Mert Forgács Anti nemsokára kijutott Párizsba, de amikor a németek bevonultak oda, Clermont-Ferrand-ba menekült – ott állt lesben érte a fasiszta halál, zsákjába gyömöszölte, úgy hurcolta Németországba – és végzett vele.

Egyelőre azonban Párizsba küldtem ki neki új ver-

seskötetemet, ott írt róla néhány sort az *Üzenet*-be – nemrég megindult, antifasiszta lap volt, méghozzá Tamás Aladár szerkesztésében. Forgács Antal olyan kedves fiú volt, hogy ez a kurta kritika csupa nagyon elismerő mondatból állt. Csak egy magánlevélben szögezte le főntartásait a kötet utolsó versével szemben. Sajnos, a levél elveszett, de úgy emlékszem, akármilyen szelíden írta is körül, a tartalma az volt, hogy csalódott bennem: én is bedőltem a koráramlatnak, és lényegében irredenta verset írtam – persze, nem használta ezt a szót. Nem vettem tőle zokon a megrovást, és nemcsak azért nem, mert olyan kedvesen csinálta az egészet, hogy nem lehetett rá neheztelni; hanem azért sem, mert addigra már megbántam, hogy a verset belecsatoltam a kötetbe. Nem, nem a tartalmát vontam volna vissza. Csak éppen beláttam, hogy a vers rossz – vagy legalábbis nem elég jó ahhoz, hogy ilyen kényes gondolatot érdemes legyen megkockáztatni vele.

Irredenta vers lett volna? Lehet – nem annak szántam. Voltaképpen semminek se szántam – olyan hirtelen, meggondolást nem tűrve tört rám. És az ember hajlamos arra, hogy az efféle, elemi látszatú ösztökének boldogan engedjen – hiszen ilyenkor legkönnyebb a versírás. Pedig megtanulhattam volna tapasztalatból, hogy az ilyen természetű, ellenállhatatlan ihlet nálam ritkán válik be: könnyű mámore, ellenőrizetlen elragadtatása könnyen átengedi az érleletlen érzést, a könnyelmű képet, a tetszetős szót – a hazugságot. E hamari versem valódi magvának a be-

Érleletlen
érzés

Folyó ügyek   vonata is valamilyen hamis aranyfüst. De azt tudom, ma is tudom, hogy a váratlanul elsötétedő vége, az igazi, az megküzdötte a magamé:

*Ó képzelet! A mélybe kötve látom,
Remeg a bérc, a templom és a várrom.
Te fested őket barlangom falán.*

Mert a *bérc* még mindig a drégelyi csúcs volt, a *templom* az ipolysági csillogó torony, a *rom* a drégelyi vár mohos kőmaradéka, és a mély barlang, amelybe vettetém és bezároltattam – az is valódi volt. De még mennyire!

48. Törmelék

A fölmondólevelet november első napjaiban kaptam meg. A későbbi hányódásban elveszett, így hát csak emlékezetből tudom helyreállítani összefüggéseit. Fölmondani, tisztviselőnek, csak a hónap végén lehetett, és minthogy már benne jártunk a novemberben, a fölmondás jogilag és gyakorlatilag csak november 30-án léphetett hatályba. Az akkori törvények szerint magántisztviselőnek három hónap volt a felmondási ideje, kivéve, ha önálló munkaköre volt – akkor hat hónap. Az én, A-tól K-ig terjedő, belföldi folyószámláim vezetését, úgy látszott, önálló munkakörnek tekintik, mert fölmondásom a következő év májusának végén járt le. De már a levélben közölték, hogy nem kívánják tőlem a fölmondási idő letöltését, sőt, folyó

ügyeimet mielőbb adjam át kijelölt utódomnak. Most hát néhány nap alatt véghez vittem, amire Ballassa igazgató úr sohasem tudott rávenni: rendet csináltam íróasztalom fiókjainak kilenc éven át lerakódott irat- és bizonylatrétegeiben. Utódomat még nem vették föl, ügyeimet ideiglenesen Steller vette át, erre pedig nem kellett sok időt vesztegetni: egyenként átlapoztuk ugyan a folyószámlákat, de nem volt szükséges hosszasan magyaráznom, hogy mi a helyzet. Így aztán már nem sokáig kellett a Fehérvári úton döcögönm, sem átszállás közben a Horthy Miklós körtéren csellengenem, és folytatnom sem kellett utamat a Horthy Miklós úton – hirtelen megszűnt a mindennapos oda-vissza villamosozás.

Bálrendező

A fölmondólevél nem lepett meg – el voltam rá készülve, hogy az elsők között leszek. Ha nekem kellett volna döntenem, én is magamnak mondtam volna föl elsőként a könyvelésből – zsidónak minősülő kollégáim között nemigen találtam volna nálam nélkülözhetőbbet. Azért mondom ezt ilyen körülményesen, mert képzeletbeli seregszemlémből nem hagyhatom ki dr. Bánátit, aki két évvel utánam került az osztályra, az enyémnél is alkalmatlanabb adottságokkal: a *tartozik* és a *követel* alapvonásait sem volt képes megérteni. Igaz, fölfogóképességét nyilván tompította az a körülmény is, hogy többnyire átéjszakázott, fakózöld arcbőrrel, álmosságtól hunyorogva vánszorgott be reggelenként a könyvelésbe: állandó bálrendező volt, és ha olykor beavatott minket előkészítő diplomáciájának súlyos gondjaiba, csak úgy röpködtek az előkelő hangzású családnevek, védnökök, bálanyák,

Angolul nyitópárok nevei. Gyakran tanakodtunk is egymás között, nem csekély magánhivatalnoki elfogultsággal, hogy ha már ilyen jó összeköttetései vannak, és ennyire nem konyít a könyveléshez, jogászdoktor léte ré miért nem inkább köztisztviselőnek ment.

A kezdeti nehézségeken azonban átsegítette őt egy alapismerete: az, hogy a könyvelés nyomtatványai közül a számla, vagyis a terhelés fehér volt, a jóváírás viszont rózsaszín. Egy szép napon azonban revizorok jelentek meg a könyvelésben, akiket a londoni Standard küldött a nyakunkra. Ők voltak az első angolok, akikkel életemben találkoztam és akikkel – akármilyen rosszul is – angolul beszélhettem. Pontosabban, a leghelyesebb köztük, egy ír fiú, ereszkedett le odáig, hogy szóba álljon a könyvelésnek olyan páriáival is, mint én meg Róna Robi – aki azonban nálam sokkal jobban tudott angolul. Talán az vonzotta hozzánk, hogy szeretett olvasni meg irodalomról beszélni – neki köszönhetem, hogy már akkor megismertem Evelyn Waugh-t: ő adta kezembe azt a regényét, amely később, Hevesi András fordításában, *Egy marék por* címen jelent meg magyarul. A három revizor közül ő volt a benjámin, és hamar fölfedezte a sorsközösséget az írek meg a magyarok között, egyúttal nem győzött irigyelni bennünket, mert mi már elértük célunkat, a nemzeti önállóságot – nem sokkal a nagy, vérbe fulladt ír fölkelés előtt volt ez. Jelezte is, tüntetően, elkülönülését az angoloktól, azaz két revizortársától, akiket Balassa igazgató úr vitt ebédelni az előkelően demokratikus, üzemi étkezdébe: ő a mi szakadár triászunkhoz csatlakozott,

velünk tartott az UTE-pálya kávéházába. Steller, aki nem tudott anyavállalatunk nyelvén, vagyis angolul – és afféle „eb ura fakó” tartással nem is tett úgy, mintha meg akarna tanulni –, azzal mutatta ki rokonszenvét az ír lázadó iránt, hogy ő fizette az asztalunkra kerülő italt. És elég sok liter bort rakott le Pirooska úr, a kávéházi, az asztalunkra az alatt az egy hét alatt, amíg az ír ellenőrrel ebédeltünk – aztán visszatértünk a szolid egy-egy fröccsünkhöz. Az alatt az egy hét alatt a három revizor átszervezte a könyvelés egész ügymenetét, amiből kifolyólag azontúl szürke nyomtatványon állítottuk ki a számlákat, fehéren a jóváírásokat – eszem ágában sem volt firtatni, hogy miért. Dr. Bánáti vizuális fogantatású könyvelési világképét azonban alapjaiban ingatta meg ez a színváltozás: még egy év múlva is remegő kézzel, tétován hunyorogva kontírozott, és minden bizonylathalom előtt újra meg újra meg kellett győzni róla, hogy a fehér nyomtatványok összegét nem terhére, hanem javára kell írni az ügyfélnek. Ez a világképi megrendülés mintegy előkészítette Bánátit arra a nemsokára bekövetkező égszakadásra, mikor az új törvénnyel járó lázas okmánybeszerzés idején megtudta, hogy éppen csak nem *minősül* zsidónak, de valaha minden fölmenője izraelita volt. Ebből a váratlan csapásból még öt év múlva, a munkatáborban sem tért magához – nem is kellett megölni: alighogy a szerelvény, amelyen szállították, átjutott a határon, szervezete föladta a küzdelmet.

Egyelőre azonban és „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának határozottabb biztosítása” szem-

Hitehagyott pontjából dr. Bánáti még nem minősült zsidónak. Ezért mondhattam nyugodt lelkiismerettel, hogy az elbocsáthatókat, sőt elbocsátandókat figyelembe véve én magam is az elsők között gondoltam volna önmagamra – és ezért nem ért meglepetésként a fölmondólevél. A többiek is természetesnek találták, hogy fölmondtak nekem. Úgy vettem észre, hogy ehhez, hivatalnoki fogyatékoságaimon kívül, egyéb, ún. szociális körülmények is hozzájárultak. Mindegyiknél az, hogy olybá vették, mintha énnekem volna még egy foglalkozásom: hiszen én író is vagyok! Elvégre látták némelykor nevemet a lapokban, hallották hangomat a rádióban – és nyilván túlbecsülték azt a jövedelmet, amit ebből szereztem. Aztán meg az is számított, hogy nekem nincs gyerekem, sőt, a feleségem is dolgozik, a tetejébe még nem is zsidó, így hát őt nem érheti baj. Egy kolléganőm, igen szorgalmas és lelkiismeretes munkaerő, aki közben – már nem is tudom, azért-e, mert megözvegyült, vagy mert a férje otthagya – őrvölgy szeretettel maga nevelte a fiát (és akit egyelőre még nem bocsátottak el), fejemhez is vágta:

– Magának könnyű, maga goj lányt vett feleségül!

Ennek a kifakadásnak az éle, azt hiszem, nem annyira Eti ellen irányult, mint énellenem, és elsősorban nem is azért neheztelt rám, mert goj lányt vettem feleségül, inkább azért, mert *mesümed* lettem, azaz „hitehagyott”. Nem ő volt az egyedüli, ez az önérzétes asszony, a kollégáim közül, aki most elégtétellel tekintett rám: szóval, hiába tért ki, Vas úr, mégis ki-dobták! Az utóbbi hónapok állandó kérdőíváradatá-

ban ugyanis már nehéz lett volna eltitkolnom a változást adataimnak e fontos rovatában. Nem tartottam szükségesnek viszont kollégáim orrára kötni e lépésem hátterét: hogy csak azért engedtem olyan örömet Kassákné biztatásának, mert meg voltam róla győződve, hogy már semmi előnyöm sem származik ebből a „hitehagyásból” – még kevésbé, hogy különben sem hagytam ott semmiféle hitemet sem. De nem is csodálkoztam, amikor egynémely kollégám szemében – legtöbbször némi részvét kíséretében – kárörömet is véltem fölfedezni.

Meg kell adni, hogy ez az érthető kis káröröm senkiben sem fajult rosszindulattá. Mert ha meg is volt a véleményük arról a változásról, amely az én személyi adataim vallásrovatából immár óhatatlanul kiderült, annyi bizonyos, hogy ezt a változást senki el nem árulta Tiefenbrunner Dávidnak, a mélységesen vallásos, újpesti rádiókereskedőnek, aki a fölmondások napján éppen ott tartózkodott könyvelési osztályunkon, és első megrendülésében azzal fordult hozzám: elvállalnám-e, hogy hetenként egyszer eljövök hozzá, rendben tartani a könyvelését? Pedig nem az én ügyfelem volt, hiszen én A-tól K-ig kezeltem a belföldi magánadósok folyószámláit. De az évek folyamán, miközben az enyémmel szomszédos íróasztalnál Róna Robival egyeztettem a különbözőzeti tételeket, köztünk is éppen elég személyes kapcsolat keletkezett ahhoz, hogy zsidó szolidaritását az én javamra gyakorolja. Engem pedig nem vitt rá a lélek, hogy figyelmeztessem őt: „No de Tiefenbrunner úr, tudja-e, hogy én már nem vagyok izraelita vallású?” – el-

Érthető
káröröm

végre az övé volt az első szalmaszál, amit vízbe vettem után felém nyújtottak – és néhány hétig nem is követte más. És az alatt az idő alatt nemcsak az a vi gaszom volt meg, hogy minden hétnek legalább egy napján mégsem kellett magamat naplopónak érez nem, hanem az is, hogy nem kellett végleg elszakad nom Újpesttől.

Hanem amikor már Tiefenbrunner úr ilyen könyö rületesen leszegődtetett, nem volt kedvem tovább ott maradni – hallgatni, nézni, érzékelni a részvét, a kár öröm vagy akár az ijedtség első jeleit; a függő ügye ket eltakarítani, átadni, a fiókokat rendbe rakni el kezdhetem holnap –, szedtem a sátorfámat, leléptem észrevétlenül, és már a Horthy Miklós úton is bizo nyos búcsúzó honvággyal tekintettem végig a negy venkilencesről. A Kálvin téren aztán hirtelen gon doltam egyet, leszálltam, és elindultam a Sándor ut cán a Rádió épülete felé. Miért éppen Cs. Szabóhoz vitt az első utam? Talán, mert úgy éreztem, valamit nekem is kell máris tennem, talán mert legkevesbé tőle számítottam elutasításra. Nem is zárkózott el; azt mondta, hogy nagyon szűk határok között képes csak segíteni rajtam, ezeken belül azonban mindent meg fog tenni érdekemben – és állta szavát: egészen a német megszállásig valamivel többet is tett értem an nál, amit lehetett. Egyébként, miután elmondtam ne ki, mi történt velem, az volt első kérdése:

– És az asszony már tud róla?

– Még nem – feleltem, fejemet lehorgasztna.

– Nehéz lesz – jegyezte meg elgondolkodva.

336 De nem volt nehéz. Eti egykedvűen fogadta az új

és új, rossz híreket, beszüntette a küzdelmet, nem akart kitérni a végzet elől, sőt, inkább elébe ment, mintha egy sorstragédia ötödik felvonásának elbukott hősnője lenne, aki szeretné szerepét mihamarabb végigjátszani, de tudja, hogy ez nem lehetséges, mielőtt a dráma minden indítéka, szála, motívuma el nem jut a lehető legrosszabb végkifejletig – és tőle telhetőleg iparkodik hozzájárulni a gyors lebonyolításhoz. Melyik jóakaróm volt, vagy jóakarója, már nem tudom, aki előhozakodott egy mentő ötlettel: az Egyesült Izzó most új alkalmazottakat keres, utánpótlásnak, az elbocsátandók helyébe – ő be tudná hozni Etit. Kapva kapott az alkalmon – amúgy is az óvatosakat, akik a tanítási engedély megvonása után maradtak ki, most követték a *Munka*-köriek, a zsidó tanítványok meg általában is fölhagytak a tornával, mozdulatművészettel, és nekifogtak átképezni magukat, mert nehéz idők jönnek, alig maradt valaki a tanfolyamokban: habozás nélkül elfogadta az állást. Ezúttal a külföldi levelezésre vették föl, német gyors- és gépírónőnek – Bécsben gyorsírást is tanult. A főnöke is német volt, egy Berlinből ide menekült, szociáldemokrata képviselő fia, aki közgazdasági végzettséggel, valamilyen egyesített germán-zsidó fölényérzettel és a német emigránsok jellegzetes *bei uns*, magyarra fordítva „bezzeg minálunk” öntudatával vezette osztályát. Eti már csak azért is idegenül érezte magát ezen az osztályon, ahol a gépírónők még mind a régiek voltak, mert itt úgy néztek rá, mint az „ör-ségváltás” előretolt őrszemére, aki azt lesi, melyiküket lehet kitűrni.

Bezzeg
önáluk

Pedig ő már hat évvel azelőtt is idejárt, erre a gyártelepre, velem együtt, éppen csak nem az előkelő Egyesült Izzó, hanem a valamivel közönségesebb Standard épületébe. Most, hogy naponta megint kivillamosozott a tizenegyessel és a nyolcvanhetessel Újpestre, azt mondta egyszer, hogy úgy érzi magát, mintha az Andersen rút kiskacsáját, akiről kiderült, hogy hattyú lett belőle, visszatelepítenék a kacsáusztatóba.

De hát a kacsáusztatóból én megpróbáltam visszartartani, azzal, hogy nem kell sietni, állást később is kaphat, hiszen elegendő hely fog megüresedni a következő hónapokban, egyelőre még hat hónapig jár nekem a fizetésem, addigra pedig talán én is találok valamit. Eti azonban, mint már említettem, konokul a kezére játszott a balsorsnak: a „lássuk, uramisten, mire megyünk ketten” tevékeny fatalizmusával rohant a rosszba. Azzal érvelt, hogy kapni kell az alkalmon, mert később, úgy lehet, hátrányára válhatik, hogy én vagyok a férje, no meg a saját, utólag kiderült rendőri priusza – az én szerencsémben és iparkodásomban pedig sehogy se bízott. Holott nem hagytam el magamat: gátlásaimat legyűrve fűhöz-fához fordultam segítségért. Elsősorban a fordítás reményébe kapaszkodtam. Déry példája biztatott rá: megfigyeltem az évek folyamán, hogy valahányszor elfogyott a pénze, kiadói körútra indult, és mindig sikerült kifognia valamilyen regényt, lehetőleg olyat, ami nem okozott különösebb nehézséget, úgy, hogy diktálni lehetett, gyorsan és határozottan – igaz, hogy neki mindenütt voltak barátai. Nekem ekkor még so-

hasem akadt dolgom kiadókkal, mégis mindenhová elmentem. De kiderült, hogy a fordítás becses portéka: neves írók állnak sorba még az olyan silányabb könyvekért is, amelyeknél magasabbra úgyse mertem volna ácsingózni. Nem is nyertem többet bizonytalan biztatásoknál – fordítói pályám, a prózai, csak négy év múlva kezdődött, amikor már beütött a furcsa és meglepő, háborús könyvkiadói konjunktúra.

Még a rokonságomat is végigjártam – nehogy bármit is elmulasszak. Bár nem tudom, hogy mit várhatam volna tőlük: a mi családukban nem volt szokás egymás hóna alá nyúlni, legalábbis nem úgy, hogy „én gazdag vagyok, te most bajban vagy – nosza, segíték rajtad”. Akkor meg mit is tehettek volna értem? Amellett a szükségét nem is érezték annyira égetőnek: lényegében ugyanazt gondolták, amit Silberspitzné olyan leplezetlenül kimondott: ha egyszer keresztény lány a feleségem, tegyen ki magáért.

Csak Béla volt az, aki ebben a helyzetben is ki tudott fundálni valamit: pört kell indítani a nyugdíjért. Tudvalévő, hogy nyugdíj abban az időben csupán a közalkalmazottaknak járt. A Standardnek azonban volt önálló nyugdíjpénztára, melyhez minden tisztviselője fizetésének bizonyos százalékával járult hozzá – ennek a járuléknak a felét a cég vállalta, másik felét levonták az ember fizetéséből. Ezzel szemben tízévi szolgálat után a Standard minden hivatalnoka nyugdíjképes volt. Hiszen, amint a maga helyén már említettem, a hivatali létet eleinte éppen ez segítette elviselni, az a lehetőség, hogy tíz év alatt a számlálétrán kúszva is akkora lesz a fizetésem, hogy aztán, har-

mincéves koromban, nyugalomba vonulva, szerény nyugdíjammal kezdem el csak igazán irodalmi pályámat – és ezt a reményt fagyasztotta be a gazdasági válság, ami után minden fizetésemelés megszűnt. Nem is tudom, honnan támadt Bélának az az ötlete, hogy elkezdje tanulmányozni a nyugdíjpénztár alapszabályait. És kiokumálta belőlük, hogy már kilenc és fél év után is jár a nyugdíj – ha a vállalat mond föl. Sőt, rábukkant egy homályosan megfogalmazott passzusra is, amely szerint már kilenc év és öt hónap után is esedékes, amennyiben a vállalat minden kényszerítő ok nélkül bocsátotta el az alkalmazottat, tehát nyilvánvalóan azért, hogy a nyugdíjfizetés terhe alól mentesüljön. Márpedig én, a fölmondási időt is beleszámítva, éppen kilenc évet és öt hónapot töltöttem el a Standardnál – így csupán egy hónap hiányzott ahhoz, hogy a vállalat fölmondása esetén nyugdíjképes legyek. No hát itt a jogalap, mondta Béla. De kényszerítő oknak nem elég-e a zsidótörvény? – kérdeztem én. Arra senki sem kényszerítette őket, hogy téged az első turnusban bocsássanak el, válaszolta – és ehhez tudni való, hogy a törvény azt is megszabta, mennyi idő alatt és milyen részletekben kell teljesíteni. Én továbbra is kételkedve fogadtam ezt a jogigényt, de Béla megnyugtatót, hogy csak akkor számítja föl a költségeket, ha az ellenfél fizeti – vagyis ha megnyeri a pört.

Hanem az első tárgyaláson szó sem esett a zsidótörvényről – szégyelltek talán előhozakodni vele? Azzal védekeztek, hogy nekem nem is járt hathavi fölmondás, mivel munkaköröm nem volt önállónak

tekinthető – csak méltányosságból toldották meg három hónappal. A fölmondási időt különben sem töltöttem ki – ténylegesen tehát nem is egészen kilenc évig dolgoztam a vállalatnál. Béla azonban bebizonyította, hogy az én munkaköröm igenis önálló – ami nagy prókatori teljesítmény volt, hiszen mindenben Steller utasításait követtem, vagy legalábbis nem csináltam semmit anélkül, hogy őt meg ne kérdeztem volna. Hanem a kitöltetlen fölmondási időre hivatkozni csakugyan orcátlanság volt munkaadóim, azaz volt munkaadóim részéről – most már én is el tudtam képzelni, hogy csak a nyugdíjszabályzat kijátszása céljából nem engedték meg, hogy ledolgozzam. A bíróság nem is fogadta el alperes védekezését: a pört első fokon megnyertük – alperes természetesen föllebezett.

Munkaadói
arcátlanság

De már a Táblán elő kellett hozakodniok a zsidótörvénnyel mint kényszerítő okkal. Csakhogy Bélának sikerült elérnie, hogy a Tábla kötelezte a Standardet a zsidótörvény addigi végrehajtásának adatszzerű fölterjesztésére, és ekkor kiderült, hogy már az első csoporttal lényegesen többet bocsátottak el, mint amennyit a törvény arra az időre előírt. És ennélfogva a Tábla – talán az alkalmazottak pártján lett volna? vagy mert nem lelkesedett a hitlerizmusért – nem fogadta el a zsidótörvényt kényszerítő körülménynek, és helyt adott a mi keresetünknek. Nyerünk tehát második fokon is – a Standard ismét föllebezett. De azért most már kezdtünk reménykedni. Mert ha délibábnak bizonyult is gyakornokidőmnek az a tündérálma, hogy tíz év múlva, harmincévesen

nyugdíjamból fogok élni és írni szabadon, a mostani kettős – bár még mindig nem érvényes – ítélet alapján is éppen annyi pénzt kapnék majd havonta, amennyi a segélyformában kiutalt Baumgarten-jutalom volt. Csakhogy ez a segély nem egy évre szóló, hanem olyan volna, mint egy örökös Baumgarten-jutalom. Ha erre biztosan számítani lehet, akkor már az ember nem érezné magát egészen elveszettnek, még ilyen hajótörés után sem.

Legnagyobb ütőkártyáját azonban a Standard a Kúriára tartogatta: beterjesztett egy rendeleyszerű, bizalmas leiratot, a Hadügyminisztériumét (a kibocsátó hatóság engedélyével), amely szerint a Hadügyminisztériumnak szállító iparvállalatoknál a zsidótörvényt a törvényesen előírtnál sokkal gyorsabb ütemben kell végrehajtani – márpedig a Standard évről évre nagyobb forgalmat bonyolított le a haderővel. És hát a Hadügyminisztériummal szemben el kellett némulni minden jogászkodásnak: a Kúria sem szólhatott mást, mint hogy a minisztérium (és milyen minisztérium!) rendeletét kényszerítő oknak fogadja el, és a mi keresetünket visszautasítja – legfelsőbb fokon. Ez a fölsülés jobban leforrázott, mintsem hittem volna. Mikor Béla megindította a pört, az egész kíséreltet afféle prókatori donkizotizmusnak véltem, no meg legtekinélyesebb rokonom cselekvő önértékek, amely meg akarta mutatni, hogy mégiscsak tesz valamit értem – eszem ágában sem volt komolyan venni. Mégis, az első két váratlan győzelem után, úgy látszik, titokban kezdtem magam beleélni abba a képtelenül nevetséges gondolatba, hogy énne-

kem bármiféle csekély nyugdíjat, de mégiscsak nyugdíjat szerezne a zsidótörvény, valamiféle törvényesen biztosított kalibát a recsegve-ropogva kezdődő égszakadás-földindulásban. Annál keservesebb volt a Kúria végső ítélete után beletörődni, hogy itt nincs kapaszkodó. Béla nem is törődött bele – most ő föllebbezett.

A lényegi
kérdés

De hová lehetett föllebbezni a Kúria után? A Közigazgatási Bírósághoz, amelyikről addig nem is hallottam, és Béla magyarázatából is csak annyit értettem, hogy valamiféle alkotmányjogi kérdésekben ítélezik. Most, hogy az Új Magyar Lexikonban keresem közelebbi meghatározását, ott ez áll róla: „Az államigazgatási aktusok törvényességének megvizsgálására, az ellenük emelt panaszok eldöntésére szervezett bíróság. Magyarországon 1896-ban állítottak fel külön közigazgatási bíróságot.” Szóval, ilyesmire is jutott idő a millennium évében. Igaz, olvasom róla tovább: „Nem játszott jelentős szerepet a jogszerűség biztosításában; korlátozott hatásköre volt. 1949-ben megszüntették.” Első gondolatom, persze, hogy talán nem is lehetett olyan korlátozott a hatásköre, ha éppen 1949-ben érdemes volt megszüntetni. És a magam esetéből kiindulva, igaz, ma már eléggé korlátozott hatáskörnek látszik, az én nyomorult nyugdíjmról vagy akár egy kishivatalnok sorsáról dönten. Másrészt azonban a lényegi kérdés az volt: lehet-e semmibe venni a Hadügyminisztérium rendeletét? Éppen ezért a pör – úgy véltem, fölösleges – meghosszabbítását Béla jogi és becsületbeli sportjának fogtam föl, és a magam szempontjából semmit

Vaskos ág,
kapaszkodás-
ra

sem reméltem tőle. És minthogy a Közigazgatási Bíróságon a döntés tovább húzódott, mint az előző instanciákon, és minthogy közben annyi minden történt, meg is feledkeztem az egész ügyről. Aztán egyszerre megjött az ítélet: a Hadügyminisztérium rendelete ellentmond a törvénynek, az alkotmánynak, tehát semmisnek tekintendő, ennél fogva nem lehet mint kényszerítő okot figyelembe venni. De a Közigazgatási Bíróság döntése nemcsak elvi állásfoglalás volt: az ítélet föltüntette a nekem visszamenőleg is járó nyugdíjat: 84 pengőt. És ezen a fokon már nem volt helye a föllebbezésnek – a Hadügyminisztérium sem tehetett semmit az ítélet ellen. Pedig addigra már folyt a háború – egyelőre nélkülünk. Akkor mégsem csodálkoztam az ítéleten. Örülni sem tudtam neki: Eti már nem élt.

49. Még egy elszalasztott lehetőség

Vagyis hogy a nyugdíjpör több mint egy évig húzódott el. És mivel a megindulásakor semmit sem reméltem kimenetelétől, továbbra is kapkodtam a fejemet: el ne mulasszak egy esetleges szalmaszálát, a megfogódzás lehetőségét – úgy látszott azonban, senki sem követi Tiefenbrunner Dávid példáját. Mígnem egy napon, a sűrű, novemberi ködben vaskos, kapaszkodni való ág nyúlt orrom elé, méghozzá olyasvalaki nyújtotta, akitől szalmaszálra sem számítottam: apám. És nemcsak azért nem számítottam a segítségére, mert miért is segítene? – hiszen balsike-

rű, böcksteini nyaralásunk óta növekvő gyűlölettel nézte Etit, és a mostani helyzetben is kétségkívül az volt első gondolata: segítsen ő, elvégre őskeresztény! De ha nem is fajulnak idáig a dolgok, akkor sem gondolhattam volna, hogy módjában állna segíteni rajtam.

Kimódolt
egyensúly

Apám ugyanis akkor már évek óta nem volt a Kanitz Ignác és Fiai Rt. igazgatója. Pontosabban, maga a Cég – amely csak nevében viselte nyomait a hajdani tulajdonosnak és Fiainak, akiknél apám alulról fölfelé ívelő pályafutását elkezdte –, az Rt. tűnt el fölüle. Amint a gazdasági válság szelei tartósabban kezdtek fújni, André Kiener úr – apám cégének részvényei felerészben az ő tulajdonában voltak, azért küldött el apám érettségi után az ő colmari gyárába munkásnak, és megszeretni a textilszakmát, no meg leszokni kommunista hóbortjaimról – elérkezettnek látta az időt, hogy túladjon ezen a távoli érdekeltségén. Ezzel megszűntek apám évenkénti colmari utazásai, és csakhamar szétszakadoztak azok a nemzetközi szálak, amelyek Sas utcai tevékenységét mégiscsak hozzáfűzték az európai üzleti élethez. És fölborult egyúttal az apám kimódolta egyensúly, amely aránylag szabad kezét biztosított neki: az, hogy cége félig francia, félig magyar tulajdonban volt. Most, hogy Kienertől a másik tulajdonos, a Leszámítoló Bank vette át a részvényeit, kizárólag attól függött a pesti mértékkel patinás és tekintélyes textil-nagykereskedelmi vállalat sorsa – és ezáltal apám cselekvési tere is tetemesen összeszűkült. Egy-két év alatt, a válság elharapódzásával a bank számára is egyre kényelmetlenebbé vált

Juszt sem ez a leányvállalata – végül nem volt elkerülhető a
fölszámolása.

Nem beszéltünk róla, de lehetetlen, hogy apámnak ne jutott volna eszébe az a hat évvel azelőtti, hosszas beszélgetésünk a Gresham kávéházban az érettségit és colmari inaskodásomat követően, miután előzőleg megmutatta Esztergom mellett azt az eladó, elhagyatott fonodát, amelyet megvett volna, *énnekem*, ha rászánom magam, hogy elvégzem a textilfőiskolát, aztán kiköltözöm a telepre, és a szakmának szentelem életemet. Én azonban visszaborzadtam attól, hogy éveket töltssek el Brünnben vagy Reichenbergben a textilfőiskolán, még inkább attól, hogy aztán letelepedjem a gyártelep sivatag magányában, és leginkább az egész gyárosi *belyzet* képtelenségétől – helyett azt tanácsoltam, hogy saját magának vegye meg a fonodát. Csakhogy apám megmakacsolta magát: a kapitulációmát akarta kikényszeríteni – vagy sértődötten lemondani a kínálkozó lehetőségről. Lehetetlen, hogy eszébe ne jutott volna, hogy meg ne bánta volna akkori *juszt sem* álláspontját: most elegánsan vonulhattott volna vissza saját erős várába – mert azóta nyilván az a tönkrement fonoda is fölvirágzott, mások keze alatt, a magyar textilipar védővámokkal „gyámolított” (József Attila szava) konjunktúrájában.

Nem mintha visszavonulása nem lett volna így is elég elegáns – amennyire, úgy félig odafigyelve, láthattam. Megegyeztek a végkielégítésben. Nem tudom, összegszerűen mennyi volt, de gondolom, annyi, amennyivel már lehetett – és kellett is – valamit kezdeni. És most, amikor abból a jópolgári, majd-

nemhogy nagystílű biztonságból, amelyhez a Sas utcában hozzászokott, vénülő fejjel kivettetett a kisszerű bizonytalanságba, egyszerre kiderült róla, hogy nem egészen az a törhetetlen tehetség, az a talpraesett, üzleti lángész, aminek a családban és baráti körében tisztelték. Igaz, hogy nagy akarat működött benne már gyerekkorában: el Bátaszékről, apja és nagyapja és dédapja hivatásától, az előre megszabott pályától, a szegény, falusi rabbisorstól, föl a fővárosba, az üzleti életbe! Mert nagy becsvágy kellett hozzá, tizennégy évesen a maga lábára állni és közben elvégezni Fiumében a kereskedelmi akadémiát, úgy, hogy amikor odakerült, egy szót sem tudott olaszul, és nemsokára olasz nyelvtanításból tartani fenn magát, és minden támogatás nélkül, a maga erejéből állást szerezni olyan előkelő cégnél, amilyen a Kanitz Ignác és Fiai volt.

Észnimbuszát azonban a háborúban nyerte (az első világháborúban, persze), mégpedig azzal, hogy első pillanattól kezdve bizonyosra vette az antant győzelmét, vagyis Németország meg a Monarchia vereségét – ellentétben barátaival és az egész családdal, amelyből például a Berend fiúk közül a nagyobbak nemcsak őszinte lelkesedéssel jelentkeztek katonának, hanem a győzelem legjobb kilátásaival is. Így esett, hogy mire a háború véget ért, apám esze nemcsak a családban, hanem egész ismeretségi körében is köztisztületnek örvendett: úgy tekintettek rá, mint afféle orákulumra – mindenben kikérték a tanácsát. Nem is győztem ezen csodálkozni később, amikor egyre többször győződhettem meg róla, hogy éppenséggel

Besszre
spekulálni

nem erős oldala az éleslátás, előrelátás, eligazodás a világ folyásában – honnan tudta hát, honnan vette a bátorságot annak a megsejtéséhez, hogy besszre kell spekulálni, Vilmos császár és Ferenc József ellenében? Mígnem aztán a második háború kitörésekor (nem egészen egy évvel ennek az elbeszélésnek legutóbbi fordulata után), amikor az egész pesti baloldal és még a botcsinálta baloldal, a zsidó polgárság sem kételkedett Hitler vereségében, mégpedig gyors vereségében, apám ezúttal német győzelmet jósolt, szemben a családnak és barátainak mohó bizakodásával, akkor megoldódott a rejtély – legalábbis én akkor jöttem rá a dolog nyitjára. Nem mintha szeretne volna – akkor már – a németeket. De az operett-optimizmus mögött mélységesen pesszimista lélek húzódott meg: eleve meg volt róla győződve, hogy a dolgok nem úgy fordulnak, ahogy ő szeretné, hanem éppen ellenkezőleg. És az első háborúban azért jósolta az *ellenség* győzelmét, mert magától értetődően ellenségnek fogadta el ő is, tehát *félt*, hogy az lesz az erősebb, a gyöngébbek pedig *mi* leszünk, amely többes szám első személyel apám természetesen tudott azonosulni – boldogulását is annak a győzelmétől remélte, azaz remélte volna. A következő háborúban még egyszerűbb volt a helyzet: rettegett a németektől, ezért el se tudta képzelni, hogy ne ők győzzenek – még a vége felé is alig akart hinni a híreknek az oroszok és a nyugatiak előnyomulásáról.

348 Akárhogyan is, ha nem éleslátással, hát sötétén látással, de tény, hogy annak idején, a szarajevói merénylet után, beletalált a jövőndőbe. Besszre spekulál-

ni Vilmos császár és Ferenc József ellenében – csúszott ki az imént a tollamból. Csúnya szó, és nem is fedi a helyzetet: apám nem örült, hogy a jóslata beteljesült, és amit elvesztettünk, neki is fájt annyira, mint akárki másnak – még tizenöt év múlva is azt fejtegette, hogy Magyarország az elvesztett részei nélkül gazdaságilag életképtelen. Mégis, baljóslatának tudata óhatatlanul befolyásolta cselekvését. Például abban, hogy megtakarított pénzét nem hadikölcsönbe fektette, mint rokonai és barátai, hanem a hadi helyzet alakulásától függetlenebb papírokba. Így történt, hogy miután átvészeltük a kommünt – második felét nagyapám házában, a szerbek megszállta Bátaszéken –, és jórészt csukott ablaktáblák mögött a fehérterort is, apám arra ébredt, hogy anyagilag jobb helyzetben van, mint ahogy a háborút elkezdte. De tapasztalatokban is gazdagabb lett: beletanult a „papírok” világába, és az általános tőzsdeláz idején ő is játszott, mégpedig szerencsésen – vagy ezúttal csakugyan éleslátással? Akkor már cégvezető volt, igaz, nem a békés Kanitz fiaknál, hanem egy hevenyében összehozott bankban – ha jól emlékszem, Unió Bank volt a neve. De kilépett e bankból, még mielőtt az a tőzsdei konjunktúra elapadtával szétpattant, éppolyan hirtelen, mint ahogy keletkezett. De nem spekulációból hagyta ott, hanem azért, mert a Tőzsde hazard kísértésénél erősebbnek bizonyult a Textil szolid vonzása: visszatért a Kanitz Ignác és Fiai Rt.-hez, csakhogy ezúttal igazgatónak – gyakorlatilag ő vezette a céget. És ez már igazán *karrier* volt – különösen a kiindulópontához viszonyítva.

Hallottam kamaszkoromban elégszer, másoktól: „Szép karriert futott be apád – kövesd a példáját.” De hallottam odahaza is, tőle magától, hogy a semmiből csinálta azt, ami lett, amije van. Viszolyogtató is elégszer ez az önteltsége, és nem láttam meg mögötte a – szerénységet? azt azért nem, az nem volt benne: talán inkább a bizonytalanságát. De a pontosabb szó ezúttal is, utólagos megértéssel megint csak a pesszimizmus. Én aztán kétségkívül karriernek láttam, kápráztató karriernek apám helyzetét: egy előkelő kis részvénytársaság igazgatója volt, látszólag mutatósabb rangban a nála sokkal gazdagabb barátainál, önálló kis textil-nagykereskedő boltok tulajdonosainál, autón jártunk, amely ugyan a cégé volt, de apám rendelkezett vele, és ha anyámat és húgomat nyaralni küldte, és mi kettesben maradtunk otthon, olykor a Ritzben ebédeltünk – néha még reggeliztünk is. Ennélfogva – sok egyéb, ellenséges jelző mellett, amellyel magamban illettem őt – elsősorban *karrieristának* tartottam. Arra nem gondoltam akkoriban, hogy nem tör *többre*, mint amije van. Holott a valódi karrierista nem szokta beérni azzal, amije van, különösen férfikora teljében – hiszen apám ebben az időben valamivel közelebb volt még a negyvenhez, mint az ötvenhez. Márpedig amint biztosítva volt az autó, az évenkénti, gasteini nyaralás, amint a nagyvonalú, Sas utcai lakás be volt rendezve perzsaszőnyegekkel, márkás képekkel, barokk garnitúrával, a hal-farkú lámpaasszonnyal és a kiegészítő, vadonatúj, polgári pompával, apám fölfelé törekvése megtorpant. Miért? – ezen csak jóval később kezdtem tű-

nődni. Bizonytalanságból? mert nem jár neki több – talán még ennyi sem? Végző soron pesszimizmusból: a rossz fordulatok előérzetéből.

A legsúlyosabb kolonc

Ezt a pesszimizmust nyilván sűrítette, hogy szűkebb családjában kudarcot vallott. Annyi bizonyos, hogy a mi ellenállásunkat nem törték meg a sikerei – éppen ellenkezőleg. Ebből az ellenállásból, persze, az enyém volt a leghevesebb, de idővel az nyugtalanította legkevésbé apámat: engem, kereskedelmi nyelven szólva, „leírt”, amint úgy-ahogy megálltam a magam lábán, és jóformán ágyrajáróként jártam haza – csak a vasárnapi ebédnél találkoztam vele, néha még akkor sem. Igaz, fülébe jutott barátai pusmogása, hogy évek óta viszonyom van egy kommunista lánnyal, még hozzá „sikszével”, és „írogatok”, de hát istenem: a Vas Palinak van egy sikerületlen fia – előfordul az ilyesmi, jobb családokban is. Nagyobb szerencsétlenség volt, hogy húgomból nem az a lány lett, akinek apám a hozományt gyűjtötte – hiszen az új lakás berendezése is részben az ő jó partiját lett volna hivatalva előmozdítani. Szégyen volt már az is, hogy negyedik gimnázium után kimaradt az Andrássy úti Mária Terézia leánygimnáziumból; még nagyobb, hogy nem vették föl az Iparművészeti Főiskolára; és hiába kötöttem apámmal kompromisszumot, aminek következtében magára hagytam Évit, nehogy őt is elrontsam és eltérítsem a polgári élettől: nem találta helyét sem a bálokon, sem a különböző rajziskolák ifjú bohémjei között. Apám a legsúlyosabb koloncnak mégiscsak anyámat érezte, aki minden sikerét megkontreminálta, és bár a hirtelen tá-

Bezzeg
Ausztria!

madt fényűzésből mindazt, ami az ő része volt, elfogadta, de fitymálva és mindig jelezve, hogy ezt az egészet parvenüségnek tartja ahhoz a szerényebb, de szolidabb polgárisághoz képest, amihez a szülői házból hozzászokott, és mintha egész viselkedése apám becsvágyát akarná lehűteni azzal, hogy ő úgysem lesz háziasszonyian segítő partnere a karrierjének.

Ez a fitymálkozás annál kevésbé vált becsületére anyámnak, mivel nem szűnt meg apám karrierjének a végével sem. Nem, nem húzta vissza fullánkját azután sem, hogy apám gyógyíthatatlan sebet kapott az élettől: addig a parvenüséért vetette meg, most a lecsúszásáért. Fullánkjának mérge biztos és heveny közvetlenséggel hatott, annál is inkább, mert szűrésében mindig volt némi igazság: apám a siker idején csakugyan egy kissé parnevü volt, és hanyatlásában az is kiderült, hogy sohasem volt igazi karrierista – mindössze az történt, hogy virgoncan vetette magát a kedvező hullámokba, de nem tudta megtanulni, hogyan kell úszni ár ellen.

Ez a lecsúszás – különösen, ha az ember csak fél szemmel és fél szívvel figyelt oda – nem volt rohamosan észlelhető. Az autó ugyan eltűnt, a télen zárt, nyáron nyitott, világosszürke, tágas Austro-Daimler, amelybe hajdani vasárnapokon rajtunk kívül Matild néniék közül is belezsúfolódtak ketten-hárman – én ugyan semmi örömét sem tapasztaltam. A nyaralásokat is megpróbálta apám olcsóbban intézni: a fölszámolást követő nyáron rászánta magát, hogy nem utazik külföldre, de aztán kiderült, hogy Magyarországon nem lehet nyaralni – bezzeg Ausztria! A követ-

kezőkben tehát anyám külön nyaralt Évivel valamilyen olcsó osztrák helyen (például a Semmeringen), mert Badgastein sokkal drágább volt, és apám egy-maga csinálta végig az ottani kúrát – de, gondolom, az igazán hatékony kúra az volt, hogy egy hónapra mentesült anyám fullánkjának folyamatos döféseitől. Anyámat nyilván az a veszteség sújtotta legérzékenyebben, hogy szakácsnő és szobalány helyett csak egy mindenest tarthatott, bár a lakás megmaradt, fényűző méreteivel, a nagy hallal meg az öt szobával, amelyek közül kettő teremnek is beillett volna. Ettől kezdve egyre többet dolgozott a háztartásban, még olyankor is, amikor nem volt éppen cselédválság (ami azonban egyre gyakoribban fordult elő) – egyébként ekkor kezdett egyre későbbre tolódni az ebéd időpontja, részint apám bőszítésére, az amúgy is egyre kedélytelenebb Sas utcai lakásban.

Túlméretezett
lakás

Igen, benne maradtunk a két cselédre és virágzó karrierre méretezett lakásban, mert az Arany János utca sarkán álló, háromemeletes ház, amelynek földszintjét a Kanitz Ignác és Fiai Rt. helyiségei foglalták el, a cég fölszámolása után is a Leszámítoló Bank tulajdona volt, és az apám számára megállapított, kedvezményes lakbért kapcsolatuk megszűnte után sem emelték föl – ez benne foglaltatott a végkielégítést rendező megállapodásban –, úgyhogy kisebb lakásba költözni többbe került volna, mint ott maradni a régi-ben. A bank ugyan a továbbiakban elég szűkkeblű háziúrnak bizonyult, szolgáltatásai gyérültek, akadoztak – így például a központi fűtés jóval kimértebben sugározta hőjét, az északra néző termék télre hű-

vösebbek lettek, a lakás hajdani, legfényűzőbb újdonsága, az állandó meleg víz is kezdett apadni: csak a hét három napján működött, már sokkal előbb, mintsem a háborús gazdálkodás törvényei általánossá és kötelezővé tették ezt a takarékossgot –, szóval, a Sas utcai ház lassacskán a rátarti épületből átalakult közönséges, kissé elhanyagolt, pesti bérházzá. De azért életünk kerete – már amennyire az én életemnek is kerete volt még – látszólag nem változott, mert csak fokról fokra mutatkoztak a jelei, hogy a berendezés nem szépül, újul, gyarapodik, hanem kopik, romlik, fogyatkozik, és évekbe telt, amíg a lakáson is észre lehetett venni, hogy apám föladta a küzdelmet.

Nem is azonnal tette le a fegyvert. Nem is tehetett: az új helyzet, éppen a kezdetén, gyors ellenhadműveletet igényelt: apám kezében volt a végkielégítés, azt be kellett fektetni, és a tőzsdei aranylázat egy ideig csendes megállapodottság, utóbb pangás követte. Különben is, addigra már szakembernek számított a textilüzletben, és ő is ott érezte magát a legotthonosabban. De a Kanitzékról elnevezett részvénytársaság fölszámolásával megszűnt az egyetlen olyan cég a szakmában, amely méreteinél fogva megengedhette magának, hogy igazgatót tartson: az Ólipótvárost és azon belül is kivált a Bazilika környékét egyéni tulajdonban lévő textil-nagykereskedések népesítették be. Apám is rászánta magát, hogy ezeknek a számát szaporítja. De mivel a végkielégítése nem volt rá elegendő, másodmagával nyitott üzletet. Hogyhogy nem társult be valamelyik textiles jó barátjához? Hiszen magam is minduntalan tapasztaltam, hogy tekintélye

van a szakmában – vagy ez csak addig tartott, ameddig a szerencséje? Amíg a legtekintélyesebb cég igazgatója volt? Vagy éppen ellenkezőleg, ő átalta, mint lecsúszott vagy legalábbis kicsúszott egzisztencia, bekérdzkeskedni egy baráti boltba, ahol a befogadó lenne fölényben? Ezért választotta inkább a kis Király utcai rőföst? Ezen eszembe sem jutott addig tűnődni, amíg tőle is kipuhathattam volna – utóbb meg már csak találgatásra hagyatkozhattam.

Tény, hogy a textil-nagykereskedés, amely társas céggént működött, már külsőségeiben is magán viselte a lecsúszottság jeleit. Senkit sem tévesztett meg az a hangzatos megjelölés, hogy „nagykereskedés”: szűk, sötét, kis üzlethelyiség volt, helyrajzilag is félúton a Sas utca meg a Király utca között, az Erzsébet tér legkevesbé előkelő, keleti oldalán, a „Marokkói udvar” elnevezésű, nagy, sárga, egyemeletes házban, amelyet az ostrom után, az Erzsébet, vagyis akkor már Engels tér átalakítása során, lebontottak. Ha nagy ritkán úgy adódott, hogy be kellett néznem apámhoz, már a cégtáblára festett két név együttese is lecsúszásként hatott. *Klein és Vas* – ez a kombináció bizony lefokozás volt, amit csak tessék-lássék leplezett az a külsőség, hogy a házmester, a borbély, a kávéházban meg a vendéglőkben a pincérek vagy a szakma hízelgő vagy csupán tapintatos képviselői még sokáig *direktor úr*-nak szólították apámat. A cégtársak személyes kapcsolatára jellemző volt, hogy Klein úr sohasem fordult meg a Sas utcai lakásban – a feleségét meg a gyerekeit sem hozta szóba senki. De ha apám arra számított, hogy Klein úrral szemben

Nagykeres-
kedés

legalább fölényben maradhat, ebben csalódnia kellett, és ennek a csalódásnak a jelei nemsokára kezdtek is megmutatkozni: apám, ha beszélt, csak ingerülten beszélt Klein úrról, és hamar nyilvánvaló lett, hogy szaporodnak közöttük a nézeteltérések – apám egyre kedvetlenebbül indult el reggelenként az üzletbe. Maga az üzlet sem igen virágozhatott, különben, ha nehezen értek is össze, aligha számolták volna föl három év múlva. Hogy s mint lett vége a közös ügyletnek, nem tudtam meg: apám hallgatott róla – mintha szégyellné az egészet. Mi lett Klein úrral? fogalmam sincs róla – többé a nevét sem hallottam említeni.

Voltaképpen azt sem tudtam pontosan, hogy apámmal mi történt. Reggelenként már nem ment le a földszintre, az irodába, mint igazgató korában, és nem is indult el az Erzsébet téri, kis boltba, mint nemrég. Egyre később kelt föl – igaz, egyre később aludt is el: neuralgikus fájdalmai (ezeket kúrálta Gasteinban) éjszaka gyötörték a leghevesebben; olyankor erős porokkal kábította magát, meg a még hatékonyabb, nyomtatott narkotikummal, Bettauer vagy Landsberger könyveivel, vagy más, hasonló, német vagy még szívesebben bécsi, édeskés regénnyel – azokat olvasta hajnalig. Dél felé járt, mire útra kelt, „üzlet után nézni” – hová? azt nem lehetett tudni. Annyi bizonyos, hogy délután – késő délután – rendszeresen letelepedett a Gresham kávéházban, az volt az irodája, ott bonyolította üzleti ügyeit. Hogy miféle üzleteket? azt sem lehetett tudni – elejtett szavaiból az derült ki, hogy továbbra is megmaradt a textil-

szakmában: „beszállt” egy-egy „tételbe”, és a „tranzakció” hol így ütött ki, hol amúgy. Én meglehetősen érdektelenül, sőt részvétlenül néztem, hogy apám, közel a hatvanhoz, lézengő rittere lett a textilszakmának – hogy ilyen bizonytalan keresetre szorult. Mégsem egészen rajtam múlt, ha ennyire nem voltam tisztában az anyagi helyzetével: ő maga is láthatóan kedvét lelte benne, dacos kedvét, hogy bujdosson az üzleti életben – a családja elől is. Mi jobbára csak panaszkodat hallottunk tőle, de ezekkel a sirámokkal sikerült sakkban tartania bennünket, pontosabban Anyut és Évit: csak pazaroljanak, majd meglátják, mi lesz a vége – ő tönkrement, fogytán a tartaléka, koldusbotra fog jutni. Azt hiszem, anyám és húgom éppen olyan hitetlenül fogadta ezeket a jeremiádakat, mint én magam: apám nem úgy festett, és nem is úgy élt, mint aki koldulni készül – saját személyében semmi esetre sem mutatott példát a takarékosagra. Ha nem is a szerencse fia már, ínségtől nem kell félteni – végül is ezt a következtetést vontam le megfigyeléseimből. De azért semmiképpen sem vártam tőle bajomban biztatást: azon kívül, hogy még ha tehetné is, legkevésbé ő volna hajlandó segíteni rajtunk, most már, gondoltam, módja sincs segíteni.

Annál jobban csodálkoztam, amikor, néhány héttel kidobatasom után, azzal állt elő, hogy beszélni akar velem új helyzetemről. Kávéházba hívott, ezúttal is, de nem törzshelyére, úgyszólván irodájába, a Greshambe, hanem az előkelőbb Astoriába – egyébként ismerték őt ott is, mert oda is járt néha, mikor éppen hogy szabadulni akart üzleti megbeszéléseitől,

Új élet vagy ünnepélyesebb alkalmakkor. Némileg ünnepélyes keretet nyújtottak a mi megbeszéléseinknek is a nagy, piros, bársonyplüss karosszékek meg a csipketerítők az asztalokon. Megvárta, míg elfogyasztjuk a habos kávé meg a brióst, csak aztán kezdett bele. Ő látja, milyen csapás ért engem; azt is látja, hogy a feleségem – akit sohasem szólított vagy említett a keresztnévén – most megemberelte magát, és fölhangzott a fényűző hóbortjaival. Ha ez a sorscsapás azzal jár, hogy kijózanodunk és beilleszkedünk a normális emberek világába, akkor a rosszat jóra változtatjuk, és ő a maga részéről igyekszik engem segíteni abban, hogy ezt a bajt végső soron hasznomra fordítsam. Ezután hozakodott elő a tervével. Az ő szerencsétlenül választott társulásából (Klein úrral tudniillik) sikerült érintetlenül kimentenie a Leszámitoló Banktól kapott végkielégítést, sőt, ezt azóta néhány szerencsés üzletkötéssel még gyarapította is, úgyhogy akár önálló üzletet is nyithatna. Csakhogy mindeddig erre nem tudta rászánni magát – sajnos, az ő szomorú családi helyzete nem eléggé biztató háttér ilyen vállalkozáshoz. De ha én melléállnék, szívvel-lélekkel, ő most, az én segítségemmel, hatvanévesen is hajlandó volna nekivágni az új életnek, előlről kezdeni mindent – és ezzel az én jövőmet is biztosítaná.

Meghatódtam. Kétségbe is estem, apám szavaira figyelve. Már láttam magamat egy textil-nagykereskedés kicsi, sötét helyiségében a könyvelésünket fölfektetni, számláinkat bejegyezni, a vég szövegetek visszagöngyölni, helyükre rakni – kimérésüket aligha bízna rám apám –, és ami a legcsüggesztőbb volt, a

vevőkkel nyájaskodni. De közben mértéktelen hála fogott el arra a gondolatra, hogy nem kell többé töprengennem, kihez forduljak fordításért vagy bármilyen munkáért, hogy nem Eti fog engem eltartani, hanem abból a kacsauasztatóból, amelybe visszavettett, megint viasszaszöktetem a hattyúk tavába, vagyis a tornatermébe – mert az is megfordult a fejemben, hogyan járok túl majd apám eszén: ha már megnyílt az üzletünk, és nem visszakozhatik többé, kiváltom Etit a száműzetésből –, és eltökéltem, hogy nem okozok csalódást apámnak: összeszedem minden erőmet, igyekszem átalakulni, lemondok az írásról, vagy ha valamelyik este sehogy sem állnám meg, hogy ne írjak verset, meg se mutatnám Zelknek, se Radnótinak, még kevésbé másnak, hiszen kész nevetség volna, ha a „Vas Pál és Fia” cég beltagja – mert ez a cégtábla koronázná meg iparkodásomat – verseket küldene be a *Nyugat*-ba.

Mialatt ezek a lehetőségek fölillantak figyelmem hátterében, terve fölvetéséről apám áttért a föltételére. Csakhogy, folytatta, ő nem képes tiszta fejjel hozzáfogni e vállalkozáshoz, ha előbb otthon nem terem tiszta helyzetet. Ehhez pedig mindenekelőtt az szükséges, hogy én nyíltan állást foglaljak anyám ellen, vagyis egy vasárnapi ebéden Apu, Anyu, Évi és Eti előtt világosan kijelentsem, hogy mindenben és föltétlenül neki van igaza, nem anyámnak. És ugyan-ezt kellett volna közölnöm, az ő jelenlétében, Bélával és Matild nénivel, anyám nővérével.

Nevetni akartam, de nem tudtam nevetni. Pedig nevetettem volna az egészen, mert amilyen zordon

megátalkodottsággal mondta ki, olyan gyermektegy volt apám kívánsága. És hát, ami azt illeti, pörösködésük pontjaiban többnyire csakugyan apámnak adtam igazat, nem anyámnak. És anyám, ha elmondom neki, miről van szó, bizonyára megbocsát nekem, ha nem is minden malícia nélkül – bár azt már aligha állta volna meg, hogy alkalomadtán, sőt, annál többször is, apám orra alá ne dörgölje az ügyet, és ki ne figurázza őt előttünk.

Másképpen azonban olyan nevetséges volt a szerep is, amit apám kiosztott rám – olyan megalázó! Ez az, hogy nemcsak anyámat akarta megalázní. Eszembe jutott az a tíz évvel azelőtti beszélgetésünk a Gresham kávéházban, amikor azzal az Esztergom környéki, eladó fonodával kecsegtetett. Akkor még csak ötvenéves volt, pályája delelőjén, és már akkor sem volt benne annyi nagylelkűség, de még pedagógiai vagy diplomáciai érzék sem, hogy csínján, fokról fokra próbáljon céljaihoz hajlítani: előlegbe kellett volna meghódnom, lemondanom, eljövendő éveimet lekötönnöm. Akkor egy fonoda volt a tét, egy igazi gyár – most csak egy snassz vagy legjobb esetben *apart* rőfösbolt. De most is látványos, teljes, képtelen kapitulációt követelt – és most is előre. Nevethettem volna – de szánhattam volna is. Amiért nem annak akar megnyerni, hogy beszéljek anyám fejével, hogy hatni próbáljak rá – habár hiszen az is eléggé reménytelen próbálkozás lett volna: anyám, a maga könnyedebb, gúnyos módján legalább olyan makacs volt, mint apám. Amiért ez kellett volna szegénynek: ez a

az úr a házban. Szóval, szánhattam volna – de szánni se bírtam. Arra kellett minden erőm, hogy agyamból, számból, szememből visszaszorítsam a tehetetlen, forró dühöt, amely föltódult bennem. Mégis, nyilván ez a visszaszorított düh befolyásolta eszemet is, amikor azt fontoltam: ugyan mi jó sülni ki ebből a tervezett szövetségből vagy elszegődésből, ha ilyen észszerűtlen indulatokat viszünk a társulásba?

És mert ez a visszaszorított dühöm nem egyhamar hűlt ki, azért lett válaszom a szándékoltnál hidegebb, szenvtelenebb: nem a fiú dolga, hogy apja és anyja állóháborújában állást foglaljon – én nem vállalhatom ezt a szerepet.

Apám fölajzott, diadalra mohó zordonsága hirtelen összecsuklott. Csüggedten fejezte be a beszélgetést: akkor hát nem nyit üzletet. Hanem tőle ne várjak segítséget, ő végleg leveszi rólam a kezét – lássam, hogy mire megyek magamban. Elkísértem őt a Kossuth Lajos utca sarkáig, a villamoshoz. Én gyalog mentem haza az Erzsébet téren és a Szabadság téren át.

Mire hazaértem, Eti régen megjött már Újpestről. De nem mesélhettem el neki, mi történt köztem és apám közt, mert feküdt már, nagyon fájt a feje, alig látott, figyelni se tudott volna rám – ezt mi akkor még úgy neveztük: migrén. Később se mondtam el neki, miről beszéltünk apámmal.

Szétnéztem a csüggesztő estében. Egy cédulán megláttam Anyu üzenetét – nem tudtam, mikor küldhette át: Miksa meghalt, Anyu bátyja, gyerekkorom jószágos Miksa bácsija, aki először vitt uszodába,

Előfizetési
ívek

aki hiába próbálta tréfásan belém sulykolni, hogy mi kell az életben a boldoguláshoz – „ceruza, pappír, szimmat” –, aki annyiszor dugott a zsebembe egy tízest: „egy görbe éjszakára”. Nem szerettem visszaemlékezni gyerekkoromra, de most hirtelen elárasztottak a képek, annak a hihetetlen időnek a képei, mikor még nem éreztem csapásnak a családot – és már el is kapott a vers. Így kezdődött:

*Ringott a világ, az anyám baja még
Feketébb volt, arca soványabb,
Mélyebb színű volt a magasban az ég,
Szebb illata volt a teának.*

50. Állványzatok lebontása

Ez a vers már nem került bele új kötetembe: annak a tördelt levonatán is túlvoltam, és a közeli napokra vártam az első, friss példányokat. Tőlem telhetőleg siettettem a kinyomtatását, nem is egy okból. Mint már említettem, az előfizetési íveket még az ősz elején kibocsátottam, rossz előérzetből: sejtettem, hogy nem sokáig maradok tisztviselője a Standard Rádió és Villamossági Rt.-nek, márpedig onnan telt ki előfizetőim zöme, tehát addig kell ütni a vasat, amíg megleg. Az íveket még az első elbocsátási hullám előtt kezdtem köröztetni, de fölmondásom új lendületet adott a gyűjtésnek. Róna Robi vállalta magára baráti buzgalommal az ívaláíratás kényelmetlen föladatát

362 – igaz, hogy tevékenységét megkönnyítette kollégá-

im lelkiismeret-furdalása: most, hogy fölmondásomnak híre ment, az ott maradtak, zsidók és árják, vitéz Kocsis meg Silberspitzné, könyvelők és mérnökök, igazgatók és gépírónők, olyanok is, akik nem ismer-tek személyesen, sőt, esetleg egyebet sem tudtak rólam, csak azt, hogy elbocsátottak – mind szívesen írták nevüket az ívre. Végül is meglepően sok, sűrűn teleírt előfizetési ív került vissza hozzám, és az előjegyzett két pengőkből több gyűlt össze, mint a nyomdaköltség kétszerese. De én azt akartam, hogy a kész kötetek hamarabb kerüljenek kollégáim kezébe, mintsem elfelejtik, hogy valaha közéjük tartoztam – bevallatlanul, homályosan abban reménykedtem, hogy belelapozva könyvembe, fölébred irántam a rokonszenvük, érdeklődésük, és ráébrednek arra, hogy ha nem is számítottam a könyvelés jobb munkaerői közé, azért kár volt kiséperni kötelékükből. De nemcsak ezért siettettem kötetemet a Hungária nyomdánál. Hanem azért is, mert az idő baljós változását még borúlátóbban figyeltem, mint ahogy a legközelebbi fordulatok igazolták: arra számítottam, hogy talán már meg sem jelenhetik, de legalábbis a lapok, folyóiratok már hírt sem adhatnak róla – úgy éreztem, sietnem kell, hogy el ne késsem az utolsó pillanatot, amikor még tudomásul vehetik azok a kevesek, akiknek figyelmét nem akartam elkerülni.

Meg is jelent a következő héten, Cserépfalvi kiadói jelzésével. A szokásosnál valamivel magasabb, öt-íves, karcsú, példásan ízléses, kifogástalan kivitelezésű kötet volt: gondozója és már előbb a tervezője Lengyel Lajos, aki ugyan a *Munka*-kör többi tagjával

Utolsó pillanat

Ameddig
lehet

együtt bojkottálta Etit, de ez nem befolyásolta szakmai becsvágát és becsületét. Huszonhét vers volt a kötetben, Bodoni antikva, cicero nagyságú betűkkel, ritka szedésben, fehér, puha födelén kobaltkéken a címe: *Menekülő Műzsa*. Tíz év múlva, visszamenőleg, többen is támadták ezt a címet, felületes félreértéssel kapcsolatba hozván az eszképzizmusnak (az angol *escape* = menekülés szóról) elnevezett irányzattal, amelyről akkor nem hallhattam – talán még meg sem született a név: eredetileg Audenék baloldali csoportosulását illették vele, mikor, bizonyos csalódások után, hátat fordítottak a politikának. Az én műzsám azonban nem finnyasságból menekült, hanem félelmében – hogy agyonlövik vagy koncentrációs táborba zárják. De annak idején, az egy Halász Gábort kivéve – „menekül Vas István műzsája is. . .” –, senki sem értette félre a címet: a kritikákból is kiderül, hogy a *menekülés*-t annak vették, amit kimondatlanul is jelentett: nem menekülhetsz.

Hát igen, a kiiktatásunkat célzó folyamat nem volt olyan hirtelen és gyökeres, mint amilyenre én számítottam. Szó sem volt róla, hogy ne vettek volna tudomást az én kötetemről. Sőt, egyenesen az volt az érzésem, mintha a fenyegetettség, az érezhető nyomás, a vészterhes légkör is hozzájárult volna, hogy a *Menekülő Műzsa*-nak szélesebb és kedvezőbb legyen a visszhangja, mint két előző kötetemnek – mintha daczból dicsérnének, mintha sietnének ők is, dicsérni, ameddig lehet. Annyira, hogy a kritikák közül csak a költőkét jegyeztem meg, Forgács Antalét, amelyet már említettem, a párizsi *Üzenet*-ben, Fodor József

szép elismerését a *Pesti Napló*-ban. Takáts Gyula erről a kötetemről is írt, ezúttal a *Kelet Népe*-ben. Jó szemű bírálóiban volt nagylelkűség is meg csípősség is – okos, találó vágásokkal. Ő is, természetesen, pontosan tudta, hogyan értendő az én *menekülés*-em: „A menekülő Múzsza várépítése lett az éles világ támadása elől. . . tervszerű haditénnyé váló, támadásra kész visszavonulás.” Kifogásaiból a leghevesebb és legmegszívlelendőbb a verselésemet illette. „E költeményeknek lendülete, keménysége mutathat iránnyt Vas lírájának, talán az üdítő ízt az ütemes verselés ritmusa is kölcsönzi. . . Az olvasó nyelvén a jambus rágógumijával gyalogol e hosszú verseken át. A magyar ütemek felbukkanása mint karsztot a hívó patak vize üdíti fel majd e lírát.” És abban az időben, amikor irodalmi világunk hajlott rá, hogy a pesti költő nyelvét eleve magyartalannak vélje, különösen jól esett a magyar versnyelv e fiatal mesterének elismerése: „És amit erénynek nem is szabad, hogy említsünk, nyelve szép, egyszerű magyar nyelv, se vidékies, se pedig hetykélkedő.” Cikkének summázását érhettem akár politikai tisztelgésnek is: „Költészetének fő ereje a harmónia, mely mondanivalóját a formával tökéletesen hozza össze, valamint szókimondó bátorsága, mely ma eseményszámba megy.”

A *Nyugat*-ba Weöres írt a *Menekülő Múzsá*-ról – ezt már korábban is említettem, hiszen pályám emlékeztető kritikái közé számítom. Rögtön tudtam, hogy alapjában véve levágó kritika, de ez nem csökkentette csodálatomat Sanyi iránt, még a barátságomat se – ez a véleménye, gondoltam, ezen nem lehet segíte-

A jambus
rágógumija

ni. Csak lassanként ébredtem rá, hogy idegenkedését legyűrve milyen tárgyilagosan, mennyi mindent hozott föl javamra, és nem is felületes dicséretet, hanem lényegi alapvonásait költői természetemnek, amellyel akkor még magam sem voltam tisztában. Akadt persze olyan közvetlen dicséret is, amit mindjárt fölfoghattam – örültem is neki: „Mestere a rímelésnek. Tóth Árpád és Kosztolányi óta senki se tanúsított olyan hajlamot az eredeti és épkezésláb rímek iránt, mint ő.” De azt már nem tudtam, hogy mennyire beletalált ezzel a megjegyzésével: „E költészet alaptulajdonsága a *puritánság*, mely nyilván Vas emberi alkataból szervesen adódik; és átüt a dús verstechnikán éppúgy, mint mindazokon a modern, antik-latin és múlt századi-magyar hatásokon, melyek a stílusát alakították.” Én akkor még nem törekedtem puritánságra, és bizonyosra vettem, hogy Weöres, aki olyan gazdag, ezt a szót kicsinylésből vagy legjobb esetben szánakozásból alkalmazza rám. Azt is természetesnek tartottam, hogy leginkább a témáimmal, a gondolkodásommal van megakadva. Ezt ilyen körületekintően, de erélyesen hozta tudomásomra: „Szerkezeti, tárgyi és stílári sokrétűségéhez mérten a gondolatai aránylag igénytelenek: az örök-emberi problematikába alig visz sajátosat. Legtöbb költőnél ez nem is hiba, így az ösztönös lírikusoknál, kik elsősorban a temperamentumukkal, forró lendületükkel hatnak, és azért nem sokat törődünk azzal, hogy vannak-e sajátos gondolataik. De Vas, aki hatalmas és masszív versszerkezeteket épít, nem rakhat a robusztus állványokra aprólékokat. Akinél ennyire hangsúlyozódik

a költemény váza, a tartalom, kell, hogy rendkívüli tartalmat nyújtson.” Azt már nem vettem észre tüstént, hogy ebben az érélyes kritikában is mellesleg mennyi elismerés lappang – mert hát „hatalmas és masszív szerkezeteket”, „robosztus állványokat” építeni a versben még akkor is teljesítmény, ha nem töltik be hivatásukat. Csakhogy éppen ezt a funkciót-lanságukat nem egykönnyen ismertem el: a megvevésben, ahogy Weöres verseim tartalmáról, az én ún. „gondolataim”-ról beszélt, azoknak a hajnalba nyúló vitáinknak a lecsapódását éreztem, amiket még egy pohár bor és még öt cigaretta mellett folytattunk – Sanyi erőszakos kérlelésére. Pedig én verseim tartalmát többre tartottam formájuknál, a bennük megjelenő gondolataimat becsesebbnek a verseimnél.

Csak mostanában ismertem föl, hogy Weöresnek bizony igaza volt. Nem mintha – egyet-kettőt kivéve – kiábrándultam volna a *Menekülő Múzsá* verseinek tartalmából, azaz gondolataiból. Csak éppen a versbeszédnek és lélegzetvételnak olyan pretenciójával, úgy is mondhatnám, formai fennhéjázással fogtam gondolataim kimondásához, hogy a nekifutás láttán magát a gondolatot csakugyan igénytelennek lehetett mondani. Az én „szókimondó bátorságom”, amiről Takáts beszélt, annyiból állt, hogy ki mertem mondani azt, amit gondoltam. De még nem volt merszem hozzá, el is gondolni azt, amit gondolni kezdtem. Ezért van az, hogy Weöres ezúttal is a pontos szóra talált: az én akkori vers-gondolataim jobbára „aprólékok” voltak a formának éppen túlméretezettségében áruló mérlegén. Persze hogy azért a kritikának

Viták
lecsapódása

ebbe az érzékletes szótalálataiba belejátszott Sanyi vizsgálása is e gondolatok minéműségétől – mert nem hiszem, hogy felnőtté súlyosodó gondolataimmal elégedettebb volna. Éppen ezért volt olyan méltányos – egyenesen lovagias – cikkének zárómondata: „Képességei nem a mai átlagos poétaerények, Berzsenyi és Arany idejébe illenek; hiányosságai sem köznapiak, nem a mostani líra átlag-sutaságai.”

Végül, utolsóként, megérkezett Kolozsvárról az *Erdélyi Helikon*, benne Szemlér Ferenc kritikája, a legnagyobbvalamennyi között, olyan, hogy már szinte baráti ölelés volt, nyomtatásban, át a határon. Holott nem ismertük egymást személyesen, – addig nemhogy szót, de még levelet sem váltottunk. Annál érdekesebb és jólesőbb volt, hogy olyan személyes érzékenységgel tapintott rá titkolt költői becsvágyamra. „Szinte meglepő – írta –, hogy ma, amikor a fiatal költők legnagyobb része Illyés Gyula vagy József Attila leleményeinek felhasználásával igyekszik hivatottságát igazolni, Vas István távolabbról származtatja önmagát. Ösztönös vigyázattal emeli ki egyéniségét a naponként jelentkező múzsafiak közül, s mer kulturált lenni ott, ahol menlevelet manapság csak az eredet vagy őserő ad.” De nemcsak becsvágyamra – szorongatottságomra is. „Érzései egyszerűbbek, tárgyiasabbak” – így kezdett közelíteni allergikus pontjaimhoz. „Közvetlenebb kapcsolatban van a világgal. És ugyanakkor gyakorlati szomorúsága mélyebb, és fájdalmait szinte teste is érzi. A költő feladatai mögött egy mélységes emberi feladat is lüktet, s a költői megoldás nem mindig ad nyugtató feleletet

az emberi kérdésekre is.” Pontos volt, mint egy jó anamnézis. És ezután következett a diagnózis: „Költészete éppen az emberi nyugtalanság és költői egyensúlyozottság kivillanó ellentétében válik mulhatatlanul egyénivé. Itt rejlik az a mély sérülés, amely Vas Istvánt költővé kényszeríti. A tragikus összeütközés a kor eszméivel, s ebből születnek legszebb versei. A koráramlat parancsa szerint Vas István nem lehetne magyar költő.” Anamnézis, diagnózis – és a terápia? Hiszen Szemlér azzal kezdte cikkét Erdélyből küldött koszorújával. Mint ahogy sebre való ír volt Fodor József, Takáts Gyula kritikája, még Weöres is – még az élességében is.

Örültem a sikernek? Persze hogy örültem. Elégedett voltam a kritikákkal? Nagyon. Elégedetlen csak magammal kezdtem lenni, vagyis új kötetemmel. És nemcsak azért, mert fülembé jutott – akár igaz volt, akár nem –, hogy Babitsnak jobban tetszett az előző. Az igazság az, hogy maguk a kritikák feszélyeztek, zavarba ejtettek – éppen a dicséretükkel. Fölszínre hozták azt a lappangó elégedetlenségemet, amely egy ízben, még a Tóth Árpád Társaság és az *Argonauták* szép emlékezetű napjaiban, arra ösztökélt, hogy kísérletképpen belevágjak Apollinaire fordításába. Mostani kényelmetlen érzésem az okozta, hogy elsősorban a formai „tökély”-t méltányolták verseimben – jóformán egyöntetűen. De én már jó ideje tudtam, hogy ez az „egyensúlyozottság”, ez a „harmónia”, „az elődöktől örökölt formák briliáns kezelése”, „mesterségbeli tudás”, mind kezdetleges, ideiglenes, csalékony álkészség. A veszélyérzetet külön-

Külön bejá-
ratú konzer-
vativizmus

sen Takáts Gyulának az a szerfözlött jóindulatú mondata keltette föl bennem, amellyel kritikáját befejezte: „Azt hiszem, Vas István költészete megközelítette csúcseit.” Elrémültem: hát ilyen véglegesedett formájú csúcsoknak nézek elébe? Most már sürgető igénnyé tudatosult az addig ráérős kívánság: lebontani azokat a „masszív szerkezetek”-et, „robosztus állványok”-at, amikről Weöres beszélt, szabadulni attól az egész, közhellyé közösödött és kényelmesedett klasszicizmustól, amelynek nyolc évvel azelőtt olyan megátalkodott elképzeléssel indultam a keresésére, hogy majd az én egyszemélyes, külön bejáratú konzervativizmusomat képezem ki belőle.

Nem volt könnyű megtalálni – és most még nehezebbnek látszott elveszteni. Ha meglepett a versírhátnék, az utcai szavak is rendeltetésszerűen kapcsolódtak megszokott mértékekbe, álltak be mutatós rímalakzatokba, szerveződtek szabályos szakaszokba. Hiába tudtam az eszemmel, az ízlésemmel, hogy mást kellene csinálni – nem akaródzott mást csinálni. Arra gondoltam, hogy ha nem sikerül ösztönösen, meg lehet újulni tervszerűen is. Volt is a kezem ügyében két használható tervrajz a megújulásra. Elmúlt már egy éve, mióta lefordítottam *A megcsalt szerető éneké*-t, vagyis megszólaltattam Apollinaire-t magyarul – meggyőződéseim szerint első ízben úgy, ahogy kellett. De nem tudtam vele mihez kezdeni. Ha elbűvölt is történelmeket egybemosó, szürrealista képhalmazásának játékossága – hogyan hozható ez összefüggésbe az én szorongatott létemmel és gondolataimmal? Akkor még nem jöttem rá a nyitjára, hogy egy

költői módszer elemeit az indítékok rokonsága nélkül is föl lehet használni.

Ennek az ügyetlenségemnek még nagyobb kárát láttam József Attilával kapcsolatban. Nem sokkal azelőtt jelentek meg összegyűjtött versei, a Bálint György-féle kiadásban – együtt, egyvégtében lehetett olvasni. Akkor már én is tudtam, hogy nagy költő. De most láttam csak, hogy Ady után ő volt a magyar líra nagy megújítója, aki, Adynál korszerűbben és egyetemesebben, magába olvasztotta, tájékozottan is, öntudatlanul is, az európai modern költészet és gondolkodás áramlataiból és vívmányaiból mindazt, ami a művelt világban ismeretes volt, és mindez az ő művészetében klasszikus épületté boltozódott, amely a magyar népköltészet bartóki és kodályi mélyrétegeire épült, míg dongái az európai költészet megszentelt formái voltak – ezért is néztem otthonosabban, mint Ady művének hatalmas falait. Ezt a modernül klasszikus épületet azonban megbonthatatlan egységben láttam József Attila személyes végzetével, és el sem tudtam képzelni, hogy akár egyetlen követ is el lehet őrozni, egyetlen ívének vagy kiugró ablakának rajzát lemintázni. Aminthogy igazában csak egy új nemzedék, a háború után föllépő, volt képes – méghozzá gyökeresen más értelmű és érzelmű indítékokkal – József Attila versmódszeréből magához hasonítani azt, amire szüksége volt.

Mint a fentiek egy-egy mondatából sejteni lehet, Adyval abban az időben eléggé idegenül álltam szemben. Sajnos az egykori irodalmi világnak ezt nemcsak sejteni engedtem – tudomására is hoztam. Kaczér

Modernül
klasszikus
épület

Vilmosnak, *A Toll* szerkesztőjének ugyanis az jutott eszébe, hogy tíz évvel Kosztolányi hírhedt Ady-cikke után – az is *A Toll*-ban jelent meg – ankétot rendez lapjában, és megszólaltatja az újabb költőket és kritikusokat az ún. Ady-kérdésről. Hogy aztán miért került sor erre az ankétra egy évvel korábban, tíz helyett kilenc év múlva, tehát 1938-ban – arra már nem emlékszem. Talán sietett Kaczér is: úgy lehet, félt ő is, hogy lapja már nem éri meg a tízéves évfordulót – aminthogy nem is érte meg.

És én ugyan miért siettem válaszolni a fölszólításra? Nem egészen két évvel a *Levelek egy szocialistához* macskaját követően megint szerepet vállalni, hadonászni, botránkoztatni? A fölkért irodalmároknak csak egy töredéke érzett kedvet hozzászólni ehhez az elromlott légkörű kérdéshez. Radnótinak természetesen ezt a cikkemet is megmutattam: ezúttal kivételesen csak bizonytalanul hümmögött – azt mondta, őt Ady nem érdekli annyira, hogy írni akarjon róla. Ahogy most ezt a negyven évvel ezelőtti cikkemet röstelkedve újraolvasom, nem látszik belőle, hogy énnekem kínzó vagy kikíváncozó, lényegi vagy bármilyen szempontból személyes problémám volt. Akkor hát miért nem maradhattam veszteg?

Ma már csak találgatni tudom, hogy mi ingerelt az okvetetlenkedésre. Hogy Ady túlbuzgó hívei hozzájárultak, nem kétséges – és Adynak jóformán csakis túlbuzgó hívei voltak. Ha volt, ami az embert Ady nagysága tekintetében megtéveszthette, az elsősorban az Ady-hívők gyanús túlbuzgósága volt – nyugodtan mondhatnék vakbuzgóságot is. Talán a vilá-

gon sincs még egy költő, akit ilyen féltékeny rajongás – nem, ez kevés –, ilyen követelődző féltékenység vett volna körül. Nem volt elég, ha valaki az értékeit fölismerte, vagy akár szerette a verseit: Adyt a *leg*nagyobbnak kellett tartani, a *leg*jobbban kellett szeretni. Féltékeny istent csináltak belőle is, aki nem tűr maga mellett más isteneket. Arany Jánost nemcsak ma csempülik, akkor is divat volt fitymálni, Kosztolányi meg is védte őt Móricz ellen, de azért esze ágában sem volt Móricz Zsigmondot hazafiatlansággal vádolni. Babits körül majdnem olyan szélsőséges vélemények csaptak össze, mint Ady értékelésében: József Attila *Dala dögnék* nevezte, Szabó Dezső filoszna az irodalomban, a „Babits tanár úr” jelszava lett azoknak, akik nem szerették; mi pedig nevezhattük ezt az elutasítást értetlenségnek vagy durva személyeskedésnek, de azt nem mondtuk, hogy a vele szemben álló elutasítási front istentelen mordályégetőkből áll. Amellett nem is csak egy had állította ezt az Ady nevét bunkóként forgató, éber őrséget. Addigra már a fogékonyabb vagy harciasabb zsidók után az Ébredő Magyarok utódai is kisajátították Adyt. És aki nem az egyetlennnek vallotta, vagy éppen főnntartásai voltak, annak aszerint vágták a fejéhez, hogy nem igazi baloldali, vagy nem igazi magyar, vagy nem igazi férfi, mert akadtak olyanok is, akik Adyban egyebet sem láttak, csak valami nagy hímgerjedelmet. Gyanús túlbuzgóságról beszéltem; azért is volt olyan gyanús, mert olyan gyanakvó: a lelkesedésnél nem érte be kevesebbrel – a tárgyilagos elismerésben már lanyhaságot szimatolt.

És ennek előrebocsátása után meg kell vallanom, hogy a mi esetünkben ez a gyanakvás nem volt egészen alaptalan. Hogy ki ez a többes szám? Hát úgy nagyjából az újabb költők – azok, akik az én irodalmi eszmélésem óta föltűntek. Még József Attila is, aki Kosztolányi támadása után szép, harcias versben állt ki Ady mellett, verselésében, szóhasználatában, képi világában, egész poétikájában semmi jelét sem adta, hogy közel érzi magához. Ahogy Weöres Sándor a maga hozzászólásában olyan pontosan megfogalmazta: „Nem véletlen, de jellemző lélektani dokumentum, hogy míg Ady a mai politikai életben sistergően eleven hatóerő, és a legellentétesebb pártok egyforma lelkesedéssel hivatkoznak rá, addig a fiatal költőkre alig van közvetlen hatása.” Ez még megbocsáthatónak látszhatott az ún. második nemzedéknél: ők, legalábbis elvben, sommásan elfordultak közvetlen elődeik költészetétől – mást akartak csinálni. De mi, utánuk jövők, visszatértünk a nagy *Nyugat*-nemzedékhez – eleinte úgy látszott, gyakorlatban is. Csak éppen Adyhoz nem. Holott akik megcsodáltuk Kosztolányi bálványdöntő bátorságát, mi sem adtunk neki igazat: nem felejtettük el, hogy az új magyar költészet Adyval kezdődött, hogy ő volt az *incipit vita nova*, vagy ahogy megint csak Weöres mondta legszebben néhány év múlva, abban a híres szonettjében, amely a *Nyugat* három legnagyobb költőjének mutatta be „hálaáldozatát”, amit így kezdett: „Szememnek Ady nyitott új mezőt...” Csak éppen nem tudtunk mit kezdeni vele. Miért nem?

adott Adyról – ebben ő is azt firtatta, miért nem volt közvetlenebb hatása. És a fő okát abban keresi, hogy nem tudták elfogadni radikális gondolkodását, „mert a többiek vagy a zsidóságból származtak és ennél fogva a zsidó burzsoázia kompromisszumát csinálták, kissé baloldalibb módon. Vagy pedig dzsentri vagy féldzsentri családból jöttek, és nem is akarták kettévágni azokat a fonalakat, amelyek őket származásukhoz fűzték.” De hát, nem bolygatva most ezt a származási elrendeltetést, sem azt, hogy Ady mennyire akarta kettévágni a származásához fűző fonalakat, egy kis túlzással azt is mondhatnám, hogy közülünk jó néhányan egyebet sem tudunk elfogadni Adyból, *csak* a radikális gondolkodását. Lukács egyébként Ady hatásának hiányát kiterjeszti arra a későbbi korra is, „amelyben a pátoszellenesség, a manipulációval való megalkuvás a lírikusok jellemző tulajdonságává válik”. Csakhogy a pátoszellenességet és a manipulációval való megalkuvást közös nevezőre hozni kétes esztétikai művelet. Mert akkor, csak a legkézenfekvőbb példát említve, hogy tudna számot adni például József Attiláról, akinek a pátoszellenesség igazán jellemző tulajdonsága volt, míg a manipulációval való megalkuvás nem annyira – elvégre radikalizmusa tovább jutott az Adyénál?

Itt azonban rögtön hozzá kell tennem, hogy ez a Lukácsnak címzett ironikus kérdés nem egészen jogosult, hiszen József Attila pátoszellenessége több más, érzékenyebb kritikusát is megtévesztette – igaz, nem harminc évvel a halála után. Meg aztán Weöres már annak idején is pedzett ilyesmit, *A Toll*-beli kis

Ady-cikkében: „Szinte szabályként lehet állítani, hogy ma Ady igazi olvasótábora a laikus verskedvelőkből áll, kik a költészetben elsősorban érzelmet, temperamentumot keresnek: így kerülnek az Ady-könyvek gyakran ugyanegy polcra a Farkas Imre és Mécs László köteteivel. Ma a művészetnek élők ösztönösen irtóznak a nyers élettől, szenvedélyektől: több rokonszenvvvel olvassák Babitsot, Kosztolányit és Tóth Árpádot, mint Adyt.” De hát Szabó Lőrinc vagy József Attila költészetében nem volt elég nyers élet és szenvedély? Vagy akár maga Weöres: pátosz-ellenesség volt benne, mint mindnyájunkban, de a szenvedélymentességet legfőljebb áhította vagy hirdette – többnyire szenvedélyesen. Csak éppen ezek másféle szenvedélyek voltak, mint az Adyé, vagy legalábbis másféle volt a hangnembük, a megnyilatkozásuk módja.

Hiába próbálnám közelebből meghatározni, hogy ebben a hangnemben, megnyilatkozási formában mi volt az, ami Ady hatását olyan távolivá tompította fülünkben. Még a tétova megjelölésére sem tudnék célravezetőbb módszert, mint egy idézetet, Juhász Ferenc egy mondatát – voltaképpen az első érdemleges költőét, aki Ady pátoszáat folytatni, sőt, fokozva folytatni merete –, az ő ünnepi Ady-beszédében figyeltem föl rá: „Mert ez volt a Hatalmi Úri Ország: ami ellen Ady Endre oly gyönyörűen ordított!” Mondanom sem kell, nem azzal nem tudtunk megbarátkozni, hogy Ady a Hatalmi Úri Ország *ellen* ordított: maga az ige foglalja magába mindazt, amire nem felelt bennünk rokon érzés. Nem mintha mi va-

laha is ilyen erős szóval illettük volna Adyt, még magunkban sem, de bizonyos vagyok benne, hogy amittől én akkor éppen távol kerültem, azonos azzal, amit Juhász ma gyönyörű ordítózásnak hall ki Ady verseiből. És ezért van az, hogy József Attila költészete, minden forradalmiságával együtt, annyival közelebb volt hozzánk, és idővel egyre közvetlenebbül visszhangzott bennünk. Persze, akadhattak köztünk, akikre vonatkoztatva ezt úgy kellene mondani: minden forradalmisága *ellenére* is közel volt hozzájuk József Attila költészete. De úgy is a magukéba tudták olvasztani poétikájának elemeit. Sőt, néha úgy látszott, ők tudják legjobban hasznosítani.

Nehogy valaki a fentiekből arra a következtetésre jusson, hogy a fiatal költők a harmincas években kávéházi vagy kocsmái asztaloknál éjszakákon át vitakoztak, amíg sikerült kialakítani közös álláspontjukat – sietek közbeszúrni, hogy ez távolról sem így volt. Kassákék körében, ha jól emlékszem, sosem érintették a témát – még Déry és Németh Andor sem beszélt róla. A későbbi asztaloknál sem került szónyegre a neve. Jobbára csak azok a kivételek emlegették, akiket a szélesebb közönségben terjedő Adybódulat sem tudott eltántorítani tőle. Furcsa, de a Tóth Árpád Társaságnak is volt egy ilyen, kis magva: Habán Mihály és Hajnal Anna a nyílt szenvedéllyel együtt az Adyhoz való hűséget is vállalták. Azt hiszem – bár nincs erre írásos bizonyítékom, sem emlékezteteli –, hogy Jékely sem igen tartozhatott azokhoz, akik válogattak Adyban. Az igazi Ady-bajnok mégis Fodor József volt. Ő nem átalotta kimon-

Forradalmisága ellenére

dani, hogy a világ „szellemi-döghalmából” milyen könyveket választana megmaradásra: a Bibliát, Shakespeare-t, Shelley-t, Goethét, Petőfit és Adyt. „Az igazság az, hogy *Ady túl nagy nekünk*. Ekkora toronyhoz nincs elegendő talapzatunk!” – írta hozzászólásában, és heves vérmérsékletével sommásan elintézte az egész vitát: „Adynak minden verse fontos, s azt hiszem, a legrosszabb verse is többet ér, mint azok művei, akik pálcát törtek fölötte. Ady isteni költő, s akik tudják, tudják: s akik nem, megérdemlik, hogy saját zagyvaságaikba fúljanak.”

Mi, többiek, nem szóból értettük egymást. Igaz, előfordult, hogy olykor kifakadt egyikünk-másikunk, mint amikor a második nemzedék egy kiváló költője – aki azóta ugyancsak megtért Adyhoz – így szólt hozzám, a Dunacorsón sétálva:

– Ha Ady a magyar, akkor én nem vagyok az.

Különösen mi fiatalabbak azonban inkább hallgatólagosan vagy közvetett utalásokkal egyeztünk meg abban, hogy nem sok közünk van a költészetéhez, még azoknak sem, akik elfogadtuk politikai radikalizmusát, amelyet ebben az időben fölfoghattunk már a cikkeiből is: két évvel azelőtt jelent meg Féja Géza válogatása, a *Jóslások Magyarországról* – énnekem például ez a könyv lelkesítő felfedezés volt.

Olyan magától értetődő volt, hogy nincs miért érdekeljen bennünket Ady költészete, hogy semmi szükségét sem láttuk, szót ejteni róla. Csak én voltam olyan „balek”, hogy úgy éreztem, kitérek a kihívás elől, ha Kaczér Vilmos ügyes szerkesztői fölszólítására nem fedem föl nemzedékem álláspontját és azon

belül a magamét – lesz, ami lesz – Adyról. No meg Forgács Antal és Weöres Sándor. De még ők sem vették el a súlykot annyira, mint én. Mert igaz, Forgács Antal elment odáig, hogy leírja: „Olvassuk végig Ady verseit: fárasztó pátosz, ijesztő zavar, kuszsátság mindenütt. Éktelen, torz alkotások e költemények.” Aztán mégis hozzátette: „De az éktelen, torz művek is lehetnek tökéletes műalkotások. És Ady Endre versei ilyenek.” Forgács mondataiban a felségsértés behódolással váltakozik: „Ady, ha kissé darabosan és bárdolatlanul is, de kimondott valamit az emberről, tehát a világról is, amit előtte nem mondott ki senki. S mi, fiatal költők, akár tetszik nekünk ez a hang, akár nem tetszik, kénytelenek vagyunk hallgatni rá.” És Weöres, ha bölcsen meg is állapította, hogy korunkban nincs költői hatása, hozzászólása végén engedékenyen utat nyit neki az örökkévalóságba: „Költészetének maradandósága ma már bizonyos. Helye valahol ott van a Balassié és Petőfié mellett: a nagy féktelenek, az önmagukkal elfoglalt és eltelt kevés húrúak, a korlátlan szenvedély megszólaltatói közé tartozott.”

Hát az én cikkem olyan ostoba volt? Nem is, a körülményekhez képest. Sőt, vannak mondatai – negyven évvel ezelőttiek! –, amelyeknek éleslátásával, különösen Ady radikalizmusát illetően, szívesen eldicsekednék: „S mégsem lehet Adynál a tökéleteset a tökéletlentől különválasztani. Minden sora, még legelrugaszkodottabb képe is, olyan végzetszerű, végérvényes, hogy léhaságnak tűnik azt kutatni, mi belőlük sikerült és ízléses. S ha tudjuk is, hogy Ady nem vala-

Darabosan és
bárdolatlanul

Mentő körülmények

mi változatos költő, nem lehet művéből azt a néhány remekművet kiválogatni, mely legméltóbban képviselje őt, mert műve annyira csak egészében adja az egy Adyt, hogy nem is szabadna másképp olvasni, mint az első kötet első versétől az utolsó kötet utolsó verséig. Hiába határoztam el, a fiatal alkotókedv egészségével, hogy Ady nem érdekel, hiába nem olvastam a verseit: ha az utóbbi években úgynevezett sorskérdéseinkről beszéltek, mindig emlékezetembe tolakodott Ady néhány verssora, mely bátrabban, igazabban, találóbban szólt, mint az összes maiak. Megértettem, hogy ez a fellengzős szimbolista minden magyar költő közül a legpontosabban tudott fogalmazni. Úgy látszik, a huszadik század vele kárpótolt bennünket azokért a politikusokért és filozófusokért, akiket megtagadott tőlünk.”

Dicsekednék... azért mondtam feltételes módban, mert mégsem dicseked~~hetek~~. Mert hiába láttam és fogalmaztam meg valami lényegeset Ady jelentőségéről, ha egyszer így folytattam fejtegetésemet: „Nem hiszem, hogy nagy költőink sorában helye volna, de biztosra veszem, hogy Széchenyinek valódi és méltó utódja, nemcsak lázas szenvedélyében, hanem éles, találékony logikájában is.” Hanyag, hebehurgya mondat – nincs rá mentség. De ha nem is mentséget, mentő körülményeket mégis – talán – merhetek említeni. Először is: aki az eddigi idézeteket olvasta, nemcsak az én szövegemet, hanem szerencsétlen társaimét is, bizonyára magától is fölfedezte, hogy a mi személyes és korhoz kötött féligazságunk kimondásához kellett valamilyen dacos nekidu-

rálás, nagyotmondás, mindenesetre nagyobbát mon-
dás, mint amennyit akartunk, egyszóval: *kellett*, hogy
elvessük a súlykot. Aztán meg a „nagy” jelzőt akkor
még fukarabbul osztogattuk, mint manapság. Az a
„nem hiszem, hogy nagy költőink sorában helye vol-
na”, nem azt akarta jelenteni, hogy bárkit is kortársai
közül *nagyobb*-nak tartok. Csak éppen azt nem gon-
doltam, hogy a mi korunkban egyáltalában akadhat
költő, akit össze lehet vetni Vörösmartyval, Petőfi-
vel, Arannyal. Igazában csak újabban, úgy körülbelül
húsz éve hiszem, hogy a huszadik századi vonulat
nem alacsonyabb a tizenkilencedikénél, hanem vala-
hogy úgy folytatja – nem először alkalmazom ezt a
hasonlatot –, mint az Újszövetség az Ószövetséget.
Az Ady-hívek azonban választott költőjüket, és csak-
is őt az újabbak közül, már akkor is egyenrangúnak
tartották a klasszikusokkal – ha nem éppen őt egye-
dül tartották igazi nagy költőnek az egész magyar
irodalomban. Még Weöres is, mint cikkéből kitűnik,
akármilyen távol tartóan írt Adyról, úgy látta, hogy
Petőfi mellett van a helye. Én ezt nem tudtam föltéte-
lezni. Csak magyarázata ez annak a szégyenteli mon-
datnak, nem pedig mentsége – a hanyag fogalmazásra
nincs mentség.

Hanyag fogal-
mazás

Szégyelljem a folytatását is? „Adyhoz hozzászólni?
Hozzá lehet szólni ehhez az időtlen és idomtalan köl-
tőkolosszushoz, ehhez a ködbe burkolt hegyorom-
hoz? Bevallom, hogy versei alig tudnak gyönyör-
ködtetni. Korát is jobban szeretem Tóth Árpád,
Kosztolányi, Juhász Gyula verseiben, mint az övéi-
ben. De még Faludi Ferenchez, Dayka Gáborhoz is

A legendabeli
remete

sokkal több közöm van, mint hozzá.” Nem szégyellem: ez voltam, így éreztem, és pontosan azt írtam meg, amit éreztem.

De már a cikk befejezését – visszatekintve – büszkén merem idézni: „Mégis, tagadom a mi eleven irodalmunk illetékességét az Ady-ügyben. Nemcsak azért, mert túl közel vagyunk hozzá, és csak a jövődő láthatja majd igazán, hanem azért, mert akik a maihoz hasonló emberi és történelmi viszonyok közt élnek, s akik részesei is ezeknek a viszonyoknak, egyszerűen azért, hogy kibírják őket, nem lehetnek se vádlói, se védői, se bírái Adynak. Ha lesz még nemzedék Magyarföldön, amelynek humanizmusa lelkiismeret-furdalás nélkül nézhet szembe Adyval, csak az ítélhet a költészete fölött is.”

Hát nem olyan voltam-e, legalábbis egy kissé, mint az a legendabeli remete, akit az elhagyott szigeten azon kap a partra szálló püspök, hogy így imádkozik: „Átkozott legyen az Isten!”? Mire a püspök megtanítja, hogy ezentúl úgy imádkozzon: „Dicsőség Istennek!” De mit lát, amikor távozó hajójáról visszanéz a szigetre? Lohol a vízen a hajó után a remete, és azt kiabálja, hogy elfelejtette, mit mondott a püspök úr, hogyan kell imádkozni. Mire a püspök azt feleli: „Atyámfia, imádkozz csak úgy, ahogy eddig imádkoztál!”

Csakhowy Ady szolgálai nem voltak olyan türelmesek, belátók és bölcsek, mint Istennek ama püspök szolgálja. Pedig akárhowy káromoltam is Adyt abban a negyven évvel ezelőtti, elhamarkodott cikkemben,

lényegében mégiscsak azt mondtam: „Dicsőség Ady-nak!”

Sasszárnny,
fecskeszem

Igazi káromlás volt azonban Karinthy *Utóhang*-ja az *Ady-revizióhoz*. Mert az Ady-vita nem ért véget *A Toll*-nak azzal az 1938. májusi számával, amelyben az én cikkem is megjelent – Karinthy visszatért rá a július 22-i számában. Élete utolsó heteiben írhatta (augusztus 29-én halt meg), elemi erejű szenvedéllyel – bár cikkében képtelenségnek bélyegezte, hogy vannak, akik szenvedéllyel közelednek ehhez a témához. Főként Fodor Józseffel vitatkozott, aki „úgy vélte, hogy akiknek nem tetszik Ady, egyszerűen nem méltók rá, mert törpe és hitvány lelkek”. Cikkének – verbeli, elsőrangú Karinthy-cikk – az a veleje, hogy Ady nagy erejű és nagy akaratú, de tartalmatlan költő. „Szárnya egy sasé, szeme egy fecskéé.” Ennél gyilkosabb mondatot soha senki, még Kosztolányi sem írt le Adyról. És a cikk végén az ítélet: „Paganinije a hegedűnek, aminek Beethovenje akart lenni. A magyar költészet egyik legnagyobb formaművésze.”

De a halott Karinthy már senki sem bántotta ezért az istenkáromlásért – különben is, az emberek hozzászoktak, hogy nem kell komolyan venni, amit ő mond. És a „harmadik nemzedék” feje fölül is égzen-gés nélkül oszlottak szét azok a viharfelhők, amiket nyilatkozatainkkal odavontunk: a botránkoztatások olyan gyorsan követték egymást, hogy közülük csak a legerőteljesebbek tudták kifutni formájukat.

Maradt hát időm véleményt változtatni Adyról. De továbbra sem érdekelt a kérdés – mással voltam elfoglalva. Hat évbe telt, amíg a magam „Ady-revizió-

A legérvényesebb költő

ziójára” sor került. Nem folyamat volt, hanem reveláció. A történelem revelációja: elérkezett az az idő, mikor megint Ady lett a legérvényesebb költő – az én számomra is. Ez a hirtelen ráismerés egybeesett azzal a költészeti fölszabadulással – fölszabadulással a bujdosásban –, ami közben levedlett rólam az elkényelmesedett és kényelmetlenné vált klasszicizmus, és belekezdhettem a fölösleges állványzatok lebontásába.

És akkor már tudtam, hogy Adynak igenis ott a helye nagy költőink sorában: Balassi, Zrínyi, Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Arany után közvetlenül ő következik.

51. Angyalföldi közjáték

Apám azért mégsem egészen vette le rólam a kezét. Szerzett nekem egy ideiglenes – nem állást, alkalmazást, mert a zsidótörvény értelmében engem senki sem alkalmazhatott, hanem – foglalkozást, pontosabban foglalkoztatottságot; jogilag talán az volna a helyes kifejezés: megbízatást. Létezett ugyanis egy intézmény, amelyet úgy neveztek: Országos Hitelezői Védegylet. Mindaddig hírét sem hallottam, és most sem érdekelt a pontos mibenléte, ma már arra sem emlékszem, hol is székelte – annyi bizonyos, hogy valahol az Ólipótvárosban. Nekem elég volt annyit tudnom, hogy a hitelezők érdekeit képviseli az ún. kényszeregyezségre jutott cégekkel szemben, többek közt úgy is, hogy ezekhez az adós cégekhez az egyez-

ség idejére kiküldi a maga megbízott „vagyonellenőrt”, hogy ott helyben védje a hitelezők érdekét.

Jó megbízatás

Ilyen megbízott vagyonellenőr lettem én, mégpedig a Viktória Kötő- és Szövőgyár Rt.-nél, az Angyalföldön. Írásbeli megbízást nem kaptam – hogy miért nem, azt óvakodtam firtatni: sejtettem, hogy nem akarnak beleütközni a zsidótörvény rendelkezéseibe. Így hát csak szóban közölték velem, hogy miből áll a megbízatásom: reggel nyolcra ki kell mennem a gyárba, és végig ott kell töltenem a hivatalos órákat, mert semmiféle kifizetést nem lehet eszközölni az én aláírásom nélkül; nekem viszont minden esetben ellenőriznem kell, hogy csak olyan összeget fizetnek ki, amely okvetlenül szükséges a gyár mindennapi munkájához és a termelés folytatásához – kivéve természetesen a kényszeregyezségben megállapított és az Országos Hitelezői Védegylethez átutalandó részleteket. Továbbá minden héten kimutatást kell készítenem, jellegük szerint csoportosítva és összegezve az elmúlt hét kifizetéseit. Hozzáadték azt is, hogy jó megbízatást fogtam ki: a cég nagyjából tiszteességesnek mondható, az emberek, akikkel dolgom lesz, kellemesek, amellet a kényszeregyezség három hónapig is elhúzódhatik – addig mindenesetre biztosítva van a megélhetésem.

Most hát megint mindennap Angyalföldre villamosozhattam. Késő ősz volt, esett az eső többnyire, a táj, az évszak az én kezdeti, úpesti utazásaimat idézte vissza. Ugyancsak a Berlińi téren kellett átszállni, csak éppen nem a tizenegyesre, hanem, ha jól emlékszem, valamelyik betűs villamosra, amelyik a Lehel

Művészlélek téren nem balra folytatta útját, a Váci úton, hanem jobb felé, a Lehel úton át. A gyár nem esett olyan messze, mint az Egyesült Izzó telepe, de azért jókora villamosút volt – visszazökkentett standardista kóromba. A Béke téren kellett leszállni, onnan tíz perc gyaloglással lehetett elérni a Reitter Ferenc utcában a Viktória Kötő- és Szövőgyár Rt.-t – ma a Vörös Október Férfiruhagyár angyalföldi részlege működik az épületben.

Most hát nem kellett többé kijárnom Tiefenbrunner úrhoz Újpestre, és kínlódni elhanyagolt könyvelésének rendbe szedésével. Most megint egy jól fűtött irodában ültem, a gyár harmadik emeletén, saját íróasztalomnál, ahonnan olykor fölálltam, kinézni az ablakon, ha nem is a gyárudvarra, mint a Standard könyveléséből, hanem a hosszú, palánkos utcára, az elszórtan álló, csenevész, csupasz fákra meg az egyhangú esőben homályló, komoran ipari, angyalföldi tájra. „Ásítotam, émelegés fogott el már a gondolatára is, hogy magamat valamilyen irodába zárassam, és ne rendelkezhessem az időmmel” – olvastam nemrég valahol Hitler vallomását. No de hát, istenem! Ő művészlélek volt. Énbennem viszont megrögzött, hivatalnoki nosztalgia bujkált, amely biztonságban érezte magát, védett fedezékben, a kartotékok és bizonylatok, a könyvelés közkeletű fogalmai és alapműveletei között. Sőt, az angyalföldi gyárépületen kívül, Pesten, az emberek között is biztonságot adott és – mondjam, hogy önérzetet? – mindenesetre létjogosultságot, amikor arra a kérdésre, hogy most mit csinállok, azt felelhettem: vagyonellenőr vagyok.

Persze, a Kötő- és Szövőgyár könyvelésében min-
 dent el is követtek, hogy jól érezzem magamat mint
 vagyonellenőr. A Viktória könyvelésének nagyjából
 ugyanaz volt a beosztása, mint a Standardénak, csak
 éppen kicsiben: külön kis szobája volt a könyvelés
 vezetőjének, de Balassa igazgató úr helyett Bauer
 cégvezető úrnak hívták; maga a könyvelés egyetlen,
 aránylag tágas szoba volt, benne három nővel, élü-
 kőn a könyvelővel, Melczér kisasszonnyal, mellette
 két segéderővel, egyikük a kasszát kezelte, volt egy
 külön kis pénztárlablak, azon át fizetett. A kiutaláso-
 kat, készpénzkifizetéseket előbb a könyvelőnő látta-
 mozta, nagyobb összegek esetén maga Bauer úr, és
 legvégül én láttam el aláírással. A kézipénztárból
 fizették naponta az én napidíjamat is, nyolc pengőt.
 Ez napi díj volt, a szó szoros értelmében, csak akkor
 kaptam meg, amikor jelen voltam: ha beteget jelen-
 tettem, azaz jelentettem volna – mert vagyonellenőr-
 ségem ideje alatt egy napot sem hiányoztam –, be kel-
 lett volna telefonálniuk a Védegyletbe, és az helyet-
 test állított volna pótlásomra. Ez a nyolcpengős napi-
 díj sok pénz volt, a vasárnapokat leszámítva kétszáz
 pengőre rúgott egy hónapban – ami nagyobb összeg
 volt, mint az én havi fizetésem a Standardnál. Ennél-
 fogva itt nem örültem a szünnapoknak: mindegyik
 nyolc pengő veszteséget jelentett.

Pedig amikor először villamosoztam végig a Lehel
 úton, nem voltam benne bizonyos, nem fogják-e tűn-
 tetően kimutatni utálatukat a nyakukra küldött ellen-
 őrről szemben. De nem: bár tartózkodóan, de készsé-
 gesen fogadtak, maguk között szorítottak helyet ne-

kem, a könyvelési szobában helyezték el íróasztalomat, közel a pénztárhoz. Első nap a hivatalos kérdéseken és közléseken kívül alig váltottunk szót: én amúgy is nehezen ismerkedtem, aztán meg tolakodónak sem akartam látszani. De csak néhány nap kellett hozzá, hogy a tartózkodás szívélyességre váltson át. Kiderült, hogy ők ugyancsak tartottak tőlem: el voltak rá készülve, hogy a hitelezők megbízottja visszaél ideiglenes hatalmával, többletmunkával terheli őket, fölényeskedni fog, beleüti az orrát mindenbe – ők pedig nem koppinthatnak erre az orra. És amikor látták, hogy nem kell rám több tekintettel lenniök, mint amennyi hivatalomnál fogva feltétlenül szükséges, és hogy én magam is annál elégedettebb vagyok, minél kevésbé kell magamat észrevétnem, szobatarásként hálából kezdtek velem kedvesen törődni – mondhatnám, kényeztettek.

Hamarosan tudatára ébredtem, hogy a végső tanácsstalanságból, reménytelenségből, kivetettségből belecsöppentem a hivatali paradicsomba. Igaz, pont nyolcra ott kellett lennem, mert a pénztár is akkor nyitott, és ha elkésem, a gyár egész ügymenetét föl tartom, tekintve, hogy az altiszt villamospénzét sem lehetett kifizetni az én aláírásom nélkül. Hétfői napon kezdtem el vagyonellenőri pályámat, és a következő hétfőn nekiültem összeállítani a kimutatást az előző hét bevételeiről és kiadásairól – két óra alatt végeztem vele. Ezen a heti számadáson kívül más tennivalóm nem volt, csak várni, míg aláírásom nem szükségeltetik valamilyen kifizetéshez. Így hát rengeteg üres időm maradt, még ha leszámítom is belőle az el-

kerülhetetlen cseverészést egyre barátságosabb szobatársnőimmal. Ezt a szabad időt majdnem kizárólag könyvekkel töltöttem el. Bécsi évem óta nem volt ilyen hosszú és folyamatos, szenvedélyes, mondhatnám, dühödt olvasási korszakom. Ezúttal azonban nem a költészet kötött le, még csak nem is szépirodalom. A filozófia inkább: ekkor olvastam a Sokrates előtti görögöket és Aquinói Szent Tamást, Chesterton és Bergyajevet. De mindenekelőtt a történelem érdekelt. Annak is nagyjából egy korszaka: a nagy átmenet az antik világból a kereszténységbe. Még az előző évben olvastam Burckhardtól a *Nagy Konstantinus korá-t* – nagyon fölizgatott. Úgy is mondhatnám, hogy amit a Viktória könyvelésében olvastam – ahová minden reggel könyvekkel megpakolva érkeztem, némelyiket ott is hagytam másnapra, úgy-hogy íróasztalom nemsokára el volt borítva könyvekkel –, nagyrészt kiegészítés volt ehhez a fő műhöz. Elsősorban Gibbon négy kötete – már angolul, bár kínlódva rágtam magam végig rajta –, *A római birodalom hanyatlásának és bukásának története*. Aztán egy csomó újabb, francia, de főleg német szakmunka Róma végnapjainak, a kereszténység első századainak, a kezdeti Bizáncnak, sőt, a népvándorlás korának témáiból is. A legizgalmasabb köztük az a hatkötetes dogmatörténet volt, amelyet már említettem: a részletek és adatok eleven gazdagságával derítette ki, milyen kibékíthetetlen, véres valóságok, népek és nézetek, égtájak és társadalmi berendezkedések csaptak össze azon a végzetes iótán, a *homousion* és *homoiousion*

Dogmatörté-
net

Művész nő meg a többi teológiai „szőrszálhasogatás” kérdésében.

És még írtam is, verset meg tanulmányt, azon az ideiglenes, vagyonellenőri asztalon. Nem könnyen találtam magamat bele az új helyzetbe, hogy az ilyen elfoglaltságomat nem kell többé titkolnom, kontók vagy bizonylatok alá rejtve, lopva gyakorolnom. Hogy a nők előtt nyíltan mélyedhetem el az olvasásba, ehhez a jogomhoz hamar hozzászoktam, és ha olykor írni próbáltam, akkor is legfőljebb szeméremből tettem úgy, mintha csak valamelyik könyvemből jegyzetelnék. Hanem amikor időnként Bauer úr lépett a szobába, óhatatlanul a Standard gályapad-íróasztalánál szerzett reflexeim léptek működésbe: önkéntelenül megrezzentem, és kicsibe múlt, hogy hirtelen be nem csuktam a könyvemet. Mert az itteni cégvezető nem volt akkora úr, mint a mi Standardbeli igazgatónk, hogy becsöngesse beosztottait: Bauer úr, ha valakivel beszélni akart – és majd mindig Melczer kisasszonnyal volt mit megtanácskoznia –, kijött hozzánk. Sőt, ha valamilyen hosszabb, esetleg bizalmasabb megbeszélésre hívta be magához, akkor is ő jött ki Melczer kisasszonyhoz, úgy mondta neki, hogy fáradjon be, művész nő, mert sohasem a keresztnévén szólította, Vilmának – hanem ironikusan is, hódolatból is, mindig „művész nő”-nek.

Művész nő – furcsa megszólítás egy könyvelésben. De én egy pillanatig sem csodálkoztam rajta: illet hozzá. Nem mintha Vilma külsején vagy a beszédén, vagy a modorában bármiféle művészkedést, különcökdést lehetett volna fölfedezni. Amúgy pedig

ügyes, lelkiismeretes, kítűnő könyvelő volt. És mégis, mintha véletlenül, sőt, valamilyen félreértés következtében került volna ide, az angyalföldi gyárvilágba. Mindenekelőtt az öltözködése ütött el a környezettől. A hivatalnoklányok nem öltöztek elegánsan. Legtöbbször nem is volt rá módjuk, habár a Standardben, és különösen az Egyesült Izzóban, dolgozott néhány gazdagabb család gyermeke is, de az irodában ők is munkaruhát viseltek, azaz sötét szoknyát és pulóvert, puritán ingblúzzal – igaz, ha az ember jól odanézett, láthatta, hogy a szoknya angol szövet, a pulóver pedig olyan, amelyet nem mindenki engedhet meg magának. És nemcsak illemből öltöztek ilyen szerényen, hanem gyakorlatiasan is: a nőiesebb viselet elkerülhetetlenül összegyűrődött volna munka közben, és elpiszkolódott volna a karbonoktól, írógépszalagoktól, a hivatali könyvek és kartotékok porától. Vilma mindig teljes nőiességében jelent meg a Reitter Ferenc utcában, még akkor is, ha angolos kosztűmben. Mert öltözködése azért mindig ízléses volt, eleganciája mértéktartó – csak éppen kiragygott az angyalföldi környezetből. Pedig ha az ember jól megnézte, láthatta, hogy ruhadarabjai nem külföldi anyagból készültek, szabásukról is nyilvánvaló volt, hogy nem szalonból kerültek ki, hanem házi-varrónő keze alól, szóval, semmiképp sem haladta meg egy aránylag jól fizetett könyvelőnő anyagi eszközeit – ékszerszerűen például sohasem viselt. Valódi eleganciát Vilma öltözködésének apróbb kellékeivel, járulékaival fejtett ki: kesztyűjéről, sáljáról, ridiküljéről (mert akkor még így mondtuk), cipőjéről el lehe-

Teljes nőiességében

tett képzelni, hogy Párizsból vagy legalábbis Bécsből szerzi be – holott sohasem járt külföldön, nyaralni sem igen szokott, szabadságát rendszerint odahaza töltötte, pesti lakásában. Legföltűnőbb mégis az volt az eleganciáján, hogy Vilma egész napi munkája után – pedig éppen eleget hajladozott, guggolt, kutatott, kotorászott nemcsak a könyvelési kartotékok, hanem régi, beporosodott levelek, bizonylatok között is – olyan makulátlan volt, a hajdani, azóta elfelejtett szólas szerint, mintha skatulyából húzták volna ki. Akadnak nők, ritka példányok, akikben megvan a tisztaságnak, takarosságnak ez a tüneményes, kikezdetetlen képessége – és Vilma ezek közé tartozott.

Mindez nevetségesen is hathatott volna, ha nem jár együtt a testi tetszetősséggel. Csakhogy Vilma nagyon csinos volt, egy kis részrehajlással szépnek is lehetett mondani – és részemről hamarosan kialakult ez a részrehajlás. Vörösesszőke, tarkóján szerény kontyban összefogott haja volt, kerek arca, kicsi, kecses fülcimpája, turcsi orra, sápadt, csak enyhén megmutakozó pofacsontján rózsálló arcbőre, mely nem volt éppen finom, inkább – amint később alkalmam volt megtapasztalni, hamvasan pihés; halovány, de nem vékony, érzéki szája kissé ferdén görbülő, mint ahogy egész arca is, nem lehetett tudni, a hajdani kuncogásoktól-e vagy a pityergésektől, alig észrevehetően jobb felé húzódott. Világos, zöldeskék szeme volt, huncut is meg ábrándos is – mindkét csillogást romantikus pára vonta be. Német kedélyű romantika, gondoltam olykor, amikor különálló íróasztalomnál fölemeltem fejemet a könyvből, és szemem

sarkából Vilmára lestem, aki éppen pajkosan össze-nevetett kolléganőivel, de közben a pára nem szállt föl a szeméből – nem csodálkoztam volna, ha váratlanul egy könnycsepp jelenik meg benne.

Panaszos
dallam

A német eredet – amelyre Vilma vezetékeve is rávallott – nem nyilvánult meg nordikus jellegben, inkább a lágyabb, alpesi változat jegyeit lehetett fölfedezni Vilmán, aki aránylag alacsony volt, alkatában a molettségre való hajlam, a féken tartott molettség egyelőre, keze-lába kicsi, mégse kecses – de formás. Hangjában is volt némi szokatlan lejtés, nem éppen magyartalan, csak éppen dallama volt emelkedő, de nem hirtelen fölcsapó, mint néha a zsidóké – mire is emlékeztetett? leginkább az elzásziak alnémet beszédének lágy, tréfa közt is kissé panaszos dallamára, mely annyira szívemhez szólt Colmarban, tíz évvel ezelőtt, amikor a Kiener gyárban dolgoztam.

Vilma nem is tagadta német eredetét. Sopronban született és nevelkedett – amint ő maga mondta: „braunhaxler” lány volt. Mégpedig szegény braunhaxlerek lánya: csodaszámba ment, és utólagos büszkeséggel emlegette, hogy kereskedelmi iskolát végzett, és tisztviselőnő lett belőle – ilyen előkelő beosztásban. Persze, hogy ezt megtudjam, ahhoz több szó kellett váltanunk, mint amennyi munka közben – mármint az ő munkájuk meg az én olvasásom, firkálásom közben –, udvariasan vagy ingerkedve, de mindenképpen csak úgy futólag esett. Aminthogy az első hét óvatos és tapintatos tartózkodásának elmúlásával egyre több alkalom adódott a hosszabb és behatóbb, sőt, idővel az elmélyült beszélgetésre is. Ebé-

A kávé
szertartása

delni a „lányok” – ahogy Bauer úr hívta beosztottait – egy közeli kifőzdébe jártak, fölváltva. Én természetesen Vilmához csatlakoztam – holott a gyakorlatibb választás az lett volna, ha a pénztárosnővel egyszerre veszem ki az ebédidőmet, hogy azzal se tartsam föl a kifizetéseket. A mi kifőzdénk félhomályos, ételszagú helyiség volt, egy angyalföldi bérház udvarán. Már csak ezért is jólesett Vilmára nézni, és nemcsak a ruházatára, hanem arra is, amilyen szépen, gusztusosan evett. A koszt nem nagyon különbözött az újpesti kantinétól, legföljebb abban, hogy kicsit háziasabb volt, és kicsit drágább, de a különbség megtérült, mert itt nem lehetett hozzá bort inni.

Igaz, hogy bor nélkül is elég hamar megoldódott a nyelvünk. Én férfiakkal is nehezen kezdtem beszélni, nőkkel még nehezebben – Vilma azonban, aki néhány évvel idősebb volt nálam, elfogulatlanul vállalta a kezdeményezést: könnyed kíváncsisággal kérdezősködött, és nekem is megkönnyítette a kérdezést. Eleinte mindegy is volt, miről: Vilmával azt sem éreztem hiábavalónak, hogy hiábavalóságokról fecsegtünk. Észre sem vettem, és már végigcsevegtük az ebédet, a rövid gyalogutat is visszafelé, sőt, folytattuk fönt, a könyvelésben, feketézés közben, mert a Viktória annyiban előbbre volt a Standard tisztviselői karánál, hogy itt már akkor űzték a kávé szertartását, az akkor még újdonságnak számító, nagy, jénai főzővel, és mikor a kávé háromszori fölemelkedése után végre leszállt, ünnepélyesen körülálltuk a nagy üveggömböt – Bauer úr is ott kapta meg és köztünk

fogyasztotta el a maga adagját, a szokásjog alapján kivívott kávészünetben cigarettázva.

Néma
romantika

Persze, amikor Vilmával már a személyesebb és őszintébb közléseknél tartottunk, napi beszélgetésünk nem ért kielégítő véget ezzel a közösen könnyed, kurta kávétracccsal. Így tértünk át arra a szokásra, hogy munkaidő után kettesben indultunk haza, békésen ballagva a Béke térig, olykor még vele együtt le is szálltam a Lehel térnél, és hazakísértem a lakásáig, vagyis a házig, amelyben lakott, már nem tudom, melyik, Váci útról nyíló utcában, valahol a Külső-Újlipótváros határán. Azon a várostájon haladtunk át, ahol valaha olyan sokszor sétáltam Etivel, szerelmünk, illetve újra egymásra találásunk kezdetén.

Hányadik hazakíséréskor kezdett kibuggyanni Vilmából az élete, szavakat keresni az a néma, titkos romantika, mely gyöngyszürke párával vont a világoskészeszöld, szubalpin kedélyét? Nem tudom. Csak azt tudom, hogy lassan, fokozatosan: a kibuggyanó fájdalom nehezen szabadult ki az önérzet fékje alól. Annyit már a kávé melletti évődésekből is kivettem, hogy Vilmának van egy nagy szerelme. Kettesben is eleinte alig hallottam meg a dicsekvés szavaiban a panaszos hangsúlyokat. Hinném-e, hogy már tíz éve, hogy megismerkedtek? Ő még ma is alig tudja elhinni, hogy egyáltalában találkozhattak – olyan két különböző világból valók. Még Sopronban történt, valamilyen szabadtéri mulatságon, hogy a királyfi szemet vetett Hamupipőkére. A királyfi délceg katonatiszt volt – az Ostenburg-különítményben. A fényké-

Darutoll   pét is megmutatta Vilma, de az arcra már sehogy sem tudok visszaemlékezni – nem csoda: figyelmemet az egyenruha foglalta le, különösen a föltűnő darutoll a tiszti sapka mellett. Igen, ez volt az a rémkép, akit gyerekkoromban, a fehérterror idején, a csukott ablaktáblák mögül elképzeltünk. Azt már Bécsben hallottam az Ostenburg-különítményről, hogy ők ölték meg Somogyit és Bacsót. Vajon Vilma szerelme mivel járult hozzá a gyilkoláshoz? és az utána következő „fűrészteshez”? – gondoltam, a fényképpel a kezemben. De ezt óvakodtam megkérdezni Vilmától, aki éppen arról beszélt, hogy az ő különítményük foglalta vissza Sopront az osztrákoktól. Hát csak annyit mondtam:

– Szép szál férfi – aminthogy csakugyan magas, szikár alaknak látszott a snájdig uniformisban.

Nevét nem kérdeztem, Vilma pedig véletlenül se mondta ki, sőt, mintha csak valamilyen áhítatos tiszteletből titkolná – ha már elkerülhetetlenül meg kellett volna őt neveznie, mindig úgy beszélt róla: „a párom”. Aztán az egyik ilyen „párom”-nál (pedig az alkalom, amikor emlegette, nem volt éppen szomorú), megjelent a szemében a panasz – egy könnycsepp alakjában.

– Szóval nős ember? – kérdeztem.

– Nem, dehogy. Hát olyan valakinek néz engem, aki egy másik asszonytól elveszi a férjét?

– De akkor, már megbocsásson a tapintatlanságért, hogy lehet az, hogy tíz éve a barátja, és azóta se vett el ilyen ritka kincset, mint maga?

396   – Ó, hát hogy képzeli azt? A családja se tűrné. De

különben is lehetetlen. Ki vagyok én? Tegye értem tönkre a karrierjét? Én belenyugodtam, hogy mellékutca vagyok.

Mellékutca

Ez a célzás egy nagy sikerű, érzelmes, jó filmre vonatkozott, a *Mellékutca*-ra, Irene Dunne-nal a főszerepben.

– Micsoda mellékutca az, ahol nincs is főutca?
– szorongattam tovább.

– A főutca a hivatása.

– Szép kis hivatás! – szaladt ki a számon. – Ezért már érdemes a szerelmet mellékutcába tuszkolni!

– Tudom, maguk ellenségek.

– Hát igen, elvben és személytelenül.

– Ne gondolja, hogy ő hitlerista. Elárulom magának, de ne mondja meg senkinek, hogy neki a hitlerizmusról ugyanaz a véleménye, mint a bolsevizmusról.

– No persze, sötétben minden téhen fekete.

Vilma nem sértődött meg: ügyesen és könnyedén terelte más irányba a beszélgetést – ez a téma már nem érdekelte. Ami viszont érdekelte, amiről addig csak a könnyecsepp vallott, azt még mindig csak nehezen, szégyenlősen, szűken adagolva bírta szavakra. Igen, most éppen ritkábban találkoznak: a „párja” sokat dolgozik – úgy látszik, valamire készülnek. Ez egyébként igaznak bizonyult: egy-két hónap múlva Csehszlovákia jogilag is megszűnt: cseh-morva protektorátust létesítettek, német birodalmi kormányzóval az élén, ezzel egy időben megszületett az „önálló” szlovák állam – német védelem alatt. Nálunk hivatalosan terjesztették a nem hivatalos jelszót: „magyar–

lengyel határt”, a magyar csapatok bevonultak Ru-
szinszkóba – és ebben a bevonulásban a volt különít-
ményekre jutott az előőrs szerepe.

Csakhogymire a kárpátaljai bevonulásra került sor
– hivatalosan így jelölték ezt a régi, határ menti terü-
letet, Rákóczi földjét –, Vilma már nem mondta „pár-
já”-nak a délceg, darutollas tisztet. De most se nevez-
te nevén – erre gondosan tudott ügyelni akkor is,
amikor már csöndes esőként ömlött belőle a szó. Mi-
előtt az eső eleredt, rendszerint váratlanul kisütött a
nap: egy szemérmesen boldog mosoly, egy félénken
bizakodó megjegyzés, hogy megint jelentkezett a
párja – ma este találkoznak. De másnap mindig majd-
nem pityergő, lefelé görbülő száj, párában elúszó vi-
lágoskékeszöldből szinte-szürkébe váltó szem: talál-
koztak, de közben távolodtak – egymástól. Megint
máskor: találkoztunk, de nem voltunk együtt. Egy-
szer aztán, egy ilyen előre jelzett találkozó másnapján
Vilma képeire nem ült ki a csalódás, még csak nem is
sóhajtott, egész nap szótlánul, száját összeszorítva
dolgozott, ebédelni se jött le – azt mondta, nincs ét-
vágya. Fél ötkor nem kezdte rendbe rakni a dolgait,
ahogy szokta, hanem sebbel-lobbal tett-vett még,
mint akinek halaszthatatlan munkája van, de amikor
látta, hogy ki akarom várni, elszánta magát az indu-
lásra – csatlakoztam hozzá. Amint leértünk az utcára,
rögtön eleredt a szava: gondtalan csivitelésbe kezdett
arról, mennyire várja már a szép időt, és milyen elő-
nyei vannak a tavasznak – igaz, még csak februárban
jártunk, de a tél hirtelen megenyhült, langyos szelek
fújtak, úgyhogy ezt a témát nem is kellett éppen a ha-

jánál fogva előrángatni. Mégis, amikor Vilmának egymásra torlódó, csacsogó futamai közt egy pillanatra elállt a lélegzete, nem állhattam meg, hogy közbe ne vágjak a tolakodó kérdéssel: és tegnap mi volt? Mire Vilma hamiskásan – de kissé hamisan is – elkezdte dúdolni: „Semmi, babám, semmi, Így kell annak lenni, Mindenféle igaz szerelemnek Vége szokott lenni.” Nono – hümmögtem tartózkodóan és elkötelezetlenül. Erre már Vilma fölnézett rám, és bátran, határozottan azt mondta:

– Vége.

Vigasztaltam, persze, mindennel, ami eszembe jutott: hogy nem olyan könnyen ér véget ekkora szerelem; hogy mostanság olyan bolond idők járnak, mindenki megbolondul, de majd helyrejön az eszük; hogy egy viszonynak, vagy pláne házasságnak – és tízéves viszony jóformán házasságnak számít –, megvannak a maga apályai, de apályra dagály következik; és végül és főleg saját szépségével és kedvességével, és hogy nincs olyan bolond férfi, még katonatisztben sem, aki ilyet önként kiengedne a kezéből. Erre azonban lehullott a rosszul tapadó álarc, és alóla kifakadt a kétségbeesés:

– De ha egyszer nem kellek neki!

És már potyogtak a könnyek, hamarosan patakzottak, és patakzott a szó is, tisztán és csöndesen: megmondta (és ezúttal nem is volt alanya a mondatnak), hogy nincs értelme folytatni – ő (mármint Vilma) mindig tudta, hogy így lesz, nem is lehetett másképp. Panaszosan patakzott a szó, de nem háborogva: Vilma nem lázadozott sorsa, sem a Sors megsze-

A Béke téren mélyesítője ellen – alázatos, keresztény lélek volt. Lehajtott fejjel lépkedett mellettem, lassan ballagtunk, mégis már a Béke téren jártunk, ahol föl kellett volna szállni a villamosra. Mielőtt a lámpa fénykörébe léptünk, Vilma tétován megállt, én szembefordultam vele, de arca most sem látszott. Odanyúltam állához, fölemeltem lehajtott fejét: még mindig nem apadtak el a könnyei, sőt, hirtelen fürkésző tekintetemtől, úgy látszik, megint rájött a csuklásszerű sírás. A sírás súlyától felsőteste előredőlt, pontosabban, a nyakamba borult, ott rázta a zokogás. Haját akartam megsimogatni, de kalapot viselt, így hát nedves arcát simogattam, aztán föléje hajolva elkezdtem gyérülő könnyeit gömbölyű arcáról lecsókolni – nem: lepusztilni. A csitító pusziknak hosszú csók lett a vége, a Béke tér csupasz akácfái alatt. Könnyízű volt még a csók is – jó íz volt.

A csók után Vilma rám emelte megszáradt arcát: mosolygott. A mosoly nemcsak a vigasztalódásnak, hanem annak is jele volt, hogy a csók azért mégsem volt komoly (habár még követte néhány a rákövetkező hetekben – már csak a folyamatosság fenntartása végett is: ha egyszer elkezdjük, durvaság lett volna olyan föltűnően abbahagyni). Igen, a kedvesség pecsétje volt a csók – és körülbelül egyszerre lett kölcsönösen fontos nekünk az egymás kedvessége. Nem tudom, hogy Vilma később, odafent, a Viktóriában, kolléganőinek és Bauer úrnak mennyit árult el abból, amit nekem zokogva elmondott. Annyit mindenesetre tudtak, hogy Vilma „dobva van” – ezt ő maga monda így –, mert azontúl elmaradt minden évődés

ebben a témakörben, még csak nem is céloztak rá. De az is bizonyos, hogy a továbbiakban Vilma csak én-velem beszélt a szerelméről, az elmúlt örömeiről és a megmaradt hiányról, újra meg újra legombolyítva a történet fonalát – nagyon egyszerű fonál volt, akár-milyen kacskaringós mintákat hímzett vele Vilma.

Én mindannyiszor figyelmesen hallgattam, és nem pusztá udvariasságból, nem is csak önzetlen kedves-ségből, hanem kíváncsiságból is: érdekelt, milyen le-het egy különítményes tiszt lelkvilága, és azt remél-tem, Vilma önkéntelenül majdcsak föltár belőle vala-mit. De kíváncsiságom kielégítetlen maradt: Vilma szerelme – akit most már természetesen sohasem em-lített a párjaként, hanem a legleleményesebb stilishti-kával kerülte meg a néven nevezését, olykor (és mi-lyen jellemzően!) úgy beszélt róla, „az úr”, néha meg úgy, hogy „a barátom”, vagy még inkább „a volt ba-rátom” –, úgy látszik, bámulatosan el tudta választani a „hivatása”-tól a magánéletét. A legombolyított tör-ténet, mondom, akár-milyen kacskaringósra hímezte is Vilma, kívülről nézve igen egyszerűnek látszott: egy úriembernek – elvégre az úriemberségen az sem változtat, ha valaki gyilkol – megtetszik egy szerény, egyszerű lány, kényelmes szeretőre talál benne, tíz évig úgy bánik vele, ahogy egy gáláns (habár nem gazdag) úriember a barátnőjével, aztán megunja őt, és szakít vele – minden durvaság nélkül. Lehet, per-sze, hogy Vilma szépített az emlékein. Akárhogyan is, tény, hogy sohasem szólt egy rossz szót a szerel-méről, nem vádolta sem őt, sem az új nőt, aki a helyé-be lépett – azt sem tudta, kicsoda –, sem a körülmé-

Egy úriember

nyeket. A szakítás után egyszer sem írt a volt barátjának, nem telefonált neki – addig is csak olyankor találkoztak, amikor a férfi jelentkezett –, nem törte a fejét, hogyan hódíthatná vissza – soha többé nem hallott róla. Nem öltözött se gondosabban, se hanyagabbul, azt pedig mondanom sem kell, hogy éppen olyan fürgén, okosan és vidáman végezte munkáját, mint addig, és a mélabú a mókázása mögött – azelőtt is ott borongott a szemében.

Így lettem én fontos Vilmának mint szerelmi bánatainak és révedezéseinek levezető csatornája. De Vilma is fontos lett énnekem: Etiről senki mással nem tudtam beszélni. Legkevésbé Etivel. De hogy is beszélhettem volna vele a félelmeimről, az előérzeteimről, amikor a viselkedésemmel is megnyugtatnom kellett volna, hogy nincs ok a félelemre? Mert ha nem is hittem el Kalmár Irén hisztéria-diagnózisát, azt neki is meg Sch. doktornak is el kellett hinnem, hogy semmi baja – csak éppen képtelen voltam elhinni. Kivel is beszélhettem volna Eti megfoghatatlan betegségéről? Elég volt, hogy annyian is látták Hajnal Annánál eltorzult arcát, görcsben rángatódzó testét – avattam volna be másokat is rejtélyes rohamaiba? Vilmának nagy előnye volt, hogy nem ismerte Etit. Neki meg mertem vallani, mennyire elcsüggeszt bennünket, hogy Eti, aki még a Standardben, gépíró-nő korában, gyorsan és tökéletesen dolgozott, most, az Egyesült Izzóban ellassúdott, nem birkózik meg a munkájával, elfelejti, összekeveri teendőit, és ki van szolgáltatva a Hitler elől menekült Freimann úr zsidó

modorának – úgyhogy új kolléganői, akik már kezdetől fogva sem tudtak benne mást látni, csak a zsidótörvény őrsekváltásának előretolt képviselőjét, végül is olyanak ismerték meg, amilyenek a helyükbe állókat eleve elképzelték.

Testi bizonytalanság

Még megpróbált küzdeni a végzet ellen: kifícamlott helyzetében sem mondott le végleg a táncról. Karola nem lett hozzá hűtlen, elesett állapotában sem: hajlandó volt átjönni és kísérni őt, munka után, estefelé vagy szombaton és vasárnap, Etinek csak telefonálnia kellett. Első táncát, azt a Bach-korált, amivel már Varsóban is szerepelt, most átdolgozta újabb, szabadabb fölfogásban. A Kállai kettősből, amelyik a Gyöngyösbokréta egyik fő produkciója volt, szólótáncot csinált. Utolsó kompozíciója, melyen dolgozni kezdett, epedő, szomorú tánc volt, Couperin zenéjére. Új táncai is tele voltak leleménnyel, fantáziával, erővel. De a szélsőjobboldali *Virradat* kritikusa már nemigen írhatta volna le róla, amit még nem egészen egy évvel azelőtt értékelt benne: „Jólesően állapíthattuk meg, hogy ellentétben legtöbb művésztársával, a legkomplikáltabb mozgásmegoldások után meg tud állni, és így pillanatnyi egyensúlyvesztésével nem zavarja meg a néző ritmuselvezetét” – a testi bizonytalanság nem ugrásaiban és pörgéseiben, hanem éppen a megállásaiban mutatkozott meg először. Amikor egyensúlyának ez az ingadozása már a mindennapi mozgásában is kezdett jelentkezni, a föllendülésből megint a csüggettség mély kútjába hullott.

Annyira, hogy közelebbi barátaink elől mind ke-

A lelken át vésbé lehetett eltitkolni általános állapotunkat. Egy este a Japán kávéházban Eti elmondott annyit, amennyit ő tudott magáról – azt is visszafogva, megszépítve mondta –, Dérynek és Németh Andornak. Mindketten elkomorodtak. Aztán, egy kis hallgatás után egyszerre mondták ki: – Pető! – Igen, itt csak ő segíthet. Ki az, kérdeztem, orvos? Több annál, felelték, egymás szavába vágva, Németh Andor azzal a sajátos iróniájával, amelyet csak ritkán vett igénybe, csak olyankor, ha elragadtatását akarta leplezni, Déry azonban nyílt lelkesedéssel, megrendült komolysággal: varázsló, próféta, csodatévő – úgy beszéltek róla, mint egy Cagliostróról vagy egy Szvengáliról, vagy ahogy az orosz hercegnők beszélhettek Raszputyinról. Gyanakvó kérdéseimre megnyugtattak, hogy orvos, persze, most jött Bécsből, ahol nagy páciéntúrája volt, de menekülnie kellett Hitler elől. Pesten még nem tudott berendezkedni, de máris nagyon el van foglalva, idejét gondosan be kell osztania. Ők mégis megpróbálják rávenni: szakítson időt arra, hogy Etit megnézze – és ha ez sikerül, akkor bízhatunk benne, mert olyan orvos ő, aki a lelken át gyógyít. Én kételkedve hallgattam, Etinek azonban fölcillant a szeme, és előlegezett hittel kapaszkodott a reménynek ebbe a szalmaszálába: néhány nap múlva Tibor izgatottan jelentkezett: másnap este jön Pető – fél órája van számunkra.

Tibor kíséretében állított be hozzánk. Föltűnően csúnya volt – legalábbis férfiszemmel nézve. (Mert nők mindig akadtak, akik vonzónak találták, nem egy közülük tehetős asszony, aki anyagilag is támo-

gatta őt az átmenet nehéz éveiben.) Alacsony, kövér ember volt, minden testrésze külön is gömbölyű. Ifjabb híveitől később Buddha-Petőként hallottam emlegetni, és csakugyan, egy kissé a Buddha-ábrázolásokra emlékeztetett, csak éppen mintha egy elnégereedett, bár fakó bőrű Buddha lett volna. Fölszólítására elmondtam a betegség addigi történetét. Sch. doktor másfél évvel azelőtti rám ripakodásából okulva óvakodtam kiejteni az *epileptikus* jelzőt, de a rohak mok lefolyását igyekeztem pontosan előadni, körülbelül azokkal a szavakkal, ahogy az epilepsziás görcsöt le szokták írni. Beszámoltam Sch. doktor és Kalmár Irén diagnózisairól – szemét félig lehunyva, fensőbbiséges megvetéssel hallgatta. Eti újabb tüneteit is elpanaszolta – erre már láthatóbban figyelt. Aztán megvizsgálta a szemét, két-két ujjal széthúzza szemhéjait. Majd azt mondta Etinek, húzza le a cipőjét és harisnyáját, és mezítláb járatta előre-hátra, közbe-közbe hirtelen megállította. Nincs semmi komoly baja – jelentette ki –, ezek csak átmeneti zavarok, leginkább a beidegződés zavarai. Lélekről is beszélt, olyasféle, indiai szabású körülírással, amely akkor visszaidézte bennem Korngold Frédi hajdani, Buddhából és Baktay Ervinből kombinált, margitszigeti, peripatetikus filozófiáját, bár most, utólag visszaemlékezve, úgy látom, hogy másrészt viszont egy kissé már előrevertítette a majdani, nagy hatású *Zen* gondolkodásmódját, sőt, úgy lehet, a bioritmussal kapcsolatos föltételezéseket is. A lelki útmutatás mellé azonban fizikai gyógymódot is előírt, eléggé meglepő: lefekvés előtt Eti töltsön tele egy lavórt forró

Fensőbbiséges
megvetés

vízzel, egyet meg hideggel, és mind a két lábát gyorsan mártogassa, hol egyikbe, hol másikba, míg csak a forró víz ki nem hűl. Továbbá tartson cukorkúrát, oly módon, hogy első nap – a teában, kávéban fogyasztott cukron kívül – szopogasson el egy kockacukrot, a másodikon kettőt, és így tovább, egészen tízig, aztán ugyanezt visszafelé, egy kockacukorig, „s megint előről” – mint Karinthy Babits-paródiájában. Filozófia és terapia együttvéve sem tartott tovább egy félóránál, aztán Pető haladéktalanul búcsút vett tőlünk, egy kegyes buddhai mosollyal, Tibor meg a nyomában, de az ajtóból még hátranézett, kacsintó, baráti biztatással, mint aki ezúttal igazán jól végezte dolgát. Eti nem is látta többé Petőt, én is csak jóval utóbb, egy-egy pillanatra: hívei vették körül – mindig sok híve volt. A háborút követő években egy mozgásterápiai intézet élére került, és ott, úgy hírlett, csakugyan csodákat művelt – orvosi érdeklődésének és tudásának, mint kiderült, az volt igazi területe.

A Hold utcában magunkra maradva azonban tudtam, persze, rögtön az első pillanatban, hogy Pető könnyed kijelentése, a „semmi baj – átmeneti zavarok”, meg a hozzátoldott, gyöngéden gyermekgyógymód mögött lényegében ugyanaz a megállapítás rejtőzött, mint amit Kalmár doktornő életromboló, akaratot destruáló diagnózisa kíméletlen nyíltsággal kimondott. De Eti hívő, pontosabban hitbe kapaszkodó lélek volt. Gyerekkorában Jézus jött felé kitárt karral, az eltétvesedett, éhező, zárda kövén térdeplő kis növendéket magához ölelni – de Fides nő-

vér ezt a Jézus-látó hitét kifenyítette belőle. Később mostohaapja tanításában hitt, az általános modernségben, és amikor Kassák kézzelfoghatóan kiábrándította a maga prédikálta hitből, akkor a mozgalomban hitt, majd a mozgásban, úgy általában, később, összeszűkülte, de fölmagasodott hittel, a táncban – most, ebben a zárdainál kétségbeesettebb állapotában, már csak az orvosokban hitt. Így hát komolyan vette Pető pszichológiai parainézisét – az is lehet, hogy nálam fogékonyabban hámozta ki az értelmét. És persze, örült az előírt kúrának: módfelett mulatságos volt, felváltva kapkodni lábát a forró és hideg vízből; gyerekkorából magával hozott édességszomja pedig olyan csillapíthatatlan maradt, hogy élvezni tudta a kockacukornak is minden szemcséjét: már egy darab is nem remélt ajándék volt – és tobzódás a tetőző tíz. A lehangoló jelzések, a lelassúdás tünetei ugyan nem maradtak el, de Eti emeltebb fővel viselte el a lefokozás makacs mozzanatait: egy ideig csakugyan megpróbált bizakodni benne, hogy átmeneti zavarokról van szó. Én viszont tudtam, hogy amilyen tanácstalanul téblábolok mellette hínáros útján, a legkevesebb, amit tehetek érte, hogy úgy teszek, mintha könnyebben lépnék, mint ő.

Nemrég, valahol New Englandben, nem messze, azaz kétórányira Bostontól, közel a parthoz, ahonnan befelé szivakodott az óceán, kitessékeltek bennünket a kocsiból, egy hosszan elnyúló, természetvédelmi területen. Vörhenyes fűvel benőtt ingovány volt, isten tudja, mit mutogattak rajta, de tény, hogy a délelőtti órákban is különböző turistatársaságok vidáman

Ködben téve-
lyegve

hancúroztak a hosszában és keresztben és kanyargóan lefektetett deszkapallókon. Mi azonban alig vártuk, hogy kikecmeregjünk ebből a látványul szolgáló ingoványból – egy órába tellett: Piroska nehezen, ijedten lélegzett a hideg szélfúvás alól fölgőzölgő ködben, Juhász Feri káromkodott és idegesen prűszkölt. Engem nem nyomasztott a mocsári levegő, de hármunk közül én voltam a legügyetlenebb, és bár az ingoványos területen végighúzódozó palló elég széles volt, minduntalan attól tartottam, hogy elvétem a lépést, meg aztán kényelmetlen érzés volt, lábammal a deszkán át is érezni a süppedékes talajt – éppen ezért igyekeztem könnyedén sétálni: nem akartam társaim idegességéhez hozzájárulni. A ködben tévelyegve végig az feszengett bennem, hogy mikor is, melyik leélt életemben jártam ilyen semlyékes labirintusban. Egszerre aztán eszembe jutott: igen, akkor, páros létbizonytalanságunk átmeneti – a rosszabbra való átmenet –, ingoványos korszakában.

408 És ezért is volt olyan kellemes Viktória-beli vagonellenőrködésem idején, a hivatali órák leteltével, mielőtt hazatértem abba a mi ingoványos életünkbe, Vilmával sétálgatni, biztonságosan flörtölgetni – bánatában vigasztalni őt. Mert ez a szerelmi gyász, az elhagyott szerető szenvedése olyan emelkedett, lebegő, fényűző bánat volt a mi anyagi – a szó mindkét értelmében anyagi – ólomnehézkedésünk mellett, hogy könnyűszerrel tudtam Vilmát világfiasan vigasztalni – még a helyzet játékos ingerét is érzékeltem. Mert lehetetlen volt meg nem látnom a komikumot abban, hogy egy csapásokkal terhes tavasz kez-

detén, amikor a parlament már az elsónél sokkal súlyosabbnak ígérkező, második zsidótörvényt tárgyalja, én, a társadalomból elvben máris kivetve, elhagyott kedvesét vigasztalom egy Ostenburg-tisztnek, aki viszont – én legalábbis úgy képzeltem el – diadal-mámorban dárídózik a Kárpátalján, ahová különítményével bevonult. (Ami mellesleg félig-meddig németellenes tevékenységnek bizonyult a közvélemény szemében, mivel a németek akkor szállták meg katonailag is Csehszlovákiát, mi tehát *előlük* szereztük vissza ezt a területet, no meg a szlovákok elől, akiknek újdonsült állama, úgy látszott, hitlerizmus tekintetében túltesz a többi csatlós országon; és ezzel megvalósítottuk a „magyar–lengyel határ” ugyan-csak Németország ellen irányuló jelszavát.)

Nyilván Vilma is érezhette a mi szokatlan kapcsolatunk idegen sikamlósságát: elvégre braunhaxlerék aligha oltottak bele rokonszenvet a zsidók iránt, így tehát bizonyára nem esett nehezére, szerelemmel is befogadni barátja különítményes nézeteit. És most, azaz akkor, néhány hónapig senkihez sem volt olyan bizalmas, mint ehhez a „destruktív” költőhöz – mert Vilma csiklandósan romantikus kíváncsisággal fűrkészte bennem (valószínűleg hiába) a destruktivitást is meg a költőt is –, akit zsidó volta miatt penderítettek ki az állásából. Utólag szívesen hízelegnék magamnak azzal, hogy én képeztem az átmenetet házasságához: a háború után ugyanis Bauer úr megjött a koncentrációs táborból, feleségét viszont elégették, aminek következtében a megözvegyült cégvezető

„Destruktivitas”

Hivatali éden megkérte a „művésznő” kezét – és Vilma nem tagadta meg tőle.

A társadalomból *elvben* kivette – mondtam az imént. Azért mondtam ezt ilyen hangsúlyosan, mert gyakorlatilag mintha kezdtem volna megfedkezni erről a kivetettségről – tudtam róla, de egyre kevésbé éreztem: voltaképpen soha addig nem éreztem magam olyan jól a társadalomban, mint most, Angyalföldön, reggeltől alkonyatig. Amikor a Védegyeletben útnak indítottak, azzal kecsegtettek, hogy megbízatásom három hónapig is eltarthat – és ez az idő régen letelt. Hiába tudtam, hogy vagyonellenőri megbízatásomnak egyik napról a másikra vége szakadhat, olyan otthonosan éreztem magam a Viktória Kötő- és Szövőgyárban, hogy érzékeimmal és idegzetemmel nem tudtam elképzelni azt a biztosan bekövetkezendő végnapot, amikor kiűzetem ebből a hivatali édenből, ahol napidíjért csupa kellemes dologgal foglalkozom. Annyira nem tudtam elképzelni, hogy egyelőre teljesen fölhagytam kapkodva elkezdett próbálkozásaimmal, fordítást vagy egyéb munkát szerezni. Sőt, utólag úgy elfogott a szégyenkezés, amiért ősszel egy-két hónapig panaszaimmal és kéréseimmel zaklattam valódi és vélt jóakaróimat, hogy most nem állhattam meg, és helyenként eldicsekedtem vele, milyen jó dolgom is lett váratlanul. Amint-hogy csakugyan, szinte lelkiismeret-furdalásom támadt, hogy ilyen biztonságos fészekbe csöppentem az általános riadalom és fenyegetettség idején: úgy éreztem, olyan kivételes helyzetben vagyok, hogy

rajtam a sor, segíteni az elesetteken. Olykor alkal-
mam is volt rá.

A fekete
Krisztus

Közben kitavaszkodott. Angyalföld ősszel és télen fekete, zord, kemény. Tavasszal esendő, védtelen, gyöngéd – halványzöld foltok vegyülnek a szürke kövekbe, a sárga homokba. Nyáron a nap kegyetlenebbül szúr Angyalföldön, mint a Belvárosban, a táj: sivatag, oázisokkal. Ilyen ritka oázis volt a Béke tér is. Piros téglájú, álgótikus kis templomára nem sok ügyet vetettem addig. Egy reggel hirtelen megláttam előtte, nagy, sűrű akácfák árnyékában, egy keskeny, fölmagasló, fehér kőfeszületet, fekete öntöttvasból volt rajta a korpusz, töviskoronával a fején. Egyszerű vas-Krisztus volt – leginkább egy angyalföldi munkásra emlékeztetett, persze, nem olyan, erőt, egészséget és diadalt sugárzó munkásalakokra, amilyenek tíz év múlva a szocialista-realista képeken és plakátokon kezdtek megjelenni, hanem olyanokra, amilyeneket akkoriban látni lehetett a kerület gyár-
ban és kocsmáiban. Ennek a fehér-fekete feszületnek a talapzata körös-körül tele volt rózsaszín és kék virágokkal, bazsarózsával, kék liliummal, szarkalábbal. A kereszt alól éppen egy térdelő asszony egyenesedett föl, ebben a reggeli órában is látható fáradtsággal. Egy közeli fának támaszkodva lányos arcú, majdnem kreolosan barna bőrű fiú várt sorára, megszűröl észrevehetően rongyos ruhában, kezében búzavirágok – most ő térdelt a kereszt elé. Olyan szép volt, olyan kecses a mozgása: közelebből is meg akartam nézni – ahogy fölvetette szemét a fekete Krisztusra, mintha csak egy Murillo-kép lett volna.

Most már kedvet kaptam belépni a templomba. Meglepődtem: csupasz, fehér falak fogadtak. Egyszerű oltár, gyóntatószék, sehol egy kép, egy freskó, semmi díszítés. Olyan volt, mint egy szegény, falusi templom, vagy mintha nem is katolikus templom lett volna – pedig az volt, Szent Lászlóról elnevezve. Talán újonnan építették. Talán még nem igazán szereték meg a hívők: odakint a fekete Krisztus előtt ebben a reggeli órában már illatoztak az áhítat színes csokrai, de bent a templom üres volt. Később, amikor verset írtam róla, az jutott eszembe: „Szenvedélyes csend hona.” Most még csak azt tudtam, hogy jó itt ülni egyedül, csupasz gondolatokkal a kora nyár fehér, tágas hűvösségében. Ahogy önkéntelenül széttekintettem, lassanként kivettem, hogy leghátul, fejét lehajtva, önmagába zártan, sötétbarna ruhájában a paddal összeolvadva egy férfi térdel. Ebben az önmagába ívelő, gótikus mozdulatban is hosszúnak sejtethető alakja valahogy ismerősnek tetszett: képzeletemben, régi évek homályából, egy régi társaságból gótikusan fölmagasodva állt elém Veszelszky, a festő. Aki annak idején úgy nevezte Juditot: proletár princepsz. Azt mondtam, egy társaságból magaslott elém. Elégge kilógott a társaságból annak idején is: hiába, hogy szakított a családjával, érződött rajta, hogy úri-fiú, egyetemi tanár fia. Nem mintha bárkit is lenézett volna, inkább őrá néztek lenéző mosollyal. Festőnek is csak félig-meddig ismerték el – nem mondták, hogy tehetségtelen, csak éppen hóbortos csodabogárnak tartották, régiesnek ható, bár expresszionistának is tekinthető, gótikus vonalú arcokat és alakokat

festett üvegre – mindenesetre sokkal konzervatívabbnak hatott a *Munka*-körből kirajzó, fiatal festőknél. Átmentem a túloldalra, a templom végébe: most már a hosszú koponyának az önmagába görbülő ívből is kilátszó, hátulsó vonalából kétségkívül ráismertem. Nem akartam áhítatában megzavarni: megvárom, gondoltam, amíg magától fölegyenesedik. De olyan sokáig maradt mozdulatlan ez a templompadba simuló, barna ív, hogy kezdtem úgy érezni: illetlenül kilesek valamit. Mellétérdelni röstelltem volna, hát fölülről szólítottam meg:

Feszengő
érzés

– Szervusz, Béla. Hát te mit keresel itt?

Nem ijedt meg, nem jött zavarba, csöppet sem szégyellte magát, hogy rajtakaptam ilyen szokatlan helyzetben. Nyugodtan keresztet vetett, fölállt, gondosan leporolta térdét, együtt mentünk ki a térre, ott minden elfogultság nélkül mondta el, hogy találkozója van egy barátjával, aki egy közeli iskolában tanít, de korán érkezett, betért hát ebbe az útba eső templomba. Közben alkalmam volt jobban szemügyre venni: az arctalan, önmagába gombolyodó testben könnyen fölismertem őt, de most azt is észrevettem, hogy sokat változott, amióta utoljára láttuk egymást. Kívülálló, akaratlanul arisztokratikus nyugalma eltűnt, láz és összevisszaság lobogott a szemében, szavaiban, ha közelebb hajoltunk egymáshoz, rossz szagú lehelet csapott ki a száján. Kínos, feszengő érzés fogott el – igyekeztem nem elárulni, úgy tenni, mintha semmit sem vennék észre.

– Régóta nem láttalak – mondtam a lehető legkönnyedebben. – Miket festesz mostanában?

Kopár
műterem

– Megnézheted, ha érdekel.

Igazában nem érdekeltek a képei – miért is érdekeltek volna? De ezt nem mertem neki megmondani – mondom, szégyenkezés fogott el a láttán, oktalan szégyenkezés, hiszen sohasem álltunk egymással semmiféle közelebbi kapcsolatban. Még aznap, munka után, fölmegyek hozzá a Várba, a Donáti utcába – most ott lakik –, ebben maradtunk. De siessek, hogy még természetes fényben lássam a képeket. Mindezt azért ütöttük nyélbe olyan simán és sebesen, mert szabadulni akartam tőle minél előbb: most először késtem el a Viktóriából. Részben mentegetődzésül a késésemért, részben, mert egész nap nem tudtam elfelejteni a lobogó szem lázát meg az elhanyagolt test és fehérnemű szagát, ebéd közben elmondtam furcsa találkozásomat a templomban, a múltból felbukkant és időközben szemlátomást megzavarodott festővel.

Aznap nem is kísértem el Vilmát, hanem a hivatali órák leteltével azonnal fölpattantam, és igyekeztem villamosról villamosra, végül autóbuszra szállva, föl a Várba. Veszelszky nyitott ajtót, sose sikerült megtudnom, albérlőként-e vagy családtagként, vagy netán övé volt a lakás, amelynek mindössze egy szobáját láttam. Első emeleti szoba volt, de magasan a város fölött, szép kilátással a Dunára és Pestre. Műteremre csak a kopársága vallott, mindössze egy asztallal és két székkal, bár a megvilágítása nem volt éppen műtermi: keletre nézett – de legalább nem zavarta meg az alkonyati napfény. Festőállvány azonban nem volt benne, se más készség, csak a földön, a falnak tá-

masztva, hat vászon. Közepes nagyságú vásznak voltak, nyilván háttal felénk, mert telepötytyentve festék-foltokkal, mintha a művész rajtuk verte volna ki az ecseteit, bár a pacnik néha majdnem szabályszerűen kerekerek voltak, mint egy céltábla körei.

Egy Dosztojevszkij-regényben

Béla nem kínált semmivel, beszélgettünk. A személyes témákról egy pillanat alatt átsiklott filozófiai általánosságokra. Régen, még a Simplon kávéházban, hozzászóltam, hogy a gondolatai zavarosak. De azelőtt ezeket a zavaros gondolatokat lassú, fölényes nyugalommal adta elő. Most zavarosan is beszélt, minduntalan megakadt, elhallgatott, aztán a szavak hirtelen egymásra torlódtak – és közben a szeme égett, kapkodó fénnel. Talán a kopár szoba is hozzájárult – olyan volt, mint egy tágas cella –, hogy kezdtem magam valamilyen Dosztojevszkij-regényben érezni, a *Karamazov testvérek*-ben vagy *A félkegyelmű*-ben. Csak éppen itt egy gótikus lovag vált Dosztojevszkij-hőssé – én pedig határozottan egy másik regényből tévedtem a színhelyre. Hogy szabaduljak a kényelmetlen érzéstől, megszólaltam:

– Inkább mutasd már a képeidet: nemsokára besötétedik.

Hüledező csodálkozással, nem annyira sértetten, mint riadtan – az én értetlenségemtől megriadva – dadogta:

– De hiszen ezek azok.

Most aztán szégyellhettem magamat. Szégyelltem is, annál inkább, mert hiába, hogy a falnak támasztott vásznakat immár nem mint a képek hátát néztem, hanem mint magukat a képeket, mégsem tudtam ben-

Párizs és
New-York
előtt

nük egyebet látni festékekkel telepacázott vásznaknál. Most már bizonyosra vettem, hogy szegény Veszelszky megháborodott. Úgy is szóltam hozzá, ahogy egy őrülttel illik beszélni: mentegetődztem a tudatlanságom miatt, és hozzátettem, hogy ő itt olyan hallatlanul modern irányzatot kezdeményezett, amihez a magamfajta laikusnak hozzá kell szoknia. Meglepődtem volna, ha akkor mindjárt megtudom, hogy amit irgalmas iróniából mondtam, szóról szóra igaz. Ma már bezzeg tudnám, minek nevezzem Veszelszkynek ezt a korai pacnitechikáját: valamiféle tassista pointillizmusnak. Csakhogy ő ezt olyankor csinálta, mikor a tassizmus meg sem kezdődött Európában, és Pollock még az amerikai láthatáron sem tűnt föl – így hát megelőzte nemcsak azokat az itthoni társait, akik néhány évvel azelőtt még lenézték a maradiságáért, hanem a világfestészet úttörő nagymestereit is.

Körülbelül tíz évvel ezelőtt újra láttam képeit egy kísérleti kiállításon, ha jól emlékszem, a Műegyetem aulájában. Ott persze úgy simultak a kiállítás anyagába, mint megkéssett, vidéki sereghajtói egy világfestészeti diadalmenetnek, holott ugyanazzal a formai módszerrel készültek, mint amiket én fálnak fordított vásznaknak néztem a Donáti utcai, nágy cellában, ahol szegény Veszelszky harminc évvel azelőtt, ismeretlenül és észrevétlenül, megelőzte Párizst és New Yorkot. Éppen csak hogy ezek a harminc évvel későbbi képei rendezettebbek és dekoratívabbak voltak – ami meg is felelt festőjük léthelyzetének. Történetesen ugyanis ebben az időben is összeakadtam vele

néha a Lukács uszoda zuhanyozójában, és a tus alatt beszappanozva közlékenyebb volt, mint hajdan, rongyosan és elhanyagoltan a Donáti utcai, kopár szobában: úgy látszott, meg van elégedve családapai állapotával és azzal, hogy rajztanár egy általános iskolában.

Hanem azok a régi vásznak a Donáti utcában, nyersebb és összegabalyodottabb festéksomóikkal, azok is megfeleltek az akkori, hajdani állapotának. Itt, a szobában, ahol mindketten levetettük a zakónkat, szembeszökőbb volt, hogy szakadt a nadrágja, piszkos az inge. Személyesebb témákra tértem át, részint, mert mielőbb át akartam siklani azon a beletenyeresemen, hogy új festményeit a vásznak visszájával tévesztettem össze. Igen, mondta, most nagyon le van égve, minden munkát elvállalna, beállna gyárba is, de sehol sincs föl vétel. Reggel is azért ment ki Angyalföldre, mert az a tanító barátja valamilyen munkát helyezett kilátásba – csak hogy az is vízbe esett.

Ezt a balul sikerült látogatásomat másnap ugyan csak elmeséltem Vilmának. Megesett a szíve a „bús képű lovag”-on – ahogy látatlanban elnevezte –, és fogadkozott, hogy szerez neki helyet. De a környéken sehol sem volt szükség munkásra, és a Viktória, kényszeregyezségben lévén, legkevesbé engedhette meg magának, hogy növelje a létszámot. Következő reggel azonban riadalomra értem be a gyárba: a pénzbeszedőt kórházba vitték, valamilyen súlyosabb dologról van szó, előreláthatóan sokáig lesz beteg. Ez nagy fennakadást okozhatott, mert a Viktória inkasszórendszerében az a gyakorlat alakult ki, hogy

A bús képű
lovag

Magasan,
szőkén, úrian

adósainak egy része nem utalta át a tartozását vagy esedékes részletét, hanem bevárta a cég megbízottját – annak fizetett. A pénzbeszedő ennél fogva bizalmi állás volt – nem lehetett akárki ismeretlent fölvenni a helyére. Vilmának rögtön az én barátom jutott eszébe – megbízható-e, kérdezte. Veszelszkyvel ugyan még semmiféle anyagi ügyem sem volt, de valahogy nem tételeztem föl róla, hogy sikkaszt. De vajon a természete, idegzete alkalmas-e az ilyen munkára? Ezt sem én, sem Vilma nem tudhattuk – majd elvállik. Rögtön föladtam neki egy sürgönyt, hogy másnap háromnegyed nyolcra legyen megint a Béke téri templomban.

Még is jelent. Gyorsan közöltem vele, miről van szó – kapva kapott az ajánlaton. Mindenekelőtt adtam neki tizenöt pengőt: vegyen rajta egy inget és egy nadrágot. Még egy fürdőbe is elment önként, úgy jelent meg ebéd előtt a Viktóriában, teljesen szalonképesen. Még előző nap megkérdeztem Vilmától, milyen fizetésre számíthat a barátom. Heti húsz-huszonöt pengőre, felelte. Azt tanácsoltam hát Veszelszkynek, még a templomban, hogy kérjen harmincat, aztán engedje lealkudni huszonötre. De olyan természetesen, könnyen mondta ki a harmincat, olyan magasan, szőkén, úrian állt Bauer úr előtt, hogy annak esze ágában sem volt alkudni – egyszerűen megadta.

Másnap, vagyis a Béke téri templomban történt találkozásunkat követő harmadnapon munkába is állt. Ezen az első munkanapján Vilma még gyanúperrel élt, ezért próbaként egyelőre jelentéktlenebb ügyfe-

lekhez küldte, akiktől kisebb összegeket kellett behajtania. Veszelszky gyorsan, ügyesen végezte megbízatását, és pontosan kiállított nyugtákkal tért vissza, nem sokkal ebédidőnk után. Másnap már fontos inkasszókra bocsátották útnak. Azontúl is mindig megbízhatónak bizonyult, pontosabbnak és hatékonyabbnak elődjénél – sohasem fordult elő, hogy valamelyik útvjáról eredménytelenül jött volna vissza: dehogysis akadt olyan adós, aki ilyen előkelő, imponáló úrtól meg merte volna tagadni a fizetést –, sőt, gyorsabbnak is, mert mindig egy-két órával a munkaidő befejezése előtt tért meg útvjairól. Ennélfogva hamarosan rábízták az irattár rendben tartását is, oly módon, hogy Bauer úr tíz pengővel fölemelte a heti fizetését – Béla rögtön meg is adta a tizenöt pengőt –, a tetejébe nem győzött nekem hálálkodni Bauer úr, amiért ilyen jó munkaerőt szereztem neki. Én pedig a délutáni órákban elégtétellel néztem Bélát, ahogy elmerülten és elégedetten rendez, rakosgatja dossziéiba a levelezést. Közben mindenkivel udvarias és kedves volt, és minden leereszkedés nélkül, álmatagon és távolian tartózkodó.

De azért határozott is tudott lenni a tartózkodásban. Első napján együtt indultunk hazafelé hármasban: Vilmát a kezdődő kánikulában egy magas, elegáns úriember és egy megizzadt vagyonellenőr fogta közre. Béla sikeres debütálásának örömére meghívtam őt és Vilmát fagylaltra egy újlipótvárosi kis cukrászdába – Béla kedvesen, közvetlenül tréfálkozott, anélkül hogy a mi flörtölő hangnemünkbe egy pillanatil is bekapcsolódott volna. Vilmának láthatóan

Jó munkaerő

tetszett – no persze. Másnap azonban Veszelszky már nem szállt le velünk a Lehel téren: azt mondta, sietnie kell, ha még ki akar fogni egy kis napvilágot a festéshez. És azontúl ez mindig így ment – néhány nap múlva már egyikünknek sem volt fontos, hogy hármásban távozzunk a gyárból.

Én örültem volna, ha Vilmának módja van Veszelszkyhez átpártolni: ez hatékonyabb vigaszára lett volna, mint az én tárgyitalan és éppen ezért kilátástalan udvarlásom. Így meg annak örültem, hogy minden maradt a régiben: ehhez a kedvezően elhúzódó, angyalföldi közbátékhöz okvetlenül hozzátartozott a mi felületes, fesztelen és mégis fonák, romantikusan reménytelen flörtünk. Idővel azonban a legfelületesebb flört is, hacsak véget nem vetnek neki, mélyülni kezd – a mienk sem kerülhette el a sorsát: egyre sűrűbbek és hosszabbak lettek a csókok.

Közben Vilma egyszer föl is hívott magához, kávéra. Aggodalommal fogadtam a meghívást: tudtam ugyan, hogy együtt lakik ő meg a nővére, akivel nagyon szeretik egymást – úgy is mondta: „látnia kell már a mi fészünknek” –, de attól féltem, úgy rendezte, hogy a nővére ne legyen otthon. De igenis otthon volt: sejthettem volna, hogy Vilma sokkal finomabb, tapintatosabb lény annál, semhogy ilyen durván közölje, mit akar – ha ugyan akart volna valamit. A másik Melczer lány is éppen akkor jött haza valamilyen hivatalból: ő is kedves volt, de Vilmánál fanyarabb, kiábrándultabb, magányosabb nőnek látszott. Mellette mintha Vilma is megkomolyodott volna: nem folytatta azt az évdődő-játszó hangnemünket, amelyet

pedig Veszelszky társaságában sem ejtett el – inkább irodalomról kezdett kérdezgetni. A kis asztalkán egy fűzött könyv hevert, a tetején az állt: Villon – arról tudakolta véleményemet. A cím tehetséges és penetráns „átköltések” cégére volt – Vilma is, nővére is el volt ragadtatva tőlük. Addig azzal áltattam magamat, hogy hatóerejük csak a Lipótvárost és kapcsolt részét érinti – de, úgy látszik, az ilyesfajta termékek előtt leomlanak a társadalmi és faji választófalak is. Habozva, óvatosan nyilatkoztam: átalltam volna más mondani, mint amit gondolok, de nem akartam őket megbántani azzal, hogy csepülöm, ami annyira tetszik nekik. Szerencsére hamarosan kellemesebb témára tértünk át: kiderült, hogy Vilma kedvenc költője voltaképpen Reviczky. Elámultam: sose gondoltam volna, hogy akad bárki is, aki éppen Reviczkyt választja az egész magyar költészetből. De rögtön ráébredtem: hát persze, ki más költő felelne meg Vilma ábrándos lényének? – szép tőle, hogy rátalált. Még Sopronban vette meg a verseit, meg is mutatta a könyvet, amelyen meglátszott, hogy sokat forgatták. Azt is bevallotta, szemérmesen, hogy minden évben, halottak napján, virágot visz ki a sírjára, a Kerepesi temetőbe.

Halottak
napján

Vilma hatására bennem is fölébredt az érdeklődés Reviczky iránt – elővettem összegyűjtött verseit. Hiszen olvastam a kötetet valaha – de bizony már csak néhány antológiadarabjára emlékeztem. Most megint elolvastam, elejétől végig. Jólesett olvasni: igazi költészet volt, mégis könnyű, szomorú és közben kellemes, szabad szellemű és mégis ártatlan – akárcsak

Vilma. Annyi minden belefért, a daltól a filozófiáig, az ábrándos, szőke, kék ruhás lánytól Perditáig – és mégis egyből át lehetett tekinteni. Kedvet kaptam, hogy írjak róla, bele is fogtam egy tanulmányba – hol máshol, mint a Viktória könyvelésében, ahol kellő idő, nyugalom és íróasztal állt rendelkezésemre? És ahol Vilma ült velem szemben – miközben azon töprengtem, hogy is kezdjem el, óhatatlanul őt néztem, aztán megindult: „Ki szereti Reviczky Gyulát? Sokáig azt hittem, csak az a Fánika nevű vendéglősleány, aki a *Szindbád titka* című Krúdy-novellában egy Poprád menti kiskocsmában él, eldugva a Kárpát kebelében, ruháit Pestről hozatja, kesztyűit Késmárkból, cipőit Krakkóból, szépen énekel, és egyike Krúdy azon hősnőinek, akik még bukásukban is szendék és erényesek maradnak. Az ő kedves költője, mint ahogy a helybeli páterek Szindbádnak elmesélik, Reviczky Gyula. Nem reméltem, hogy az életben és különösen Budapesten is találkozhatom ilyesfajta hölgygel. Végül mégiscsak ráakadtam, nem éppen előkelő környezetben, az Angyalföldön, de habozás nélkül elhittem volna, hogy cipőit, kesztyűit Krakkóból hozatja, vagy még messzebbről. A hangja is mintha messziről jött volna, dallamán a reménytelen szerelem vagy talán csak a német eredet érződött.” Még arra is módot találtam, hogy később valahol ezt is befűzzem a szövegbe: „Igazán megérdemelte azokat a virágokat, amelyeket ez a hölgy minden halottak napján a sírjára tesz.”

A tanulmánynak ezt a címet adtam: *Reviczky emlékezte*, és elküldtem Babitsnak. Tetszett neki, már a

következő számban hozta – egy példányt Vilmának is vittem a *Nyugat*-ból. Másnap reggel, amikor a Béke téren leszálltam, Vilma állt a megállónál – énám várt.

– Köszönöm – szólított meg. – Ezért kap egy puszit. Ne itt – háritott el, amikor a tér napfényes forgalmában be akartam hajtani ígéretét –, menjünk be a templomba.

A templom ezúttal is üres volt. A hátsó saroknak dőlve átkaroltam őt. Amikor felém fordította arcát, láttam, hogy megint eleredtek a könnyei. Most nem torkolltak zokogásba, mint első csókunk előtt, a téli-es tér csupasz akácfái között, csak csöndesen folydogáltak – ezúttal, gondoltam, az örömtől és meghatottságtól. Mindegy, most is édesen, persze, sós íztől édesen, könnyízű volt a csókja. Egy pillanatra sem jutott eszembe, hogy templomban nem illik csókolózni, az sem, hogy a mi csókunk ellenére lehet a kinti, fekete, töviskoszorús Krisztusnak. Vilma azonban úgy érezhette, hogy magyarázattal tartozik, mert amint kibontakozott a karomból, megszólalt:

– Azért hívtam be a templomba, mert itt akartam megmondani, hogy én nem akarom magát elvenni Etitől.

– Ne féljen, Vilma – feleltem –, nem is engedném. Akkor még egy csók következett, aztán kiléptünk, és elindultunk a Reitter Ferenc utca felé.

Csók a templomban

52. Coriolanus

Elözönlő erők

Vilma csókját a Béke téri templomban, a jutalmat a *Nyugat*-ban megjelent Reviczky-cikkemért, lelkiismeret-furdalás nélkül vettem át és viszonzottam, holott már akkor is tudtam, hogy ez a váratlan tanulmány nem csupán hódolat volt – Vilma bájos szellemének. Mert ha igaz is, hogy Vilma keltette föl érdeklődésemet Reviczky iránt, amint az fölébredt, más is vonzotta már felé: a nosztalgia egy igazi, „békebeli” költő után. Akkoriban egyszer azzal bosszantottam Radnótit, hogy én már nem is a *Nyugat* hőskorába vágyódom vissza, a nagy forradalom, az ádáz és diadalmas csaták idejébe, hanem annál is hátrább, a kiegyezést követő tespedés irodalmi viszonyai közé, Krúdynak is kedves korszakába, *A vörös postakocsi*, *A Hét Bagoly*, Szindbád és Rezeda Kázmér világába. Nem mintha sohasem olvastam volna, milyen keserveket és ellentéteket bújtatott az a békebeli béke, de azt képzeltem, lehettem volna olyan könnyelmű, hogy behunyjam a szememet ezek előtt a feszültségek előtt. De most, Ausztria és Csehország bekebelezése után már nem mindig tudtam elfordítani szememet azoktól a torz teóriáktól, félelmes fenyegetésektől, amelyek egyre közelebb áradtak, nemcsak a politikában és a mindennapi életben, sőt, nemcsak a sajtóban, hanem az irodalomban is. Babits őrtornya még állt és védte magát – meg az országot –, de az előzőnlő erők, előrevetítve a nemsokára kitörendő háború tankékeinek stratégiáját, e bekerített és elszigetelt védőállást megkerülve gázoltak tovább.

Azért is volt olyan kellemes néhány hétig elmerülni Reviczkybe és a róla íródó tanulmányomba, mert közben el lehetett feledkezni – például Németh Lászlóról. Azon a tavaszon jelent meg a *Kisebbségben*, amely a magyar irodalmat, Bessenyeitől kezdve, három kategóriába sorolta, aszerint hogy szerzője kit tekintett „mélymagyar”-nak, kit meg „hígmagyar”-nak vagy éppen „jött-magyar”-nak. Mindenütt erről a könyvről beszéltek – a *Tanú*-könyvtár különszámáról, amely egyebet sem tartalmazott, csak ezt a műfajára nézve leginkább pamfletnek nevezhető tanulmányt. „Bedobja a bombát, s itt él gyanútlanul” – mondta neki (ahogy maga Németh László beszéli el a *Magam helyett*-ben) Németh Antal, a Nemzeti Színház akkori igazgatója, mikor Sátorkőn meglátogatta házi szerzőjét – aki az idő szerint is remeteségben bujdosott, apósa birtokán. Csakhogy ez nem olyan bomba volt, amely rövid távon pusztít. Három évvel a „bedobása” után Németh László tanulmányt írt a *Magyar Csillag*-ba – *Fantomok ellen* volt a főcíme, alcíme pedig: *A „Kisebbségben” védelme*. A méltatlankodásból is kihallható elégtétellel állapítja meg a „mélymagyarság”-ról: „Olyan szót kell hússzor vagy ötvenszer leírnom, amelyet lassan már csak én nem használok.” És miért nem? Csak azért, mert a szó „túlságosan nagy karriert csinált”. Föl tudta-e mérni, miféle karriert futott be három szóeleménye, a mélymagyar, a hígmagyar, a jött-magyar? „Várom, mikor nyílik egy mélymagyar söröző Budapesten” – szötte a lehetőség fonalát. Pedig a söröző nem is a legrosz-

Söröző vagy
pártiroda

Bujdosók   szabb, amit várhatott. Vagy annnyival jobb egy mély-magyar pártiroda?

Nem, ezt rögtön előlegben javára kell írni, hogy idáig nem ért el az ő képzelete sem. Abban az időben, amikor a magyar talajgyökér pártja a német megszállók segítségével átvette a hatalmat, és Zelk is elérkezettnek látta az időt, hogy megszökjön a munkaszolgálatból, kedvezőbb helyzetben lévő barátai egy ideig kézről kézre, illetve menedékről menedékre adták – mígnem végül mégis az látszott az aránylag legbiztosabb megoldásnak, ha Irén (ez a név Zoltán költészetéből sokkal ismertebb annál, semhogy itt el kellene mondani, kiről van szó) elrejtí őt a saját lakásukban. De még ezt megelőzőleg Illyés elhelyezte őt Németh László rózsadombi házában, ahol is Zoltán négy napig húzta meg magát. Ez az epizód is jelzi gyakorlati határait annak a harcnak, amelyet a *Kisebbségben* a „jött-magyarok” visszaszorítására „meghirdetett” (hogy az Új Szellemi Front egyik, gyakori kifejezését használjam), mert elvégre Zelket semmiképpen sem lehetett másnak tekinteni, legalábbis e pamfletkategóriából kiindulva – nem is beszélve egyéb, akkor érvényben lévő szemléletekről, amelyek még ezt a kötőjeles magyarságot is megtagadták tőle. Igaz, a házigazda ugyancsak bujdosott éppen – Illyésnél. De azért Illyés mégiscsak az ő tudtával bújtatta nála Zoltánt, és Ella főzött a jövevényre is, akit a hátsó szobában helyezett el, nehogy a gyerekek tudomást szerezzenek az otlétéről. Itt látogatta meg Illyésné – cigarettát hozott neki. A földön ülve találta, körülötte a *Tanú* néhány száma – a könyvespolc aljá-

ról szedte őket elő. Flóra megkérdezte, hogy tetszik neki, amit olvasott.

– Hát – felelte Zoltán –, úgy látom, Lacinak is van egy kis része benne, hogy most itt kell büjtatnia engem.

Nem is jellemezhetette volna tömörebben, mint ezzel a rögtönzött paradoxonnal, Magyarország szellemi és politikai életének összefüggéseit és különösen a Németh László-i gondolatmenet végső elágazásait.

Engem azonban mégsem e gondolatmenet utolsó szakasza bosszantott leghevesebben a *Kisebbségben* olvasásakor, mint a legtöbbeket. Hogy a Gömbös-féle reformhirdetésnek – és az úgynevezett urbánusok aránytalanul érzékeny ingerültségének – hatására a magasabb szellemi élet egy részében is föllobbant antiszemitizmus az Anschluss után magasra csapott, ez már megszokott jelenség volt a *Kisebbségben* „bombájának” robbanása idején. Nem mondom, engem is meglepett a Németh László némely lapjairól roham-szerűen kicsapó düh hevesége, de olyan gyermeknek látszott a mítosz, amit mintázott belőle, a zsidókról szóló mítosz: inkább hitetlen mosolyra indított, mintsem komoly fölháborodásra. *Fantomok ellen* – mint már említettem, ez volt a címe annak a tanulmánynak, amellyel Németh László a *Magyar Csillagban* megvédte „bombájá”-t. Öntudatlanul önleleplező cím, áruló szó a *fantom*: titkos kulcsszava a pamfletnek, amely nem is volt egyéb, mint fantomok kavargása. De nem akadt köztük olyan nagyra növesztett ködkép, mint a zsidók szerepeltetése legújabb kori irodalmunkban: voltaképpen a zsidó összees-

küvésnek a Rajnától keletre általánosan elterjedt, úgyszólván közkinsnek tekinthető, shylockian sátáni fantazmagóriája volt ez – a trianoni határok közé szorítva. „Ködképek a kedély láthatárán” – jutott eszembe kedves Kemény Zsigmondjának ragyogó regénycíme. Majd szétfoszlanak az általános kijózanodáskor, gondoltam – és igyekeztem vállat vonni.

Hanem amit a régebbi magyar irodalomról mondtott, pontosabban a Kazinczy és az Ady közöttiről – az aztán eredeti volt! Habár olvasása közben minduntalan föltódult bennem egy tíz évvel azelőtti, bécsi emlékem: Adolf Loos előadása, melyet már *A tavalyi hó* colmari fejezetében is említettem. Már akkor sem emlékeztem, hol is tartotta Adolf Loos az előadását, arra sem, hogyan kerültem én oda, még Loos arcára sem, csak a lágy és mégis hatásos hangjára meg a kellemes, bécsies kiejtésére – és annyi bizonyos, hogy még télies volt az idő azon a későn olvadó tavaszon. Ez az Adolf Loos egyike volt a modern építészet előfutárainak, jóval a Bauhaus előtt: a század első évtizedében építette föl Bécsben azt a négyemeletes, dísztelen épületet, amelyet az én időmben Loos-ház néven emlegettek – csupa élből, szögletből, négyzetből állt össze, komoran és feketén, ma már azonban fehérre festve ragyog a Herrengasséban. Az én bécsi tartózkodásom idején már túlvolt pályája delelőjén, és nem elsősorban építészeti meglepetésekkel hívta föl magára a figyelmet – legalábbis így hallottam: előző évben például kiskorú fiúk megrontásával keltett botrányt, az új év szenzációjának pedig az a gasztronómiai előadása ígérkezett, amelynek helyére,

mint már mondtam, nem emlékszem, és arra sem, hogyan kerültem én a hallgatóság közé.

Könyörtelen
csak velünk

De arra emlékszem, hogy érdeklődéssel követtem az előadást: ízesen, érdekesen tudott beszélni ételekről, és merész párhuzamokat és összefüggéseket mutatott ki az étkezés meg a nemzeti jellem között. A világ minden kosztja közül a franciának adta az elsőbbséget, és – minthogy még elég frissen élt emlékezetben az a finom rákebéd, melyre Gibeaux úr, a Kiener gyár eladási osztályának igazgatója hívott meg Colmar környékén – ebben könnyen igazat adtam neki. Azt fejtegette, hogy a francia könnyedség, szellemesség, a fogékonyság az újra, mind a táplálkozásukból meríti erejét. Az olasz konyha majdnem fölért a franciával. Ezeknek mintegy ellentéte volt az orosz, a maga vaskosabb, durvább étkezési szokásaival, amelyeket azonban ellensúlyoznak leleményes, fantáziát fejlesztő ízei és vegyítései. Egyébként is, a szláv népek főzési kultúrájára mindig volt egy jó szava – a knédlit, a cseh gombócot például Hašek humorával hozta egyenes összefüggésbe –, de különösen a szerbek paprikás, hagymás, fűszeres, temperamentumos ételeit dicsérte. Az angol kosztot viszont némileg felelőssé tette fogyasztóinak szenvedélytelen, hideg észalkatáért. A németek főztjét már egyenesen csempülte, és a bécsi konyha taglalásakor sem tett tanúságot nemzeti elfogultságról.

Hanem könyörtelen csak velünk volt. Semmit sem talált – igaz, nem is keresett – a mentségünkre. A magyar konyha jellege nem európai, de nem is ázsiai. Nincs is jellege voltaképpen, hiszen amint a nyereg

Érthetetlen
gyűlölet

alatt puhított húsról áttértünk a főtt ételekre, min-
dent a szlávoktól vettünk át. Csakhogy a paprika,
melyet a szerb ételekben olyan dicséretes, vérmérsék-
let-élénkítő, tüzes fűszerként fedezett föl, mire hoz-
zánk ért, barbár szokássá vált. Általában is, a szlá-
voktól elorzott ételekhez mindössze rengeteg zsírt
adtunk hozzá, ami elnehezíti, földhözragadttá, mara-
divá teszi azokat, akik magyar konyhán élnek: aztán
ezeket a zsíros fogásokat megvadítják bőséges papri-
kával, amely érzéketlenné tesz a finomabb ízek iránt.
Ha az ember megevett egy magyar ebédet – adta elő a
kitűnő építész –, képtelen a könnyed társalgásra, sőt,
képtelenség, hogy bármi gondolat eszébe jusson; ha
meg bort is iszik – és kiderült, hogy *magyar* boron ki-
zárólag a tokajit érti –, az a lábába száll, és megmoz-
dulni se tud. Ahhoz képest, hogy milyen lesújtó véle-
ménye volt a magyar étkezésről, elég sokat beszélt
róla, majdnem annyit, mint a franciáról: mintha csak
ellenpólusa lett volna a franciának – mintegy a skála
másik végén. Lenyűgözve hallgattam előadásának
ezt a részét is, a magunk pocskondiázását, lenyűgöz-
ve, mert érthetetlen gyűlöletének kitörései közben is
színesen és szellemesen beszélt, sőt, szinte meggyő-
zően – talán meg is győz, ha nem Bécsben hallgatom,
ahonnan bizony, házigazdám, Grabék tisztessen unal-
mas, félcseh, félosztrák főztje mellől naponta vissza-
vágódtam a pesti koszt pezsdítő megszokottságába.

És ezt a tíz évvel azelőtti érzést idézte föl bennem
bámulatatos jelenvalósággal a *Kisebbségben* olvasása,
mert itt ugyanazzal a zavarba ejtő zsenialitással álltam
szemben, amely az érthetetlen dühkitöréseket is he-

veny, de hatásos formákba tudta önteni. Csak éppen ez a gyűlölet nem idegen volt, mint a Loosé, hanem valamilyen belső indulattal, maga szabta mélymagyar mértékkel buktatta meg a magyar irodalmat. Németh László könyvéből tudtam meg, a *Magam helyett*-ből, hogy milyen címmel írt annak idején a *Nemzeti Újság* a szenzációról: „Akinek Vörösmarty nem elég magyar.” Így hát utólag értesültem róla, hogy egy húr-on pendültem a *Nemzeti Újság*-gal. Nem nagy dicsőség. De hát igen, így volt: én nem azon botránkoztam meg, amit a zsidókról írt – az nem is lepett meg annyira –, hanem azon, hogy Vörösmartyt, kertelve bár, hígmagyarnak tartotta. Ha már jött-magyarnak mégsem tekinthette. De annyit legalább megjegyzett: „S kik Bajza mellett Vörösmarty legjobb barátai? Egy Schedel, egy Stettner.” És akkor Petőfi? Neki „egy Kerényi-Christmann a barátja, s az egész negyvenévi fejlődést végigpillantva, inkább természetes, mint csodálatos, hogy ez a Petőfi is Petrovics.” Öt évvel azelőtt még azt írta, mindnyájunkat maga mögé állítva ezzel: „Magyar író vagy? Jelszó: Petőfi!” És most? Voltaképpen most sem tagadta meg azt a régebbi hitvallását: „Ha valaki lelkiismeretes összehasonlítás után azt sütné ki, hogy Petőfi közelebb áll a szlávok nagy költőihez, Puskinhoz, Mickiewiczhez, Tarasz Sevczenkóhoz, Hviezdoszlavhoz, mint Berzsenyihez vagy Adyhoz, meg kellene döbennünk rajt, s kívágni szívünkben a Petőfi-gerizdet?” És ezzel egyszersmind egyetértésre jutott Krležával, aki itt, Magyarországon az ő nagy fölfedezése volt, és aki, persze, a magyarokat mindenestül a szláv

A szlávok
nagy költői

kultúra körébe utalta – aminthogy Németh László is félésláv népnek vallott bennünket.

És mostohábban bánt-e a *Kisebbségben* Petőfivel, akit a magyar irodalomba sodródott, sláv költőnek tisztelt, és legalább azt elismerte róla: „S ha Petőfit nem is éreztük olyannak, akitől magyarságot lehet tanulni, emberségünknek találhattunk-e nagyobb iskolát?”, mint Arannyal, akiben a „megfélemlített” faji jelleget szánja, Arannyal, aki „elveszett magában”, aki, ahelyett hogy Báthori Boldizsár és a székely felkelés korából írt volna eposzt, „a sikeresen megcsontultak akadémikus derűjével”, „az óvatosság s az álösszhang példáját hagyta ránk”. Igazában, Besenyei és Ady között, csak Berzsenyiről és Kemény Zsigmondról volt szívbéli jó szava – no meg a minden magyarázat nélkül mélymagyarrá kinevezett Csokonairól –, senki más meg nem állhatott előtte.

Lehetett ezt komolyan venni? Nem lehetett nem komolyan venni. És nemcsak azért nem, mert a tévedések e tömkelegében megdöbbsentően találó bekezdésekre, néha egész oldalakra lehetett találni, és mert némely, gyilkosan vagy ihletetlen szellemes mondatban kőtablára kívánczozó igazságokat tudott fölszikkasztatni. De azért sem, mert a tévképzetek láncolata is lebilincselő alakzatba állt össze, a magyar irodalom *egészét* elsöpörni, töredékekre zilálni támadt dühroham nem vaktában tombolt, hanem zseniális hadi leleménnyel, villámgyors, elterelő mozdulatokkal, bravúros cselekkel és lesekkel.

Ennek a lángeszű szemfényvesztésnek némely fogását már annak idején, a meglepetésből ocsúdni alig

képes kábultságomban is tetten értem. Legkönnyebb volt észrevenni a címadó alapeszme képtelenségét: „Vagy az egész irodalomcsinálás indult olyan felszínesen, a szellem volt olyan internacionális-híg, hogy a nagyobb „faj”-súlyú lelkek kiüledtek belőle.” Pedig ez is milyen komor szikrázással csiholt gyanúsítás volt: de a gyilkosan zseniális megfogalmazás sem tudta elleplezni a példák tűnékeny, elhamarkodott önkényességét. „Bessenyei megbukik, s egy Báróczi lesz a példa.” És ezt olyan időben dobta be a köztudatba, mikor Bessenyei a tankönyvekben is az új magyar irodalom hajnalcsillaga volt – ha nem is ismerjük eléggé, hiszen művei javát csak nemrég adatta ki Vajthó, lelkes és szerencsés diákjaival –, Báróczi viszont afféle esztétikai kuriózum, amiről azt sem tudtuk, mi fán terem.

„Aztán Csokonai s az egész debreceni iskola sülyyed le a Hortobágyba.” És folytatódik a „szláv” Petőfiben. Aztán tovább él Babitsban, Tóth Árpádban. Különben is, hogy lett Csokonaiból „mélymagyar”? Erre a kérdésre azóta sem találtam választ, hacsak nem azt, hogy ebben a kivételes esetben egy nagy költő – no meg Németh László ízlése – legyőzte Németh László eszméit és rögelveit. Mert egyébként Németh nem indokolja Csokonai mélymagyar besorolását. Ilyenkor a legsemmitmondóbb jelzővel is beérte: „Csokonai körül az elizeumi” (ti. magyarság), „Kármán, Zilahy, Péterfy: a petruchiói.” Hogy kerül Kármán és Péterfy neve mellé – (mert Zilahy Károlylyal, az ugyancsak elfeledett mélymagyarral, azóta sem akaródzott közelebből megismerkednem) – a

Eszmék,
rögelvek

shakespeare-i, nőbetörő grobián? ezt sem sikerült megfejtenem, azóta sem.

„Berzsenyi elrothad Niklán, s továbbmegy Kazinczy és Kölcsey.” Amikor pedig én a Markó utcai Berzsenyi gimnáziumban érettségiztem! De hiszen addigra Berzsenyi már beleszervülve élt a modern költészetben, ha nem is annyira Adyban – akivel Németh László rokonította –, mint inkább Tóth Árpád-ban, Babitsban és leginkább – ezt Németh László is hangsúlyozta – Füst Milánban, hogy ne is említsem a korai Illyést. Én is, minden klasszikumtól elrugaszkodott, kassákista koromban, Bécsben, a régiek közül eleinte mindössze két költőt fogadtam be a modernnek közé: Berzsenyit és Vörösmartyt. A mi nemzedékünk alakuló költészetének nemsokára titkos jel-szava lett Berzsenyi – azaz nem is olyan titkos: mindnyájunk verseiben megtalálható volt a vízjegye, sokszor a névjegye is. Ehhez képest Kazinczy elfeledett nagyságnak számíthatott: akkortájt kezdtük fölfedezni, vagy újra fölfedezni – élünkön többek között Németh Lászlóval –, milyen ragyogó, közvetlen és eleven próza- és levélíró. Kölcsey pedig legföljebb hideg respektusban részesült; csak néhány választékos szellem tudta róla, hogy néhány nagy versében elemi erejű, megrendítő költő. „Lemarad Katona, s továbbmegy Kisfaludy.” Nevetni kellett volna ezen: a *Bánk bán* mindnyájunkban vérré vált – Kisfaludyból pedig mi maradt, irodalomtörténeti adatokon és tartalmakon kívül? egyetlen, tündöklő remekműve, a *Mohács*. De senki sem nevetett: mindez olyan jól hangzott – és olyan célzatosan.

És egyetlen ilyen „elizeumi” jelző elég volt ahhoz, hogy Csokonaiból a mélymagyarság egyik tartóoszlopát emelje – szemben az asszimiláns Petőfivel vagy a hígmagyar Vörösmartyval. Pontosabban, Vörösmarty ügyét ezzel a mondattal zárja le: „Elég gyenge ahhoz, hogy a kor fölkapja, s elég súlyos, hogy lassan mégis kiüledjék belőle.” Ez megint olyan jól hangzó szellemesség volt, amelynek olvastán az ember minden fölháborodásával együtt sem tagadhatta meg a bámulatot ettől az élettől telített, fogalmi zsonglőrségtől – amellet olyan lezárás, amelyik lehetővé tette, hogy alkalomadtán *A vén cigány*-ra hivatkozva, a „lemaradt” mélymagyarok között emlegesse Vörösmartyt is. Hát Madách? Őt mégse nevezhette ki mélymagyarra, se nyelvezete, sem a „balladai” vagy „elizeumi” vagy „petruchiói” magyarság jogán. Úgy látszik azonban, áttallotta hígmagyarrá deklarálni, mert a *Kisebbségben* egyszer sem említi a nevét. De ez nem akadály a annak, hogy a védőtanulmányban a *Fantomok ellen* címűben föl ne bukkanjon – a többi mélymagyar között. Itt már nem kellett indokolni. Gyulai Pált azonban, akit az urambátyámos kismagyar jellegzetes típusának tart, a *Kisebbségben* a nehéz „faj”-súlyú mélymagyarság erős védfalába építi be. Deák Ferenctől viszont, Gyulai és Kemény Zsigmond társzélsőségságában, erélyesen megtagadja ezt a „faj”-súlyt.

Nem mintha én ezt a következtetlenséget annak idején rossz néven vettem volna tőle: örültem, ha egy-egy nagyságunkat, bármilyen átlátszó fogással is, nem tagadja ki az igazi magyarságból. A következet-

Áttallotta

Pepi lenség, persze, a kitagadás műveleteiben is megnyilvánult. A legelbűvölőbbben talán Eötvös, „a magyar-nak ,vissza-disszimiláló’, anyján át zsidó-német vérel kevert aulikus sarj” esetében, akiről mellesleg, becsmérés közben remek arcképet fest: csak éppen a bevált recept szerint fejéről a talpára kell állítani érvelését, és a vádpontokból is összeáll Eötvös nagysága. És mi a leleplezés kulcsszava? „Nemrég egy nagy írónkkal beszéltem róla. Amikor kölcsönösen agyon-dicsértük, egyszer csak megáll, hallgat egy darabot, s azt mondja: a barátai maguk közt Pepinek hívták. Hát igen: ez a Pepi, ez tagadhatatlan.” Később még egyszer leírja: „Eötvös itt Pepi.” Innen aztán csak egy lépés a végkövetkeztetésig: „Hogy a szellem milyen hazátlan lehet, ha nincs egy közösségbe igazán begyökerezve.” Csakugyan elfelejthette, hogy Stefi grófnak hívták a legnagyobb mélymagyart is, akár-csak Eötvöst Pepi bárónak?

Volt, amikor ezt a zseniális zsonglörködést csak véletlenül vettem észre. „Adynak szerencséje volt, hogy Szilágy és Pest között megállott öt-hat évre, mert országokban csak az tud igazán gondolkodni, aki vidékekben már megtanult.” Ha hét évvel azelőtt, boldog emlékezetű, bihari nyaralásunk előjátékaul nem látom, hallom, érzem Nagyvárad egyszerre nagyon zsidó és nagyon magyar habzását, életkedvét, ha nem sétálok végig a kecses Kanonok soron, amelyt Ady annyira gyűlölt, és utána nem álldogálok hosszan a Brüll-ház, a Bajza utcai pénz- és iparmág-nás paloták amennyivel szerényebb, annival ízlése-sebb rokona előtt – amely Ady szemében a magasabb

rendű nyugati műveltséget képviselte –, bizonyára nem jutott volna eszembe, hogy abból az öt-hat évből négyet-ötöt Nagyváradon töltött. Az Adyról szóló rész kétségkívül a *Kisebbségben* legértékesebb és leghasznosabb hozzájárulása az irodalomhoz. De még ennek a remek néhány oldalnak is alighanem ezek a legeredetibb, legélelátóbb mondatai: „Ady prózai munkáinak a kiadása mindenkit meggyőzhet róla, hogy az ő feje már rég egy olthatatlan hevű s ritka valóságérzékű gondolkozóé, amikor az igazi Adyverseknek még egy szaka sem csordult ki. Azt mondhatni: ez a gondolkozási düh csikarta ki számára a lírai kifejezést, melynek a legízlésrémitőbb kalandokban is ihletője és hitele maradt.” Nos, ezeket, a líráját megelőző és, Németh László nagyon szerencsés szavával, kicsikaró cikkeket Ady a *Nagyváradai Napló* szerkesztőségében írta, a Fehér Dezsőék házában. Ha szerencséje volt a Szilágyság után a vidéki élettel, az volt a szerencséje, hogy átjárta őt Nagyvárad pezsgő, magyar-zsidó kisvárosi életének jó erős vérkeringése.

Voltak, persze, ennek a bravúros „itt a piros, hol a piros” játéknak olyan mutatványai is, amelyek láttán a megütődés belém fagyasztotta az elismerés mosolyát. Petőfi hímagyarságának jellemzése közben található ez a mondat: „Magyar nyelv és ritmus keserves szülőfájásait sosem érezte.” Hiszen ez valószínűleg igaz – gondoltam, de elmondható Németh László mélymagyar példájáról, Csokonairól is. De hát nem gyanút ébresztő hebehurgyaság, hanem Isten – vagy a Múza – kegyelme a fájdalom nélkül való szülés. Aztán így folytatódik a gondolat: „Hiába volt nép-

Zseniális
zsonglőr-
ködés

költő – már ti. Petőfi –, hasonlítsuk össze népiességét egy Bartókéval, Tamási Áronéval, Erdélyi Józsefével: ez azonnal kiderül.”

De nem itt ütöttem föl döbbenten a fejemet, hanem huszonnégy oldallal később, amikor ezt olvastam: „Nem paradoxon: de Erdélyi József talán azért lett olyan mélymagyar költő, mert mint Argyelán, a maga román mélységeit is használni tudta.” Szóval, Erdélyinek javára vált az Argyelán, de Petőfit örökre szlávva különíti, hogy Petrovicsnak hívták, és hogy jobban hasonlított Tarasz Sevcsenkóhoz és Hviezdoslávhoz – Németh László szerint –, mint az igazi magyar költőkhöz. Holott mindenki tudta, hogy Erdélyi nagy újdonsága éppen az a bátorság volt, amellyel az izmusok korában visszatért Petőfihez. A pesti kávéházakban szájról szájra járt, amit Németh Lászlónak is, Erdélyinek is rosszmájú mestere mondott róla, Szabó Dezső: annyira utánozza Petőfit, hogy néha már olyan, mint Lisznyai Kálmán. Ez persze kaján szellemesség volt: egy jó költőt nem a rossz verseiből kell megítélni – márpedig Erdélyi (amint erről *A félbeszakadt nyomozás*-ban vallottam) harminc-negyven versében egész líránkat megfordító, nagy költő volt. Annnyiban mindenesetre hasonlított Petőfihez, hogy neki is megadatott a fájdalom nélkül való szülés kegyelme, vagy Németh László szavaival mondvá: „magyar nyelv és ritmus keserves szülőfájásait sosem érezte”. De hogy magyarabb lett volna? Csak nem a verselésében? Hiszen Petőfi gazdag, változatos ritmikájával szemben Erdélyi majd mindig megmaradt a jól bevált, laza jambusnál.

Nagyságának egyik bizonyága éppen az, hogy ebből a nyugatról importált, lassanként megmagyarosított, egyhangú versidomból varázsolta elő – amikor sikerült, és elég sokszor sikerült – a maga tiszta, mély fekvésű, közvetlen hatású hegedűszavát. „Román mélységeit” viszont, bevallom, sohasem fedeztem volna fel Erdélyiben, még gyönyörű átköltésében, *A szarvasokká vált fiúk*-ban sem – Bartók későbbi, darabosabb szövegéből, a *Cantata profaná*-ban többet sejtettem meg a román ballada bonyolultabb, misztikusabb mélyrétegéből.

Egyébként abban az egész, furcsa trióban, amellyel szemben Petőfi népiessége alulmarad, talán Bartók neve volt a legváratlanabb, már csak azért is, mert addig nem esett róla szó – aminthogy a továbbiakban sem fordul elő. Nem tudhatom, persze, Németh László mennyire ismerte Bartókot, mennyit hallott ki belőle. Némely későbbi nyilatkozatából azt gyanítottam, hogy csak a legkönnyebben felfogható felszínét – és nemrég egyik, utolsó éveiben írt naplójegyzete megerősítette ezt a gyanúmat. Annyit azonban, úgy látszik, megértett belőle, hogy feltétlenül kicsúszna az ő mélymagyar fogalmának hálójából. Viszont Bartókot is a hímagyarokhoz utalni: ez nagyon is látványos csődje lett volna a *Kisebbségben* egész, hármas tagolású koncepciójának. Már az is föltűnő jele volt e mélymagyar fogalom kétes tartalmának, hogy Bartókra csak egy ilyen felületes érintés jutott belőle.

Annak az élete végén följegyzett és halála után közzétett naplórészletnek a lényege – bár indokolás és részletezés nélkül – az volt, hogy Schönberg köze-

Kapkodó,
bár vitéz

lebb áll hozzá, mint Bartók. Amikor ez a közlemény nemrég a kezembe került, megint csak az jutott eszembe: ugyan mit hallhatott Bartóktól, mit hallhatott meg belőle? Meg az is: vajon mit szólnak ehhez Németh László töretlen hívei? ha ugyan olvasták, ha ugyan érdekelte őket. Gondolom, nem vették komolyan. Igazuk is volt. Az én érzékelésemben kései folytatása volt a *Kisebbségben* coriolanusi kihívásának, csak éppen ezúttal mások ellen irányult coriolanusi dühe, mint annak idején – úgy lehet, most már saját hívei ellen.

Már a *Kisebbségben* első olvasása közben is azzal próbáltam menteni szerzőjének érthetetlen indulatait, hogy itt valamilyen coriolanusi sértődés ostromolja a magyar irodalom egészét vagy legalábbis jó néhány tartóoszlopát. Mert mindenáron menteni akartam – elvégre a magyar szellem egyik hőjét láttam benne, aki még nem is olyan régen igézetében tartott, nemcsak tanulmányainak szikrázó stílusával, hanem sebes gondolati hömpölygésével is. Igen, gondoltam, az első tíz oldal után, Coriolanus kapkodó, bár vitéz, ötletes és hatékony hadviselése ez – majd jön valamilyen Volumnia, és visszakozót fúvat vele.

Kár, hogy a legelső oldalakra, úgy látszik, nem eléggé figyeltem oda, és a harmadiktól fogva elsodort a „lemarad” és „továbbmegy” meglehetősen szekvenciája. Máskülönben már a második oldalon tudnom kellett volna, hogy a *Kisebbségben* kiindulópontjából nem is igen lehetett más következtetéseket levonni, mint amikre szerzőjük jutott. Figyelmetlenségemet talán az teszi érthetővé, hogy Németh László

olyan magától értetődően, mintha közmegegyezés volna, írta le ezt a súlyos mondatot: „A nagy irodalmak, a görög, ófrancia, olasz, angol, spanyol, lettek, mint az őserdő, anélkül hogy abba az akaratnak különös belejátszása lett volna; a németet, de még inkább a mienket, csinálták, hogy legyen s az idegent felvált-hassa.” Legalább annyi már akkor is föltűnhetett volna nekem, hogy az én kedves irodalmam, a latin, hiányzik a nemzetek felsorolásából, mert nem illett a konstrukcióba: ha van egyáltalában értelme ennek a jelzős főnévnek, hogy „csinált irodalom”, hát a latin a legcsináltabb, hiszen parvenü igyekezettel fabrikáltak össze, görög mintára. Persze, éppen ez a példa bizonyítja legnyilvánvalóbban, hogy semmi értelme magának az alapfogalomnak: mindjárt a római költészet kezdetén ott áll Catullus, aki egyebet sem akart, csak az alexandriaiakat utánózni, a maga durva nyelvén, közben azonban kitört belőle az a „mélylatin” lelke, amelynek vadságához és eredetiségéhez fogható természeti erő azóta sem jelentkezett a világírában.

És hogy lett a görög irodalom? Mint az őserdő? Én, sajnos, nem tudok görögül, és ha tudtam volna, se jutott volna eszembe, kétségbe vonni Németh László határozott szavát. Még franciául és angolul se tudtam annyira, hogy véleményem – vagy ellenvéleményem – lehessen az óangol és ófrancia irodalom kezdeteiről. De azt minden olasz nyelvismeret nélkül is tudhattam volna, hogy az olasz irodalom nem lett, mint az őserdő, hanem „csinálták, hogy legyen”: elszánt fiatal emberek összeesküvésével kezdődött –

Parvenü
igyekezet

Dante is lerója nekik háláját a Purgatóriumban –, még Petrarcában és Boccaccióban is érződik a nagy eltökéltség.

De hát nem kaptam föl a fejemet erre az elhamarkodott föltevésre – mit föltevésre? magától értetődően hangzó állításra. És ha megbotlottam volna is ebben a kétes kiindulópontban, aligha merészeltem volna szembeállítani vele a magyar irodalom kezdetét. Holott akkor már tudtam, hogy rögtön az elején a nagy költészet hangján szólalt meg az *Ómagyar Mária siralom*-mal, aminél szebb vers voltaképpen az elkövetkező hétszáz év alatt sem készült. Csakhogy éppen a keletkezése mintha Németh László koncepcióját igazolta volna: szóról szóra fordították latinból, francia dallamra. Másrészt azonban semmi sem bizonyítja olyan nyilvánvalóan a *Kisebbségben* kiindulópontjának egyszerűsítő, dogmatikus képtelenségét, mint az első magyar vers. Mert ez a hű fordítás olyan varázsvessző volt, amely egy csapással fölfakasztotta és egyúttal írásbeliségbe terelte a magyar költészet ősi forrását. Semmi csináltság, csinálmány benne, semmi mesterkéeltség, nem úgy, mint Kazinczyban, akiben Németh László a „hígmagyarság” elindítóját látja az irodalomban, a legnagyobb „hibbantó”-t, ahogy bekormozó lángelméje nevezi. Inkább olyan tünemény volt az ismeretlen szerzetes, az *Ómagyar Mária siralom* szerzője, mint Németh László kedvenc Berzsenyije, a Horatiust másoló „mélymagyar”. Csak éppen – megkockáztatom a botránkoztatást – *Mária siralom* gazdagabb, többretnű jelenség a Berzsenyiversnél. Mert benne van az is, amit keletről hoztunk

magunkkal, a *Kalevala* táltos természetének az a ki-
pusztíthatatlan gyökérzete, amit Németh László visz-
szaáhit: és benne van, mint egy összejtben, a magyar
vers dallamvilágának és hangszerelésének majd min-
den későbbi lehetősége, Balassitól és Csokonaitól
Adyig, sőt, Babitsig vagy akár Szép Ernőig.

Miféle irodalom ez? „Csinálták, hogy legyen” – a
leggyakorlatibb célra, szó se fér hozzá. És „lett, mint
az őserdő” – úgy lehet, az Uráltól húzódva idáig. Mi-
csoda értelmetlen különbségtetés, már erre az egy
versre vonatkoztatva is! Amellett milyen filológiai
vakvéletlen vezetett a fölfedezésére – és milyen ké-
sőn! De attól fogva, hogy Gragger Róbert közzétet-
te, olyan volt, mintha mindig ismertük volna, olyas-
mi, amit valamikor meg *kellett* találni.

Ha az *Ómagyar Mária siralom* példája már annak
idején eszembe jut, és még hozzá módomban áll szó-
ba hozni Németh László előtt, nyilván olyasmit felelt
volna, hogy egy fecske nem csinál nyarat. Vagy
ahogy ő maga, rögtön a „csinált” és az „őserdő” iro-
dalmak bekezdése után, megfogalmazta: „A szellem:
nem mű és név, inkább fluidum. A mű nyugszik ön-
magában; a szellem az, ami kiolvad belőle, s a job-
bakban továbbfolyik.” Ez is kétes művelet, persze:
mű és fluidum szétválasztása. Ha például a magyar
középkorból egyéb se maradt volna meg, csak a dör-
gicsei székesegyháznak az az egyetlen késő román
kőfala, mely valószínűleg hatalmasan és magányo-
san rejtőzik a szőlőhegyek és az út hajlata között,
képzeletünk akkor is képes volna megkísérelni, hogy
e romfal köré fölvezetse az Árpád-kori Magyarország

Ami
közzsájon
forog

életét – mi tenné lehetővé ezt a kísérletet, a „mű” vagy a „fluidum”? És ha sohasem bukkan elő a *Mária siralom* – föltéve, amit nehéz elképzelni –, akkor nincs is? de hiszen akkor is élne, mert benne bujkál, mint már említettem, Balassiban és Csokonaiban, Adyban és Babitsban és még ki mindenki addig és hányban azóta!

Németh László azonban ezt a bujkálást aligha nevezte volna továbbélésnek. A *Kisebbségben* irodalmi koncepciója szerint legalábbis csak az él, amiről tudnak, beszélnek, sőt, ami közzsájon forog. „Költőnek senki, mert hiszen Balassit s Zrínyit nem ismerték” – írja a tizenhatodik–tizenhetedik századról. Balassi – pedig ő is tudatosan „csinálta” a magyar költészetet, „hogyan legyen” – első igazi lírikusa irodalmunknak, és mindjárt a legnagyobbak közül való, catullusi szabású, tekintet nélkül arra, mikor ki olvassa, ki nem, vagy éppen ki hirdeti. Vagy talán a „nagy tenger morotvája” nem is zúg és hullámszik, amikor senki sem nézi? És olyan pontosan tudhatjuk-e, ki mikor állt meg a partján? Forgách Simon azzal kedveskedett Rákóczinak, hogy kiadta és neki ajánlotta a *Török áfium*-ot – elképzelhető-e, hogy az *Adriai tengernek syrénájá*-ba bele sem tekintett? Kovács Sándor Iván pedig nemrég finom filológiai nyomozással derítette ki, hogy Rákóczi okvetlenül ismerte és szeretete Zrínyi költészetét. Márpedig, ha senki másban nem élt volna tovább, csak Rákóczipan, akkor se mondhatjuk, hogy „Zrínyit nem ismerték”. Balassi költészetét pedig virágénekek és kuruc dalok vissz-

hangozták – oly mindegy, tudatosan vagy öntudatlanul.

Leváltás

Igen, az igazi irodalom olykor tíz-húsz emberben működik, nem pedig a szellem piacain vagy akár fórumain. Az irodalom nehezen tud élni irodalmi élet nélkül, de azért az irodalom nem az irodalmi életben éli életét. Németh László a *Kisebbségben* idején hajlott rá, hogy az irodalmat, vagy legalábbis az irodalmi tudatot, összetévessze az irodalmi étellel, még annak legújabb megnyilvánulásaival is. Ha ezt annak idején észreveszem, bizonyára nem sérti annyira szememet, fülemet a „lemarad-továbbmegy” értelmetlennek tűsző sorozata – hiszen a mozgalmasdik, új szellemi frontok, őrségváltások világába nagyon is beleillettek ezek a szavak. De sokkal elevenebb volt még bennem a rajongás, amellyel Németh László korábbi tanulmányait olvastam, semhogy már akkor föl tudtam volna tételezni róla ilyen vaskos mértéktevését. Ahhoz pedig még tizennyolc esztendőnek kellett elmúlnia, hogy találkozzam Brechtnek azzal a szellemes mondásával, hogy egy népet nem lehet leváltani. De csak most, e furcsa kísérlet újraolvasása után mertem levonni a további következtetést: egy nép irodalmát sem lehet leváltani. Mert a *Kisebbségben* írója nem kevesebbre vállalkozott.

Ez a leváltás, mint az eddigiekből látható, elég nagy nehézségekkel járt, és fortélyos taktikát igényelt a régi irodalom szilárd és jól megművelt talaján. Az igazságtevő, helyesebben szelektáló szándék azonban akadálytalanul kanyarogva végzi munkáját az Arany utáni területen, amelyet Farkas Gyula (akire a *Kisebb-*

ségben sokszor hivatkozik) nagy port fölkavart könyvében úgy titulál: *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban*; és amelyet addig csak Schöppflin próbált – a térséget borító ködtakaróhoz és a rossz látási viszonyokhoz képest – józanul föltérképezni. Elvégre, ha Németh Lászlónak elég Mikszáthra egy mellékes utalás, hogy kipöccintse a komolyan veendő irodalomból, miért kellett volna fölfigyelnie mélymagyarságkutatás közben a jött-magyar – mert mi másnak is minősíthette volna? – Steingassnerre, akit mi Tömörkény Istvánnak ismerünk? És mihez tudott volna kezdeni ez a görcsös osztályozódüh Krúdyval? Mélymagyarnak nem vallhatta, tegye meg higmagyarnak? Hogy Krúdy hiányzik, arra fölfigyeltem – akkor már egyre többen fedeztük föl kánaáni bőségét –, Tersánszky távollétét viszont észre sem vettem. Azt pedig természetesnek találtam, hogy még csak meg sem említették József Attila, akinek költészetében a Németh László által reklamált *Kalevala*-ágazat legteljesebb virágzását érte meg.

Az ellenben meghökkentett, hogy a pamflet második felében egyre nagyobb helyet foglalnak el az irodalmi élet pletykái és gyakorlati viszonyai. Németh László tájékozottságának pontosságát nem tudtam ellenőrizni, ahhoz nem voltam kellően bennfentes, és nem is érdekelték eléggé a kulisszatitkok, de ámulatba ejtett, hogy a mélymagyarság szellemi sorsának elemzése közben milyen heves érdeklődéssel fordul olyan, irodalomhoz tartozó, mégis irodalmon kívüli jelenségek felé, mint a különböző, állandóan változó és egymásba fonódó csoportosulások erőviszonyai,

intrikái meg a különböző mecénások, szerződések, előlegek, Júdás-pénzek. Ez utóbbiakat a *Nyugat* osztotta, főként a Baumgarten-alapítványon keresztül.

Ez már a Babits-bekezdésben olvasható, amely terjedelemben ugyan nem közelíti meg a zsidók elleni vádiratot, de intenzitásban fölülmúlja. Ott nyílt lánggal lobog a gyűlölet, itt jégcsapok mögül izzik. Ez a gyűlölet nem tartott igényt a leleményre és eredetiségre: a zsidók tekintetében a Rajnán inneni hiedelmek kiadós pecsenyét fölmelegítette néhány honi névvel és folyamattal; Babitsról pedig egyszerűen átvette Szabó Dezső hajdani, hatásos gúnyiratának alapgondolatát, a „filozopter az irodalomban” elterjedt legendáját. Új elemként mindössze azt adta hozzá, ami – Németh szemével nézve – Szabó Dezső támadása óta történt, a Baumgarten-díj szerepét. „S tagadhatatlan, hogy Babits féltékenysége a Baumgarten-kinccsel összeházasodva: félelmetes erő volt ebben az évtizedben. Nagy írók sírján mohóbban nőtt a gyep; élő írók karcerbe vonultak; jó szívek elromlottak – mert a két B. úgy akarta.” Ez a „két B.” Babits és Basch Lóránt nevét jelenti, s egy bennfentes szóbeszédre céloz – én ugyan a kávéházakban három B-vel hallottam emlegetni, az alapító Baumgarten Ferenc Ferdinánd nevét is befoglalva a szövetségbe.

A „féltékenység”-et pedig Németh László néhány mondattal korábban közelebbről is meghatározta: ezek szerint Babits működésének fő hajtóereje a féltékenység Adyra, Móriczra és – Szabó Dezsőre. Az utóbbit nem is említve, nem tudom, akadhatott-e annak idején, aki el tudta képzelni, hogy Babitsnak oka

van Móriczra féltékenykedni. Babits féltékenysége Adyra nem ilyen képtelen föltételezés, elvégre a legtöbb költő féltékeny a másikra, kivált, ha, okkal vagy oktalantul, vetélytársat lát benne. Csakhogy e két nagy szellem kapcsolatában éppen az a figyelemre méltó, hogy mindketten szükségesnek tartották, úrrá lenni a féltékenységükön. Ennek a fölismerésnek Ady előbb adta bizonyítékát, *Babits Mihály könyve* című versében, amely „fölső magyar szerelemnek” és „a sümöpölgő aljak fölött: bércnek” hirdeti Babitsot – halálos pontossággal határozva meg azt, amiért szükségszerűnek látta a szövetséget kettejük között. És Babits már azzal is méltónak bizonyult a szövetségre, ahogy Adyról írt, nem egyszer, de mindvégig. Igaz, hogy ezekre a megnyilatkozásaira kevesen figyeltek föl – kényelmesebb volt megmaradni annál a föltételezésnél, hogy féltékeny Adyra. A *Nehéz szerelem*-ben többször is fölbukkant Gál István érdeme, hogy ezeket az írásait *Babits Adyról* című könyvében összegyűjtötte. Ha valaki ezt a kötetet elolvassa, lehetetlen észre nem vennie, hogy kevés költő akad, aki kortárs költővel ilyen nagylelkű tud lenni – híres modern példa hirtelenében nem is jut más eszembe, csak Eliot, az *il miglior fabbro* Ezra Pounddal. Már temetési beszédében Vezérnek és Mesternek mondja Adyt, egy évvel a halála után pedig „hökkentő párhuzamot” von közte és Dante között – és részéről ennél aligha lehet nagyobb elismerést elképzelni –, sőt, ismételt nyomatékot ad ennek a párhuzamnak. És még öt évvel a *Kisebbségben* előtt is, éppen Németh Lászlóval szemben védve Ignótust, mintegy melléke-

sen így ejt szót Adyról: „Mindenki tudja, hogy Ignotus nem volt ‚impresszárió’, hanem költő és kritikus, a legkülönbek közül, s Agamemnona annak a gárdának, ahol Ady mint Achilles állt ki.” Márpedig Achillesként emlegetni Adyt nem pusztá elismerésre, hanem szerelmes hőstiszteletre vall.

A „dantei” jelzőt megtaláljuk a *Kisebbségben* Ady-portréjában is, ahol egyébként némileg ellentmond Németh László nagyon is eredeti Vipunen-Ady képének. Ez az öntudatlan visszhang ebben a leleményesen hadakozó röpiratban föler egy nyomra vezető, titkos jellel, vagy még inkább egy véletlen elszólással, és arról a vonzásról árulkodik, amely nem sokkal pályakezdése után Babitshoz húzta Németh Lászlót, hiszen egész sor nagyszerű tanulmánya jelent meg a *Nyugat*-ban valaha, mígnem kivonult onnan, hogy elindítsa saját, egyszemélyes folyóiratát, a *Tanú*-t – mígnem a vonzódás gyűlöletbe csapott át. Ha bennfentes lettem volna, bizonyára tudnám, hogy pontosabban milyen coriolanusi sértődés válthatta ki ezt a fordulatot. De nem voltam bennfentes. Csak éppen megláttam a gyűlölet fehér izzását a Babits-bekezdésben, és innen visszatekintve azt is, hogy már Kazinczyban, „a legnagyobb hobbantó”-ban is őt támadta, mint ahogy egész coriolanusi hadjárata is elsősorban Babits ellen volt lázadás és az ő egész, őrtoronyként fölmagasló eszmevilága ellen.

Mire idáig jutottam, érdeklődésem kezdett lankadni és helyet adni valamilyen tompa kedvetlenségnek, amelyből már csak ez a mondat riasztott föl egy pillanatra: „egy Gömbös Gyuláról föl lehetett tenni,

hogy amikor eszméinket a rádióba belekiáltja, a Berzsényiekkel rokon dunántúli középnemes vér az, ami fölhasran”. Közvetlenül ezután a reménytelennek látszó helyzetből a kivezető utat kereste, és mint ahogy korábban a trianoni békének is látta előnyeit, most is megállapította, „hogy a legrosszabból is csurran valami jó: 1938 nemcsak a zsidókat választotta szét a többi jött-magyaroktól, de a Habsburg-svábokat is a disszimiláns németektől”. Ezeket az utolsó oldalakat azonban és végezetül a magyar író új kiskatéját már felületesebb figyelemmel olvastam.

A *Kisebbségben* védelme – három év múlva, a *Magyar Csillag*-ban – korántsem keltett akkora szenzációt, mint előzménye. Nem is szolgált akkorákkal. Mint már említettem, *Fantomok ellen* volt a címe, és a fantomok ellen fantomok védekeztek benne. Mégis: védekezés volt, nem pedig támadás. Nem esett benne szó zsidókról, hígmagyarokról is alig. És a cikk ilyen békülékenyen végződik: „A mélymagyarság nem érték, csak tény, Eötvös Józsefet én sem adnám oda egy Pázmánytáji hitvitázóért. Minden helyen lehetsz akár a legnagyobb is: mert a kultúra minden pontján növeszthető és gazdagítható. Petőfiben, nem tagadom, érzem az asszimilánst. De mit asszimilált ő hozzá, mekkora lobogást a magyarsághoz, ami odáig nem volt benne. S mennyit szívott föl a mélymagyarságból is, mert tiszta volt viszonya a néphez. Húzta őt, mint gyökeret a só, vagy lángot a puszkapor.”

Hogy a mélymagyarság nem érték, csak tény, ez, persze, diplomatikus megfogalmazás volt, mert hát a mélymagyarság és a hígmagyarság mégsem egyen-

rangú tények – nem is beszélve a jött-magyarokról. Olyanok is akadtak, akik, ahhoz képest, hogy Petőfi Petőfi volt, elhanyagolható körülménynek vélték, hogy asszimiláns – mint ahogy Németh László is elhanyagolhatónak tartotta öt évvel azelőtt, amikor olyan tömören megfogalmazta: „Magyar író vagy? Jelszó: Petőfi!” De azért ez a befejezés, a *Kisebbségben* túlfutó lendülete után, józanodásra és önmérsékletre vallott: Coriolanus hátrább vonta hadait, dühe alábbhagyott. Miért? ezt csak találgatni lehet. Talán hevesebb gondok is szorították, mint a mélymagyarság és a hígmagyarság kérdése. Mert 1942-ben aligha láthatta előnyeit annak, hogy a német hadigépezet Magyarországot is a Don felé vonszolja. Aztán meg, akiktől három évvel azelőtt mint egy világhatalmi törekvés helyi képviselőitől féltette a magyarságot, azoknak kisebb része elmenekült, nagyobb részét ukrainai munka- vagy büntetőtáborokban őrizték. De azt hiszem, mindezeknél a lehetséges indítékoknál többet nyomott a latban, hogy aki ellen a coriolanusi hadjárat legfőbb dühe irányult, Babits már halott volt – Németh László, fenntartásaiból semmit sem adva föl, rövid cikkben búcsúzott tőle, amely ezekkel a szép mondatokkal zárult: „Nem sértem meg azzal Babits Mihályt, hogy szellemével teátrálisan kezelt fogjak. Azt csinálom, amit egy kéz egy másik kéz nélkül is megtehet. Tisztelgek előtte.”

Halála előtt azonban Babits még „kiállt” megvívni Coriolanusszal – hogy én is azt a szót kapjam föl, amit ő használt Achilles-Adyval kapcsolatban; habár neki nem adatott meg, mint Adynak, hogy az ostrom

Odahajított
kesztyű

bajnoka lehessen – ő most is, mint mindig, a védekezés hőse volt. Ezt az antikul harcias hasonlatot nyilván az sugallta, hogy Babits *Pajzs*sal és *dárdával* állt ki Németh László ellen – ez volt első alcíme a *Nyugat* 1939. augusztusi számában a *Könyvről könyvre* rovat Németh Lászlóval foglalkozó cikkének, amely még szeptemberben is folytatódott. Az akkor már mindnyájunk tudomása szerint halálos beteg Babits meg is indokolta, miért látja szükségét, hogy fölvegye az odahajított kesztyűt: „A kisebbség göggel, támadólag és szinte terrorisztikusan lép itt föl, amint ma a politikában is divat. Kizárólagos jogot formál ítéletre és igazságra. Ezért kell a pajzs és dárda.”

Németh László később, a *Magam helyett*-ben, a *Kisebbségben* kirobantotta szenzációkról szólva, még utólag is üldözött öntudattal emlékszik vissza ellenfeleire, akik úgy tüntették föl, mintha az, „akit a magyar irodalomból kiseprűznek, tehetségtelen szellemi kártevő” volna. Én nem emlékszem ilyen támadásra. Igaz, nem minden kritikát olvastam el – a *Nemzeti Újság* említett cikkét sem láttam –, de akkoriban jobbra olyanokkal érintkeztem, akik a *Kisebbségben* szerzőjét „szellemi kártevő”-nek tekintették. Hanem az, hogy *tehetségtelen*, senkinek sem jutott eszébe. Legkevésbé Babitsot lehetett ilyesmivel vádolni. „Hogy úgy érzem, írnom kell a könyvről, azt dicséretnek veheti a szerző” – kezdte a *Tebetség és felelőtlenség* című bekezdést. „Efféle különcködő elmefuttatás, amely évszázados fejlődést ítél el egy korszerűen fogant s bizonyításra alig alkalmas ötlet vagy tétel kedvéért, voltaképp egyetlen szót sem érdemelne.” És a leglo-

vagiasabb tisztelgéssel fog bele a párbajba. „Mindez nem volna jelentősebb a kávé fölötti eszmecseréknél, ha nem támogatná olyan nagyszabású fölkészültség, magas ambíció, a legjobb mintákon nevelt színes és szellemes stílus s halálos komolyságú magatartás, amely rendesen sokkal mélyebb és gyökeresebb gondolatok eszköze és szolgája szokott lenni.”

Halálos
komolyság

Tehetségnek és felelősségnek – vagy felelőtlenségnek – ezt az összekapcsolását akkor még nem értettem, nem is érthettem. „Nagy tehetségek hisztérikus felelőtlenséggel másutt is voltak már. De ezek nem lettek nemzeti prófétákká. Ami máshol és máskor legfeljebb mulatságos vagy gondolatizgató paradoxon lenne, azt ma nálunk egy nyugtalan és szomjas fiatalság figyelő, katasztrófa előtti hangulatban, lesve a megváltó ígét.” Ezekre a mondatokra is csak most figyeltem föl, most is talán csak azért, mert nemrég olvastam el – merő kíváncsiságból, miután sokat hallottam róla – Cioran, a románból franciává lett kiváló esszéista egy könyvét, és elgondoltam, hogy ha Romániában marad, vasgárdistának, izgága szellemével mennyi kavarodás kútfeje lehetett volna. Így meg tekintélyes író Párizsban, érdekes színfoltja a mostanában kissé egyhangú francia irodalomnak, de azért bizarr gondolkodásával, szellemesen antidemokratikus történelem- és társadalomszemléletével, sőt, nagyszerű – nemegyszer Németh Lászlóra emlékeztető – stílusával sem igen fogja megváltoztatni a francia életet – még a francia észjárást sem.

Mondanom sem kell, hogy Babits ragyogóan vett. Mindent elmondott, amit el lehetett és el kellett

mondani, személyes hangon, de tárgyilagos és következetes logikával. Találatai a lényeket érintették, sok hálás „ziccert” hagyott ki, a kardot könnyedén, fölényesen forgatta. Leplezetlen szubjektivizmusával is volt benne annyi elegancia, hogy a személyére összpontosuló támadás elől kitérjen. A mélymagyarság, hígmagyarság, jött-magyarság hármasság ostromgépe elől elsősorban a magyar kultúrát védte, mely „legbensőbb lényegében sokszínű, tág és tárt; hatásokat és benyomásokat magába olvasztó; különböző fajok lelki hozadékát egységesítő; messze horizontokat átölelő”. Ennek a védelmében rendíthetetlen és kemény: „Magunk is hajlandók lettünk, beállni nemzetiségnek a saját hazánkba, s fájnak érezni magunkat az apró fajok közt. De mondom, a kicsiség nekünk nem megoldás. Nem tudunk apró, egységes faj lenni.” És a végkövetkeztetés: „A magyar kultúrát nem lehet kicsinnyé, egyoldalúvá, fajivá apasztani, mert az akkor már nem is lenne magyar.”

„Szellemi fajtisztaság”-nak nevezi azt az igényt, amely ellen pajzsot és dárdát emel. Kissé eufemisztikus szóhasználat, mert Németh László e szellemi fajtisztaság bizonytalan fogalmát hajlandó összekeverni a vér sokkal bizonytalanabb elemével, nemcsak amikor Gömbös Gyula rádióbeszédéből „a Berzsenyiekkel rokon dunántúli középnemes vér” fölhasználatát hallja ki. Általában is, Babits kardkezelésével nem fért volna össze, hogy két kézre fogja a markolatot, úgy vágjon oda. Talán csak egyszer fordul elő, amikor Németh László kertészeti eszméire, valamint a

szés” elvére célozva leírta: „Egy őrült kertész látomása ez.”

Nemesi
kultúra

Ennél a modorbeli kizökkenésnél súlyosabb hiba a cikk vége. Babits azt a föltevést hárítja el benne, hogy netán ő maga is asszimilánsnak tekinthető. „Ha az volnék, akkor sem érezném kevésbé magyarnak magamat; de hát nem vagyok az. Magyar nemesek voltak már dédapáim is, úgy apai, mint anyai ágon, Tolna vármegyei magyarok. Annyi azonban igaz, hogy parasztok nem voltak. Ezért nem fogom szégyelleni őket. Így is közelebb voltak a magyar néphez, mint nagyon sokan azok közül, akiknek unokái ma a népiséget prédikálják. Abból a művelt, literátus, gazdálkodó, de vármegyei tisztségeket is viselő magyar köznemességből eredtek, mely a magyar kultúrát, s benne a magyar irodalmat, valamikor megteremtette.” A bökkenő csak az, hogy Babits, nem is olyan régen, a *Pesti Napló*-ban, *Szekszárdi kadarka* című gyönyörű írásában, bevallotta, hogy ősei talán Szerbiából jöttek föl Magyarországra. Az az egy-két magyar nemesi dédapa nem tartotta volna vissza a mély-, híg- és jött-magyarság nyilvántartóját, hogy ha akarta volna, az „asszimiláns” szót rá ne süssé – ő csak Gömbös Gyulában nem szimatolta meg az annak rendje és módja szerint való „jött-magyart”. De még ez a messze múltban lefolyt asszimiláció sem lett volna baj. Csakhogy ezután Babits így fejezi be a gondolatot és vele a tanulmányt: „Mert a magyar kultúra eredetében és ősi alkatában nem paraszti, hanem nemesi kultúra. S azoknak, akik ezt a kultúrát

eredeti jellegében, ősi magyarságában szeretnék visszacsinálni, ezt is talán tudniok kellene.”

Isten tudja. Ha Babitscsal beszélhettem volna róla – de nem beszéltem, mert mire talákoztunk, a mélymeg a hímagyarság kérdéseinél sokkal égetőbb témáink voltak –, vele is ugyanúgy az *Ómagyar Mária siralom*-mal kellett volna érvelnem (ha eszembe jutott volna), akárcsak Németh Lászlóval szemben is. Mert hát paraszti kultúrára vall-e az első magyar vers, vagy nemesire? Vagy akár az első magyar próza, a *Halotti beszéd*? Ha már mindenáron dönteni kellene, azt hiszem, sokkal inkább népi, mintsem nemesi eredetre. Balassi és Zrínyi, ők aztán kétségkívül nemesi, sőt, főúri költők voltak – már amennyire a nagy költészetben értelme van az ilyen osztályozásnak –, de körüllöttük és utánuk megint elmosódnak a határok. Arany János, a magyar irodalom történetét összefoglaló nagykőrösi tanári jegyzeteiben le merte írni ezt a mondatot: „Míg Csokonai a *nép* felé hajlik, Kisfaludyt inkább a *nemesség* költőjének jellemezhetjük.” Pedig hát Csokonaiban sem könnyű megkülönböztetni, mit köszönhet a nemesi, mit a paraszti kultúrának – mert az is kultúra, azt sem lehet kitagadni a magyar kultúrából. Mint ahogy itt, Szigligeten, pontosabban a Badacsony tetején tanultam nemrég egy nótát, amelyben többször is előfordul egy leánynév: Dámori Kati. Dallamán menüettek közelléte érződik – nem csodálkoznék, ha kiderítenék, hogy valamilyik Esterházy-kastélyból szűrődött ki, de még azon sem, ha azt az oly magyarosan hangzó nevet egy olasz szó sugallta volna: a *d'amore*. De azért azt a dal-

kincset, amelyhez a Dámori Kati nótája is hozzátartozik, mégsem nemesi kultúra hozta létre. Általában is, nehéz feladat volna az 1840 előtti magyar irodalmi kultúrát, legalábbis maradandó műveiben, osztályszempontok szerint fölosztani – legföljebb annyit lehet megállapítani, hogy a polgárságnak nemigen volt része benne. 1840 után pedig? Petőfi és Arany önmagukban is elegendők volnának Babits zárómondatait kétségessé tenni. Mai kifejezéssel ezt úgy is mondhatnók, hogy Babits a vita hevében egy pillanatra „át-esett a ló másik oldalára”.

Túloznék azonban, ha azt mondanám, hogy annak idején is ugyanilyen komolyan vettem ezt a tévedését. Végeredményben ez a berekesztő megbicsaklás nem változtatott Babits nagy igazságán, sem érvei erején – elhanyagolható félrefogás. Ha Németh László viszonzválaszában ki is használná Babitsnak ezt a cikke végén mutatkozó gyöngéjét, lényegében újat nem tudhat felhozni gondolatmenetével szemben – meg is nyugodtam, azaz barátaimmal együtt megnyugodtunk: ez a kérdés el van intézve, egyszer s mindenkorra.

Nem így történt. Németh László nem firtatta Babits őseit, nem célozta meg cikke sebezhető pontját – egyáltalában nem is válaszolt rá. Ha hihetünk visszaemlékezéseinek (a *Magam helyett*-ben), a *Pajzsszal és dárdával* kiálló cikket nem ismerte – a *Nemzeti Újság*-ot behozták neki a tanári szobába, de a *Nyugat* augusztusi és szeptemberi számát, úgy látszik, nem látta. Csak Gulyás Pál leveléből értesült róla, az is csak annyit írt meg neki – vagy Németh László csak any-

nyit jegyzett meg belőle –, hogy Babits „örült ker-
tész”-nek tituláltá őt. Három év múlva, a *Magyar
Csillag*-ban a *Fantomok ellen a Kisebbségben* visszhang-
jai közül válaszra méltatja Cs. Szabó vitacikkét, hálá-
val nyugtázza Illés Endréét (bár az nem a *Kisebbségben*
kérdéseire kapcsolódott) – a Babitséről nem vesz
tudomást.

Kettejük párviadalából hosszú távon mégis ő ke-
rült ki győztesen. A *Kisebbségben* komoly könyvbe
fogalva is megjelent, 1942 könyvnapjára, a *Magyar
Élet* kiadásában, Németh László összegyűjtött tanul-
mányainak sorozatában. Előszót is írt hozzá, ebben
található ez a büszke mondat: „A *Kisebbségben* a törté-
nelem elé készült.” Nem üres dicsekvés volt – igaz, a
történelem is viszonzta a *Kisebbségben* szándékát:
elébe ment. A *Kisebbségben* hatásáról már elégtétellel
számolhat be a könyvbeli előszó: „A rokon gondol-
kozású írók mellett erős nemzeti közvélemény kelt
föl, amely a *Kisebbségben* szerzőjét is, mint harcost,
hívta vissza.” Igen, a történelem igazolta Németh
Lászlót – ami, persze, nem azt jelenti, hogy igaza is
volt. De legalábbis azt jelenti, hogy sok mindenben
prófétának bizonyult. Említettem már, hogy a *Ki-
sebbségben* utolsó oldalait, az addigiaktól elkedvetle-
nedve, csak felületesen futottam át. Most, az egész ta-
nulmányt komolyabban újraolvasva, meglepetten
láttam, hogy a *Kisebbségben* végletes és megalapozat-
lan elemzéseiből, egymásnak ellentmondó példáiból
nem egy tekintetben milyen józan következtetésekre
jutott. Így például a vidék hódító beözönlése a fővá-
rosba megtörtént, és nagyjából úgy történt, az iparo-

sítás következtében, ahogy a *Kisebbségben* leírta – még ha közrejátszottak is benne olyan külső erők, amelyekre Németh László nem számított. Vagy visszatekintve, milyen profetikusan hangzik ma ez a pont: „A magyarság a kelet-európai görgetegben kerülhet hol felül, hol alul, véghelyzete nagyjából az lesz (amint érdeke is az), ami a szomszéd népeké. Isten éppúgy együtt tárgyalja őt a Südostraum többi népeivel, mint a német politikai irodalom.”

Heves közlési
kényszer

Később, vagyis a *Magam helyett*-ben, a *Kisebbségben*-ről beszámolva, elismeri, hogy végletes veszélyérzetben, heves közlési kényszer hatása alatt, kissé elhamarkodottan született. „Ebből az akasztófa alatti tömörségből erednek a könyv hibái” – vallja be, főleg az, hogy sokat akart belezsúfolni. „Még nagyobb hiba volt, hogy nemcsak sokfélét, de csíraállapotban is dobtam ki” – határozta meg a *Kisebbségben* jellegét, mértéktartó pontossággal. Végül bölcsen hozzátette: „Aztán vannak dolgok, amelyeknek árt a kimondás.” Azért mégsem állta meg, hogy a lényegét újra ki ne mondja: „Kétség sem férhet hozzá, hogy ‚mély- és hígmagyarság’ ellentéte megvan.”

Ahhoz sem férhet kétség, hogy a *Kisebbségben* kivételes mélypont Németh László pályáján. Ezen a mélyponton bámulatosan fölül tudott emelkedni: a háború után írta azokat a műveit, amelyeknek elsősorban köszönheti közönségsikerét – bár ami engem illet, be kell vallanom, hogy még mindig a korai tanulmányainak vagyok rendíthetetlen híve. A *Kisebbségben* mégsem véletlen és szervetlen mellékterméke a bőséges életműnek: hol vékonyabb, hol vastagabb, de

mindenképpen szemmel követhető szálak húzódnak onnan és rajta át a későbbi korszak nevezetes állomásaihoz. A sok átvezető vonal közül a legföltűnőbb a kelet-európai. Mert ha annak idején, a *Kisebbségben*-t kiegészítő *Fantomok ellen* olvasása közben, fantazmagóriának tűnhetett is ez a mondat: „Kelet-Európán ülve: emberi tartalékunk akkora lehet, mint a nagy oroszoké volt; formálóerőnk fejlettebb egy fokkal” – ki ne látná ma már, hogy itt csak összebogozódott az a fonál, amely majd eljut a nagy *Utazás*-ig, a legmélyebb Kelet-Európába? Paradox kiélezéssel úgy is mondhatnám, hogy a *Kisebbségben* meghökkentő gondolataitól, ha nem is egyenes, de következetes út vezetett a Szovjetunió elfogadásához – nem is: tényeken alapuló tiszteletéhez. A *Kisebbségben* korszakáról szólva Németh László az előszóban megjegyzi: „Ez a strófa még nincs befejezve, s magam sem tudom, hogy zeng föl a végén a rím.” Azt hiszem, nem tévedek, ha nagy örömmel fogadott színdarabjában, az *Utazás*-ban hallom fölzengeni azt az engesztelő zárórímet.

Babitsot nem igazolta így a történelem. Babits sohasem volt korszerű – ezt sokan megírták róla; Németh László is. A *Pajzssal és dárdával* kezdődő, nagy tanulmánya halála után nem is jelent meg többé, csak öt évvel ezelőtt, a *Könyvről könyvre* összegyűjtött cikkei között. Azóta sem tapasztalom, hogy szellemének nagyobb hatósugara volna, mint negyven évvel ezelőtt.

De a *Kisebbségben*-t sem nyomtatták ki a háború befejezése óta. Egy nép irodalmát nem lehet leváltani

– folytattam korábban Brecht híressé vált mondatát. Egy-két kudarcra ítélt kísérlet után kiderült, hogy nem lehet leváltani Németh Lászlót sem, aki fontos része a magyar irodalomnak. De még megcsonkítani sem lehet. Márpedig Németh László műve nem egész a *Kisebbségben* nélkül.

Füstként

Amellett az olyan, robbanó töltetű gondolat is, amilyen a *Kisebbségben* alapeszméje, „fojtva erősödik”, mint Berzsenyinél a puskapor és harag. Babits gondolatait elrekeszteni sem kell ahhoz, hogy ne hassanak széles körben. Vannak viszont gondolatok, amelyek a legsötétebb pincékben is osztódva szaporodnak, följutnak és belekerülnek a levegőbe: az is beszívja őket, aki sohasem látta a lapokat, ahonnan fölszálltak. Ha egyáltalában lehet valami ellenszere az ilyen mikrobáknak, az csak a minél több napfény lehet.

Van egy nagyon jó angol mondás: *Put it in your pipe and smoke it*. Magyarul: tömje a pipájába, és szívja el. Olyankor mondják, amikor valakinek a figyelmét arra akarják fölhívni, hogy tudomásul kell venni valamit, szembe kell nézni, számolni kell vele, meg kell emésztetni. Magyar megfelelője az volna: ezt bizony le kell nyelni. Ha mégis az angol mondásnál maradok, csak azért, mert annak a hasonlata kedvezőbb, kíváncsabb. Nem örülnék neki, ha a *Kisebbségben* gondolatvilágát le kellene nyelnünk. Jobb volna elszívni, ügyelve, persze, hogy ne igen szívjuk le tüdőre, gyomorra – óhatatlanul amúgy is elég sok melléktermék rakódik le belőle. Azután kifújni, füstként.

53. Búcsú Angyalföldtől

Harmadszor

Miklós meg én legalábbis úgy néztünk egymásra, amikor Babits cikke után találkoztunk, mintha maga Szent György szemünk előtt vágta volna le a sárkány fejét – nem vettük észre, hogy még hány feje maradt annak a sárkánynak. Nem mintha mérgezett lángleheletének közvetlen hatását addig is éreztem volna: ha leültem a *Nyugat* hétfői asztalához, a Dunacorso kávéházban, vagy bárhol is megfordultam abban a szűk irodalmi világban, ahol mozogni szoktam, semmi változást sem vettem észre az emberek viselkedésében – bár ezt a negyvenes és ötvenes évek fordulójából visszatekintve tudtam csak igazán értékelni.

Árnyalatnyi különbségekre, igaz, talán nem is lettem volna elég érzékeny: sok minden akadt, ami elvonja figyelmemet az irodalmi élettől és általában az irodalomtól. Eti egyre nehezebben bírta a munkát – és a porosz-zsidó főnökét és az egész fonák helyzetet – az Egyesült Izzóban, egyre sűrűbbé meg hevesebbé váltak a fejfájásai. Egyszer aztán, körülbelül egy évre rá, hogy Hajnal Annáék Városmajor utcai lakásában rosszul lett, kísértetiesen ugyanazzal a görcsös rángással, ájulással és emlékezetkihagyással, mint egy évvel azelőtt, uszodából hazajövet, nálunk, a Hold utcában – megismétlődött a roham. Harmadszor történt: valamennyire hozzászokhattam volna. De nem szoktam hozzá: most is ugyanúgy megijedtem az ismeretlen Rémtől.

462 Történetesen – vagy nem is véletlenül? – ezúttal is vasárnap jelentkezett. Mitévő legyek? Tudtam, hogy

Imre (orvos unokabátyám) nem örülne a váratlan, vasárnapi hívásnak – különben is ódzkodik attól, hogy rokonait vizsgálja-kezelje. Előző alkalommal őt ki is hagytam a bajból: akkor Eti anyját értesítettem, az vitte el Kalmár doktornőhöz. De most már Kassáknéhoz sem fordulhattam. Leszaladtam hát, és egy fölkéből fölhívtam a MABI körzeti orvosát – ezúttal is éppen szabadságon volt, és ugyanaz a mentőorvos helyettesítette, aki Etit első ízben kórházba vitette –, de őt sem találtam otthon. Nem volt más hátra: harmadszorra Imrének telefonáltam. Mire átjött, Eti már ébredezett. Ezúttal figyelmesebben vizsgálgatta, nyelvét, pulzusát, szívét, szemét, csak aztán adta be az injekciót, amelytől Eti szép csöndesen elaludt. Közben Imre engem faggatott, milyen is pontosan ez a roham, volt-e előzménye, hogy folyt le tavaly, és mit mondott Kalmár Irén. Amikor kikísértem, az előszobában megállt, már kezében a táskával, rám nézett, arca kényelmetlen kifejezésbe ráncolódott, aztán elfordította, az ajtó irányába, és kelletlenül, szinte vonakodva megszólalt:

– Te, nekem van egy gyanúm. Én azt hiszem, ez epilepszia, mégpedig nem a közönséges, hanem az a fajta betegség, amit mi Jackson-epilepsziának hívunk.

– Mi az? – kérdeztem.

– Az, kérlek... eh, mit magyarázzam neked? Ha átjössz, megnézheted a tankönyvben.

Tudtam tapasztalatból, hogy Eti ilyenkor egy-két órát mélyen átalszik – nyugodtan magára lehet hagyni: hazakísértem hát Imrét a szomszéd Bálvány utcá-

ba. Ott leemelte a könyvespolcra Moravcsik *Elme-gyógyászata*-t, kinyitotta, és rámutatott egy bekezdésre, melyben ez állt: „Epilepsziaszerű rohamokat válthatnak ki a *koponyasérülések*, melyek közvetlenül vagy közvetve a motoros zónát érhetik, amidőn a Jackson-féle (cortexes) epilepszia típusa szokott megjelenni (a sérülés helyének megfelelő izmokban jelentkeznek először a rángások, aztán a motoros zóna elrendeződésének sorrendje szerint terjednek az egyik testfél izmaira, s vagy csak itt zajlanak le, vagy áttérnek aztán a másik oldalra), a *mérgező szerek* (főleg az alkohol), a *syphilis*, különféle *autointoxicációs* folyamatok (a belek, a vesék megbetegedése stb. után), *arteriosclerosis* elváltozások, daganatok. Észlelhetők a *paralysis progressiva*, a *dementia praecox* keretében is.”

Kétszer is elolvastam – a félig értett, riasztó szavak között csak egy fölött siklottam át –, aztán tovább kérdeztem:

– És ez mit jelent?

– Azt nem lehet pontosan tudni. Talán agytumort.

Az *agydaganat* éppen akkoriban lett babonásan mitikus szó Budapesten. Három évvel azelőtt Karinthy stockholmi operációjának híreit nemcsak az irodalmi világ leste lélegzet-visszafojtva; egy évre rá pedig már megjelent utolsó, nagy műve, az *Utazás a koponyám körül* – ámulattal és borzongva olvastuk. Aztán minden jóra fordult: egészséges volt, minden jel szerint ereje teljében – akkortájt írhatta azt a dühös, lendületes Ady-cikket, amelyről néhány fejezettel korábban esett szó. És nem sokkal a cikk megírása után

mégis meghalt. Nekünk amúgy is lehetetlen volna Olivecronához kijutni. Akkor hát mit csináljunk? ezt már hangosan kérdeztem. Imrének eszébe jutott egy távoli rokonunk, Jakubovics doktor, vele körülbelül egykorú volt, és máris jónevű sebész a Zsidókórházban – rögtön föl is tárcsázta. Abban maradtunk, hogy másnap kiviszem hozzá Etit a kórházba.

Mint kisleány

Eti nem rendült meg, amikor Imre új diagnózisát, illetve föltételezését közöltem vele. Még aznap este kezdett helyreállni a kizökkent egyensúlya, ha nem is a testi, de a lelki. Mondhatnám, inkább örült, hogy komoly baja van, és nem kell többé magában viselnie a hisztéria pecsétjét, amit Kalmár Irén ütött az öntudatára egy évvel azelőtt. Azt azonban nem igényelte, hogy kikísérjem a kórházba: kár volna ezért elveszteni nyolc pengőt, a napidíjat, és kényelmetlen is telefonálni másnap a Védegyletnek – azok sem igen tudnának úgy hirtelenében, még aznapra helyettest küldeni. És amikor ragaszkodni akartam hozzá, hogy kikísérjem, határozottan kijelentette: semmiképpen sem tűri, hogy vele menjek – nevetséges volna, sérteném az önérzetét. Én könnyen letettem a szándékomról: észrevétlenül hozzászóktam, hogy Eti úgy kezel, mint kisleányt, akit komolyabb ügyekbe nem kell beavatni. Talán azt gondolta: minek énnekem pontosan értesülni az eredményről? De ez a lehetőség csak mostanában jutott eszembe.

Jakubovics nem erősítette meg Imre diagnózisát. Semmi sem vallott agytumorra. Nincs kizárva, hogy az agyban van valami rendellenesség, de az legfőlőbb vízhólyag, orvosi néven *cysta* lehet – így számolt be a

vizsgálatokról Eti. De ha netán ciszta, akkor is meg kell várni, míg kifejlődik – hogy többet lehessen tudni róla. Addig is azonban Jakubovics doktor egy idegorvos gondjaira bízta, megint csak ő is. De most legalább nem a hisztéria lebegő, megfoghatatlan és szégyenletes árnyával, hanem komoly és kiderítendő bajjal, amit figyelni és kezelni kell.

Én ebből az egészből csak annyit fogtam fel, hogy minden bizonytalan – és hogy kaptunk egy kis haladéket. Mindenesetre megnyugtató körülmény volt, hogy Eti bizalomgerjesztőnek találta Klauber doktort – akihez Jakubovics ajánlotta –, és szívesen járt hozzá. Igaz, hogy még mindig átlagon felüli tartaléka maradt hitből és bizalomból, és arrafelé fordította, ahol még nem csalódott. A szó közönséges értelmében vett hitet, úgy látszott, végleg kiverték belőle a zárdában; a különböző szocialista és kommunista közösségeket is gyerekkora óta ismerte, és tapasztalatai – kivált legutóbb a *Munka*-körrel – nemigen tették rá alkalmassá, hogy bármiféle mozgalomban higgyen. De orvostudománnyal, orvosokkal azelőtt nem akadt dolga, és most fölhalmozódott, elhasználhatatlan bizalommal tekintett rájuk – föltéve, hogy zsidók voltak. Mert az Sch. doktor, Kalmár Irén, Pető okozta csalódások sem tudták megingatni abban a hiedelmében, hogy a zsidók jobb és emberségesebb orvosok a többenél. Ezt az előítéletét egyébként közvetlenül örökölte anyjától és Kassáktól, akik a legtöbb viszonylatban okosabbnak és megbízhatóbbnak tartották a zsidókat. . . körülbelül ugyanúgy, mint Ágnesék, a Topor-Tarczai család körében, és ezzel az in-

dokoltsággal akár ők is eljuthattak volna az eltökélt zsidóellenességig, de náluk ez szóba sem jöhetett – hiába, régimódi szocialisták voltak.

Clavecin-
muzsika

Márpedig Klauber doktor jellegzetes és előnyös példánya volt a fajtának. Fekete haja volt, sűrű szemöldöke, sötét szeme, jelentős feje, éles, de kellemes arcvonásokkal, nálam egy-két évvel idősebb, magas, kisportolt alakú férfi, mégis mindig kissé meghajolva járt – első pillanatra is az a típus, akit már akkor is zsidó polgári entellektüelnek neveztek. Valóban kedvesen és gondosan bánt Etivel, aki hetenként egyszer járt hozzá, injekcióra, de ha nagyon hevesen fájt a feje, Klauber külön eljött hozzánk injekciót adni. Amellett semmiképpen sem fogadott el honoráriumot, arra hivatkozva, hogy művészek vagyunk – de az igazi ok nyilván az volt, hogy Jakubovics tájékoztatta helyzetünkről. Azt mégsem tudnám megmondani, hogy végső soron milyen orvos volt, és azt sem tudhatom, milyen orvos lett volna belőle – mert a háborúban mint munkaszolgálatost megölték.

Azért volt, amiben Eti megőrizte hitét: mindvégig hitt a táncban, és általában a mozgásban. Klauber kezelésének – vagy mondjam inkább: rábeszélésének? szuggesztiójának? – jótékony hatása nyilvánult meg abban is, hogy Eti megpróbált új táncokba kezdeni – persze, hétköznapi erre nem futotta az erejéből, sem az idejéből. De Karola hajlandó volt rááldozni a szombati, vasárnapi óráit is. Kottákat is hozott, többek közt Couperin egyik darabját, *La Bandoline* volt a címe – édes, lassú, epedő clavecinmuzsika volt. Egy-idejűleg azonban egy másik táncba is belefogott, a

Kállai kettősbe – ez volt az első Kodály-zene, amire táncolt –, a lassú részekben itt is az indokoltnál szomorúbbak voltak mozdulatai, de a friss szakaszokban megőrizte régi, fegyelmezett szilajságát. Mindkét táncban – én legalább úgy vettem észre – művészileg fejlődött: mozdulatai kifejezőbbek, erőteljesebbek, telítettebbek voltak, de technikája tovább romlott. Tudta ezt nyilván ő is, mert Sárinak nem mutatta meg félkész állapotban új táncait, egyéb szakmabelieknek még kevésbé – Karola, az más volt, mert ő volt legbizalmasabb barátnője, előtte nem szégyellte magát. De Hajnal Annának és Keszinek meg Waldapfel Imrének és Petrolay Margitnak egyszer eltáncolta készülő kompozícióit – aggódva lestem az arcukon, meglátják-e technikai bizonytalanságát.

Nem javult a „technikája” hétköznap sem, az Egyesült Izzóban: egyre több hibát követett el, ügyeket elfelejtett, összekevert, és vele, akiről valaha, a Standardben azt mondták, hogy az egyetlen a gépírók között, aki egyképpen otthon van a magyar és német gyorsírásban, most előfordult, hogy nem tudta követni Freimann úr diktálását. A tetejébe, a betegessé fokozódott érzékenység áttételével Eti magánmitológiájában – mert közülünk a legfölvilágosodottabb szellemeknek is megvan a maguk magánmitológiája – a Hitler elől menekült Freimann testesítette meg, a porosz-zsidó modorával, mindazt, amit a hitlerizmus rászabadított a világra. Eti maga is érezte, és azt hiszem, szégyellte ennek a benne működő magánmitológiának az ésszerűtlenségét, és hogy szabaduljon tőle, egy alkalommal, amikor Freimann úr ismét

telten szóvá tette hibázásait, rászánta magát a kibeszélésre, és kipakolt a maga elemző véleményével – már a kiindulópontjában is rossz helyzetből: a hibán rajtakapott munkaerő helyzetéből. Hogyan végződött összecsapásuk, azt elhallgatta, de tény, hogy Freimann attól fogva csak szűkszavúan és tárgyilagosan közölte vele, ha elvétett valamit – egyébként baljós hallgatásba burkolódzott.

Mindezt megsejtettem inkább, mintsem közvetlenül kiszűrtem Eti beszámolóiból. De annyit mindenesetre megértettem, hogy fizikai veszélyeztetettségét kiszámíthatatlanul fokozza ez az ördögi kör. Megint arra kértem, hagyja ott az állását – de megmakacsolta magát. Pedig hevesebben próbáltam őt rábeszélni, mint a télen – és bizakodóbban is. Közben ugyanis, körülbelül a *Kisebbségben* megjelenésével egy időben, megszületett a második zsidótörvény, amely ugyan általában és a tömegekre nézve szigorúbb és gyorsabb ütemű volt az elsőnél, de a kivételeket föltüntető paragrafusok között eggyel több szerepelt – és ez, úgy látszott, rám is vonatkozik. Én ugyan nem olvastam el a törvényt, és ha olvastam volna is, nem igazodtam volna el a szövegében, de Béla, aki továbbra is megmaradt jogi mentoromnak, megmagyarázta, hogy az egyébként zsidónak minősülő személy, akinek házastársa négy keresztény nagyszülőtől származik – nem tudom, mi volt ennek a jogi meghatározása, de a gyakorlatban őskereszténynek hívták –, szóval, az ilyen „őskeresztény” házastárs férje vagy felesége a zsidótörvény alól kivételnek számít, ha 1938-ig, vagyis az első zsidótörvény előtt keresztény

vallásra tért át. Kiderült ugyanis, amit addig könnyebb volt eltitkolni, hogy előkelőbb körökben több az ún. vegyes házasság, mint ahogy elképzelték. Az efféle, előkelő, pöttyös házasságokat kívánta, ha nem is teljesen tisztára mosni, de legalább hordhatóvá tenni a második zsidótörvény kivételeinek ez az új kategóriája – mely azonban öhatatlanul magába foglalta az olyan szegény ördögöket is, amilyen én voltam.

Kassákné, szóval, kihúzott engem a zsidótörvény hatálya alól. Halála után alig több mint fél évvel váratlan és előre kiszámíthatatlan eredményt hozott az a merő anyai gondoskodással kiesztelt mentőakciója, melyet a napsütésben és a boldogságban fürdő szentendrei kert legfelső teraszán indított el, amikor a lentebb tornázó Eti háta mögött fürdőtrikóban, klasszikus szépségében mellém telepedett a nyugágyra, és komolyan megkérdezte, hogy fontos-e nekem a zsidó vallás; aztán azt is, hogy ha nem fontos, miért nem térek át – Eti kedvéért. Milyen hálás voltam neki akkor ezért a kezdeményezésért! azért, hogy biztatásra és az érdek örvén megtehettem azt, amire magamtól – pusztán azért, mert szerettem volna – sohasem szántam volna rá magamat. És annál hálásabb voltam, mivel tudhattam, biztosan tudtam, hogy ennek a kései áttérésnek aztán semmi haszna sem lehet már.

Halála óta is – hiába, hogy semmi alól sem tudtam őt fölmenteni – gyakran láttam magam előtt az arcát, alakját, és többnyire úgy, ahogy mellettem ült a kertben, a nyugágyon, fürdőtrikóban, görögös szépségében és anyai méltóságában – hiába tudtam, hogy mire

nélkül), végsőkéig feszült idegzetében már nem sok hely maradt annak az anyai szeretetnek és gondoskodásnak. De ha mostanában, vagyis ennek az elbeszélésnek jelen idejű nyarán magam elé képzeltem őt, diadalmasan ragyogott rám. Valahogy úgy, mint amikor, ama régi tüntetés után, kikönyörögte a lányát Schweinitzertől, és a rendőrség karmai közül kimentett Etivel megjelent a Simplon kávéházban a *Munka*-kör nagy asztalánál. Mintha csak azt kérdezte volna tőlem fényességes mosollyal: No, ugye? Mégis jó, hogy rávettelek – az utolsó pillanatban. Én pedig egy fikarcnyi bosszúságot sem éreztem, amiért nem az én pesszimista tájékozottságom, nemes lelkű, titkos turpisságom vált be, hanem az ő naiv számítása, és az én, látszólag rám parancsolt, valójában titkoltan áhított katolicizmusomnak végül is meglettek a maga világi előnyei. Ezért is hálás voltam neki.

És Eti? Mindenesetre, most már ő sem háborgott magában emiatt. Vagy meg is fordíthatnám a szörendet: most már ő sem emiatt háborgott magában. De azért esélyeim hírét ő bizalmatlanabbul hunyorítva fogadta – és én, persze, tudtam, hogy nem is minden alap nélkül. Mert ha engem ki nem dobnak a Standardból, most már bizonyára nem kellene félnem, hogy elvesztem az állásomat. De hogy ha már egyszer kidobtak, most, ebben a zsidótörvényes világban, mint *kivételt* alkalmazzon valamelyik cég – ehhez kivételes jóindulat kellene. Mégsem adtam föl a reményt: ahogy én a világot ismertem, jobban mondván, megismerni kezdtem, bíztam benne, hogy az olyan kis álláshoz, amilyen az enyém volt, vagy ami-

No, ugye?

lyennel én beérném, nem fognak tolongani az őrségváltás feddhetetlen származású fiatalemberei – különösen, ha csak annyira is alkalmasak a magánhivatalnoki pályára, mint én voltam.

Nagyobb nehézségnek látszott, amiről Eti nem is tudott. Béla ugyanis előttem nem titkolta el, hogy új alkalmaztatásom lehetőségéről végleg a második zsidótörvény végrehajtási utasítása fog dönteni. Van olyan jogi vélemény – tájékoztatott Béla –, hogy ehhez az „árja-párja” kivételezettséghez (mert a pesti népnyelv rögtön kitalálta az abszurdan csattanó gúnynevet az én kategóriámra) szükséges az is, hogy a zsidó fél a házasságkötéskor *reverzális* adott lett legyen, vagyis olyan kötelezvényt, hogy a vegyes házasságból születendő valamennyi gyerek a másik házastárs vallását fogja követni. Pedig hát gondoltunk is mi gyerekekre vagy éppen reverzálisra négy évvel azelőtt, amikor fölhagytunk a nomád életmóddal, hogy letelepedjünk a Hold utcában, és e célból összeházasodtunk az ötödik kerületi elöljáróságon. Több se kellett volna Etinek, aki amúgy is elég nehezen szánta rá magát a polgárosodásnak e szügyellni való szertartására! Most hát nem is említettem neki a reverzális függőben lévő kérdését – minek növeljem a keserűségét? Önmagam elől is félretoltam a kérdést, a „majdcsak lesz valahogy” struccpolitikájával, annál könnyebben, mivel Angyalföldön, a Viktória Kötő- és Szövőgyárban, valamilyen csalóka biztonságérzetbe ringattam bele magamat, minden észok ellenére – mintha vagyonszerzési megbízatásom sohasem érhetne véget.

Ebből a hamis biztonságérzetből riasztott föl egy délután három órakor a Hitelezői Védegylet telefonja: a Viktória kényszeregyezségi eljárása ezennel megszűnt – rám ott semmi szükség többé. Letettem a kagylót, és körülnéztem, kábultan és megszégyenülten. Nemcsak a csalfa biztonságérzetemből pottyantam ki egy pillanat alatt, hanem abból a még esztelebbebb ábrándból is, amelyet magamban, úgy látszik, öntudatlanul szőttem: hogy otthon vagyok ennek a kis, fekete gyárnak a szegényes irodáiban, sokkal inkább, mint valaha is voltam a Standard nagyobb és ridegebb könyvelésében. Tisztában voltam vele, abban a pillanatban is, amikor föltámadt bennem, hogy milyen ostoba és nevetséges fogalom ez itt, mégis úgy éreztem magamat, mint akit elárultak. Hiszen tudtam én józanabb perceimben, hogy egy napon majd ettől a helytől is búcsúznom kell, de nem gondoltam, hogy ez a szomorú nap ilyen hirtelen és hidegen fog bekövetkezni. Azt is tudtam, hogy a Viktóriának érdeke minél előbb megszabadulni tőlem, tekintve, hogy a napidíjamat ők fizették, nem a Védegylet. Bauer cégvezető úrnak legalább egy hete tudnia kellett, hogy az eljárás napokon belül véget ér, de egy szóval sem jelezte, meg sem próbált engem tapintatosan előkészíteni – a hátam mögött intézte az egészet! Nem ezt érdekemtem tőle – sem a cégtől. A telefonhívás idején nem is tartózkodott a gyárban – világos jele az árulásnak! –, valamilyen hivatalos ügyet intézett – úgy lehet, éppen a Védegyletben. Hiába, a kapitalizmus mindenütt egyforma – gondoltam.

Hátam
mögött

Ma már, visszatekintve, nem tartom elképzelhetet-

Káröröm   lennek, hogy ebbe az üzleti ridegségbe érzelmi szempontok is belejátszottak. Elvégre, ha Bauer úr a háború után elvette Vilmát, valószínűleg már annak idején is tetszhetett neki – erre vallott az állandó „művésznő”-zés –, még ha akkor nem is lehetett rá számítani, hogy a feleségét majd elégetik Auschwitzban, ő meg élve marad. Akkor meg nemigen nézhet-e jó szemmel a mi elég nyíltan folyó kis flörtünket, és kaján kárörömmel siettetette a végét.

Vilma bezzeg nem búcsúzott hidegen. Potyogtak a könnyei, a könyvelés nyilvánossága előtt. Lehet-e, hogy ő sem tudott a hirtelen felszámolásról? Mint főkönyvelőről, ezt aligha tudtam elképzelni. Ma már lehetségesnek tartom, hogy Bauer úr, merő kajánságból, előtte is titokban tartotta buzgó sietségét. De akkor, bevallom, Vilmára is gyanakodva és bizalmatlanul néztem. Azt akarta, természetesen, hogy ezúttal is együtt menjünk el, kettesben búcsúzni. De én nem akartam ott, ebben a kijátszott állapotban, megvárni azt az egy órát, ami a hivatalos idő végéig hátravolt: gyorsan összepakoltam a könyveimet, és menekülésszerűen eltávoztam. Vilmával, persze, utoljára, megcsókoltuk egymást, futólag és felületesen.

Veszelszky, akit (Vilma segítségével) én hoztam be a céghez, még nem tért vissza pénzbeszedő körútjáról – tőle se búcsúztam el. Ő még azután is ott maradt egy ideig – hogy meddig, nem tudom: néhány évtizedre megint eltűnt a látókörömből.

Angyalföldtől azonban elbúcsúztam a Béke téren, a fehér templom és a fekete vas-Krisztus előtt – azt hittem, örökre.

54. Szalmaszálak

Másnap aztán Eti egyedül indult munkába, Újpest felé, míg én csak néztem, hogy nagy nehezen összeszedi magát, és még az erkélyről is bámultam utána, mikor elkésett, sietős lépteivel befordult a Hold utcából a Nagy Sándor utcába, a Vilmos császár út irányába, én pedig az erkélyre kirakott ágynemű között, mögöttem a szoba reggeli rendetlensége, magamra maradtam – tehetetlen széknyeltemben. Széknyeltemben – ki előtt? Elsősorban magam előtt, persze, de láthatóbban Zsuzsi előtt, aki már jó ideje a takarítónőnk volt, Eti nagy vigaszára ezekben a rettenetes hónapokban, szőke, kék szemű, kerek arcú, fehér bőrű, gusztusos, dunántúli parasztasszony – imádta Etit, odaadóan, de minden cselédi megalázkodás nélkül.

Nevetséges lett volna ilyesminek a gondolata is. Zsuzsi többnyire inkább szánakozott rajtunk, amikor este megterített, lehetőségeinkhez képest aránylag szépen, és behozta, tetszetősen elrendezve a tálon, például a parízert meg a paradicsomot – ami akkor nagyon olcsó volt, és amit Zsuzsi meg az ura a világgért meg nem ettek volna. Máskor meg, ha Anyunak éppen volt cselédje, és küldött nekünk ebédet, Zsuzsi jóízűen, megnyugodva nevetett a mi máma hopp, holnap kopp életünkön – ők bezzeg egyenletesebben és kiadósabban étkeztek odakint a konyhában. De hiszen így voltunk majd minden házaspárral, akiknek a Hold utcai lakásba történt beköltözésünk óta a cselédszobát kiadtuk, takarításért, koszt nélkül. Nem is győztünk csodálkozni, hogyan is vállalhatták ezt a

Tehetetlen
széknyeltemben

Van miből helyzetet, az asszony a munkát azért a konyhából nyíló, kis szobáért, ha egyszer olyan bőséges kosztra, sőt, legtöbbször borra is tellett nekik. Zsuzsi másféle asszony volt, jobbra törekvő. De nem lelték helyüket a városban, meg aztán Zsuzsit az ura is húzta lefelé, főleg az ivásával. Gyakran tért haza részegen, olyankor Zsuzsi meghúzta magát a sarokban, de János nem törődött vele, találkozik-e gánccsal, vagy sem, elkezdett ordibálni, dacosan, részeg hetvenkedéssel, valahogy így:

– Van miből, hát iszok.

Vagy, ezt már, úgy lehet, Zsuzsi halk feddésére:

– *Nekem* van miből, hát ahhoz megyek, akihez akarok.

Vagy a konyha közepén megállt, és diadalmas fenyegetéssel harsogta:

– *Most* én parancsolok.

Erre már Eti kiment a konyhába, rendet csinálni. Zsuzsi ijedten mentegette Jánost:

– Nem rúgott be, csak az esze ment el.

Pedig fölösleges volt mentegetőznie, megijednie: ha János még hangosabban randalírozott volna is, Eti akkor sem vált volna meg Zsuzsitól, annyira megszerette – és annyira szüksége volt rá; nem is tudom, ebben a helyzetben mihez kezdett volna nélküle.

Mostanában egyébként inkább Zsuzsi csodálkozott rajtunk. Ha valaki, hát ő tudta igazán, milyen állapotban van Eti: rosszulleteiben, tűrhetetlen fejfőrcseiben ő ápolta. Néha, mikor Eti vonaglott, és tehetetlen volt a fájdalomtól, Zsuzsi vetkőztette le, és

egyengette el a párnát meggyötört feje alatt. Előfordult ilyenkor, hogy szánakozó könnyei közül egy pilanatra rám is föltekintett, néma, értetlen szemrehányással: egy ilyen finom úriember hogy is tudja elnézni, hogy egy ilyen gyönyörűség olyan keserves munkát végezzen? Zsuzsi ugyanis el volt ragadtatva Eti szépségétől, és elragadtatásának sokszor hangot is adott; de ami érthetetlen volt: engem úriembernek tartott. Isten tudja, honnan vett ilyesmit a fejébe, de az a gyanúm, hogy tévképzetének kialakulásában volt némi része Aranynak is, pontosabban Barabás Miklós Arany-képének, még helyesebben, az erről készült fényképnek, amelyet Radnóti nagyon szeretett, annyira, hogy nekem is ajándékozott belőle egy másolatot, szép kis keretben – ott állt az íróasztalom sarkán. Zsuzsi egyszer takarítás közben lesodorta, aztán, amíg fölvette és gondosan leporolta, közelebbről megnézte a kissé kisimított vonásokat, az elegyengedett bajuszt, a fehér mellényt, a keményített inget, és azt mondta Etinek:

– Derék úriember... biztos a nagypapája volt az úrnak.

Eti fölvilágosította őt, hogy az egy magyar költő arcképe, de Zsuzsi huncutul nevetett, azt hitte, csak tréfál Etel asszony: ő ugyan Arany Jánosnak a nevét sem hallotta (vagy elfelejtette), azt viszont tudta, hogy ha egy férfiember egy másik férfi fényképét őrzi az asztalán, az csak a fia vagy az apja lehet – vagy ezúttal a nagyapja. Eti meg nem erőltette tovább a dolgot – azt is tudta, hogy én szívesen vállalnám Aranyt a nagyapámnak –, hanem meghagyta Zsuzsit

Néma
szemrehányás

a hitében. Így sugározta rám Arany fehér mellénye és ingmelle az úriember látszatát, amely éppen olyan hamis volt, mint az ő esetében. Zsuzsi egyszer, amikor Eti éppen fejfájással feküdt, én meg kimentem valamiért a konyhába, előttem is megkockáztatott egy csípős megjegyzést – már amennyire az ő édes természete csípős tudott lenni –, arról, hogy nem való egy úriember feleségének az ilyen munka. Én annyira szerettem Zsuzsit ezért a szemrehányásért, hogy már-már beavattam a helyzetünkbe – de aztán belém szorult a szó: mert ugyan mit mondjak neki? Hogy én nem úriember vagyok, hanem zsidó, akit kidobtak az állásából; Eti viszont nem zsidó, de a Belügyminisztérium eltiltotta a tanítástól, mert kommunistaként tartja nyilván, az ellen viszont nincs kifogása, hogy közreműködjek a társadalmi egyensúly helyreállításában? Inkább csak azt feleltem, hogy Eti mindenáron dolgozni akar – és hát ez sem volt hazugság.

Ezentúl még a tetejébe azt is látnia kellett, hogy Eti egyedül megy munkába, én meg otthon lebzselek. Csak gyorsan el hazulról! most egy ideig úgysem tehetek mást, mint hogy állás és munka után futkosok. Borzasztó nyár volt, párás forróság – már akkor is elég rosszul bírtam. És más volt, persze, irodai íróasztalnál ingujjra vetkőzve ülni, olvasni, ábrándozni, mint az utcákat róni, gőzölgő napsütésben, ruhában, még ha vászonruhában is, mert akkor még nemigen szoktunk zakó nélkül járni a városban – kivált az állást kolduló körútjaimon átalltam volna. Amúgy is elég előnytelen állapotban, izzadtan és lihegve állítottam be a hivatalokba, szerkesztőségekbe, kiadókba.

Első utam az Országos Hitelezői Végegyletbe vezetett. Apámnak láthatóan volt még némi tekintélye, mert előzékenyen fogadtak, és biztosítottak róla, hogy ha fölmerül egy újabb vagyonellenőri megbízás lehetősége, nem fognak rólam megfélelkezni – de azért az is látszott rajtuk, hogy egy kissé mohónak tartanak: „Mindjárt elsőre ilyen zsíros fogás jutott neki, és máris újat akar happolni?”

Aztán gondoltam egy merészet, és kivillamosoztam a Fehérvári útra, a Standardbe. Kollégáimat még helyükön találtam a könyvelésben, de az igazgatói szobában már nem Balassa ült – vitéz Kocsis időközben az egész régi vezetőséggel együtt neki is fölmondott. A könyvelés új igazgatója a hajdani Kraus úr volt, aki azonban már néhány évvel azelőtt Domokosra magyarosította nevét. Ezt föl lehetett fogni németellenes gesztusnak is – bár némelyek szerint azért vált meg a régi nevétől, mert a tájékozatlanabbak esetleg nem tudják, mi a különbség az ősnémet Kraus meg a kétségkívül zsidó eredetre valló Krausz alakzat között. Én mindenesetre az első indítékot tételeztem föl, a magam dolgát megkönnyítendő: úgy akartam vele beszélni, mintha magától értetődően a szövetségesemnek tartanám. Akkor még folyt közöttünk a nyugdíjper: azzal kezdtem hát, milyen jó volna, ha ennek a kínos pörnek azzal vetnénk véget, hogy engem visszavennének – hiszen most már nem vagyok zsidónak tekintendő személy. Domokos csakugyan csupa jóakarat volt: mennyire örül, hogy így alakultak a dolgok, és ő lenne a legboldogabb, ha így lehetne elintézni a pört. De ehhez, mondta ő is,

Csupa jóakarat

okvetlenül meg kell várni a végrehajtási utasítást, hogy kiderüljön, valóban kivételnek számítok-e. Aztán mentegetődzésbe fogott. Láthatom, neki eddig mindenkit sikerült megmentenie – rajtam kívül: a könyvelésből senki mást nem bocsátottak el. Csak engem nem tudott megvédeni, azt sem titkolja, miért nem: vitéz Kocsis előrukkolt Eti ügyével. Még azt is elárulta, mit mondtak neki a Belügyben: kommunista ügy, nicht anrühren – világos, hogy ennek a férjét, amint lehet, el kell bocsátani. Éppen ezért neki, Domokosnak, sajnos, az az érzése, hogy Kocsis, még ha a végrehajtási utasítás végleg úgy rendelkezik is, hogy kivételnek számítok, akkor sem szívesen akarja visszavenni, inkább vállalná, hogy elveszíti a pört – amely azonban az ő, Domokos véleménye szerint, már el is dőlt, a Standard javára. És ki tudja, hátha a HÜM, azaz a Hadügyminisztérium sem nézné jó szemmel, ha engem, egy kommunista üggyel megbélyegzett asszony férjét visszavennének? De azért ő, Domokos, mindent el fog követni, hogy, ha lehetséges, az én javamra intézzék el az ügyet. Így hát mint jó barátok váltunk el – amellet meg lehetett az az elégtételelem, hogy engem nem is az én zsidóságom, hanem a feleségem kommunistasága miatt dobtak ki az állásomból.

De azért látogatásom az elvesztett paradicsomban sokkal kimerítőbb volt annál, semhogy még aznap újabb instanciázásra vállalkoztam volna. Már maga a villamosút is a Lágymányosba kétes kimenetelű kirándulásnak ígérkezett egy idegen és rideg világban. Másnap otthonos vidékre indultam, az Ólipótváros

szívébe, és úgyszólván rokonlátogatóba. Csak át kellett vágnom a Szabadság téren a Nádor utcáig, és már ott álltam a Fabank ómódian kapitalista stílusú bejáratánál. Nem volt nagy bank, maga is az Angol–Magyar Bank leányvállalata, de azért volt néhány érdekeltisége, amellet az Angol–Magyar Bankon keresztül közeli összeköttetésben állt annak többféle érdekeltiségével, önálló ipari vagy üzleti vállalatokkal. A kis bank igazgatója Oszkár volt, Béla öccse, Imrénél jó néhány évvel idősebb. Itt hát nem volt semmi, ami feszélyezzen. De itt tapasztaltam először, amit azután a hasonló jellegű tapasztalatok során át kénytelen voltam megtanulni: hogy állást kereső utamon több bizalommal fordulhattam a nem zsidókhoz, mint a zsidókhoz. A zsidók többnyire úgy néztek a bajomat, mint Silberspitzné a Standardben, amikor megkaptam a fölmondó levelet: „Könnyű neki, goj lányt vett feleségül.” Akármilyen megalázó érzés volt is, szóba hoztam Eti betegségét is, de abból, amennyit el tudtam mondani, láttam, az a benyomásuk támadt, hogy csak afféle kényeskedésről van szó. De ha fölfogták volna is azt az egész súlyát, amit még én sem akartam fölfogni, akkor is csak azt gondolták volna: „No és? mi ez ahhoz képest, ha valaki zsidó?” Végeredményben azonban Oszkár is csak azt mondta, amit a többiek: meg kell várni a végrehajtási utasítást – addig elszett dolog volna akár csak körülnézni is, hol akad betöltendő állás.

Hogy becsületesen nyilatkozott, annak az volt legfőbb tanúbizonysága szememben, hogy ugyanezt mondták mindazokban a szerkesztőségekben és

Ahhoz képest

könyvkiadóknak, amelyeket a következő napokban, sőt hetekben fölkerestem. Mert hát ezekben a sajtó- és könyvcsomópontokban mégsem lehetett olyan könnyen és hamar végezni, mint az ipari és üzleti intézményekben – itt irodalmi élet folyt, a javából. És ha gyakorlatilag ugyanazt mondták is, azért lényeges különbség volt a hasonló végszavak között: míg a Védegyletben, a Standardben és a Fabankban lehűtöttek és türelemre intettek, a szerkesztőségekben, könyvkiadóknak és kávéházakban fölpezsdítettek, és kitartásra biztattak.

Mert mindezekben az irodalmi gócokban szemmel látható volt a pezsgés. Mindenki örült, hogy nem számítok zsidónak – csak jöjjön már ki az a végrehajtási utasítás. Fordítás is akad majd előbb-utóbb – különben is ennek az egész megbolydulásnak egy-kettőre vége lesz: Németország tovább követelődzik, Lengyelország is kell neki, de ezt már nem fogják tűrni, most már az angolok is belátják, hogy Hitlerrel nem lehet tárgyalni, mind nekimennek majd, együtt a franciákkal és az oroszokkal, győzniök sem kell, magától összeomlik a hitleráj. A hangulat emeléséhez nagyban hozzájárult Lajos Ivánnak nemrég megjelent, németellenes könyve – pontosabban egy fehér fedelű röpirat volt, a címére már nem emlékszem –, amely megbízható adatokkal mutatta ki, milyen gyöngé és fölkészületlen a német hadsereg: ha a szövetségesek akár a Ruhr-vidéki, akár az ausztriai vagy a csehországi bevonulásnál a sarkukra állnak, egy hétfőig sem tudta volna tartani magát. Mindenütt erről a fehér füzetéről beszéltek, méghozzá, úgy hírlett, köz-

tisztviselő a szerzője, sőt, állítólag a Belügyminisztériumban osztogatják a röpiratát, pedig a németek a betiltását követelik. Néhány hét múlva csakugyan el is kobozták – a *Magyarság* üdvözölte is ebből az alkalomból a mi „egyértelmű” külpolitikánkat –, de addigra mindenki, aki akarta, elolvashatta. A szerző neve aztán feledésbe merült; én is csak mostanában halottam, hogy tanügyi fogalmazó volt Pécsen, a betiltás után elbocsátották hivatalából, majd, amikor a németek bejöttek, elfogták. De hogyan szabadult, mi lett vele a második fogságba esése után – azt máig sem tudom.

Lajos Iván röpiratát nekem is sikerült még megszerezni a Váci utcai Lauffer-féle könyvesboltban. Jóleső olvasmány volt, persze, mégsem teljesen megnyugtató. Nem az adataiban kételkedtem – bár ezek utóbb tévesnek bizonyultak. Azzal nem tudtam egyetérteni, ahogy Hitlert lebecsülte. Természetesen én is tudtam, hogy a németek Vezére csőcselék ember, vagy ahogy sokan mondták, veszett kutya, sőt, azt is tudtam, amit a marxisták mind tudtak: hogy kik nevelték föl ezt a veszett kutyát. De én ezen túl és ezen *fölül* láttam benne valamilyen démoniságot, sátaniságot. Igaz, csőcselék szabású sátán volt, eszelős megszállottsággal, mégis maga a Sátán, aki megjelent a modern világban. Márpedig a Sátánnal összefér, hogy blöfföljön, mégsem lehet őt nem komolyan venni. Mindegy – Lajos Iván azért gondolta, hogy rajta kellett volna ütni, mert nem egészen vette komolyan Hitlert, én meg azért, mert nagyon is komolyan vettem. Én is osztottam barátaim, kollégáim, jó-

Csőcselék szabású sátán

Zoltán akaróim bizakodását, hogy most aztán rajtaütnek, és meg voltam róla győződve, hogy ha nem is végeznek vele olyan könnyen, mint ahogy Lajos Iván hirdette, azért az oroszok, angolok, franciák együtt gyorsan le fogják győzni. Csak éppen énnekem sürgős volt a leszámolás a Sátánnal, személyesebben sürgősebb, mint a többieknek, akik ugyanúgy gondolkodtak, mint én. Minden perc egy halál – hányszor mondtam ezt magamban ezen a miazmás, forró nyáron, hiába-való útjaimról hazatérve!

Egyszer, egy ilyen, penitenciaszerűen végzett, bár vidám epizódokkal és szívderítő találkozásokkal enyhített, izzasztó körútról a Hold utcába megtérve, zuhanyozás után reményvesztetten dőltem végig a díványon, amikor csöngettek: Zoltán volt az. Lefogyva, kimerülten, csapzottan állt az ajtóban: ő rosszabb helyről érkezett, mint én. Akkor már jó ideje nem találkoztunk – Zelk nemegyszer hetekre, sőt, olykor hónapokra eltűnt az életünkből –, azt sem tudtam, hogy nekik időközben olyan rosszra fordult a helyzetük, hogy Zoltán beállt az Emergé (Magyar Ruggyantaárugyár) városi raktárába, a Sas utcába, anyagmozgatónak. Reggeltől estig negyven-ötven kilós gumitekercseket cipelt föl a pincéből, és rakott a teherkocsira, ma rosszul lett közben, és elérkezett odáig, hogy nem bírja tovább. Mintha csak vele akart volna rám pirítani a Sors: hogy különbül is ki tud babrálni valakivel, ha kedve tartja. Miután egy kicsit összeszedte magát, megmutattam neki *A Béke téri Krisztus*-t: nagyon tetszett neki, de figyelmeztetett, hogy nem lesz jó hatása, sőt, rossz vért fog szülni.

Nem is mertem leadni sehová sem, csak a háború után jelent meg, akkor is, ha jól emlékszem, nem folyóiratban, csak a hosszú szünet utáni első kötetemben.

Csekklapok

Másnap a szokottnál sokkal frissebben indultam el hazulról, a Hold utca másik oldalára, szembe a lakásunkkal, abba a galambszürke, aranypártás házba, melynek ma már az a legfőbb nevezetessége és ritkassági értéke, hogy Fülep Lajos valaha olyan nagy becsben tartotta – azzal jellemezte, amivel Arany János Attila palotáját: „Tornyosan áll s cifrán: a puszta virága” –, szóval, a Postatakarékpénztárba, ott csekkszámlát nyitattam Zelk Zoltán nevére, és elhoztam magammal egy csomó csekklapot. Aztán egy-két nap alatt megint sorra jártam az ismerős lapokat, kiadókat, kávéházakat – de milyen más érzés volt úgy belépni valahová, hogy másnak kell kérem, nem magamnak! Mert pontosan észleltem a felhőt, amely ismerőseim arcán átvonult, amikor megláttak: megint itt van! amikor pedig nem tudunk vele mit kezdeni. Merem állítani viszont, hogy Zelk nevének hallatára még ritkán derült föl úgy az emberek arca, mint amikor néhány bevezető szó után kisült, hogy az ő ügyében járok. És mivel Zoltánt legtöbbszerettk – no meg talán azért is, mert némi lelkiismeret-furdalásuk volt énmiattam, akinek komolyabb segítségre, állásra vagy fordításra lett volna szükségem –, örömmel, sőt, föllélegezve vállalták, hogy a kiosztott csekklapokon havonta tíz pengőt befizetnek Zelk csekkszámmlájára – volt, aki húszat ígért. Nagyon tapintatos eljárás volt ez, mert ily módon a ked-

vezményezettnek meg sem kellett tudnia, kiktől folytat be adományok, csak hó elején fölvennie a számláján javára mutatkozó egyenleget. Eredményes körutam végeztével azonnal megírtam a jó hírt Zuglóba Zoltánnak, aki menten ott is hagyta az Emergét. Nem tudom, meddig működött ez a rendszer – a dolgok természetéből következik, hogy idővel elakadt –, azt sem, hogy Zoltánt mennyire húzta ki a csávából. De az biztos, hogy rajtam nagyot segített. Főlegyenesedtem és kinyújtóztam: hosszú idő óta, és még azután is hosszú ideig ez volt egyetlen – mai szóval mondva – sikerélményem.

Ez a kinyújtózás egybeesett az időváltozással: a fülledt, gőzölgő nyárba betört az északkeleti szél, viharfelhőkkel, ferdén lecsapó záporokkal. Már akkor is szerettem a nyárban-ősznek ezeket a gyors, kurta közjátékait: a hűvös eszmélés pillanatai voltak. Ezúttal is magamhoz tértem: beláttam, hogy kár az erőlködésért, amíg ki nem jön az a bizonyos végrehajtási utasítás. Az elmúlt két hét görcsös és hasztalan igyekezete, úgy látszik, annyira elnyűtte belső berendezésem, hogy az, öntudatlan védekezésből, bevonta magát, mintegy óvóhuzattal, valamilyen sztoikus egykedvűséggel. Megadtam magam: ha én a sorssal már sehogy sem tudok mit kezdeni, lássuk, mihez tud az kezdeni énvelem.

Ez az én fatalizmusom nem volt merő kétségbeesés: rosszra és jóra egyaránt el voltam készülve. Azt se mondhatom, hogy a teljhatalmúvá nőttetett Sors csupa baljós jelet vetített elénk. Szegi Pál még az év elején rendelt Etitől cikket, afféle elemi bevezetést a

mozgásművészetbe, a *Pesti Hírlap Képes Vasárnapja* számára. Eti, amikor Klauber kúrájának kezdetén kissé magához térve újra elkezdett táncolni, sőt, új táncokat komponálni, egy fejgörcsmentes héten megírta a cikket, *A test művészete* címmel, népszerűen, általánosságban kezelve a témát, és tömören – de azt hiszem, így is a legjobb tanulmánya. Szegi most, egyik vasárnap lehozta, Eti néhány táncképe kíséretében – egész jól hatott. Eti tavalyi táncéletének viszszejáró kísértetét volt ez a képekkel illusztrált cikk a *Pesti Hírlap* mellékletében, mélabús memento, egyszerismind biztató villanás is: azzal áztatott, hogy talán egyszer még föl lehet támasztani azt a betemetett életet.

Az én pályámon még jelentéktelenebb epizód volt az a szalmaszál, amelybe némi reménységért belekapaszkodtam. A megkezdődött földindulásnak, őrsváltásnak általános föltűnéssel, messze hallható robajjal járó jelensége volt az elmúlt évben, hogy a *Színházi Élet*-et megszüntették. Új lap is indult a pótlására, a *Színházi Magazin*. A *Színházi Élet* azonban több volt, mint egy felületes sajtóorgánium: tömegek igényeit kielégítő, de közben egész életszemléletüket formáló intézmény volt. Nemcsak a zsidók, de a legkülönbözőbb, félig-meddig művelt rétegek sem tudták a civilizációt elképzelni *Színházi Élet* nélkül. Én legkevésbé a *Színházi Élet*-et gyászoltam, de azt kénytelen voltam megállapítani, hogy az új lapot nem szerkesztik olyan ügyesen, mint a régit; bár amikor a Sas utcában még alkalmam volt belelapozni a *Színházi Élet* legújabb számába – melyet a cselédlá-

Színházi Élet
nélkül

Árulásnak
tekintették

nyok éppen olyan mohón vettek kezükbe, mint a szüleim –, ez az ügyesség inkább fölháborodást váltott ki belőlem, mintsem elismerést. De az is igaz, hogy a *Színházi Élet*-et kipróbált krekkek csinálták, a szakma nagymesterei, az új lapot ellenben – egy jobbra tolódó főszerkesztő alatt – fiatal kezdők indították el.

Így került oda Ambrózy Ágoston is, az ifjú költő, és Takáts Gyula közvetítésével – mert személyesen nem ismertük egymást – verset kért tőlem. Én akkoriban könnyed hangú, derűs dalokra igyekeztem erőltetni magamat: „őszinte”, azaz kétségbeesett verseket nem tudtam volna, de nem is akartam írni. A műfaj nem állt a kezemhez: vagy nehézkesen sikerült, a mondanivaló kitüremkedett a dalformából, vagy lapos, iskolás házi feladat lett belőle. Mégis akadt egy, amelyikkel aránylag meg voltam elégedve – ilyen buta címet adtam neki: *Régimódi dal* –, azt elküldtem a lapnak, hamarosan le is hozták, föltűnő helyen, jó szedéssel. Ismerőseim, a szakmabelieken kívül, nem is látták: a *Színházi Magazin*-t bojkottálni illett, sőt, a szakmabeliek között akadtak, akik árulásnak tekintették, hogy versem jelent meg az új, őrségváltó lapban. De én semmi szolidaritást sem éreztem a *Színházi Élet*-tel, amely sohasem kért tőlem verset – a szerkesztői valószínűleg nem is tudtak a létezéséről.

A *Régimódi dal* megjelenése után el is látogattam a *Színházi Magazin* szerkesztőségébe – már nem emlékszem, hol székelte –, meglátogatni Ambrózyt meg a közvetlen főnökét, Magyar Bálintot. Történetesen

úgy adódott, hogy kettesben mentünk a bemutatkozó látogatásra, Zelkkel, akitől szintén kértek verset. Nagyon meglepődtünk – még egymásra is néztünk titokban –, hogy itt úgy fogadnak bennünket, mintha tekintélyes költők lennénk, és mintha még ők örülnének, hogy egyáltalában hajlandók vagyunk nekik verset adni. Persze az sem lehetetlen, hogy nagyon is jól ismerték a helyzetünket, és éppen azért fogadtak ilyen előzékenyen – szánalomból talán, vagy legálábbis, mert úrifüük voltak, és ha már verset kértek tőlünk, meg akarták adni a módját. Sőt, mi több, Magyar Bálint Etiről is tudott, megkérdezte, mikor lesz a legközelebbi táncestje, mert akkor okvetlenül fényképet akar közölni róla – ezt az ígéretét azonban már csak a halála alkalmából tudta teljesíteni. Elvonulóban mindenesetre azon tanakodtunk, mikor értük volna meg, hogy a *Színházi Élet*-nél így fogadnak minket.

Nem ez volt ekkortájt egyetlen élményem, amelyből azt a reményt meríthettem, hogy a bekövetkező jégkorszak őrségváltása nem csupa fenevadnak fog prédául vetni. Cs. Szabó beváltotta ígéretét: amenynyit csak lehetett, foglalkoztatott a rádióban. Már nem tudom, milyen műsorhoz bízott meg azzal a kellemes feladattal, hogy Goethének egy csomó kurta versét lefordítsam, köztük azt a tizenkét soros, gnómaszerű önarcképét, amelyik úgy kezdődik: *Vom Vater hab ich die Statur, Des Lebens ernstes Führen...* – jó, leleményes fordítás kerekedett belőle. Mire azonban az „anyag”-ot bevittem, Cs. Szabó avanszált, műsorszerkesztővé, ha jól emlékszem: a beho-

Mintha
tekintélyes
költők

zott versekkel Örley Istvánhoz utalt, az irodalmi osztály új vezetőjéhez. Kívülről jött ember, Ludovikát végzett, tüzer hadnagy, de kiugrott, mert csak az irodalom érdekli. Kitűnő fiú, tette hozzá Cs. Szabó, de azért viszolyogva kopogtattam az ajtaján, és bevalom, kissé aggályosan is, mert az jutott eszembe, mit gondolhat ez a ludovikás – amely szóhoz én elsősorban még mindig a monitoros ellenforradalom képzetét társítottam –, ha megpillantja előőrsként behatoló orromat. Szobájába lépve, csak egy íróasztal fölé hajló, sima, sötét hajú fejet láttam. Fölnézett, és nyomban föl pattant: magas, daliás testalkat fölött csinos, kreolos arc, barna, megnyerő magyar szemmel mosolygott rám – de hiába, ha egyszer jól szabott civil ruhájában is félreérthetetlenül katonás volt a tartása, mozgása. Átvette a kézirataimat, mohón végigfutotta őket, és elragadtatva mormolta az *Önmagáról* sorait. Néhány szót váltottunk a leszállított anyagról, és mindjárt kiderült, hogy elég jól kiismeri magát Goethében és verseinek időrendjében. Aztán arról kezdett beszélni, hogy milyen jó könyv a *Menekülő Múzsá*, neki az *Ének a magányról* a kedvenc verse a kötetben – és már mondta is folyékonyan az utolsó szakaszt:

*Egyedüllét, ifjúi bánat!
Te védj, egyedüli vitézség!
Hús balzsama büszke magánynak,
Te csitítsd a szívem remegését,*

*Hogy azt, amit itt vetek el még,
Ne akarjam aratni a porból,
Adj bátor szívet és elmét,
Vígán kimaradni e korból!*

Kimaradni
a korból

Furcsa választás egy katonatiszttól, gondoltam, de hát az egészből egy szó sem igaz: nyilván tudta, hogy jövök, hiszen bejelentettem Cs. Szabónak, gyorsan belelapozott a könyvembe (arra már nem gondoltam, hol volt rá alkalma), éppen azon az oldalon nyitotta ki, és megjegyezte az utolsó szakaszt. Mindegy, már ez is szép tőle – hiszen mi másból tette, ha nem jó-akaratból vagy legalábbis túlzott udvariasságból? Modoruk, az van – méltányoltam magamban a lépcsőn lefelé menet, azt azonban már hitetlenül hallgattam volna, ha valaki fölvilágosít róla, hogy milyen kitűnő kritikus és novellista készülődik benne. De azt azért már tudtam, hogy nem kell bosszankodnom, amiért Örley lett a Rádió irodalmi osztályának vezetője.

Nyilván egyéb megbízásaim is voltak a Rádiótól, mert többször is megfordultam ott ezen a nyáron – igaz, hogy szívesen is jártam oda. Cs. Szabótól mindig lehetett friss híreket hallani, olyanokat is, amik nem kerültek be az újságba. Meg aztán a Rádióban, vagy odafelé, vagy elfelé menet, rendszerint költőbarátaival akadt össze az ember; és úgy látszik, mindnyájunkban működött azon a nyáron a „mi lesz?” egymáshoz hajtó, állati ösztöne. Egy délelőtt különleges konstellációba kerültünk: egyszerre álltunk meg a Rádió kapujában, Weöres és Takáts Gyula, 491

Egy fiatal
költő Egerből

Radnóti meg én. Megbeszéltük, hogy megvárjuk egymást, aztán a találkozás öröme leültünk négyesen a Múzeum kávéház teraszán. Azt hiszem, Miklós hozta szóba, hogy egy fiatal költő érdekes verskötetet küldött neki Egerből. Erre mindhárman közbevágtunk, hogy Kálnokytól mi is megkaptuk az *Árnyak kertjé*-t, nekünk is föltűnt – Weöres már írt is róla recenziót a *Nyugat*-ba. Én is megköszöntem már a kötetet a *Magyar Élet* kiadóhoz címezve, mert annak a jelzése állt a kis könyv címlapján, holott nyilvánvaló volt, hogy ezt is a költő költségén nyomták, egy olcsó, pesti nyomdában. Egyébként a *Magyar Élet* cégjegyével aligha jelent meg ilyen nyugati szabású könyv: éppen az volt a jólesően föltűnő benne, hogy a mesterségbeli tudáson kívül a magas költészet igénye szólt belőle – no meg a kezdeti hatások mögül is eredetien groteszk látásmód és mélységesen érzékeny ironia. Az együttes elragadtatásból született meg Takáts Gyulában az ötlet, hogy Kálnokyt közös lapon üdvözljük: vidéki költőnek jólesik az ilyesmi – ezt ő a maga tapasztalásából tudhatta. Takátsnál, úgy látszik, pesti tartózkodásakor mindig akadt egy-két képeslap: elővett egyet, meg is címezte – ő ismerte, nem tudom, honnan, Kálnoky egri címét is. A képeslapon mindegyikünknek csak egy-két soros hely jutott – de a közös lap nem is volt egyéb, csupán jelképe annak, hogy az új költőt a mi címer nélküli nemzedékünkbe fogadtuk.

Legközelebb ugyanennek az együttesnek az útjai keresztezték egymást a Rádióban, csak éppen Takáts Gyula hiányzott – nyilván hazautazott Kaposvárra

vagy Fonyódra. De hármásban együtt lenni is elég öröm volt ahhoz, hogy most is letelepedjünk a Múzeum kávéház teraszán. Ezúttal nem költészetről volt szó – legalábbis nem közvetlenül. Politikáról beszélünk, vagy inkább az általános helyzetről, és Miklós meg én valószínűleg keseregtünk vagy fölháborodtunk, mert Weöres egy idő múlva elkezdte kifejteni, hogy az, ahogy a világban érezzük magunkat, nem a világon múlik, hanem rajtunk: mi ketten, Radnóti meg én, lázadó alkatok vagyunk, és minden társadalom ellen lázadni volna kedvünk, ő ellenben elfogadó természet, akitől a világ lehet akármilyen, ő mindenképpen jól érezné magát benne.

Igaz, kissé *déplacé* álláspont volt, ezt a nézetet hangoztatni ebben a helyzetben, pontosabban a mi helyzetünkben, de én tudtam, hogy Sanyinak ez nem afféle pillanatnyi hangulata, hanem szinte megszállott bölcséleti alapállása. Hiszen élénken emlékeztem a *Mai költőre* című szonettjére: nemrég jelent meg, azon a tavaszon, a *Nyugat*-ban. Így kezdődött: „Mennyi ajvé és személyi panasz!” – gyanítottam is, hogy az én sérelmeim izgatták erre a versre, amelyben a tőle megszokott pontossággal fogalmazta meg a véleményét: „S mert ez a kor a tyúkszemére lép, / a huszadik század se-jó, se-szép.” És a *Mai költőre* gúnyos oktávái mögül fölsejlett bennem egy korábbi, érzékletesen filozofikus költeményének két sora is, amelyet minden világnézeti különbségen keresztül is szerettem és magamban hordoztam: „Kíáltom: minden jó! mindenhogyan jó! / gonoszság nincs: a harc az Istené!” De hiszen az új, személyesre kihegyezett

Mennyi ajvé

Várja ki szonett is a végén filozófiai magasságba emelkedik: „Sorsomat lelkem csak messziről látja, / mint rongyos viskóját a repülő.” Később, mint már említettem, eljött az ideje annak is, hogy még ő se mindig tudta megőrizni a „minden jó! mindenhogyan jó!” emelkedett hitét, és ő se találta olyan szépnek a huszadik századot. De akkor még úgy tudtam, hogy ez költészetének minden pillanatnyi politika fölött repülő, folyamatos filozófiája, melyet lehet elfogadni vagy elvetni, de vitatkozni nem lehet vele. Így hát a legcsekélyebb neheztelés nélkül, elnéző szeretettel mosolyogtam Sanyi világnézeti karakterológiáján.

Miklós azonban váratlan indulattal csattant fel. Ő, Radnóti, igenis, „elfogadó” természet – csak volna társadalom, amit el lehet fogadni! Várja ki Sándor, amíg meglesz – majd meglátná, hogy ő (mármint Radnóti) lázad-e az ellen is. De nem – így Sándor –, mi a kommunizmussal se lennénk megelégedve, mert ilyen a természetünk. Én meg közben azon tűnődtem, csakugyan „lázkodó alkat” vagyok-e én? És ha eljönne az a társadalom, amit szeretnék, az meggyógyítaná Etit? És ha Eti nem volna beteg, jól érezném-e magam abban a társadalomban? De amint ezt megpróbáltam közelebből elképzelni, már sehogyan sem tudtam elképzelni, hogy Magyarországon olyan társadalom lehessen, amelyet én szeretnék. És ha én is olyan fölülről tudnám nézni a sorsunkat, mint Sanyi? Ezt sem tudtam elképzelni. Így történt, hogy nem szóltam bele a vitába, mely egyébként csakhamar békésen befejeződött: Miklós beleunt a bizonygatásba.

Hazafelé már kettesben mentünk Miklóssal, a kávéházi karakterológiáról nem esett szó közöttünk – inkább a közben elhallgatott kétségeimről vitatkoztunk. Gyalog kísértem Miklóst a Pozsonyi útig – futotta az időmből –, mint már említettem, nem érhettem haza öt óra előtt, ha Zsuzsi elől el akartam titkolni, hogy csak tétlenkedem, amíg Eti Újpesten dolgozik, fejfájósan. Miklós gyakran segített nekem az idő eltöltésében. Másban is megpróbált segíteni, de hiába. Pedig olyasmit lett volna hajlandó megosztani velem, amit becsben tartott: Ortutay barátságát. Rávette őt, hogy beszéljen Babitscsal: nem kaphatnék-e megint Baumgarten-segélyt, mégpedig úgy – mivel én le voltam tiltva –, hogy Ortutay nevére utalják ki a pénzt. Babitsot, amint Ortutay beszámolt róla, nem kellett rábeszélni: rögtön igent mondott. De ezt a föllobbant jó reménységet néhány nap múlva Basch Lóránt szétfoszlatta: kijelentette, hogy ő nem játssza ki a törvényt – Ortutay üzenetét Miklós lógó orral közvetítette, véletlenül éppen a Centrál kávéházban.

A hír hallatára nem volt kedvem egyenesen hazamenni – Etit, elhamarkodottan, beavattam volt a jó reménységbe. Gondoltam hát egyet, és a kávéházból fölszaladtam az emeletre, Klauber doktorhoz, Eti állapotára felől érdeklődni – négy szemközt még úgysem beszéltem vele. Azt mondta, örül a látogatásomnak: amúgy is szeretne volna megtalálni a módját, hogy külön találkozzék velem és informáljon Etiről. Ugyanis az injekciók, sajnos, nem értek el hatást: nem sikerült a cisztát megszüntetniük – nem ezt a szót használta, hanem valami szakszerűbbet, hogy

Nem nagy különbség

mit, azt elfelejtettem. Különben is, akkor arra igyekeztem összpontosítani figyelmemet, hogy fölfogjam, miről van szó – addig azt sem tudtam, hogy az injekciónak ez volt a céljuk. Éppen ezért, folytatta, kénytelenek vagyunk Etit egy lumbálpunkciónak alávetni. Mi az a lumbálpunkció? kérdeztem. Gerinccsapolás a hivatalos magyar neve, és abból áll, hogy az agygerincvelőből folyadékot veszünk, és azal együtt, remélhetőleg, a cisztát is leszívják. Ezt mondta, körülbelül. A koponyába szűrnek? folytattam a kérdezősködést, elég nyugodtan – azt hiszem. Nem közvetlenül, felelte. A gerinccsatornába. De hol? ezt már átalltam tovább kérdezni. Inkább csak annyit:

– És Eti tud erről?

– Persze. Rögtön beleegyezett. Nagyon bátor aszszony. – Elgondolkodva tette hozzá: – Bátor lélek.

Aztán még azt is elmondta, hogy ha a lumbálpunkció sem járna a kívánt eredménnyel, akkor operálni kell. Erről azonban Eti sem tud még. Én se említsem neki, nagyon kér, amíg a lumbálpunkción túl nem lesz, akár sikerül, akár nem. Egyébként, nyugtatott meg, a lumbálpunkció mindenképpen hasznos művelet, sok mindent meg lehet tudni belőle arról, hogy mi van az agyban.

Mindebből alig értettem valamit, és nemcsak a rémülettől nem: hanem azért se, mert igen kezdetlegesek voltak a biológiai ismereteim.

De annyit azért megértettem, hogy nem nagy különbség lehet, gyakorlatilag, itt Pesten legalábbis, az agydaganat meg a ciszta között.

A lumbálpunkciót a Pajor szanatóriumban csinálták meg, a Vas utcában. Hogy került Eti ebbe az előkelő gyógyintézetbe – úgy is mondhatnám, ebbe a „jobb emberek” számára fenntartott intézménybe? Annyi bizonyos, hogy magát a szanatóriumi költséget semmiképpen sem tudtuk volna megfizetni. Akkoriban sok időt eltöltöttem az ötödik kerületi előljáróságom, Eti szegénységi bizonyítványának megszerzése végett. A tetemes időt a szokásos hivatalos ügymenet, no meg az ugyancsak szokásos várakozás vette igénybe – amúgy semmi nehézségbe sem ütközött a szegénységi bizonyítvány megszerzése. Pedig meg kellett hozzá szerezni Pirinek, Eti nővérének a szegénységi bizonyítványát is a hatodik kerületi előljáróságról – és ott sem volt gyorsabb az ügyintézés, mint az ötödikben. Eti bátyjának, Rudinak, megvolt a szegénységije – arról csak fénymásolatot kellett csináltatni és azt közjegyzőileg hitelesíttetni. Végül is hivatalos okirat igazolta, hogy sem Etinek, sem közvetlen hozzátartozóinak nincs vagyonuk, sem nyilvántartható tulajdonuk.

Csakhogy kötve hiszem, hogy a Pajor szanatóriumban lehettek volna olyan betegek, akiket a szegénységi bizonyítványuk alapján gyógykezelték. Nem könnyű dolog negyven év múlva életünk jelentőségteljes cselekedeteinek vagy történéseinek miéttjei és hogyanjai után nyomozni; de még nehezebb a jelentéktelen mozzanatok indítékait megtalálni – ha egyszer elfelejtettük. Mert például, ha nem a szanató-

Előkelő
gyógyintézet

Fölmenők riumhoz, akkor ugyan mire kellett nekünk a szegénységi bizonyítvány? Hacsak nem a beszerzendő családi iratok okmánybélyegeinek megtakarítására. Béla volt az, aki nógatott: szerezzem be Eti fölmenőinek születési bizonyítványait és házasságleveleit: legyenek meg, mire kijön a végrehajtási utasítás – legfölbbe hiába gyűjtöttem be őket, ha kiderül, hogy mégsem számítok kivételnek. Ha viszont a végrehajtási utasítás a javamra szól, nagy idővesztéséget okozna, ha csak akkor fognék hozzá az iratok beszerzéséhez – mert abban bizonyos lehetek: becsületszóra nem hinnék el, hogy Eti „őskeresztény”.

Jártam hát az újpesti előljáróságom is, Eti apjának és anyjának irataiért, leveleztem vidéki egyházközségekkel. Szerencsére a három testvér közül Piriben erős volt a családi érzés: tudta, hol születtek és házasodtak a nagyszülők – Etit sohasem érdekelte az ilyesmi, Kassáknéhoz pedig már nem fordulhattam fölvilágosításért. Ezek a plébánosok, lelkészek meglepő gyorsasággal és előzékenységgel intézték az ügyet, holott bizonyára el voltak halmozva hasonló kérelmekkel, hiszen abban az időben egész Magyarország az őseit kutatta. „Egész Magyarország” – igaz, kissé túlzott kifejezés, elvégre az ország lakosainak nagyobb része olyan munkát végzett, amelyhez senki sem kívánta meg a származási adatokat. Bizonyos demokrácia is megnyilvánult ebben: sem a birtokosnak, sem a béresnek nem kellett bizonyítani „őskeresztény” voltát. Eti nagyapjának, nagyanyjának például nem lett volna szükségük igazolásra: „földműves”, „napszámos”, „hajógyári munkás” –

ilyen bejegyzéseket olvashattam a beszerzett iratok foglalkozásrovatában. Csak egyvalakinek az irataiban lehetett valamelyes fölfelé törekvést észrevenni: Eti apja, Nagy János Pál, házasságlevelének tanúsága szerint még csak asztalossegéd, Eti születési bizonyítványán viszont már bútorasztalosként szerepel. A családban a legmagasabb polcon mégis Eti anyai nagyapja állt, Simon András: ő huszár őrmester volt. Megyery Sári *Én is voltam jávorfácska* című könyvében szép, gyöngéd arcképet rajzol Simon Jolánról, abból az időből, amikor együtt voltak színinövendékek Rózsahegyi Kálmán iskolájában. Ebből az „életregény”-ből tudtam meg, hogy Jolán akkor még nagyon büszke volt apjára. Én már ennek nyomát sem láttam – addigra Kassáknak nyilván sikerült belőle kiapasztani ezt az önérzetforrást is.

Ezek az iratok éppen addigra gyűltek össze, mire Eti a szanatóriumban feküdt – emlékszem, este, odahaza, egymagamban nézegettem a régi okmányokat. Szóval, ezek is rokonaim – távoli rokonaim, habár közelebb érzem őket magamhoz, mint a közeliakat? És amíg, csüggedten és egyedül, ezeknek az elporladt halottaknak az adatait böngészttem, belenéztem abba a mélységbe, ahonnan Jolán egykor kitört, karjába kapva Etit – ha időközben elejtette is őt a tétényi zárdasötét szurdokába –, föl, a modern magyar kultúrából kivetettek sziklapoklába – onnan indult el anya és leánya a maga párhuzamos, de külön-külön pokoljárására, melynek legutóbbi stációja a Pajor szanatórium, ahol éppen most remélhetőleg az Eti agygerincveléjéből csapolt folyadékból megállapítják, mit ho-

Huszár
őrmester

zott magával ősei génjeiből. *Gén* – ez kissé anakronisztikus kifejezés, akkor még nemigen volt ismeretes köreinkben (Szondi sorslélektanának elterjedésével vált divatossá), inkább a misztikus *vér* szót használtuk – ámbár ugyan miért volna misztikusabb a „vér”, mint a „gén”?

Egy szó mint száz: nem tudom, hogy került Eti a Pajor szanatóriumba. De akárhogy is, valószínű, hogy Klauber manőverezte ki: neki ott barátai voltak, többek között éppen az az orvos is, aki Etin a punkciót elvégezte. Űgyes, finom keze van, mondta róla Eti, aki elégedett volt mindennel, az orvosokkal, a nővérekkel és a kétágyas szobával, amelyben Rapaics Rajmundné volt a szomszédja, a kiváló biológus és virágtörténész felesége. Férjének nagy műve, *A magyarság virágai* – melyben a növénytani, történelmi és nyelvészeti tudás egyesült – mindkettőnk kedves könyve volt: hol egyikünk, hol másikunk vette le a polcról, beleolvagatni, változatos képanyagát nézegetni. Rapaics ugyancsak naponta látogatta feleségét; komoly, idősebb úr volt, udvarias és szerény, az a típus, amelyik a félszegséget tartózkodással leplezi – mikor mondtam neki, mennyire szeretem a könyvét, csak meghajlással nyugtázta –, de ha néha elmosolyodott, olyankor jóság, derű, okosság ült ki az arcára. Felesége viszont kedves, közvetlen asszony volt, és örült, hogy olyasvalakivel került össze, aki olvasta férje könyvét; Etinek is szerencséje volt, persze, hogy ilyen szobatársnőt kapott arra a tíz napra, amit a szanatóriumban töltött. A lumbálpunkció se nagyon fájt, mesélte, bár utána néhány óráig eszmé-

letlenül feküdt; viszont ez a kisebb műtétrel fölérő vizsgálat sem mutatott ki daganatot; a cisztát pedig, úgy látszott, sikerült eltávolítani – erre vallott az is, hogy Eti megnyugodott, megkönnyebbült, mozgása biztosabb lett, gondolkodása frissebb.

Parfüm

Éppen aznap, amikor Etit a szanatóriumból hazahoztam, délután megjelent nálunk Vilma, egy csokor szép rózsával a kezében. Elmúlt néhány hét, amióta utoljára láttam. Hamar megbántam, hogy olyan kurtán-furcsán hagytam ott – írtam is neki mindjárt másnap egy mentegetődző levelet, amelyben azt sem hallgattam el, milyen sokat jelentett nekem a szépsége és egész lénye az alatt a fél év alatt, amelynek napjait egy földél alatt, sőt, egymással szemben töltöttük el. Nem fukarkodtam hódolatom kifejezésével – hiszen bánatos, de félreérthetetlen búcsúlevélnek szántam. Vilmát azonban nyugtalanította, hogy nem hall rólunk, semmit sem tud sem Eti állapotáról, sem arról, hogy mi lett velem, telefonunk nincs, így hát vette a bátorságot, és beállított hozzánk – ugye, nem haragszunk? Etit fürdőtrikóban találta, ő elegáns, fehér, nyári kosztümben foglalt helyet, a szobában, de még az erkélyen is érződött finom, erős parfümjé – Eti még kölnivizet sem használt soha. De azért barátságosan fogadta Vilmát, kíváncsian mérték föl egymást, és folyékonyan beszélgettek erről-arról, nekem alig kellett közbeszólnom: olyanok voltak, mintha egy mélabús, mély, pentaton dal, még az Ázsiából magunkkal hozottak közül, és egy könnyed, ábrándos, német *Lied* felelgetett volna egymásnak. De azért láttam: Eti nem úgy nézte őt, mint azo-

kat a lányokat, asszonyokat, akik érintik a formai és mozdulatérzékenységet. Két zavartalan, sőt nyájas órát töltöttünk el, aztán Eti is fölöltözött, és ketten elkísértük Vilmát a villamosmegállóig.

Etinek ez a fölfrissült, könnyed közérzete nem sokáig tartott. Már egy-két hét múlva kezdtek visszatérni fejfájásai, megint komorabb és idegesebb lett. A szanatóriumból hazatérve, tréningjei közben, amiket, ha csak jártányi ereje maradt is, rendületlenül folytatott, vagy szombat-vasárnap táncain dolgozva – mert, hála Karolának, azt sem hagyta abba –, úgy tűnt föl, mintha visszanyerte volna régi biztonságát és lendületét. Most viszont újrakezdődött a lassú elbizonytalanodás. Fogát összeszorítva, szívosán küzdött a testi romlás ellen. Bokáját gézzel tekerte körül, nehogy a sok ülésben, gépelésben megvastagodjon. De a pólya sem leplezte kecsességét: az ő lábán olyan volt a *fásli*, mint versenylovakén a kamásni. Semmit sem hízott, alakja nem vesztett sem formájából, sem rugalmasságából. És mégis, valamilyen, közelebbről meg nem határozható, lassú elnehezedeés jelei mutatkoztak rajta – mintha a tündöklő formára kezdene ólmos köd ereszkedni.

Ilyesmi történt a gondolkodásával is. Ott sem könnyen rajtakapható tünetekben jelentkezett. Sőt, újabban, figyelmének eltökélt összpontosításával azt is elérte, hogy a gyorsírás, gépírás olyan beidegződött működéssé váljék benne, hogy fejförgéssel, félájultan is el tudja végezni. Nem mintha nem szenvedett volna kolléganői ellenséges érzületétől – még

„árja” (mert vagy ezzel, vagy azzal az alapiában téves szóval jelölték a kategóriáját) –, sem főnöke modorától; de legalább szégyenletes hibákkal nem adott nekik alkalmat szellemi fölényük érzékeltetésére. Amúgy a logikája éppen olyan élesen és hibátlanul működött, mint régen: rejtvényt fejteni is éppen annyira szeretett, mint régen. Ha ismereteim számára túl nehéz természettudományos könyvet olvastam, és nem értettem valamit, akár nyelviileg, akár anyagánál fogva, még mindig hozzá fordultam, és ő rendszerint megfejtette azt, ami nekem rejtvény volt. Esze is éppen olyan gyorsan váltott, mint azelőtt. Egy este megint egyszer Goethét olvastam, és elragadtatásomban önkéntelenül fölkiáltottam:

– Hát nem igazságtalanság, hogy éppen a németeknek jutott Goethe?

Rögtön visszavágott:

– Nem nagyobb, mint hogy éppen a zsidóknak jutott Jézus.

Igaz, ez nyilván onnan jutott eszébe, hogy akkoriban egyszer-kétszer fölolvastam neki Lukács és János evangéliumából. A Szentírás szentsége, „jó híre”, üzenete (azt hiszem, ez esetben helyénvaló a szó), úgy látszott, nem nagyon érdekelte. Annál élénkebben figyelt az Újszövetség finoman megrajzolt, mégis jól kivehető alakjaira, az evangéliumi történet emberi viszonylataira. Nemegyszer előfordult, hogy észrevett egy-egy tömör szakaszba préselt, mulatságos vagy tragikus, de mindenképpen jelentéssel teli epizódot, kihallotta Jézus némely, komolynak tetsző szavából is a benne rejtőző iróniát, ami fölött én ad-

Goethe és
Jézus

dig elsiklottam. Szelleme tehát még tudott éber lenni. Ha vitába keveredett, megállta helyét, nemcsak velem vagy Déryvel, de még Szentkuthyval szemben is. Csak éppen ritkábban kezdeményezett vitát. Ha társaságban voltunk, gyakran elhangzott egy-egy kijelentés, amit azelőtt semmiképpen sem hagyott volna szó nélkül – most csak hallgatott, elgondolkodott, nézett maga elé, el a társaság feje fölé. Nem a befogadóképessége fogyatkozott meg, inkább az érdeklődése. Úgy is mondhatnám, a hite. Vagy leginkább: a sugárzása, szellemiekben is.

Számolni kell bizonyos lassúdási folyamattal, mondta Klauber, amikor legközelebb tájékoztatott – mert amióta láttam, hogy nem bánja, ha Eti háta mögött érdeklődöm az állapotáról, sőt, ezt úgyszólván elvárja tőlem, azóta többször is felugrottam hozzá titokban. De hát hogy állunk voltaképpen? tudakoltam. Hosszan magyarázta az Eti agyában kialakult helyzetet, sok műszóval, szakmai kifejezéssel – az egészből egy mukkot sem értettem, és nemcsak azért nem, mert egészségügyi tájékozottságom elégtelen volt, hanem azért sem, mert fölfogóképességemet ösztönös irtózással elzártam az új ismeretek elől. De mivel fizeti ki Etit, aki hivatalból tanult anatómiát, és mellesleg biológiát is, ami különösen érdekelt, Kovács Gyuritól, a polihisztor fogorvostól, aki Ritter Mária mozdulatművészeti iskolájában tanított, és akibe, úgyszólván, minden nő egy kicsit szerelmes volt? – gondoltam, és meg is kérdeztem tőle. Ó, Etivel nyíltan lehet beszélni, felelte, nagyon bátor és nagyon okos ember, és bámulatos érzéke van az anató-

miához és fiziológiához. Útbaigazítást is adott Eti otthoni terápiájához, bölcset, bár nehezen követhetőt: nyugalom, nyugalom – kerülni minden izgalmat. Minél többet pihenni. Ami nem okvetlenül jelent fekvést. Sőt. Szüksége van levegőre. Kikapcsolódásra. Kellemes társaságra. Vagy kettesben is menjünk el hazulról, ülünk le valamilyen nyári helyre. A lényeg az, hogy minél többször ki kell őt ragadni megszokott környezetéből.

Kikapcsolódni

Ezek a tanácsok egy kissé megleptek. De hát Eti szereti a lakásunkat, vetettem közbe.

– Biztosan szerette. Lehet, hogy még most is szereti. De annak a ti szép lakásotoknak a közepén ott tántog az üres tanterem, és az mindig arra emlékezteti őt, hogy már nem taníthat benne. De még csak nem is táncolhat benne, mert nincs már ott a pianínó – felelte Klauber, aki kezelés közben, úgy látszik, elég pontosan megismerte életünk alakulását.

Ettől fogva igyekeztem módszeresen követni Klauber tanácsait. Valahányszor alkalom adódott, hogy különböző barátainkkal együtt vacsorázzunk valamelyik budai vendéglő kerthelyiségében, lehetőleg mi is csatlakoztunk a társasághoz. Néha telefonáltunk Karolának, aki ekkortájt egyetlen barátnője volt Etinek, és ha ő hívta, mindig azonnal jött, akár zongorázni, akár kávézni. A Déli vasút mellett lakott – rendszerint a Várban találkoztunk vele, és beültünk a Ruszwurmhoz, fagyaltozni.

De többnyire kettesben üldögéltünk, vacsora előtt vagy vacsora után. Legtermészetesebb az lett volna, ha lemegyünk a Szabadság téri Flórenc kávéházba,

Merengés de az ott volt a házunk tövében, és én megszívletem Klauber intését: el a megszokott környezettől. Elsaltam hát Etivel – hova máshová? ahol olyan utálkozva ültem gyerekkoromban a felnőttek között: a Gerbeaud-ba vagy még inkább a Hangli kioszkba. Eleinte kissé szorongva figyeltem Etit: nem fog-e fintorogni ezektől a burzsuj, sőt, procc helyektől? De nem, láthatóan jólesett neki a Gerbeaud teraszán meg a Hangli fái alatt üldögélni és habos kávé meg süteményt fogyasztani. Azelőtt fölösleges fényűzésnek tartotta volna, ilyen drága helyre minden ok nélkül beülni – örökölte anyjától azt a babonát, hogy szegénység ellen legjobb védekezés a takarékoság. Most oda se figyelt, hogy milyen számot mond a főpincér. Pedig ő is tudta, hogy már az én fölmondási pénzemet éljük – igaz, hogy a mi körülményeinkhez képest nagy összeg volt az: egy kis Baumgarten-díj. De általában nemigen foglalkoztatta, hogy mi lesz azután: ha kilátásaimról beszéltem, fegyelmezetten meghallgatott, de híreimhez ritkán szólt hozzá. Általában is, gyakran ült sokáig szótlantul, komolyan maga elé nézve, sőt, merengve – szándékosan használtam ezt a régimódi szót, mert Eti arcán is megjelent akkoriban valamilyen régimódi, de nála új vonás – nem tudtam mire vélni. Azazhogy nem is volt merőben új: van Etinek egy kislánykori fényképe, azon tekint a világba – nem is: inkább a tárgyaltan távolba – ilyen komolyan és szelíden. Fiatal lányok általában is szoktak merengeni, aminthogy a merengés különben is elsőrendűen női fogalom: *A merengőbőz* nem is szólhatott máshoz, csak leányhoz. Vannak nők, akik

asszonykorukba is át tudják menteni a merengés megszokását. Eti azonban, amióta ismertem, sose merengett: játszott vagy dolgozott, mulatott vagy belefeledkezett a beszédbe, tanított vagy táncolt, tanult vagy olvasott, új angol szavakat írt a szótárába vagy új táncfigurákat rajzolt a koreográfiai füzetébe – tétlen sose volt. Most egy óra hosszat is el tudott lenni mellettem ezeken a polgári teraszokon, csendes szemlélődésben, tűnődésben; régi, mindig izgató, fiús lénye háttérbe szorult, és helyét elfoglalta, mozgásában is, modorában is, valamilyen divatjamúlt, de nála ismeretlen asszonyiság, akkor is, ha komoly volt, akkor is, ha néha-néha mosolygott – még a cigarettát is nőiesen kezdte szívni. Érezhettem volna magunkat egy megújult, lecsöndesedett idillben, örülhettem volna is ennek, ha el tudtam volna feledkezni állapotunkról. De nem tudtam elfeledkezni – és ezt a váratlanul támadt asszonyiságát, megmagyarázhatatlanul, baljós jelnek láttam.

Ezt az újfajta nőiességét meglepőbb jelekből is észlelhettem. Egy délután megint meglátogatott minket váratlanul Vilma, ezúttal nem virággal, hanem egy tálca kis minyonnal – úgy látszik, megjegyezte, amit egyszer mondtam neki, hogy Etinek gyöngéje a sütemény. Mi voltaképpen ezúttal is elfelé készülödtünk – megkérdeztük hát, nem akar-e velünk jönni a Duna-partra vagy a Várba, meghívjuk egy kávéra, fagylaltra. De Vilmának nem akaródzott jönnie, meg aztán, ha már minyont hozott, azt illik együtt elfogyasztani – Eti hát föltette a teát.

Most is olyan barátságosan fogadta Vilmát, mint 507

Váratlan
asszonyiság

Träumerei legutóbb. Ennek annál jobban örültem, minthogy én már nem tudtam ugyanúgy örülni Vilmának, mint még múltkor is. Ábrándos német *Lied*, gondoltam róla akkor – most meg azt gondoltam: ábránd volt bennem ő maga egészben, *Träumerei*, Schumann szavával, melyet nem szabad fölhozni a képzelgés homályából, mert szétfoszlik a napsütésben. És ahogy az ábránd vékony szövedéke mállani kezdett a lemenő, augusztusi napnak még mindig túl ragyogó sugarai-ban – hiszen ablakaink nyugatra néztek –, hirtelen elfogott a *déjà vu*, pontosabban a *déjà lu* érzése: igen, ezt a feszingő helyzetet, a nem helyénvalónak ezt a kényelmetlen érzetét már megéltem vagy inkább olvastam valahol – megvan! Goethe így valahogy néz a *Költészet és valóság*-ban a Sesenheimből Strassburgba föllátogató Friederikára, mikor lassan ráébred, hogy az a hamvas báj, amely annyira elbűvölte őt a vidéki paplakban, a városban már nem olyan természetes és előnyös.

Vilma a Hold utcában. Kiállt Etivel az erkélyre – forró illata ott maradt a szobában –, világos, krepdesin ruhában, kígyóbőr cipőben, finom selyemharisnyában – akkoriban még nyáron is csak a nagyon szegény vagy a nagyon modern nők hagyták csupaszon a lábukat –, és ez az eltökélt fényűzés, amely éppen az idegenségével ragyogott a kormos Angyalföldön, most furcsán hatott a mi gesztenyefánk alatt. Furcsán? majdnem azt gondoltam, szegényesen. De szégyelltem elgondolni – bekapcsolódtam inkább, kissé erőltetett élénkséggel, a beszélgetésbe. Legutóbb, amikor Vilma váratlanul betoppant, még a megha-

tottságomat akartam palástolni, ezért alig is mertem megszólalni. Most viszont, hogy észlelni kezdtem ábrándom, sőt, látásom dekristallizálódását – amelyet Stendhal szerelemtana olyan descartes-i, elvont logikával írt le –, szégyenkezésem elfojtására büntudatosan igyekeztem visszatalálni angyalföldi beszélgetéseink meghittebb hangnemébe. Ezt a büntudatomat Eti talán félreértette. Mert egyszerre átkarolta Vilma, még mindig barátian – de láttam én, hogy másfajta, évődőbb karolással, mint ahogy néha nőkhöz, kedves tanítványaihoz vagy kollégáihoz hozzáérni szokott –, és azt mondta neki:

Hihetetlen féltékenység

– Nem is tudtam, hogy a férjem ilyen jó társalgó. Megállt bennem a lélegzet: még soha addig a férjének nem nevezett – legalábbis a fülem hallatára nem. Volt ebben a mosolygó megjegyzésében játékos figyelmeztetés, de kihallani véltem belőle a tulajdonjogi igény komoly bejelentését is. Szóval, a féltékenységet. Csakhogy a féltékenység közöttünk nem volt szokásban – ami azt illeti, Etinek nem is volt oka féltékenykedésre.

Vilma csakhamar elment. Ez volt utolsó látogatása – ez is a finom érzékére vall. Magunkra maradtunk. Még mindig nem akartam hinni a szememnek, a fülemnek. Etiben nyoma sem volt szemrehányásnak, megbántottságnak. Sőt, a féltékenység – ha az volt – láthatóan fölpezsdítette: régen tapasztalt gondtalansággal mosolygott rám. Olyasmi következett, ahogy regényekben, színdarabokban a hirtelen támadt féltékenységtől újra szított szerelmet ábrázolni szokták.

Jó hír

Éjjél felé megint kiléptem az erkélyre, cigarettázni, és néztem be a szobába, az elalvó Eti kisimult arcára. Lehet az, hogy féltékeny is tud lenni – még hozzá énram?

Úgy látszott, Etiben még tíz év után is van mit fölfedeznem.

56. Konflison

Napi körútjaim közben mindig fölugrottam a Sas utcába, telefonjaimat bonyolítani, esetleges üzeneteket átvenni: telefonunk nem lévén, mindazoknak, akik-től valamiféle segítséget, megbízást, biztatást vártam, szüleim számát adtam meg közvetítő állomásként. De sose várt semmi, csak Béla értesítgetett a Standard ellen folyó pör állásáról. Egyszer aztán olyan sürgős volt az üzenet, hogy nem akarta kivárni a telefonközvetítés folyamatát, hanem átküldte hozzám egy délután (hiszen ő se lakott messze tőlünk) az ügyvédbojtárját, vagyis Szebenyi Endrét – akiből Erdei Ferenc belügyminisztersége alatt államtitkár lett, majd a Rajk-pör kapcsán kivégezték –, szerencsekívánataival: megjelent a végrehajtási utasítás – igenis, kivételnek számítok.

Kissé későn érkezett a jó hír, mégis a kellő pillanatban. Válságos hét volt mögöttünk. Eti fejförései teljes erővel kiújultak. Nyugalmasabb óráit én ostromoltam azzal, hogy legyünk öngyilkosok: minek ezt tovább csinálni? végigcsinálni? természetesnek vélttem, hogy ő is ezt találja a legésszerűbb megoldás-

nak, sőt, hálás lesz, amiért én ajánlottam föl. De nem: Eti ellenállt, konokul és dühödten. Azt mondta, ez rosszabb a gyávaságnál is: az öngyilkosság *bűn*. Erre már én lettem dühös. Milyen alapon bűn? kérdeztem – ha egyszer nem hisz a vallásban! Nemcsak vallásos szempontból bűn, felelte – minden szempontból: az öngyilkosság nem tisztességes dolog. Erre én: vannak esetek, amikor éppen a tisztesség kívánja meg az öngyilkosságot. Ez demagógia, rabulisztika, vágta vissza Eti. Így ment ez napokig. És ha már nem bírta – nem érvekkkel, hanem indulattal, erővel –, akkor nem szólt semmit, csak fejét rázta. Márpedig egymagam nem vághattam neki, még ha Etit hajlandó lettem volna is faképnél hagyni, mert a majdnem tíz évvel azelőtti, nevetséges kudarcba fulladt kísérletemre visszaemlékezve – vagyis arra az időre, mikor Eti tudni sem akart rólam, én pedig kétségbeesésemben kinyitottam a Sas utcai konyha gázcsapját, de a halálnak semmi jelét sem éreztem, csak utálatos gázszagot, úgyhogy végül is elcsavartam a gázt, és kinyitottam az ablakot –, szóval, ha visszagondoltam halálos esélyemnek arra a groteszk elfuserálására, semmiképpen sem remélhettem, hogy egy tisztességes öngyilkosságot nyélbe tudnék ütni Eti szakértelme nélkül. Eti azonban megmakacsolta magát – azt hittem, hogy éppen mert annyit gondolt anyjára, nem akarja példáját követni. Ebben az életre-halálra, pontosabban halálra és halálra menő huzakodásban mindketten kimerültünk. Végül én vonultam vissza, azzal a kompromisszummal, hogy kivárom a végrehajtási

Kompro-
misszum

Minden egy
nap

utasítást, és ha nem számítok kivételnek, megpróbálom az öngyilkosságot – akár egyedül is.

Ezen a holtpontra ért el bennünket Szebenyi doktor az örömhírrrel. Amely, persze, nem sokat javított Eti állapotán – legfőljebb az én halálszomjas zaklatásomtól mentesítette őt. De engem kilendített a holtpontról: szóval, nem kell öngyilkosnak lenni. Igaz, én valahogy úgy képzeltem, hogy amint kimondatik rólam a *nem tekintendő* zsidónak (mert hivatalosan így határoztak meg), tüstént kapok állást, munkát – és ez nem történt meg. Mindenféle biztatások, lehetőségek hullámváza indult el körülöttem, csak éppen senki sem értette meg, miért olyan halálosan sürgős nekem a kézzelfogható megnyugvás; voltaképpen én sem tudtam – vagy talán csak nem mertem – volna megindokolni, miért számít minden egy nap. De azért az én zaklatott, csüggedésre hajlamos idegzetemben is kezdett megfeszkelődni az előérzet, hogy a megélénkülő hullámverés előbb-utóbb majd csak elélem sodor valamilyen mentőhajót. Még arról is szó volt, hogy az Egyesült Izzóba kerülök – aminek meglett volna az a nagy előnye is, hogy akkor Eti nem maradhatott volna ott. Jártam is Újpesten, és tárgyaltam a gyár új titkárával, egy jóképű, jó modorú, okos, minden jel szerint szép jövőjű fiatalemberrel – aminthogy a háború után olyan sokra vitte a Külügyminisztériumban, hogy még le is csukták a Rajk-pör kapcsán. Méghozzá irodalomkedvelő és *Nyugat*-olvasó volt – az én nevemet is ismerte. Megbeszélésünk alapján olyan valószínűnek látszott a fölvételem, hogy már azt kezdtem fontolgatni: nem lesz könnyű beillesz-

kednem az ottani irodáknak a Standardénél erősebb munkatempójába és törtetőbb szellemébe. Néhány nap múlva azonban kiderült, hogy ez a terv sem valósulhat meg: a titkár sajnálkozva közölte velem, hogy a vállalat vezetősége – éppen mert az Izzóban igen rossz a számarány – ragaszkodik hozzá, hogy ne kivételekkel, hanem „őskeresztények”-kel frissítse föl a hivatalnoki kart.

Gyöngyössy István (mert így hívták a titkárt) különben Tolnai Gábor barátja volt – ő beszélt vele az érdekemben. Tolnaival egyébként is elég gyakran találkoztam akkortájt: hol itt, hol ott akadtunk össze, néha meg én látogattam el hozzá, a Széchényi Könyvtárba, a Nemzeti Múzeum épületébe – mindig jólesett azokban a forró napokban a könyvtár hűvös, kolostori csöndjében kifújni magamat, vagy a folyosó valamelyik sarkába félrevonulva, vele és Halász Gáborral beszélgetni. Tolnainak éppen ez időben jelent meg széles alapozású, érdekes művelődéstörténeti összefoglalása, a *Régi magyar főurak*. Ez volt addig legkomolyabb munkája, évek óta dolgozott rajta, barátai nem bíztak benne, hogy legyőzi lustaságát, és elkészül vele – most hát annál nagyobb vigalommal akarták megünnepelni a világra jöttét. A könyv a Magyar Történelmi Társulat kiadásában jelent meg, gyakorlatilag a Franklin Társulat volt a kiadója, melyet a kanmurin – mert azzal ünnepeltük a *Régi magyar főurak*-at – a tulajdonos fia (ténylegesen ő vezette a vállalatot), Péter András művészettörténész képviselt. Rajta és a Szegedi Fiatalok nevezetes kis körén

Boldog
testvériség

kívül csak Halász Gábort és engem hívott meg Tolnai.

A Sipos-féle halászcárdában vacsoráztunk – ott még civilizált emberek voltunk: nem sokkal féktelebbül viselkedtünk, mint azelőtt a Franklin havi *Tükör*-délutánjain. Onnan átvonultunk Kéhliné kocsmájába, inni. Módszeresen, eltökélten – irány: a részegség. Jól haladtunk a cél felé, egyik poharat a másik után hajtottuk föl, és csakhamar boldog testvériségben olvadtunk össze. Halász Gábor, igaz, némileg kirítt közülünk: akármennyit ivott is, az csak abban nyilvánult meg, hogy arcának szigora tartós vihogásba oldódott – amúgy megmaradt annak az aszketikus jelenségnek, aki a könyvtárban szokott lenni vagy a *Nyugat* asztalánál. Az igazi kivétel azonban Radnóti volt: ő csak a minyonnak nem tudott ellenállni, különben ételben-italban mindig mértéket tartott – most is csak néhány pohárral ivott, közben szelíden, barátságosan igyekezett belesimulni az emelkedő hangulatba. Én bizony nem bántam, hogy elborít az önfeledtség – utóbbi időben amúgy sem igen volt részem benne. Ha magam választottam a bort, mindig vöröset ittam, de most mindnyájan a Kéhliné híres fehér borát ittuk – talán ez a szokástól való eltérés is hozzájárult, hogy sikerült a többiekkel együtt jól berúgnom. A kocsmá zárt helyiségében minden gőzös ködben lebegett körülöttem.

Elérkezett a pillanat, amikor egyszerre csak nem bírtuk a szoba és a bor kettős melegét. Kitédültünk az utcára – számlával nem kellett törődni: az ünne-

pelt vendégei voltunk. Odakint Péter Bandi kiadta a jelszót:

Rokokó-
kokott

– A Víg utcába!

A társaságot nem tüzelte föl e csatakiáltás: tétován tántorogva megindultunk. Csak Halász Gábort villanyozta föl az ötlet. Elkezdett rikkantgatni:

– Rokokókokott! Rokokókokott! – a *kó* szótagra téve a hangsúlyt, olykor közbevetve: – Kinozni kell a nőket! – így, rövid i-vel.

Péter András, aki láthatóan átvette a házigazda szerepét, megállított valahol két konflist – akkor még nyaranta lehetett néhányat látni Pest és Buda utcáin, terein. Elkezdtünk fölkapaszkodni az egylovasok hágcsóira, két-kétfelől. De Halász Gábor kecsesen integetve sarkon fordult.

– Fogják meg! Áruló! – kiáltotta Péter Bandi. Néhányan nyomban belekapaszkodtak, de a kérelhetetlen kritikusnak sikerült kitépnie – nem: kivonnia – magát markaikból, és vékony alakja – vagy árnyéka? – botladozó üldözői elől eltűnt szűkebb hazája, Óbuda felé. Aztán a megmaradtak megint gyülekeztek, Péter Bandi most már névsorolvasást tartott – de nem, Halász Gáboron kívül senki sem akart dezertálni. Elhelyezkedtünk a kocsikban, aztán a kis karaván ringatózva megindult a Margit-hídhoz, majd finoman kocogtunk át a hídon, a Lipót körúton és a Nagykörúton, a Rákóczi út irányában. Én Radnóti mellett ültem, gyakori megszakításokkal, mert a nyitott konflisban föl-fölugráltunk, bámulni a tájat, vagyis a holdat a Dunán, a szombat éjszakai nyüzsgést a fényreklámokkal cikázó, kivilágított Körúton.

Miklós keveset ivott az este, én sokat ittam, de most ő is megmámorosodott a levegőtől és a látványtól: egyek voltunk az elragadtatásban, ahogy egymást karolva, ingadozva álltunk a nyári éjszakában, mintha csak tudtuk volna, hogy ez a nevetséges, korszerűtlen konflisozás kivételes fénypontja életünknek – hogy így többé sohasem fogjuk látni városunkat.

Ha Miklós megmámorosodott útközben, én meg a Duna fölött a hűsítő szellőtől, a tágas égtől, a kocogó konflison álltunkban egyensúlyozástól kezdtem kijózanodni. Mire a Víg utcában, az intézményesített prostitúció közkedvelt épületének piros lámpás kapuja előtt lekászálódtunk a konflisokról, már tudatos kíváncsisággal néztem körül: hová kerültem? Azóta, hogy érettségi után Turi, tollkereskedő unokabátyám, Béla és Oszkár öccse, Imre bátyja, elvitt a Magyar utcába, az előkelő Maison Friedába, hogy ott családi útbaigazítással elveszítsem a szüzességemet, én pedig az első, meztelen női test mellett csúfos kudarcot vallottam, sohasem fordultam meg hasonló helyen. Igaz, hat évvel e fölsülés után, és öt évvel mostani konfliskirándulásunk előtt, miközben Eti Bécsben tartózkodott, a táncversenyen vett részt, én pedig ugyancsak egy szombati, késő éjszakán a Bucsinzky kávéházból haza tartottam (akkor még a Sas utcába), a Körúton leszólitott egy nő, és én – részint, mert a testi nélkülözésben kíváncsnak láttam, részint, mert kíváncsi voltam már, milyen lehet a prostituált szerelem – „szobára” mentem vele. Jelentéktelen kiruccanás volt, minden baj és minden öröm nélkül, inkább egy kis csalódással, mert amikor hajnal-

ban fölébredtünk, lemosván magáról a festék maradékát, eltűnt róla a bűnnek és alvilágnak az a vibrálása is, amelyet néhány órával azelőtt, a kislámpa félhomályában sikerült beleképzelnem, és átalakult civil nővé – a Római-partra készült, baráti társasággal –, egyébként ahogy ott állt, patyolatfehér blúzban, egyszerű, szürke szoknyában, letűrt, fehér zoknival, lapos sarkú cipőben, akár a mi hajdani társaságunkba is beleillett volna.

A szalon

Itt azonban, a Víg utca 17-ben, amint beléptem a terembe, megcsapott az alvilág és a bűn borzongató légköre. Pedig homályos volt ez a szalon is – így hívták a közös helyiséget –, és a homályt nem enyhítették a levegőben úszó cigarettafüst fehér foszlányai, sem azok a halvány, rózsaszín derengések, amelyek részint a kis asztali lámpákból, részint az asztaloknál ülő vagy közöttük mozgó nők kurta kombinéiból vagy netán éppen a bőrükből származtak. Nem, ez más volt, mint a Maison Frieda előkelő zárkózottsága, hiszen ott nem is volt közös szalon; bár az is lehet, hogy volt – hiszen valami alkalom kellett a választásra –, csak engem nem vezettek be oda, mert nekem nem kellett választanom: Turi mintegy családon belül intézte be- és felavatásom ügyét, amikor saját, megszokott hölgyére bízta kezelésemet.

Péter Bandi vendéglátása teljes önállóságot biztosított nekünk a Víg utcai szalonban, amely sokkal közvetlenebb, úgyszólván kispolgáribb hely volt, mint a Maison Frieda – lényegesen olcsóbb is. (Habár voltak még sokkal olcsóbb hasonló rendeltetésű intézmények is Pesten.) Mint már említettem, szombat

Elvira éjszaka volt, a szalonban is szombati forgalom, de azért akadt néhány üres asztal, azokat összetolták nekünk. Az ilyen szalonokban szeszes italt nem szolgáltak föl, csak feketekávét – mi kettőt fogyasztottunk, hogy jobban magunkhoz térjünk. Közben asztalunkhoz telepedtek vagy odaléptek a szabad nők, nyugodtan szemlélhettük őket – beszélgethettünk is velük. Szerencsére eléggé sokféle volt az ízlésünk, és lassanként minden vita, versengés nélkül fölállt és egy-egy nővel szobára vonult a társaság minden tagja – az is, aki néhány héttel azelőtt nősült: szép, fiatal úrilányt vett feleségül. Miklós is követte a többiek példáját, egy elég testes, idősebb, nehezen kelendő nővel. Csak három hónap múlva, mikor már bejártos voltam a szalonba, tudtam meg tőle, hogy Miklós ugyan eltöltött egy fél órát a társaságában – mert nem akarta őt megfosztani keresetétől, amelyet különben is Péter Bandi fedezett –, de nem vetkőzött le, hanem kedvesen elbeszélgetett vele; még a fia nevelésével kapcsolatban is adott neki néhány tanácsot.

– A tanár úr – mert ezt is tudta vendégéről – igazi úriember – emlékezett vissza elérzékenyülten.

Utoljára én találtam meg a magamét. A mámor már kiszállt belőlem, de tartott még az elragadtatás, amelybe a Duna fölött estem, a konflisban álltomban, és ezzel az elragadtatással néztem Elvira – ez nyilván a „művészneve” volt – mozarti-watteau-i megjelenésére. Ahogy a homályból kilépett, rózsafény csillánt meg oldalt és hátul kissé fölcsavart, lencsőke haján, amely ebben a megvilágításban rizsporos kisparókának hatott, mintha egyenesen az Opera színpadáról

tévedt volna a Víg utcai szalonba – púderos válla és karja még hitelesebbé tette a képet. Ezt a rivaldát kívánó, groteszkül giccses bájt pikantériával ellensúlyozta Elvira kissé mongolos szeme vágása, amely egész jól összefért haja szőkeségével – igaz, valószínűleg festett volt, de eredetileg sem lehetett barna – meg szemének valódián és természetesen ragyogó, sötétkék színével. Lába enyhén befelé görbült, de azal együtt kecsesen lépett oda asztalunkhoz, amelynél akkor már egymagam ültem.

Na, velem jön?

– Elvira vagyok – mondta természetes clavecinhangon. „Rokokókókott, rokokókókott” – visszhangzott bennem Halász Gábor vihogó rikkantása, dallamossá lágyultan. És „kinozni a nőket”, ahogy az irgalmatlan ítész fölszabadult lelke a Kéhliné kocsmája előtt kifecsegte? De mikor én Elvirát nem kinozni, hanem becézni akartam! Azt mondtam hát neki:

– Milyen szépen mozog maga!

Két meztelen karját fölemelte, kezét a tarkóján összekulcsolta, és tárgyilagosan csak annyit kérdezett:

– Na, velem jön?

– Magával – feleltem, én is teljesen elfogulatlanul.

Ez a magázás nem éppen a megszokott érintkezési forma volt a bordélyházakban – mert miért ne nevezzük egyszer nevén az intézményt, ha nem is a legközelebbi elnevezéssel? A prostituáltakat – hogy megint ne a legelterjedtebb szót használjuk – tegezték a férfiak, és ők is tegezve szólították le a férfiakat. Szerencsésen alakult, hogy én lehettem közülünk az első,

Mint a civil
nőkkel

aki személyesen a másikhöz intézi szavait: ez eleve megszabta érintkezésünk hangnemét. Aminthogy nem is hallottam Elvirától, sem ekkor, sem váratlanul bekövetkezett, későbbi találkozásaink során, soha olyan szavakat, amilyenek manapság jobb családból való leánykák szájában a kötő- és indulatszavakat helyettesítik, pedig az utcalányok – így is emlegették őket, bár ez sem a legközismertebb nevük – állandóan használták ezeket a bemocskolt szavakat, megszokásból, és mert beletörődtek, hogy ez az ő nyelvezetük – meg aztán többnyire meg is kívánták tőlük az ilyen beszédet. Mondanom sem kell, hogy én viszont úgy beszéltem Elvirával, ahogy bármely társaságbeli nővel, akinek éppen bemutatnak; és kiderült, hogy ő is, mint a hozzá hasonlók általában, hálás volt, ha udvariasan közeledtek hozzá, ha úgy bántak vele, mint a civil nőkkel szoktak.

Kiderült – mindez utólag. Mert akkor éjszaka, a Víg utcai háznak abban a nem is visszataszító szobájában, ahová Elvirát követtem, időm sem volt azzal törődni, hogy viselkedem, vagy éppen elhatározni, hogyan viselkedjem. Elvirát magától értetődően magáztam, és úgy bántam vele, ahogy tudtam – képtelen is lettem volna másképpen viselkedni. Úgy beszéltem vele, ahogy *bármely* társaságbeli nővel – mondtam az imént. Csakhogy ez így nem igaz. Nagyon kevés nő akadt, akivel, ha megismerkedtünk, nem voltam félszeg – legalábbis egy ideig. Soha senki nővel sem viselkedtem olyan fesztelenül az első perctől fogva, mint Elvirával. És ugyanúgy folytattuk az ágyban: életem legtermészetesebb, legkönnyedebb, úgy is

mondhatnám, legelegánsabb szerelmi művelete volt ez. És ha az csak utólag derült is ki, hogy Elvira hálás volt nekem az udvariasságomért, azt rögtön tudtam – vagy legalábbis rögtön utána –, hogy én mennyire hálás vagyok neki a kíméletességéért, a kedvességéért és még inkább azért, hogy ez a kedvesség olyan személytelen volt, semmire sem kötelező. Ami közöttünk történt, azzal sem lett közünk egymáshoz, és annak sem volt semmi köze bármihez is az életünkben. Soha még ölelkezést ilyen tisztának nem éreztem: gondolat, érzelem, szenvedély nem férközhetett hozzá.

Emelkedett józanságban búcsúztam Elvirától, aki nek még mindig hálás voltam, de csöppet sem sajnáltam, hogy soha többé nem fogom látni – amit bizonyosra vettem. A szalonba már nem mentem vissza: semmi kedvem sem volt barátaimmal találkozni – ha ugyan időközben el nem tűntek. Nem mintha szégyenkeztem volna előttük – ellenkezőleg: nem szerettem volna, ha megzavarják bennem az ártatlanság magasztos érzését, amely Elvirától távozóban elfogott, és amelyet minél tovább meg akartam őrizni. Annál türelmetlenebbül szerettem volna Etinek elmesélni ezt az éjszakát. Nem mintha közöttünk az lett volna a szokás, vagy akár a megállapodás, hogy tájékoztatjuk egymást szerelmi élményeinkről – nem is beszélve arról, hogy nekem nem lett volna miről beszámolnom. Azt az öt évvel azelőtti kis kitérőt például, amikor Eti egyhetes, bécsi tartózkodása idején, a Bucsinszkyból hazatérve engedtem a Körúton sétáló lány alkalmi föl-, illetve leszólításának, gondolko-

Az ártatlanság
magasztos ér-
zése

Azonmód dás nélkül elhallgattam – egyszerűen nem volt róla mit elmondanom. Most sem gyónni akartam Etinek, szerelmi kalandot: eszembe sem jutott, hogy a Víg utcai látogatást bármilyen összefüggésbe hozzam a szerelemmel. Egy újdonságot, egy érdekes és fontos tapasztalatot akartam vele megosztani, híradást egy idegen világból, amelyet addig csak mendemondák-ból ismertünk – és úgy látszik, tévesen.

Átvágtam a Körút mellékutcaín a Bazilika felé. Már szürkülni kezdett, amikor onnan jobbra fordultam. A Hold utcai erkély ajtaja nyitva volt, az íróasztalon égett a zöld ernyőjű lámpa, a rekamié felől is kiszűrődött egy apró fény: Eti nyilván élt a lehetőséggel, hogy másnap nem kell korán fölkelni, és én sem vagyok otthon – így zavartalanul fönt maradhatott. Már hálóingben volt, még mindig abban a kislánykori, elnyűhetetlen, fehér vászon hálóingben, de még teljesen ébren. Ma már azt sem tartom kizártnak, hogy énrám várt. Mégsem volt szemrehányás, nemcsak a tekintetében, a hangjában sem. Csak annyit kérdezett:

– Be sem rúgtál?

Megörültem neki, hogy alkalmam nyílik azonmód előadni Etinek, amivel megtelítődtem, és a Sipos-meg a Kéhliné-beli előzményeket futólag érintve, hosszan ecseteltem konflisutunkat a Margit-hídon át és Pesten végig, meg a Miklóssal való közös elragadtatásunkat – Eti, a nagy karosszékben maga alá húzva lábát, kissé sóváran, de boldog mosollyal hallgatta. Aztán áttértem a Víg utcai házra. Részletesen elmondtam, nem feledkezve meg a szalon berendezésé-

ről, világításáról, a nők öltözkéről, no és, persze, Elvira külsejéről és modoráról. A legpontosabb akkor igyekeztem lenni, mikor a személytelen, szenvtelen érzelmekkel nem vegyülő, tisztán testi közösülés újszerű tapasztalatát kellett Eti számára szavakba foglalnom, ésszerűen és érthetően. Elfeledkeztem róla, hogy önmagamról beszélek, vagy netán olyasmiről, amihez Etinek köze van: egy *jelenséget* akartam leírni, pontosan és világosan. A fogalmazásra figyelve, csak elkésve és lassanként vettem észre, hogy Eti arca az elégedett mosolyból egyre inkább elsötétedik, szeme összeszűkül, és mind ellenségesebben figyel. Amikor ennek tudatára ébredtem, kényelmetlen érzés fogott el, és beszámolóom végéhez érve, átmenet nélkül elhallgattam, ügyetlenül és balsejtelemmel.

Balsejtelmem beigazolódott: Eti egy ugrással fölpattant a karosszék mélyéből, megállt a szoba közepén, hosszú, fehér hálóingben és mezítláb, és visszafojtott, vészjóslóan halk hangon megkérdezte, nem szégyellem-e magamat, és nem szégyellem-e, hogy ezt még el is mondom neki. Akármilyen kényelmetlen érzéssel hallgattam is el, erre mégsem voltam elkészülve – nem tudtam mire vélni. Aztán hirtelen eszembe jutott meglepő féltékenysége Vilma legutóbbi látogatása közben és után, és őszinte csodálkozásomban meggondolatlanul kiszaladt a számon:

– Csak nem vagy féltékeny?

– Féltékeny! – kiáltott fel megvetően. Aztán álltában és határozottan kijelentette, hogy ennek semmi köze a féltékenységhöz, és igazam van, a szerelemhez sincs semmi köze. De az, hogy én a kizsákmányolás

legcsúnyább formájában, a prostitúcióban személyesen részt veszek, és még lelkesedem is érte – olyan erkölcsi és gondolati süllyedés, amelyet ő nem hajlandó elviselni.

Az emelkedett jóérzésnek egyszeriben vége volt: én is kénytelen voltam belemenni Eti utcájába, a társadalmi vitába. Olyasmit válaszoltam, hogy persze, kizsákmányolásban élünk, és a prostitúció a kizsákmányolás része, de nem látom, hogy Elvirát jobban kizsákmányolják, mint őt, Etit, vagy hogy Elvira megalázóbb helyzetben volna, mondjuk, énvelem, mint Eti a hivatali főnökével, Freimannal szemben. Én bízom benne, még mindig, hogy egyszer majd megszűnik a kizsákmányolás, és vele a prostitúció, de nem látom be, hogy addig miért volna bűn élni vele – mint ahogy élünk sok minden egyébbel is, ami kizsákmányoláson alapul.

Közben már szemben, a Szabadság tér túlsó oldalán süttött a nap: ez a meddő vita hosszadalmasabban és okosabban folyt, és szenvedélyesebben is (különösen Eti részéről), mint ahogy főntebb összefoglaltam. Aztán még a békesség kedvéért hozzátettem, hogy egyébként ez az érzelemmentes, tiszta és kellemes szeretkezés talán prostitúció nélkül is előfordulhat.

Etit azonban ez a föltételezés sem engesztelte ki. Sőt, annak jeléül, hogy befejezte a vitát, hirtelen fogta magát, és lefeküdt. Én is becsuktam az ablaktáblákat, és melléfeküdtem a közös, nagy rekamiéra – most már erőt vett rajtam a kimerültség. Eloltottuk a villanyt, de engem bántott, hogy Eti ilyen megbéké-

gondoltam is –, hogy ez az egész, kellemes tapasztalat nem ért meg annyit, hogy megharagudjon érte. Különben is, folytattam, ne gondolja, hogy én most már bordélyházba fogok járni. Ez csak egy véletlen kirándulás volt, aminek nem lesz folytatása. Egy darabig úgy látszott, hogy Eti erre sem felel. Aztán mégis megszólalt, keserűen:

Vasárnap

– Te is csak férfi vagy!

– Te is csak nő – dűnnyögtem vissza, már félálomban.

57. Astarté

Eti erkölcsi fölháborodása, úgy látszik, mégsem hatolt mélyen a lelkiismeretembe, mert az „igazak álmát” aludtam jó sokáig, és kipihenten ébredtem – arra nyitottam föl a szememet, hogy nyugatra néző ablakaink fehér fatábláinak résein kezdenek beszűrődni a napsugarak. Talán Etit sem kavarta föl vészesen a hajnali jelenet: nyugodt arccal álmodott, mintha belül mosolyogna. Tudtam, hogyha hagynám, hétfő reggelig folytatná: mindig is olyan mélyen tudott aludni, hogy csak akkor ébredt föl, ha valaki vagy valami fölébresztette. De nem hagyhattam: vasárnap lévén, szüleimnél ebédeltünk, és akármilyen sokáig készült is az ebéd, sietnünk kellett, ha nem akartunk látványosan elkésni. Fölkeltettem hát, gyorsan zuhanyoztunk és elkészültünk: éppen hogy még idejében érkeztünk – jól kiéhezve, hiszen reggelizni sem volt időnk – a Sas utcába. Ezalatt aligha lett volna alka-

lom a vita folytatására, de Eti nem is úgy viselkedett, mintha folytatni akarná, neheztelésnek, rosszkedvnek nyoma sem látszott rajta, inkább frissebbnek, derűsebbnek mutatkozott, mint bármikor az elmúlt napokban. A kapkodva készülődés közben próbaképpen odavetettem néhány kérdést – mindre természetesen, elfogulatlanul felelt. Csak nem felejtette el az egészet? – kezdtem aggódni magamban – igaz, hogy a rohamokat megelőző percekre nem szokott emlékezni, mikor magához tér, egyébként azonban az emlékezetkihagyás tünete mindaddig nem jelentkezett nála.

Furdalt a nyugtalanság, kitudni, hogy is állunk, de erre egyelőre nem volt mód: meg kellett küzdenünk az otthoni, mindig válságos étkezések örvényeivel. Apám komoran leszegte fejét, eltökélten tányérjába temetkezett, jelezve egyrészt, hogy űzött vad a saját otthonában és asztalánál, másrészt, hogy ő itt rá sem tud nézni senkire. A megszólítást lehetőleg elkerülte, mégis közölni tudta gyűlöletét: anyám iránt, ahogy az ételekre legyintett, vagy fogyasztásuk közben keserű képet vágott a főztjére; Eti iránt, ahogy, fejét ugyancsak leszegve, saját villájával nyúlt a tálba, meg egyéb, alattomosan durva étkezési szokásaival, amelyekről bizonyosan tudhatta, hogy Eti szájában a legjobb falatokat is megkészerítik. Végül kihörpintette feketéjét, mint az utolsó keserű poharat, és megint csak fejét elfordítva, visszavonult a szobájába.

Ezzel megenyhült a lég, a gyűlöletforrás föld alá bújt, anyámat nem tüzelte már a bosszúvágy, hogy
526 csípős megjegyzéseivel piszkálja apám tehetetlen dü-

hét. Eti sem akarta többé ingerelni. Mióta nemcsak határozottnak és keménynek látta, hanem tétován és esendően, sőt, elesetten is, azóta elkezdte szeretni, nemcsak úgy eltökélten – részint apám ellenében –, hanem valódi, már-már anyai gyöngédséggel. Eti pedig nem őrizte régi sérelmeit, kapva kapott ezen a váratlanul megnyílt gyöngédségen, és néha-néha már csaknem olyan kislányos tudott lenni anyámmal, mint ahogy a saját anyjával mindig is volt.

Maradtam én, akit anyám szabadon bosszanthatott – enélkül nem is tudott volna szeretni. Most is, mint mindig, működni kezdett a megszokott szerkezet, amelyet azonban anyámnak mindig új leleménnyel kellett megindítania: látszólag ártatlan megjegyzésekkel, amelyek nem ébresztik föl a gyanúmat. És mire gyanút fogtam, vagy éppen meg is láttam a csapdát, késő volt, már kattant is mögöttem az ajtaja: rejtélyes ösztönével anyám a vaksötétben is rátalált arra a tájékozatlanul is pontos szóra, naiv kérdésre, mely az éppen legérzékenyebb ponthoz tud érni bennem, ahhoz, aminek érintésétől óhatatlanul föl kell hördülnöm. Ezen a vasárnap délutánon azt kérdezte ártatlanul – mindkettőnkől –, gyakori-e a mai fiatalok között az olyan házasság, mint a miénk, amelyben ennyi év után egyik sem csalta meg a másikat. Eti felelt: igen, akad néhány a barátaink között is. Erre már Etihez fordult: milyen szerencsés ő, hogy ilyen jámbor férjet kapott, amilyen én vagyok – azon sem csodálkozna, ha kiderülne rólam, hogy még mindig szűz vagyok. Ezúttal Eti elejét vette a fölhördülés-

Még mindig
szűz

A hívás nek. Azt mondta, nála szokatlan, hamiskás mosollyal:

– Anyu, kérem – mert újabban ő is így hívta anyámat –, ne tessék így beszélni a Pistával: ő már egy felnőtt férfi.

Föllélegeztem, kétszeresen is. Szóval, nem felejtette el, ami tegnap történt – szóval, nem haragszik érte. Anyu sem tudta újakezdeni visszavert támadását: megszólalt a telefon, Karola volt az, aki szombaton szokásuk szerint Eti tréningjét kísérte, és akivel abban maradtak, hogy másnap fölhív minket a Sas utcában, és vagy mi megyünk el hozzá, vagy ő jön át mihozzánk. Eti azonban lemondta a találkozást, azzal, hogy nagyon elfáradt. Csodálkoztam, mert egyáltalában nem látszott fáradtnak, inkább mintha fölviannyozta volna az iménti cseljáték, bár az is igaz, hogy mielőtt visszaindultunk, egy fél órára végigdőlt az úriszoba bőrpamlagán; én meg apám szivardobozából elcsentem egy szép, szőke Mediát, és azzal pöfékelve olvastam egy Agatha Christie-könyvet – akkoriban kezdtem rákapni a detektívregényre.

Lement a nap, mire a Hold utcai ház kapuján beléptünk. Etinek az volt a megrögzött szokása, hogy ha kettesben értünk haza, télen rögtön a barna kályhához lépett, odatámasztva hátát, nyáron meg ki az erkélyre – most is onnan nézett vissza rám. Szép volt, mint régóta nem. Szemében, bőrén, a lába feszülésében az a hívás, egyszerre kérő és kérdező és előre diadalmas, amelyiknek sohasem tudtam – persze, nem is akartam – ellenállni. Ez a delejes hívás maga olyan gyönyörűség volt, hogy, ha csak bírtam, igyekeztem

megnyújtani a perceit. Most is egy darabig csak álltam, vártam, éreztem. Lehetetlen lett volna, hogy közben föl ne villanjon bennem az elmúlt éjszaka, két egymástól idegen test váratlan és minden jelentéstől és folyamattól független találkozása – és ne örüljek előre a leszálló estében megvalósulni készülő, meghitt mágiánk évek hosszú során át kialakított és szentesített, mindig azonos és mindig hatékony rítusainak.

De a játékok és szertartások ezúttal éppen hogy elkezdődtek, már félbe is szakadtak. Mintha a kimódolt mágia, mintha a mi emberi életünknel magasabb hatalmak megnyerésére, megbékítésére, megfékezésére szentesített és szabályozott szertartása kezdeti mozzanatai közben szélvihar kíséretében megjelenne és az áldozás megszentelt menetét szétzilálná az istenség – pontosabban az istennő maga. De ez az istennő már nem a mi szerelmünknek kissé mongolos szemű, mégis eredetében klasszikus, éjszaka is ragyogó Aphroditéje volt. Vagy mintha legalábbis megjárta volna közben az alvilágot – de nem azt a filléres, felületes, festéktől csillogó alvilágot, amellyel az elmúlt éjszaka találkoznom adatott, hanem az igazit, a mélyben sötétlőt, ahol melléje szegődött Hekaté.

Olyasmi kezdődött, amihez képest a mi közönségünk, Elvirával, csakugyan, és visszatekintve még inkább, a röpke pillanat légies, tiszta tündérajátéka volt. Jelentéstől és folyamattól független találkozás – mondtam az imént. Ámbár ki tudja? Ennek a rejtelmes vasárnap estének nem sejtett lávaömlése kétségkívül összefüggött az előző éjszaka légies tündérajáté-

kával – igaz, hogy csak az én gyanútlan és óvatlan őszinteségem folytán. Mert ha független volt is minden folyamattól, az én vallomásommal – melyet én ugyan korántsem vallomásnak szántam, csak tárgyi-lagosan érdekes beszámolóknak – mégis közvetlenül befolyásolta, irányából kitérítette a mi tízéves folyamatunkat.

Mert a vulkanikus működés komor előjelei között föl-föltündeztek Eti arcán a kedély világosabb, derűsebb, úgy is mondhatnám, nappalibb megnyilvánulásai: váltakozón a kíváncsiság és a csodálkozás. Mintha a tegnapi, megvető „Te is csak férfi vagy!” mára elismeréssel vegyes „Hát te is férfi vagy?”-gyá alakult volna át Etinek, ha nem is a szájában, de a szemében. Még a lávaömlést megelőző elsötétedés előtt is átcikázott arcán egy félig mosolygó, félig fenyegető föl villanás, amelyből ilyesmit olvastam ki: „Hát így állunk? No, majd én megmutatom neked!”

Szóval, a vulkán kitörése büntetés lett volna? Bizony, én egy kissé annak fogtam föl. Ma már, persze, tudom, hogy ez így, még habozva és részlegesen fogalmazva is, túllontúl egyszerű magyarázat volna. Korábban említettem, hogy Eti némileg úgy kezelt – majd azt mondtam, úgy nevelt – engem, mint egy kisfiút, akit még nem kell beavatni az élet legnehezebb feladataiba – szóval, akit, amennyire lehet, kímélni kell. Ezt észrevettem – különösen betegségének újabb fordulatai közben. Azt nem vettem észre, hogy szerelmi életünkben tíz év alatt ugyanilyen, félig-meddig anyai érzésekkel – kímél engem. Énnekem éjszakáink föl-föllobogó tüzei kamaszkorom

görög és ezeregyéjszakai ábrándjainak megáhitott gyönyörűségeit váltották valóra. Eti azonban – legalábbis ma már föltételezem – a szerelemben is úgy nevelt engem, mint anya a fölserdülő fiát, vele játszva játékait, és boldogan, ha látja, hogy a közös játékkal örömet szerez neki. De természetének olthatatlan tűzhányója – talán úgy érezte – nem kisleány elébe való. És most, amikor tudomást szerzett előző éjszakai kalandomról, úgy látszik, ráébredt, hogy nem vagyok már kisleány, nem kell tovább kímélni, titokban tartani a lángforrást. És kilépett anyaszerepéből, és szabadjára engedte régóta féken tartott vulkánját. Anyám pedig, maliciózus szeretetének rejtélyes képességével, megint csak rátapintott az igazságra: Eti, úgy lehet, valójában ezen az éjszakán vette el a szüzességemet.

„Talán” és „úgy látszik” és „úgy lehet” és „föltételezem” és „ma már”. Akkor nem kerestem magyarázatot. Nem is jutottam túl a csodálkozáson – mert énnekem is volt min csodálkoznom. Etiben még tíz év után is van mit fölfedeznem – jósltam két fejezettel korábban. A legnagyobb fölfedezés ez az éjszaka volt, amely különbözött minden korábbi éjszakánktól. A lezúduló láva lecsupálta Eti arcát: lehömpölygette róla azt az üdvözült Boldogasszony-mosolyt is, amely szerelmünk beteljesülésének pillanataiban szokott fölündökölni rajta. Célratórő dinamikával betemette bujaságunk játékait és szertartásait is – nem volt rájuk szüksége. Maga az én elárvult bujaságom is ártatlan ábrándnak bizonyult ezzel az alakatlan

Lezúduló láva

Ő, énrám! hömpölygéssel szemben, amely kiszakította szerelmünket minden folyamatosságból.

Addigi ölekezéseinkben minden korábbi ölekezésünk akkumulálódott és integrálódott: mindegyik vitte-hozta magával a Hold utcába találkozásunkat a Rax tetején és bécsi és József körúti és Klotild utcai és biharfüredi és rózsadombi és szentendrei éjszakáinkat, és ez a fölhalmozódás gazdagította minden újabb éjszaka szemérmetlen meghittségét. De ezen az éjszakán a tíz év elsüllyedt, és megszakadt minden összefüggés minden folyamattal: ami ezen az éjszakán történt közöttünk, annak semmi köze sem volt ahhoz, ami addig történt. Talán mi magunkhoz sem. Az a *személy* legalábbis, akit én Etinek tudtam, eltűnt, helyét valamilyen félelmetes, elemi erő foglalta el; az én személyiségem pedig fázékonyan húzta össze magát a lávaömlés peremén. És ha Eti ennek a napnak hajnalán vette tudomásul, hogy férfi lettem, én ezen az éjszakán ébredtem rá, hogy kisfiú vagyok, még mindig, hozzá képest.

Ma már tudom... Akkor nemcsak magyarázatot nem kerestem arra, ami történt, de megérteni sem igyekeztem, hogy mi történt. Azért sem, többek között, mert nem gondoltam, hogy meg kell érteni – hogy folytatása is lesz. Csak annyit gondoltam: Eti mégis megharagudott – kellett nekem elmesélni?! De ki gondolta volna, hogy féltékeny tud lenni? *emiatt!* hogy közöttünk egyáltalában lehetséges a féltékenység? és hogy ő lesz féltékeny, *énrám!* Úgy látszik, tudomásul kell vennem, hogy Eti a betegségtől nőiesebb lett – a rosszban is. Mert annyit minden elemzés

nélkül is látnom kellett, hogy az a sötétlő, haragos szenvedély nagyon is nőies szenvedély volt; hogy maga az a hirtelen kitört, elemi erő is, az alvilág minden kíséretével együtt is az ősi asszonyiség egyik megnyilvánulása. De a dúló vihar elvonult, ragyogó napra ébredtünk – és bíztam benne, hogy a mi szerelmünk átlényegítő holdja is újra kisüt majd.

Nem így lett. A mi buja és meghitt éjszakáink nem tértek vissza. Újfajta éjszakák sorozata következett, sokkal sűrűbb egymásutánban, mint ahogy a régiek csatlakoztak egymáshoz, lassan és kényelmesen a ráérős időben: testünk az elkövetkező hetekben többször egyesült, mint azelőtt egy év alatt. Hiszen úgy is mondhatnám, hogy szerelmünk tetőpontja volt ez. De nem mondom. Azelőtt, ha nagy ritkán olyan férfitársaságba keveredtem, ahol kérdésre került sor, természetesen mindig hallgattam, de ha sehogy sem tudtam elkerülni a színvallást, rendszerint ezzel vágtam ki magamat:

– Én mindig csak annyit tudtam, amennyire szükségem volt.

De most, ezekben a hetekben, többet tudtam, mint amennyire szükségem volt. Igaz lehet ez? A szó szoros értelmében semmiképpen sem, hiszen ha élettanilag nem jelentkezett volna a szükséglet, aligha tudtam volna, amennyit tudtam. Mindig is idegenkedtem „a test és a lélek vitája” feltételezésétől – még ha sok szép verset köszönhetünk is a témának. Kétkedve fogadtam azt az ígét is: „a lélek kész, de a test erőtelen”. És most egyszerre tapasztalnom kellett a fordítottját: a test készen áll, de a lélek erőtelen

– vagy legalábbis nincs fölkészülve erre az erőpróbára. Nem lehetetlen, hogy így volt Eti is: talán ő sem azonosította magát azzal az elemi erővel, amely hatalmába kerítette őt, és rajta keresztül használatba vett engem. Legalábbis az a kérő és kérdező és előre diadalmas hívás, amelynek sohasem akartam ellenállni, és amelyben legszemélyesebb, szemérmesen szemérmetlen mosolya szokott habozva fölc sillanni, az sem jelent meg többé az arcán: személytelen és rezzenéstelen mágnesesség szabályozta a használatba vételt, hajthatatlanul és egyhangúan. És nemcsak a hívás maradt el, hanem ölekezéseink után az elandalodás is – boldogságunk tudatos anektálása. Egyrészt időnként sem igen futotta, másrészt mintha szégyelltük volna, ami velünk történt, mintha valamilyen kényszercselekedet volna, amin jobb minél hamarabb túlesni, és visszatérni személyes és civil életünkbe. És ebben a mi civil, személyes életünkben Eti még sohasem volt olyan szelíd és engedékeny, mint mostanában, e vad és kérlelhetetlen éjszakáink után. Igaz, voltak percek, amikor azt gyanítottam, hogy ez a kétféle jelenség ugyanannak az újonnan feltámadt nőieségnek a megnyilvánulása.

Akadhat, aki e szerelmünk addigi folyamatát félbeszakító új folyamat leírásából hosszabb és változatlan külső tartalmú időtartamra következtet. Pedig mindössze néhány hétről volt szó, amelynek életkörülményei állandóan változtak – de mindig egy irányba. Eti állapota gyorsan romlott, fejförcsei egyre hevesebbé váltak, rohamai is visszatértek, így, többes számban, annyira, hogy kezdtek hozzátartozni az élet rendjé-

hez – kiderült, hogy ehhez is hozzá lehet szokni. Még akár a „hisztéria” diagnózisába is beleférték volna, mert sohasem az irodában vagy útközben jelentkeztek – mindig otthon. Úgy, hogy nem is nagyon zavarták életmódunkat, amely, igaz, nagyon leszűkült, lecsökkent mindenben, kivéve szerelmünk ütemét: az semmit sem lazult, hanem folytatódott, ájulások önkívületei közben, rohamok rángásai előtt vagy után. Gyakran csodálkoztam, honnan veszem az erőt ehhez a tempóhoz – még jobban csodálkoztam, hogy Etinek honnan van hozzá ereje. A kérdés megfajtelensége arra utalt, hogy folyamatos kényszerselekedetet hajtunk végre, és egy rajtunk kívüli vagy túli vagy fölötti erő tesz rá képessé. Néha fölsejlett bennem az is, hogy maga a rángások közt jelentkező Rém diktálta ezt az erőltetett ütemet. Aminthogy lehetséges az is, hogy a közelítő halál oldotta ki Etiből ezt a visszafojtott, elemi erőt. És énbelém ugyan mi-féle akarátárvitel ültette át ezt a korábban sohasem tapasztalt és később soha vissza nem térő erőt?

Mindezek, persze, ugyancsak utólagos kérdések. Akkor nem vettem tudomásul, nem akartam tudomásul venni a közelítő halált – a megsejtése elől is homokba dugtam a fejemet. De a „haláltánc” belekerült a szótáramba: magamban így neveztem azt a kényszermozgást, amit majd minden éjszaka a Rém jegyében folytattunk mind a ketten.

Kérdések és kényszerek szorításában, rettegésektől és reménytelenségektől meghajszoltan, szemközt a Rémmel és a közelítő Halállal, egyetlen csillapítóm, kábítószerem lehetett volna: a vers. Még a tavasszal

A Rém
jegyében

Az öreg
farkas

egy vasárnap kimentünk az Állatkertbe Radnótiékkal. Fifi is, Eti is szeretett oda járni – Miklósék magukkal hozták Donáth Györgyöt is, a fiatal ügyvédet, aki költőnek készült, és később mint munkaszolgálatos tűnt el Oroszországban: akkor éppen Lucretiust fordított. Jártunkban-keltünkben megálltunk egy ketrec előtt – elég szűk ketrec volt annak az egy szál, öreg farkasnak is, aki benne állt, szétvetett lábakkal, és nyakát az ég felé feszítve üvöltött, szűnni nem akarón. Lebilincselten álltam a ketrec előtt, alig tudtak továbbrángatni. Nemsokára írtam erről az állatkerti közjátékról egy verset – így végződött:

*Bátyám, poéták oktatója,
Köszönöm neked, árva farkas,
Hogy eldaloltad ezt helyettem.*

Helyettem, mert én magam óvakodtam attól, hogy eldaloljam: nem tudtam, hogy ha az ember a bajt eldalolja, azzal már félig-meddig *el* is dalolja, legalább egy időre – igaz, még nemigen tudtam pontosan fogalmazni; ellenkezőleg, inkább féltem tőle, babonásan, hogy a kimondással fejemre idézem. Ezért hát minél kétségbeesettebb voltam, annál könnyedebb, hetykébb verseket igyekeztem írni, ebből csak idételen, suta próbálkozások sühettek ki: nem akadt köztük még egy, amelyik csak annyira sikerült volna is, mint a *Régimódi dal* – szerencsére a többi nem jelent meg. Így aztán a sokféle szorításhoz még hozzájárult, gombócként a torkomban, az is, amit nem akartam kimondani.

Ilyen görcsös szőrekedésben nyitottam föl újra Villont. Jóval korábban már elmondtam, hogy néhány évvel azelőtt milyen közvetlen, modern hatással volt rám. Klasszicizálódó ízlésem később megfeledezett róla, majd elvette tőle kedvemet az „átköltések” sikere nyomán kitörő divatláz. Amikor aztán az év elején láttam, hogy Vilmáéknál is népszerű ez a hamisított Villon, bosszúságomban levettem a polcra az eredetit. Amint belelapoztam, elkapott a fordítás becsvágya. Nem azért, mintha ezzel az igazi Villont akartam volna fölmutatni a hamissal szemben. Hiszen ezúttal, ellentétben a hajdani, hírhedt hamisításokkal – Macpherson Ossziánjával például vagy Thaly kuruc verseivel –, a hamisítottnál előbb jelent meg magyarul az eredeti: Tóth Árpád két balladája, József Attila két nagyszerű fordítása, és főleg Szabó Lőrinc tíz balladája, mely külön füzetben is megjelent, és volt akkora sikere, amelyet igazi, komoly költészet egyáltalában elérhet. Ha ők nem tudták visszatartani a közönséget a hamisítványtól, hogy remélhettem volna én ilyen visszafordító hatást?

Ami azt illeti, ennél magasabbra emeltem a szememet: én nem a sikeres imposztorral akartam porlekedni, hanem dicső elődeimmel. Nem gondoltam, persze, hogy abban, amit csináltak, fölülmúlhatom őket. Nem azt kifogásoltam, ahogy fordítottak, hanem azt, hogy keveset fordítottak és csak egyfelét: a nagy freskóból csak az élénk színhatásra figyeltek, nem a kompozícióra; a hatalmas székesegyháznak csupán gótikus szobrai, groteszk ékítményei érdekelték őket, nem a komor falak és merész ívek. Engem

Villon

Rólam szól! pedig most, friss szemmel újraolvasva Villont, az érdekelt elsősorban, meg lehet-e szólaltatni az én nyelvemen a *Nagy Testamentum* gerincét, az alapszöveg, az oktávák mélységesen komoly zenéjét, keserű életfilozófiáját.

*En l'an de mon trentiesme aage,
Que toutes mes hontes j'eus benes,
Ne du tout fol, ne du tout sage,
Non obstant maintes peines eues –*

így kezdődött. Egy nyári estén belevágtam, próbaképpen, mintha zongorán futtatnám végig a kezemet:

*A harmincadik életévben
Minden szégyenemet kiittam,
Sem bölcsen, sem bután egészen,
Sok szenvedéstől zaklatottan...*

De hiszen ez rólam szól! Igaz, hogy én csak huszonkilenc éves vagyok, illetve leszek egy hónap múlva, de huszonkilenc, harminc – nem egyre megy? A lényeg az, hogy „minden szégyenemet kiittam”, és hogy „sem bölcsen, sem bután egészen”. Később ezt a megoldást sutának találtam, és átírtam természetes magyar beszédre, vállalva inkább a Villonnál igen ritka *enjambement*-t, vagyis soráthajlítást:

*Én már harmincéves koromban
Mindent kiittam, ami szűgyen,
Egész bölcs nem vagyok, azonban
Nem is vagyok bolond egészen.*

Elképesztő
vállalkozás

Még később a második sorban a „kiittam, ami” rossz hangzása sértette fülemet – azt is kijavítottam: „kiittam mindazt, ami szűgyen”.

Most már elhatároztam, hogy komolyan belekezek az oktávák fordításába, vagyis elkezdem fölrakni e különös katedrális falait és oszlopait. Közben a kompozíció erősebbnek bizonyult az én szándékomnál: fordítás közben már képtelenségnek éreztem, hogy kihagyjam a betéteket – beláttam, hogy beletartoznak a szerkezetbe, és következetesen folytatják az oktávák témáit. Lefordítottam hát az útba eső balladákat is, tekintet nélkül arra, hogy előttem valaki lefordította-e már vagy sem. Elképesztő vállalkozás volt, ha visszagondolok akkori fölkészültségemre. Volt egy Villonom, olcsó, népszerű kiadás, de eszembe sem jutott érdeklődni, ez-e a legpontosabb és legújabb, a Villon-filológia akkori, legfrissebb szempontjainak megfelelő kiadása. Még kevésbé tudtam róla, hogy vannak magyarázatokkal ellátott, tudományos kiadások is – amely kommentárok egyébként szintén szinte évről évre változtak. A tetejébe francia nyelvtudásom is elég gyatra volt. Így tehát valóban hályogkovács-módszerrel fogtam a fordításhoz. De hát meg sem fordult a fejemben, hogy fordításomat kinyomathatják: magamnak csináltam, gyakorlásul és vigaszul. És ha fordítás közben néha elcsüggedtem

A fordítás is-
kolája

tudásom tökéletlenségétől, megvigasztalt a 12. oktáva, melyet különös szeretettel fordítottam:

*A panaszok, a könnyek és
A sóhajok, a rettegések,
A bánat és az epedés,
A kóborlások, szenvedések –
Élességet a tompa észnek
Ezek adtak, nem az a híres
Kommentárja Averroësnek
Aristoteles bölcselméhez.*

Igen, azt gondoltam, hogy a tapasztalati tudás némiképpen pótolhatja a filológiaiit. E magányos azonosulás közben tanultam meg azt a leckét, aminek tíz év múlva olyan nagy hasznát láttam: hogy az ember fordítással is elmondhatja a magáét, ha nem tudja vagy nem akarja – vagy nem engedik – a maga nevében kimondani. És ha az én akkori életanyagom, élet-szemléletem és legsürgetőbb mondanivalóm belevegyült a fordításba, a fordítás is megtalálta útját, viszsza, tapasztalataimhoz: Villon szövegében ugyan egyszer sem fordult elő, mégis az ő *Testamentumá*-ból került be legszemélyesebb, legtitkosabb szókincsembe a *baláltánc*.

58. „Mert holnap ilyenkor halott...”

540 Mióta Szebenyi meghozta Béla üzenetét, hogy a második zsidótörvény végrehajtási utasítása szerint csakugyan kivételnek számítok, vagyis nem vagyok

„zsidónak tekintendő”, kezdett újra érdekelni, mi folyik a világban. Utóbbi időben többnyire átlapoztam az újságok első oldalait, fél füllel figyeltem oda a kombinációkra a szerkesztőségekben, kiadókban, kávéházakban: ha valószínűleg úgyis öngyilkosok leszünk (vagy leszek), minek ilyen hiábavalóságokkal terhelni tudatomat? De most, hogy mégiscsak élni kellett, hirtelen elfogott a kíváncsiság: mi készül körülöttünk?

Az első hír, amely hirtelen megnyílt érdeklődésembé hatolt, nem hatott serkentően ébredező reményeimre – inkább úgy csapott le rájuk, mint egy jól irányított, vastag bunkó: a német–oroszmegnemztámadási szerződés. Eleinte nem akartam elhinni – azt hittem, valami nagy trükköt eszeltek ki. De láttam egy fényképet, amelyen Ribbentrop és Molotov pezsgővel koccint. Aztán valamelyik nyilas lap, alighanem a *Magyarság* címlapján öklömnyi betűkkel: „Jó hírek Moszkvából” – ezt is megértük –, és az alcím még mindig jókora fett betűkkel: „Sztalin elbocsátotta zsidó feleségét.” Budapest fölbolydult. A Dunacorsókávéházban is, a *Nyugat* hétfői asztalánál nagy számban gyűltünk össze, értetlenül és tanácstalanul. De a politikai szakértők az új szövetséget nem látták akkora csapásnak, mint mi: Cs. Szabó is, Bálint György is azzal nyugtatott meg bennünket, hogy Hitler kétséges lépése volt ez a szerződés, amellyel sikerült eltaszítania magától két megbízható szövetségesét, Spanyolországot és Japánt – sőt, már Olaszországra sem számíthat.

Akadnak azonban kommunista barátaim, akik a né-

Szükségszerű,
tehát helyes

met–orosz megbékélést önmagában véve is olyan ténynek tekintették, amelynek örülnünk kell. Nagyszerűen alakult, magyarálták csillogó szemmel, hogy az angoloknak és franciáknak nem sikerült a németeket és az oroszokat összeugrasztani: most nem ők nézik majd ölbe tett kézzel és kajánul a fasiszmus és a bolsevizmus élethalálharcát, hanem a Szovjetunió fogja nyugodtan kivárni, míg a fasiszta és kapitalista imperialisták megsemmisítik egymást – és aztán magától győz a világkommunizmus. Nem mintha ezt a logikát nem tudtam volna követni. Ami fölborzolta értelmemet, az a mögötte meghúzódó történelemfilozófiai logika volt, ugyanaz, amivel az évek folyamán addig is találkoztam környezetemben, a fasiszmusnak jóformán minden győzelme vagy térnyerése után: ami bekövetkezik, szükségszerű, *tehát* helyes, tehát örvendetes.

Ellenérzésem e logika végkövetkeztetéseivel szemben olyan erős volt, hogy sokáig a kiindulópontját, vagyis a szerződés szükségszerűségét sem tudtam fölfogni. Gyakorlati elkerülhetetlenségéről végül is Churchill emlékiratai győztek meg a legcáfolhatatlabb érvekkel. Holott addig is tapasztalhattam, hogy a „demokratikus hatalmak” néven emlegetett európai országok, illetve kormányok, nem a fasiszmusban vagy akár a hitlerizmusban látják legfőbb ellenségüket, hanem a kommunizmusban, és inkább sorra engedik át a fenyegetett országokat, mintsem hogy Oroszországgal összefogva vegyék elejét Hitler hódításainak. Akkor pedig addigi ismereteim birtokában is logikus lett volna a kérdés: mi más kiútja van

Oroszországnak, ha nem akar egyedül és fölkészületlenülül szembeszállni Németországgal, mint hogy, ha módot talál rá, megpróbál haladékokat nyerni és ki egyezni Hitlerrel?

Kelet felől
fedezve

De ha egyelőre nem is jutottam el ehhez a logikus végkövetkeztetéshez, abban egy pillanatig sem kételkedtem, hogy ezt a szerződést egyik fél sem veheti komolyan, egyik fél sem tekintheti egyébnek időnyerő taktikánál – és hogy a Szovjetunió nyerte a drágább időt, mert azalatt másra sem kell fordítania erejét, csak a nagy leszámolásra. Eszembe sem jutott, hogy Sztálin akár egy percig is képes hinni Hitlernek. Még kevésbé, hogy ebből a megneemtámadási szerződésből valamilyen megbékélés következhetik a hitlerizmus „ordas eszméivel”.

És ha már annak idején eljutottam volna a logikus végkövetkeztetésig – vagyis belátom, hogy az orosz-német szerződés elkerülhetetlen, tehát szükségszerű? akkor sem tekintettem volna kisebb csapásnak. Mert ha értetlenül, sőt, megdöbbenéssel fogadtam is az egyre szaporodó – bár még mindig hiányos – értesüléseket az ottani pörökről és tisztogatásokról, én is, legközelebbi barátaimmal együtt, a Szovjetunióban láttam a hitlerizmus legkövetkezetesebb ellenfelét – elsősorban benne volt bizalmunk, hogy a fasiszta fertőzést kiirtja a világból.

Most viszont Hitler kelet felől fedezve volt, szabad kezét kapott. Már nem lehetett kétségünk, hogy a következő, bekebelezendő falat Lengyelország – az is látszott már, hogy nem lesz olyan puha, omló falat, mint Csehszlovákia volt: Chamberlain ezúttal is bé-

kés megoldást javasolt, vagyis Danzig átadását a németeknek, de a lengyelek kínos helyzetbe hozták Angliát: nem engedtek. A legszebb, Szent István utáni idő volt: kánikula nélkül ragyogó nyár, a Belváros tele idegenekkel. A Gerbeaud előtt megálltam az újságosbódénál, a hírlapok vastag betűs címeit nézegettem, odalépett egy nagyon angol megjelenésű fiatal pár, és a lány csakugyan angolul szólalt meg: nem tudom, miért éppen engem szemelt ki, holott a Gizella téren akkoriban sokan haladtak át, akik bizonyára folyékonyabban beszéltek angolul. Azt mondta, hogy napok óta nem láttak angol nyelvű lapot, más nyelvet pedig nem tudnak, és nagyon aggódnak – nem közölném-e velük a legújabb híreket? Elmondtam, hogy Danzigban egy hitlerista német jutott uralomra, hogy a pápa békeszózatot intézett a világhoz, Anglia és Lengyelország pedig segítségnyújtási egyezményt kötött. A lány láthatóan megijedt – hogy tudnak innen hazajutni? Aztán csodálkozva körülnézett: hiszen itt mindenki olyan gondtalan – igaz, jutott eszébe, mielőtt elindultak, azt olvasta, hogy Magyarország semleges lesz a háborúban. Azt nem tudom, feleltem, azt hiszem inkább, hogy ilyen a magyarok természete: könnyelmű. És csakugyan, már napok óta csodálkoztam, hogy nálunk senki sem törődik a háborúval, úgy viselkednek, mintha semmi közünk sem volna se Németországhoz, se Lengyelországhoz: utcán, villamoson egy szót sem lehetett hallani politikáról, többnyire a hétvégi programokról beszéltek, teljes odaadással. Nálunk aztán senki sem félt a háborútól.

En legkevesbé. Aznap este a Margitszigetre mentünk megnézni a szabadtéri színpadon *A vihar*-t. Év elején mutatták be a Nemzetiben első ízben Babits fordítását – akkor nem tudtam megnézni. A Margitszigetre főleg az ő szövege vonzott: a toldott-foldott, zűrzavaros előadásban is nagyszerűen hangzott. Miközben a tömegben elfelé sodródtunk, összeakadtunk Gellért Oszkárékkal, és együtt sétáltunk el a Sziget közepétől a Margit-hídig. Természetesen a háború eshetőségéről beszélgettünk egész úton. Magától értetődően mondtam, hogy attól félek, Lengyelország végül mégiscsak engedni fog. Bár úgy lenne, sóhajtott a Gellért Oszkár. Hogyhogy? hát Oszkár azt szeretné, ha meghosszabbodna ez a helyzet? azaz, mit, hogy meghosszabbodna! ha Lengyelország is elesik, Magyarország helyzete, és benne a mienk is, egyre tovább romlana. A háború csak még nagyobb bajt hozhat – felelte. Ennél az álbékénél, vagyis Hitler akadálytalan hódításánál semmi sem lehet rosszabb – így én. A háborúnál minden jobb – így ő. Ekkor ébredtem rá, hogy én háborúpárti vagyok (azzal az elképzeléssel, hogy mi, persze, kimaradunk az egészből), és még mindig, a német–oroszmegnemtámadási szerződés után is abban reménykedtem, hogy ha kenyértörésre kerül sor, az angolok, franciák és lengyelek hamar megverik Hitlert, hacsak az oroszok hátba nem támadják őket – de hát ez mégis képtelenség. Sehogy sem értettem Gellért álláspontját – mire a Margit-hídi megállónál elváltunk, reménytelenül abba is hagytuk a vitát.

Háború-
pártiság

Másnap Angliában (hol, nem emlékszem – talán a 545

Westminster székesegyházban) béke-istentiszteletet tartottak, és ezen Hitlerért és vezérkaráért is imát mondtak. Ezt én akkor az álszentség világrekordjaként fogtam föl – ma már, sajnos, el tudom képzelni, hogy őszintén imádkoztak értük. Lengyelország az istentiszteletnek egy másik angol módját követte, a Cromwellét: „Bízzál Istenben, és tartsd szárazon a puskaport” – két nap múlva elrendelték az általános mozgósítást.

Újabb két nap múlva, pénteken hajnalban, a németek hadüzenet nélkül megtámadták Lengyelországot, bevonultak Danzigba, bombázták Krakkót és Katowicét. Budapest fölébredt. Most már mindenki a háborúról beszélt, utcán, villamoson, kávéházban. Nemigen lehetett németpárti megjegyzéseket hallani – az emberek sajnálták a lengyeleket, és ha néha el is hangzottak olyan megjegyzések, hogy ugyan már miért nem adták oda Danzigot, olyankor is a lengyeleket féltették: megeszik őket a németek. Én is féltettem a lengyeleket: ekkor ébredtem rá arra is, hogy Varsót jobban, mint Párizst; mert Párizst sose láttam, Varsót meg látta legalább Eti, ott volt először sikere a táncaival – ezért a magaménak is tudtam.

Azt hiszem, az egész háború folyamán sem akadt még egy ország, amelynek vezetői olyan gyorsan, pillanatnyi habozások és mérlegelések nélkül adták volna ki a parancsot, mint a lengyelek: minden ponton, minden eszközzel szembeszállni a németekkel. Az angolok és franciák csak két nap múlva üzentek hadat Hitlernek, aki viszont hősies beszéddel nyitotta meg a második világháborút – önkínzó figyelemmel hall-

gattam végig a rádióközvetítést. Undoromban is meg kellett állapítanom, hogy a maga nemében kitűnő szónoklat: tömegbűvölő frázisokból összeállított, alantas, de vérbeli retorika, hatásosan előadva. Azzal kezdte, hogy nem akar más lenni, csak a Német Birodalom első katonája; és azzal végezte, hogy a vereséget nem éli túl. No, mondd már, mondtuk erre a kávéházakban, ez aztán szép vigasz lesz egy legyőzött népnek – mert abban senki sem kételkedett közülünk, hogy Németország hamarosan elveszti a háborút. Magát a bejelentés hitelét azonban egy pillanatig sem vontam kétségbe. Sehogy sem tudtam volna Hitlert magányos száműzöttként elképzelni, mint Napóleont. Mert Napóleon történelmi *egyéniség* volt, aki magányosan, Szent Ilonán is megmaradt óriásnak; míg Hitler tömegember, aki tömegek által került hatalomra, és tömeg és recsegő tömegkommunikáció nélkül – bár ez a szó akkor még nem született meg – elveszti létalapját.

Vasárnap benéztem a Szabadság téri Flórenc kávéházba, Déryhez. Arról kezdett ábrándozni, mi lesz, ha Hitlert legyőzik – vagyis hogy kitör-e a bolsevik világforradalom. Én azt feleltem: nem hiszem, hogy ez után a háború után forradalmak fogják eldönteni a világ sorsát. Inkább a győztes hadseregek. Képtelenség találgatni, hogy mi lesz majd *azután* – éppen elég ok lesz az örömrre, ha végezni tudnak Hitlerrel és a hitlerizmussal. Nem, nem elég ok, felelte Déry, mert Hitler bukása csak negatívum: keresni kell tehát valami pozitívumot – hinni kell valamiben. Erre én olyasmit próbáltam fejtegetni, hogy a mi számunkra

Mi lesz, ha...

Egy éven
belül

az a legnagyobb pozitívum, ha vannak eszményeink, és azokhoz ragaszkodunk. Tibor azzal zárta le a vitát, hogy a mi eszményeinket csak a forradalom tudja megvalósítani. Nemesen fennkölt volt, mint mindig az ilyen természetű vitákban.

Másnap a *Nyugat*-asztalnál gyakorlatibb kérdésekről esett szó. Természetesen Radnóti meg én együtt mentünk a Dunacorso kávéházba. Sokan ülték körül az asztalt: a háború összehajtotta az embereket. Főleg a politikus alkatokra figyeltünk, meg azokra, akik foglalkozásuknál fogva közel voltak a hírforrásokhoz: Cs. Szabóra, Bálint Györgyre, Káldor Györgyre, a „kis” Schöpflinre, azaz Gyulára – mi, tudatlanabbak, lestük a szót a szájukból. A legkülönbözőbb kombinációk hangzottak el. Hazamenet följegyeztem a legérdekesebbeket, hogy majd a háború után, ha élek még, megnézzem, hogyan váltak be a jóslatok. Legtöbben egyetértettek abban, hogy a háború egy éven belül befejeződik: a németek még nincsenek fölkészülve, le vannak rongyolódva, ki vannak éhezve. Mussolinira nem számíthat Hitler: az olaszok semlegesek maradnak. De az angolok nem engedik őket semlegesnek maradni, tromfolta le Cs. Szabó kajánul az újságírókat: alternatíva elé állítják a Ducét, mert át akarnak vonulni Olaszországon és Triest felől támadni a németeket. A franciák rávetik magukat a Siegfried-vonalra, mert nem igaz, hogy az bevehetetlen, amint a németek állítják: a cement csak tíz év alatt keményszik meg ágyúállóan, különben is a franciák nem sajnálják – a négerék életét. A lengyel haditerv pedig az, hogy visszavonulnak, Varsót is

föladva, egészen a Bugig – onnan indítanak ellentámadást. És mit csinálnak – kérdezték néhányan –, ha az oroszok is beavatkoznak keletről?

Idézték egy katonai szakértő véleményét is, aki szerint a németek és a lengyelek harca voltaképpen a nehéz vasasok, vagyis a motoros tüzérség, meg a könnyű lovasság, azaz a lovas tüzérség összezsapása. Mondanom sem kell, hogy már a fegyvernem is, ha egyéb nem, a lengyelek mellé állított volna engem. Föl is hoztam lelkesedve azt a fölemelő, de tragikus ütközetet, amelyben – hol is? én Satanovot jegyeztem föl, de most hiába keresem a térképen, sehogy se találom – egy ulánusezred, teljes díszben és előreszegzett dzsidákkal, nekirohant a németek tankjainak – persze, mind egy szálig elestek. Ebben azonban már nem értett egyet a *Nyugat*-asztal. Sőt, a baloldallibbak egyenesen lehurrogtak: ez szép? de hiszen éppen ez a vitézség a szegénységi bizonyítványuk. Azért kell így harcolniuk, mert a kormány és a vezérkar elpanamázza az antanttól kapott pénzeket, és nem fegyverezték fel a hadsereget, ezért van, hogy a lengyel hadsereg feudális hadsereg, aminthogy az egész Lengyelország feudális ország. Vagy ahogy Bálint György egy mondatban összefoglalta:

– Mi nem a lengyelek mellett vagyunk, hanem a németek ellen.

Akadtak, akik ellentmondtak, és megpróbálták enyhíteni ezt az éles különbségtevést. Én hallgattam: nem tudtam megcáfolni Bálint György érveit. De hiába, én nemcsak a németek *ellen* voltam, hanem a lengyelek mellett is: én szerettem Lengyelországot

messziről és tájékozatlanul, hiszen még a költészetüket sem ismertem: Mickiewiczről, Slowackiról éppen csak hallottam, és az egyetlen lengyel író, akit olvastam – Sienkiewicz *Quo vadis*-át nem számítva –, a Nobel-díjas Reymontot sem tartottam nagy becsben, mert a *Parasztok*-tól nem voltam annyira elragadtatva, mint sokan. Akkor hát miért voltam Lengyelország mellett? azon kívül, persze, hogy lettem volna én mindenki mellett, aki a németek ellen harcol. Magamban tudtam, hogy azért, mert Etinek ott sikere volt, az első igazi, mert szeretettel fogadták, és mert a *Nyugat*-asztalnál nem éppen dicsérően emlegetett Beck miniszterelnök a garden partyjén kedvesen társalgott vele. Hallgattam ezért is.

De elhallgatott különvéleményem – vagyis inkább különérzésem – sem változtatott azon, hogy akkor még hittem a *Nyugat*-asztal politikai szakértőinek. Biztos hírforrásnak fogadtam el azt a tájékoztatásukat, hogy a lengyelek haditerve: visszavonulni a Bug folyóig, és onnan indítani ellentámadást. Ez a tudomásom sem vigasztalt meg azonban a németek vilámgyors előnyomulásaért. Hogy bevonultak Czeszochowába, még hétfőn – szentségtörésnek fogtam föl. A Westerplatte viszont, amit csütörtökön foglaltak el, akkor még ismeretlen név volt, nem az a mitológikus fogalom, ami később lett belőle, visszatekintve. Szombaton a németek már Varsó előtt álltak. A katlanba zárt lengyel csapatok letették a fegyvert. Végighallgattam a rádióan egy német győzelmi gyűlést, ahol egy diadalittas hang szép, felnémet kiejtéssel számolt be az eseményről – néhány mondatát ott

helyben, a készülék előtt lejegyeztem: „Ilyen Tannenbergről még nem volt a világon...” (ez a *Tannenberg* egy porosz falura utalt, ahol az első világháború elején Hindenburg súlyos csapást mért az orosz hadseregére), „...a még imént oly fennhéjázó lengyel hadsereg... most aztán a markunkban vannak... innen egy se fog menekülni... néhány hét alatt kifüstöljük őket az utolsó rejtékhelyeikből és lyukaikból...” És minden mondatra állati üvöltés volt a visszhang.

Tervszerű visszavonulás? A kertelő angol és francia nyilatkozatokból is kiderült, hogy meg vannak döbbenve a németek villámháborújától. Az *Új Magyarország* vasárnapi számában Julier Ferenc, a neves hadtörténész érthetetlennek találta a lengyel hadsereg összeomlását. Akkor még senki sem gondolta volna, hogy Párizshoz kevesebb idő kell majd a németeknek, mint Varsóhoz, és útközben kisebb ellenállásba fognak ütközni... Egyelőre a *Magyar Nemzet* ugyancsak vasárnapi számában Parragi György leendőletes és leleményes cikkben magyarázta a franciák és angolok lassúságát. Mert Anglia a hadüzenet óta mindössze annyit tett, hogy bombázott néhány várost északnyugaton – de ez csak parittyázás volt a későbbi légitámadásokhoz képest, és a franciáktól sem telt több, mint hogy egy-két hadmozdulatot végeztek a Maginot- és a Siegfried-vonal között – aztán visszavonultak a Maginot-vonalba. Hagyták elvérezni Lengyelországot.

Ezen már meg se lepődtem. Az én politikai alapélményem a magára hagyott Spanyolország volt – minden, ami utána következett, abból következett. És ha

Hajnali álom a világ cserbenhagyta – más-más módon, de lényegileg egyképpen – Spanyolországot, Csehszlovákiát és Lengyelországot – miért ne hagyott volna sorsunkra minket, Etit meg engem?

Azon az éjszakán, vasárnapról hétfőre virradóra halottakról álmodtam. Először Miksa bácsival úszkáltunk, aki életében is szerette a vizet, mert ott nem akadályozta őt nyomorék lába: jól úszott. Most is vidáman lubickolt, csak az volt furcsa, hogy nem a Lukács uszodában, ahová sokszor magával vitt kisfiú koromban, hanem a Gellért pezsgőfürdőjében, ahol csak egyszer voltam életemben, akkor is Miksa nélkül. De itt is kitűnően éreztük magunkat – mégis szomorúan ébredtem hajnal felé.

Aztán újra elaludtam. Ebben a hajnali álmomban Kassákné jelent meg, teljes ragyogásában és életkedvében – boldogan játszottunk hármásban Etivel. Majd különböző átváltozásokat produkált, hogy lássuk, milyen jó színésznő. Végül is falusi ruhában mutatkozott, fejkendővel és kosárral – ez nyilván öntudatlan visszaemlékezés volt arra a tervére, hogy parasztasszonynak öltözve megy el „ahhoz a nőhöz”, és korbáccsal végigvág az arcán. Szép volt, mint életében, csak az arca viaszsárga. Sajnáltuk és féltünk tőle, mert láttuk, hogy a halálból tért vissza. De ő is szánakozni látszott rajtunk, mert élünk, és mert ő tudta, mi vár még ránk. Legalábbis én még álmomban is így értelmeztem szomorú fejbólintásait.

59. Születésnap

Eti nem figyelt a háborúra. Nem volt szentimentális: nem törődött vele, mi lesz a varsói operával, amelyben táncolt; és nem is emlegette az előzőtt Beck miniszterelnök hajdani garden partyját – úgy látszik, őt nem hatotta meg a kézfogása, kedvessége. De már az orosz–német szerződésre se volt megjegyzése. Ezt a politikai közönyösségét aggasztó tünetnek éreztem. Egyébként azonban semmiben sem csökkent az érdeklődése. Azon a vasárnapon, amikor a németek Varsóhoz értek, megint Karolával gyakorolt: a *Kál-lai kettős*-t és Couperin *Bandoline*-jét táncolta, fogyatékos egyensúllyal, mégis a mozdulatok, a kifejezés telítettségével. Én pedig egyetlen mozdulatismétléséről sem tudtam levenni a szememet, mintha tudtam volna, hogy utoljára látom táncolni – pedig még csak nem is sejtettem.

Volt még egy *Argonauták*-összejövetel is Budán, a Kis Rablóban – az is az utolsó, aminthogy a folyóirat sem jelent meg többé. Nem is annyira az anyagi lehetetlenülés miatt szűnt meg, mint inkább a társaság széthúzó törekvései következtében: a szerkesztők és munkatársak egy része a zsidó hitközség kulturális egyesületébe, az OMIKÉ-be húzódott vissza, ahol egy ideig még eleven irodalmi élet folyt. Radnótit és engem is hívtak oda, de mindketten visszautasítottuk ezt a lehetőséget, holott nagyon is valószínűnek látszott, hogy hosszú ideig ez lesz az egyetlen terület, ahol még működhetünk. Zelk adott verseket az évkönyvükbe, és ezt sokan rossz néven vették tőle,

Széthúzó
Argonauták

minthogy ellentmondást láttak ebben egy szép versével – néhány hónapja jelent meg a *Nyugat*-ban –, különösen ezzel a két sorával: „Hazám a vers . . . hitted. Még nem hazád! Öld meg szívedben apád és anyád!” Ezt a kétségbeesetten végletes, bár mélységes igazsággal telített önfelszólítást, persze – ma már fölösleges bizonygatni –, Zelk sohasem követte, sem életében, sem költészetében. És hogy hova adott verset, az nála többnyire gazdasági kérdés volt, és ebben csak az mondhatna ítéletet, aki nála ziláltabb anyagi viszonyok között élt – ilyen pedig nem akadt közöttünk.

Így hát a szokásosnál kevesebben gyűltünk össze a Kis Rablóban – Kesziék is távol maradtak. A háborúról jóformán szó sem esett, pedig megjelent közöttünk Dobrovits Aladár is, a kiváló egyiptológus meg a felesége, akik éppen akkor érkeztek haza Franciaországból. De nemigen tudtak róla, mi újság odakint, mit gondolnak a franciák – ők Párizssal voltak tele, csak arról áradoztak, és ha mi már egyéb témákra térünk át, akkor is közbevágott a Párizst zengő dicsőhimnusz. Eti egyszer odasúgta nekem:

– Ezeknek Párizs egy zsámoly: ha fölállnak rá, magasabbnak látszanak.

Ebből is kitetszik, hogy kedélye időközben eléggé megkeseredett. Már a sétákat, a teraszokon üldögélést sem élvezte igazán: egyre nehezebben volt kapható rá, hogy elmenjünk, csak úgy. Weöres megint egyszer fölrándult Pécsről, de Eti fáradt volt, nem tudott velünk tartani – pedig szerette Sándort, és mindig mulattatta őt a humora, szellemessége –, így hát

csak kettesben találkoztunk valamelyik kávéházban, késő este. De még előtte, odahaza éppen vacsorához ültünk, amikor váratlanul beállított Zelk. Nyomban vacsora után magukra hagytam őket, pedig Eti elkezdett kérlelni, hogy ne menjek el, fél egyedül. De hiába volt minden megismételt kérése – nem tehettem, hogy fölültessem Sándort. Amikor magukra maradtak, még elbeszélgettek egy darabig – Zoltán megkérdezte Etitől, voltaképpen mi baja.

– Agydaganatom van – mondta Eti magától értődően és teljes nyugalommal.

Erről a beszélgetésről csak mostanában értesültem – Zoltántól, persze –, teljes megdöbbenéssel. Mert honnan tudta Eti, hogy agydaganata van? Imre diagnózisát, illetve minden vizsgálat nélkül kimondott sejtését azóta senki sem erősítette meg, sőt, minden újabb vizsgálat után kijelentették, hogy nincs tumor, legföljebb ciszta – Klauber négy szemközt is ezt mondta nekem. Talán ők ketten összebeszéltek, hogy eltitkolják előlem? Egy későbbi mozzanat azonban ellentmond ennek a föltevésnek.

Ami azt illeti, én ezt csak utólag, Zoltán elbeszéléséből tudtam meg. Bennem annyi maradt meg, hogy Weöres Sanyival kettesben találkoztunk – Eti kéréseiből, az én megátalkodottságomból semmire sem emlékszem. De eszem ágában sincs kételkedni Zoltán szavaiban. Tizennyolc év múlva, Déry tárgyalásán, a bíró egy ponton félbeszakította a vádlott beszámolóját, azzal, hogy az ugyancsak vádlott Zelk valamilyen eseményt másképpen mondott el. Déry rögtön viszszakozott: ha Zelk úgy mondta, akkor úgy is van,

mert Zelk emlékezete jobb, mint az övé. Déry példáját követem: jobban megbízom Zoltán emlékezetében, mint a magaméban. Ha valamiben kételkedem, akkor inkább a saját indítékaimban. Mert ha azt, ami azon az estén Zoltán füle hallatára történt Eti megénköztem, úgy el tudtam temetni, hogy negyven év múlva Zelk szellemidéző elbeszélése sem tudta fölkelteni tudat alatti sírjából, akkor el *akartam* felejtetni – akkor volt okom elfelejtetni.

Mert végül is csak arra emlékszem az egész estéből, hogy Weöressel kettesben találkoztunk, már nem is tudom, melyik kávéházban. Az ő ötlete volt, hogy menjünk föl a Ritz-szálló tetőteraszára. Én visszariadtam: úgy éreztem, léhaság ilyen fényűző helyre mennünk, az én helyzetemben. Vonakodásomban valószínűleg része volt Eti visszatartó kérlelésének: de ez csak föltevés, minthogy ismétlem, nem emlékszem, mi történt közöttünk. De Sanyi egyre hajtogatta, hogy menjünk csak föl a Ritz tetejére: ő se volt ott soha, de ki tudja, lesz-e még alkalmunk megnézni – addig igyekezzünk, amíg van még Ritz. Fölmentünk hát a teraszra, feketézni, aztán egy pohár konyak mellett ültünk, azazhogy Sanyi később rendelt még egy pohárral – nem is volt lényegesen drágább, mint odalent, a Corso kávéházaiban. Amellett a meleg, szeptemberi éjszaka olvadékony holdfényében a Vár képe békésen fodrozódott a Dunán; a dzsessz finoman féktelen volt, a terasz betonköröndjén összezsúfolódott párok újfajta táncot jártak, a horsey-horsey-t: ez volt az első tánc – legalábbis amit én láttam –, ahol a fiúk nem karolták át a lányokat,

hanem egymás mellett és egymással szemben, külön-külön csinálták a figurákat, néha dobogtak, néha combjukat csapdosták ütemesen, az egész olyan volt, mint valami néptánc, furcsa látvány a Ritz tetőtérszán – még leginkább az osztrák Schuhplattlerre emlékeztetett. A táncolók közt és az asztaloknál sok volt az idegen, még angolok is szép számban fordultak elő, az egyiknek el is kaptam egy megjegyzését: olyasmit mondott, hogy egész Európa sötét, csak Budapest van kivilágítva – itt, úgy látszik, nem félnek a háborútól.

De azért a gondtalan külszín mögött az emberek gondolkodása lassan kezdett komorodni. Valamelyik délelőtt benéztem Illyéshez a Flórenc kávéházba: rossz hangulatban volt, sötéten látta a helyzetet. Hosszú háború lesz, előreláthatatlan, katasztrofális fordulatokkal, mondta, mi pedig előbb-utóbb magunk is belesodródunk. És ami a legszomorúbb, a középosztály nemtelen bosszúvággal van eltelve; ő semmit se kíván kevésbé, mint hogy Erdélyt visszakapjuk a németektől – olyan kegyetlenséget lehet várni az uralkodó osztálytól. A *Nyugat*-asztal a Duna-corso kávéházban, az is jóval pesszimistább volt, mint az elmúlt hétfőn: már mindenki hosszú háborúra készült. Csak Cs. Szabó maradt meg rendíthetetlenül optimistának: Olaszország, ha beavatkozik, csak a németek ellen, semmi esetre se mellettük. Mi pedig semlegesek maradunk, a mi kurzusunk töretlenül németellenes.

Másfelől is mutatkoztak biztató jelek. Budapestre érkezett Kálnoky, engem is fölkeresett – személyesen

ekkor ismerkedtünk össze. Kedves, szabályos úrifíú volt, legalábbis látszatra; mert ha az ember hozzászokott a modorához, kezdte megérezni a sima fölszín alatt működő, minden föltűnés nélkül is átható, bizarr észjárású költőiségét. Ő engem az irodalomról faggatott, én őt inkább arról, hogy mit szólnak a háborúhoz Egerben. Kálnoky nem erősítette meg Illyés borúlátását: azt mondta, Egerben mindenki békét kíván, senki sem örülne, ha Erdély fejében mi is belekeverednénk a háborúba. Hittem neki: elvégre városi fogalmazó – ismernie kell a réteget, amelyekben él.

Kálnoky látogatása az utolsó, békés jelenet, amire régi életemből emlékszem. Aznap beszéltem Klauber doktorral is – megnyugtató: valószínűleg ciszta okozta a rohamokat, de az most levezetődött, a folyamat megnyugodott; persze, hogy végleg-e, vagy még kiújulhat, esetleg két év múlva – nem lehet tudni. Másnap megint rohama volt Etinek. Klauber most már úgy ítélte meg, hogy be kell vinni az idegés elmeklinikára, kivizsgálásra. Két nap múlva kísérttem be a klinikára, melyet még mindig Benedek-klinika néven emlegettek – holott már nem a professzor vezette –, valahol az Üllői út környékén. Szörnyűséges hely volt – leginkább olyan, mint egy piszkos-szürke színben tartott börtön. Eti elveszetten feküdt egy óriási kórteremben, amely állítólag nem az elmebetegek részére volt berendezve, mégis bolondokháza emlékeztetett benne minden, az ajtókról hiányzó kilincsektől a zord, rendfenntartó ábrázattal közlekedő, parancsszavakkal érintkező nővérekig. Még aznap kiderült, hogy Etit újabb lumbálpunkcióra készí-

tik elő, kényesebb helyen, mint ahol az előzőt végezték – valahol a koponya és a gerincoszlop találkozásiánál.

Babits
a Duna-
corsóban

Azért a Dunacorso kávéházba csak bementem hét-főn. Mert mi mást is tehettem volna? Aztán meg – nem is tudom, honnan – elterjedt, hogy ezen a hét-főn Babits is lejön a *Nyugat*-asztalhoz. Hiába, őt, az „elefántcsonttorony”-ban – ahogy még mindig mondogatták –, mindenkinél jobban érdekelte a politika, legalábbis mindenkinél előrelátóbban érezte, még ki-törésük előtt, a katasztrófáit. Nemcsak a fülével, hanem lesoványodott arcában megnagyobbodott, sötét szemével is figyelte a vész híreket, ahogy a beavatottak túllicitálták egymást. A németek eljutottak a Bug folyóig, de a lengyelek nemhogy ellentámadást indítottak volna, hanem a kormányuk már el is menekült. Ami nem is csoda, mert a hátukban meg, kelet felől, az oroszok vonultak be az országba – a szovjet állam létrejötte utáni intervenciós harcokban elfoglalt területek felszabadítása végett, amint erről egy bejelentés hírt adott. A német és orosz csapatok Breszt-Litovszknál találkoztak, éppen ott, ahol nem egészen huszonnévvel azelőtt a megvert Oroszország aláírta a németek diktálta békét. Az asztal körül sokan ültek: arra a hírre, hogy Babits is ott lesz, eljött, aki csak tehetett. De ha két héttel azelőtt a bizakodásban még úgy látszott, egyek voltak, most a váratlan csapás fölszínre hozta a különbségeket. A megnemtámadási szerződés körül például Malraux, az akkor még kommunistának számító író szerkesztőségi ablakait Párizsban betörte a földühödött nép-

Három hét
alatt

tömeg – volt, aki sajnálta, volt, aki azt mondta, úgy kell neki. Az összeomlásért volt, aki a lengyelekre haragudott: miért hagyták magukat olyan könnyen megverni; volt, aki a franciákra meg az angolokra: veszni hagyták Csehszlovákia után Lengyelországot is. Valaki elkezdte szidni a lengyel kormányt, az elmaradott társadalmi rendszerüket. Ortutay megjegyezte, hogy hiszen mi nem is a rendszert sajnáljuk, hanem Lengyelországot és az elesett lengyeleket. Mire Bálint György: nem is a lengyeleket sajnáljuk, hanem azt, hogy a németek győztek. Lengyelország vesztét egyébként mindenki befejezett ténynek tekintette, már le is írták, már a következő lépést próbálták találgatni. Csak Babits nem tudott fölötte napi-rendre térni:

– Három hét alatt ki lehet rádiózni egy nemzetet a térképről – mondta többször is.

Én fásultan hallgattam: olyan végzetes volt, olyan következetesen egybevágott minden, ami történt. Etna aznap végezték el a punkciót, amelynek során levegőt fújtak az agyába – utána röntgenfelvételt készítettek róla. Nagyon fájdalmas volt, három csillapító injekciót is kapott – amíg nála voltam, nagyrészt öntudatlanul feküdt. De ha néha magához tért, rögtön elkezdte mesélni – mert elfelejtette, hogy negyed-órával azelőtt ugyanazt már elmondta: valószínűleg nem sikerült –, azt hiszi, néhány nap múlva meg kell ismételni. Ő a hibás: félt, remegett, elmozdult. Nagyon fáj, de még rosszabb volt, hogy az orvos közben lehordta, durván beszélt vele, az orvosok itt ügyetlenek, embertelenek, bugrisok. A klinikáról

egyenesen a Dunacorso kávéházba mentem, és amit mögöttem hagytam, az is mintegy igazolta, amit a kávéház különtermében hallottam: az eszméletlenül fekvő Eti, a koponyájába fújt levegő, a félrecsúszott tű képe, meg a nyugat és kelet felől egyfelé vonuló seregeké, az égő Varsóé, a bekerített, silány fegyverzetű csapatoké – összekeveredett.

Másnap délelőttre találkoztam beszéltem meg a Flórenc kávéházban Kálnokyval és Radnótival is, mert meg akartam őket ismertetni egymással. Jó összekapcsolás volt: rögtön érezni lehetett a rokonszenvet, kettejük között is – irodalomról beszéltünk, jólesően. Mi ketten, Miklóssal, egy kissé még mindig a „vidéki” költőt láttuk Laciban. Ő pedig a mi köteteinkben megszegyenítően otthon volt. Mindent, ami a *Nyugat*-ban megjelent, töviről hegyire ismert, nemcsak a verset, hanem a kritikát, sőt, a szépprózát is. Merő véletlenségből említette például, milyen érdekesek Déry novellái (*A befejezetlen mondat*-ból kiragadott részletek), amik ott legutóbb – vagyis négy-öt éve – megjelentek. Ebben a pillanatban, mint a közmondásbeli „farkas a mesében”, szép farkasfejével megjelent a kávéházban Tibor, és hozzánk telepedett. Megmondtuk neki, miről beszéltünk éppen – ő szerényen fanyar mosollyal fogadta a hódolatot, aztán alaposan kifaggatta Kálnoky, hogy mi a véleménye, de Laci jól vizsgázott: aprólékosan részletezte a Déry-hősöket és -hősnőket, a proletárokat is, a burzsoákat is. De más szó nem esett irodalomról: Déry áttért a politikára. Csakhogy nem ám sötéten, mint előző este a *Nyugat*-asztal vendégei, hanem nagyon is bizakodón.

Hódolat
Dérynek

Hogy az oroszok összefognak a németekkel? Szamárság, nem más. Ellenkezőleg, csakis bennük lehet bízni: most, hogy bent vannak Lengyelországban, ott helyben fogják megverni a németeket. Hallgatni se bírtam, Tiborral vitatkozni viszont áttalottam a többiek előtt, meg aztán igyekeznem kellett, ha Etihez ki akarok érni – fölálltam az asztaltól.

Eti koponyáján azonban mégsem végeztek harmadik punkciót. Rosszul érezte magát, szinte állandó csillapíthatatlan fejfőrcse volt, de a féleszméletlenségből magához tért, legalábbis annyira, hogy szenvedni tudjon a nyomasztó légkörtől, a bánásmódtól. Három nap múlva, éppen egy héttel azután, hogy bevitettem őt a klinikára, tehát megint egy pénteki napon, hazaengedték. Nagy fejfájással érkezett, és alig-hogy körülnézett, roham fogta el, nem tartós, de hevesebb a szokottnál – epét hányt. A nap folyamán még több, aránylag könnyű rohama volt. A klinikáról minden útbaigazítás és papír nélkül bocsátották el, azzal, hogy tájékoztatták a kezelőorvosát. Estefelé meg is látogatott bennünket Klauber doktor. A klinikán megállapították – számolt be a vizsgálat eredményéről –, hogy valószínűleg nincs szó agydaganatról, de valamilyen gyulladásos folyamat játszódik le az agyban, hogy milyen, azt még nem lehet tudni – hat hét múlva szükség lesz kontrollvizsgálatra. A hazaérkezte utáni, könnyebb rohamokról úgy vélekedett, hogy azok a vizsgálat utóhatásai – néhány napon belül majd elmúlnak.

562 Eti másnap fölkelt, kicsit lézengett a lakásban, de nem bírta a föntlétet, lefeküdt, sokat aludt, változatla-

nul fáj a feje. Este, mikor Zsuzsi behozta a vacsorát, azt mondta neki, üljön le mellé, az ágyra. Átfogta derekát, simogatta, megköszönte, hogy olyan jó és hűséges hozzá. Aztán arra kérte, hogy ha másnap templomba megy, imádkozzon érte – azzal elbocsátotta. Eléggé meglepő volt, annyi év konok hitetlensége, sőt vallásellenessége után. A vacsorát éppen csak megkóstolta. Olvasni próbált, nem tudott, fáj a feje. Semmihez sem volt ereje, csak a szerelemhez – kétheti nélkülözés után mindketten teljes szenvedéllyel vetették magunkat bele.

Vasárnapra ébredtünk, az én huszonkilencedik születésnapomra. Eti erről nem tudott, a nap legnagyobb részét átaludta – én tehetetlenségemben megpróbáltam az íróasztalnál tovább fordítani Villont. Délután megérkezett anyám a szokásos, nagyszerű, születésnapi tortával. Az előszobában a lelkére beszéltem: csak akkor jöjjön be, ha képes megállni, hogy nem bosszantja Etit. De fölöslegesen figyelmeztettem: gyöngéd volt és elérzékenyült, esze ágában sem volt semmi bosszantás. Mikor már elfelé készült, Eti megkérdezte:

– Ki segítsen rajtam, ha az orvosok nem segítenek?

– A jóisten, őhózzá imádkozz.

– Én nem tudok imádkozni.

– Majd én megimádkoztatlak – feleli anyám, és hozzákezd:

Dohányszagú
angyal

*Müde bin ich, geh zu Ruh,
Schliesse meine Augen zu.
Vater, lass die Augen dein
Über meinen offen sein.*

Eti sorról sorra elismétli, gyermekes hangon és hangsúlyozással. Anyu búcsúzik, lehajol hozzá, Eti átöleli:

– Dohányszagú angyal! – mert a klinikai punkciója óta cigarettázni se bírt.

Kikísértem anyámat – mire visszatértem, Etin megint rajta a roham. De hamar magához tért – azt kérdezte:

– Ma van a születésnapod? Akkor gyere ide!

Levetköztem, addigra ő is csupaszon várt, olyan kényszerítő erővel és ajándékozó bőséggel, amely féltelmetes volt, sőt, kísérteties – annyira nem számítottam rá. Mi adja neki ezt az erőt? – kérdeztem magamban, öntudatom utolsó morzsáival. Mélyen elaludtam. Arra riadok föl, hogy négykézláb áll a padlón.

– Mit csinálsz?

– Négykézláb akarok elmenni Klauberhez, hogy segítsen rajtam. – Fölemelem, visszafektetem. – De hol az a haszontalan Klauber? Miért nincs itt, hogy meggyógyítson engem? Mert nem adunk neki pénzt, ugye?

Most már nem mertem elaludni – Etit figyeltem. Egyszerre hozzám fordul, a felnőtt, megszokott hangján:

– Miért kellett nekem németül imádkoznom?

– Talán Anyu nem is tud más imát, legalábbis én

sohasem hallottam őt hangosan imádkozni. Ezt az imát viszont a Fräulein imádkoztatta el velünk minden este, Évivel meg énvelem.

– Akkor mondj te egy magyar imát, hogy utánad mondjam.

Belevágok: – Miatyánk –

Ő, aki nem tudta elmondani a diplomájához szükséges polgári iskolai hittanvizsgán, és tudtommal azóta sem tanulta meg: – ki vagy a mennyekben –

Én: – szenteltessék meg a Te neved –

Ő: – jöjjön el a Te országod –

Én: – legyen meg a Te akaratod –

Ő: – De csak a jó.

– Ezt nem lehet, édesem, ez így nem megy: ennek az imának az a lényege, hogy Istennek minden akaratát akarjuk.

Sóhajt, és behunyja a szemét: – legyen meg a Te akaratod.

Én: – miképpen a mennyben –

Ő: – azonképpen itt a földön is.

Én: – A mi mindennapi kenyerünket –

Ő: – add meg nekünk ma.

Én: – És bocsásd meg a mi vétkeinket –

Ő: – Bocsásd meg.

Én: – miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek.

Ő: – Megbocsássuk.

Én: – És ne vígy minket a kísértésbe, de szabadíts meg minket a gonosztól.

– Igen, a gonosztól – mondta, buzgón bólintva.

Befejeztem egy ámennel, amihez ő kisvártatva hoz- 565

Kassák levele   zátette, akadozva, és azon a hangon, ahogy a zárdában mondhatta:

– Az Atyának és Fiúnak és Szentlélek Istennek nevében. Ámen.

Négy év múlva, e regény előhangjában, a fentiek-ről is beszámoltam – röviden összefoglalva. Mikor aztán, újabb tizennégy év múlva, az *Elvesztett otthonok* meg is jelent, Kassáknak is küldtem egy példányt, amit szép levélben nyugtázott. Ezt írta benne, többek között:

„Örülök neki, hogy ilyen szépen ír Etiről. Valóban nagyszerű ember volt, megérdemli a gazdag és megbecsülő emlékezést. Amit utolsó napjairól, óráiról olvastam, nagyon mélyen érintett, és gondoltam, mi, született szegény emberek, végül is vagy öngyilkosok leszünk, vagy börtönbe csuknak bennünket, vagy megtérünk Istenhez, akiben nem hiszünk, de akinek a kegyelmét nagyon igényelnénk.

No mindegy. Hiábavaló lenne még ilyesmit felelt is keseregni.”

Én meg azóta sokszor gondolok erre a levélre. Hiszen tudom, az utolsó pillanat is elég a megtéréshez. De csakugyan megtért volna Eti Istenhez? Igényelte a kegyelmét? Végül is az a hang, amelyik a Miatyánkot mondta utánam akadozva, egy másik Eti hangja volt, nem azé, aki olyan ellenségesen nézte az én vonzódásomat a kereszténységhez. Talán csak az eltemetett, zárdai hite tört föl belőle félöntudatlanságában – a gyerekkora? Igaza volt Kassáknak: hiábavaló ezen töprengeni. Akkor nem is töprengtem rajta. De

566   nem is tudtam és nem is akartam kivonni magamat a

váratlan fordulat megrendítő hatása alól. Amely egyébként – az én természetem törvénye szerint – csak lassan és fokozatosan működött bennem, akár csak Renan hatása, a másik hitetlené, aki engem a kereszténység felé terelt.

A legszebb
asszony

És utolsó pillanatában mégsem Istenre gondolt Eti. Mert amikor az ámenje után letérdeltem az ágya elé – nehogy a könnyeimet lássa –, rátette kezét a fejemre, és most már a felnőtt, hétköznapi hangján, csak talán kissé keserűbben szólalt meg:

– Legközelebb egészséges asszonyt vegyél feleségül.

Aztán hirtelen megint megváltozott, de most nem gyerekes, hanem valamilyen álombeli, átszellemült hangon folytatta:

– Az én mamám tündér volt. Ő volt a legszebb asszony, ugye?

– Meg a kisebbik lánya – feleltem, és fölültem az ágyra.

– Neki szebb volt a bőre, fehér.

– A tied meg azért szép, mert sárgás.

– A szeme is nagyobb volt, mint az enyém.

– Nekem azért tetszik jobban a tied, mert bogárszemed van. Tudod, mint egy mongol hercegnőé.

– Erre még emlékszel?

Megcsókoltam.

– Szóval, szeretsz? – kérdezte.

És elmondtam neki utolsó szerelmi vallomásomat. Nem tudom, mennyit hallott belőle, mert közben egyszerre észrevettem, hogy alszik, békésen, kisimult vonásokkal. Megnyugodtam én is – hagytam, hogy

Az üres
éjszakában

elnyomjon az álom. Egy óra múlva hörögésre ébredtem: Eti zihált, eltorzult arccal fulladozva.

Hogy került oda Klauber? Ki telefonált neki? Zsuzsi? Vagy én mentem le az utcára, és azalatt Zsuzsi vigyázott rá? És Klauber honnan telefonált? Arra emlékszem, hogy a mentőkocsi padján ülök, sötét van, az arcát nem látom, az autó döcögése elnyomja Eti hörögését. Mire a klinika előtt kinyitották az ajtót, és bevilágítottak, halott volt.

Ott álltam, egyedül az üres éjszakában, az idegen környéken.

60. Istentől sem

És máris rohantam el. Miért volt olyan sürgős, fölkapni a villamosra és hazaérni az üres lakásba? egy pillanatig sem gondolkodtam rajta. Csak amikor fölgyújtottam a villanyt kihűlt szobánkban, és megláttam a nyitott ágyat, azonmód, ahogy ott hagytuk, akkor már tudtam, hogy ez hajtott haza: gyorsan az ágyba feküdni, ahol néhány órával azelőtt féktelenül és félelmesen egybefonódtunk – érezni a teste, a testünk melegét. Hajnal felé még el is aludtam, összekuporodva a tárolt – és képzelt – melegben.

Mire betűzött a nap, és kinyitottam a fehér ablaktáblákat, odakint ragyogó szeptember vége volt. Etinek semmi érzéke sem volt a dátumokhoz, évfordulókhoz – ő nem gondolt volna rá, de nekem a dátum villámütésével jutott eszembe: ma egy éve halt meg az anyja. Hátranéztem az üres, földúlt ágyra, és mint

tem: bele az ő testétől még meleg ágyba, most még sürgetőbb ösztön vágott belém: el innen! egy órát se többé az üres, árva tornateremmel szomszédos szobában, a kettőnk gyönyörű erkélyén, az édes gesztenyefa lombjai alatt! Nem volt nehéz megszabadulni a lakástól: Eti halálhíre rögtön elterjedt a Hold utcai házban, és a földszinti suszter – aki megtollasodott időközben – kapva kapott az alkalmon, hogy felköltözhessen a háziúr valahai díszlakásába, az első emeletre: az októberi házbért már nem nekem kellett kifizetni. Rudi segített az átköltözésben, amit nagyon megkönnyített, hogy Eti jóformán egész nyáron át naponta egy-két óra hosszat Zsuzsival együtt rendet csinált, mindent kimosatott, becsomagolt, átkötöztött, a szőnyegektől a papírokig, még az én leveleimet, kézirateimat, lapkivágataimat, a rólam szóló kritikákat is gondosan elrendezte – némely régi dossziémon még most is ott a cím, az ő kézírásával. Ruháit, fehérneműjét, személyes holmiját Pirinek adtam – akinek szinte pontosan olyan alakja volt, mint Etié –, magamnak csak egy-két nagyon kedves darabját tartottam meg. Piri ezeket a táncfölszereléseit mellett a maga fejlett, dekoratív tehetségével és leleményes csínnal rendezte el a Sas utcába átszállított szekrényben, úgy, hogy ha kinyitottam a szekrényt, jól áttekinthettem, akár egy tárlóban, Eti tánckosztümjeit, csizmáit, papucsait, és köztük megbújva két kedves, civil cipőjét, meg azt a fehér, vászon hálóinget is, amely előző nyáron olyan végzetes szerepet játszott a drégelypalánki tragédiában.

El innen!

Addig a néhány napig is, amíg az átköltözés meg-

Rövid időre történt, már az első naptól, vagyis hétfőtől kezdve, szüleimnél aludtam, illetve most már az én szobámban, amelyből anyám kiköltözött a kedvemért. Szóval, inkább aludtam szüleimnél, mint odahaza? Igen, mert a Hold utcai, elvesztett éden látványát nem bírtam elviselni, míg a Sas utcai, reménytelen, családi poklot már gyerekkoromban megszoktam – nem is érdelek jobbat ennél. És apám? Ha Etin nem tudtam segíteni, apámat is megérdemlem – és az ő győzelmét. És majd apám is el tud viselni engem – arra a rövid időre.

Mert az magától értetődő volt, hogy a legrosszabb esetben is néhány hétről van szó csak. Nem tudhatam, persze, amit csak mostanában tudtam meg Zelktől (de ő sem tudhatta, hogy én nem tudom): hogy Eti el lehetett készülve a halálra. De az már akkor eszembe jutott: a szervezete valószínűleg tudta, öntudatlanul is, hogy hamar vége lesz. Ezért nem bajlódott a közös öngyilkosság föladatával – ezért hagyott magamra. Akkor hát mégis egyedül kell megbirkóznom a rám eső részével – egyedül és ügyetlenül. Jó kiindulópont volt az a sokféle nyugtató meg altató, amit a fiókjában találtam, és amit Klaubertől kapott és talán a klinikán, sőt, esetleg már korábban, a szanatóriumban – volt közte veronál és luminál és seve-nál és etovál is. Én is kértem Klaubertől erős altatót – szükségem is volt rá. Imrével is fölírattam két dobozt. Kiszámítottam, hogy néhány hét alatt összegyűlik a kellő mennyiség – inkább nem vettem be altatót, és az éjszakák nagyobb részében éberem bámultam a sötétben.

Egyelőre, az első napokban, amúgy is elfoglalták nappalaimat a szükséges teendők: hivatalról hivatalra jártam a különböző iratok megszerzése és a temetés megszervezése végett – holott Rudi és Piri segített ebben is. Jó sírhelyet vettem Etinek, a rákoskesztúri temetőben, sokkal beljebb, mint ahová anyját temették az elmúlt évben – majd minden maradék pénzünket a temetésre költöttem. Nem gondoltam volna, hogy az ügyintézés legnehezebb része Klauber doktor és én közösen fog lefolyni. Arra kértem, intézze el, hogy a boncolást elkerüljük – minthogy útközben, orvos jelenléte nélkül halt meg, a boncolás volt a hivatalos előírás. Klauber nehezen állt kötelnek, sokáig érvelt a boncolás mellett, de én is megmakacsoltam magam: elviselhetetlen volt számomra a gondolat, hogy Eti gyönyörű testét fölszabdalják. A vita hevében magából kikelve ordított rám:

– Hát nem érdekel, hogy miben halt meg?

– Nem – üvöltöttem én is.

Végül megadta magát – nem bírt velem. Csak most, utólag, Zoltán elbeszélése nyomán ütött szeget a fejembe: ha egyszer Eti tudta (és ki mástól tudhatta volna, ha nem Klaubertól?), hogy agydaganata van, miért fúrta Klaubert a kétségbeesett kíváncsiság – mert őszintesége kihallatszott a rám förmedésből –, hogy miben halt meg Eti? Ezt se fogom már soha ki-nyomozni. Hogy is írta Kassák abban a levélben? „No mindegy. Hiábavaló lenne még ilyenek felett is keseregni.”

Temetése ugyanarra a napra esett, mint anyjéé egy évvel azelőtt. Anyám és húgom taxin mentek ki; apá-

No mindegy

mat sikerült erélyesen lebeszélnem a megjelenéséről, amin ő megsértődött – mert mit szólnak az emberek? Én nem tartottam anyámékkal – jó előre kivillamosztam, hogy legyen időm Etit nézni a ravatalon. Piri az előző napot azzal töltötte, hogy, akárcsak egy éve az édesanyjukat, Etit is megmossa, eligazítsa arcát, azzal a babráló formaérzéssel, olyasféle, szerető ujjakkal, ahogy valaha babáit készítette. Azt a fehér táncruhát adta rá, melyet akkor viselt, amikor Bach *Air*-jét táncolta a varsói operában. Kikészítésnek, festéknek nyomát sem láttam az arcán, csak éppen az ajkán egy kis mesterséges pirosat, és mégis gyönyörű volt, és mégis mosolygott, mintha táncolna, és a zárófigura után hirtelen megállt volna – csak hát nem állt, hanem feküdt, vízszintesen. Vagy még inkább olyan volt a mosolya, mint szerelmeink közben szokott lenni, nemrég, mielőtt az én ostoba, hajnali beszámolóm következtében eluralkodott benne – és rajtam is – az a vad, párzási hatalom, amely elkomorította arcát. De most a görcsös rohamával együtt a dúló, sötét Astarté is elvesztette hatalmát fölötte, és újra kiült arcára szerelmének üdvözült és üdvözítő mosolya.

A ravatalnál senki sem beszélt, sem a sírnál – én kívántam így –, csak fáklyák voltak és papok és ének és rendcsináló, latin szöveg, csak a rögök döngése a koporsón. Szabályos temetés volt, ragyogó napsütésben – Radnóti később szép verset írt róla. Hazafelé sem anyámékkal mentem: több taxi is várt ott, közéjük gyűlt az egész, tágabb család – viszolyogtam közejük vegyülni. Zelkkel, Radnótiékkal, Trencsényi-

Waldapfelékkal, Hajnal Annáékkal zötyögtünk haza, betöltöttük a hátsó peront, a hosszú út második felében már nevettünk is, mintha másvalakinek, akárki-
nek az új sírjától jönnénk haza, hiszen temetésen, temetés után a tűrhetetlenség legállandóbb tünete, hogy nevetni akarunk, nevetnünk kell – csak azért is.

Jólesett hiszen olyanokkal együtt lépni el a frissen behantolt sírtól, akiknek a testvéri érzésében biztos lehettem. De közben egész úton motoszkált bennem valamilyen újfajta érzés, amely mögöttünk, a temetőben kezdett kicsírázni. Mert apámat ugyan el tudtam tanácsolni attól, hogy eljöjjön a temetésre, de nem távolíthattam el Eti koporsója mögül mindazokat, akik nem szerették őt – mert keresztény volt, vagy mert táncolni akart, vagy mert hozzám jött feleségül, vagy mert én őt vettem el feleségül, vagy ezért meg azért –, vagy éppen mindazokat, akik segíthettek volna rajtunk, de nem segítettek. „Gyilkosaiddal kezét szorítok” – ez a sor jutott eszembe a sír mellett. De hamar elhessegettem, és nemcsak azért, mert a verset mindenestül elhessegettem: nem akartam több verset írni. De félretoltam azért is, mert tudtam, hogy ha jól hangzik is, nem erről van szó. Hanem az történt, hogy míg a részvétnyilvánító kezeket érintettem, én magam az érinthetetlenség vadonatúj, áthatlan bevonatában álltam ott, és úgy néztem az emberek szemébe, hogy „tőled sem kaphatok semmit”, vagy „te sem tehetsz értem semmit”, vagy egyszerűen azzal, hogy „mindegy”. Több volt ez a megvetésnél, a közönytől is több: sohasem tapasztalt függetlenség az emberektől, a világtól. Mintha valaki hirtelen azon kapná raj-

Áthatlan be-
vonat

Jó íz ta magát, hogy minden előzmény nélkül – röpülni tud: eleinte félénken próbálgatná a fölemelkedést, aztán egyre magasabbra és egyre távolabbra merészkedne, míg végül természetesen és oda se figyelve szállna a dolgok fölé. A *Jenseits von Gut und Böse* (*Jón-rosszon túl*) – egyik kedves Nietzsche-könyvem címének – mámorító érzése volt ez.

És ha végül mégsem vettem be a méregnek szánt, összegyűlt csillapítókat, sőt, utóbb ráfanyalodtam, hogy altatóul fogyasszam, szóval, ha eredeti szándékomat megcsúfolva életben maradtam – ma már tudom –, azért volt, mert nem tudtam lemondani a függetlenség önkívületének erről a mámoros érzéséről. Az ételnek nem volt íze, még az italnak sem, de a minden vágytól független gőgnek jó íze betöltötte számam, szívemet, öntudatomat. Az éjszakákat éberen égető hiányban vacogtam, vergődtem át, de nappal a minden mindegy elégedettsége ragyogott bennem.

Hiszen én mindig mohó voltam, tíz év óta mindig akartam ezt és akartam azt – és minden, amit akartam, Etivel függött össze, akkor is, ha az én dolgaimról volt szó. Most már semmi sem kellett, nem volt szükségem semmire. Nem érdekelt se dicsőség, sem állás, nem vártam semmit, se kritikusoktól, se szerkesztőktől, sem igazgatóktól. Babbitstól apámig senki sem tehetett értem semmit.

Istentől sem akartam semmit.

Tartalom

31. Még egyszer Füst Milán	5
32. Menekülők	16
33. Eltértő fejezet	36
34. Balassa igazgató úr, lehorgasztott fejjel	68
35. A Rém	76
36. Szentendre	91
37. Családi kör	109
38. Széljegyzet Simone Weil leveléhez	125
39. A tabáni templom	139
40. A fölhatalmazás	153
41. A két Miklós	162
42. A feketelista	178
43. Tépetlen tollazatok	197
44. Még egyszer Kassák	219
45. Hannibál a kapuk előtt	251
46. Drégelypalánk	287
47. A barlang falán	319
48. Törmelék	330
49. Még egy elszalasztott lehetőség	344
50. Állványzatok lebontása	362
51. Angyalföldi közjáték	384
52. Coriolanus	424
53. Búcsú Angyalföldtől	462
54. Szalmaszálak	475
55. Lied és pentaton	497
56. Konflison	510
57. Astarté	525
58. „Mert holnap ilyenkor halott...”	540
59. Születésnap	553
60. Istentől sem	568

Szépirodalmi Könyvkiadó. Felelős kiadó Illés Endre igazgató. Alföldi Nyomda, 0066.66-14-1. Debrecen 1981. Felelős szerkesztő Réz Pál. Műszaki vezető Ginács László. Műszaki szerkesztő Kállay Judit. A borító- és kötésterv Ágás Ervin munkája. A szerző fényképét Rédner Márta készítette. Megjelent 29 A/5 ív terjedelemben. Sz 3336-h-8082

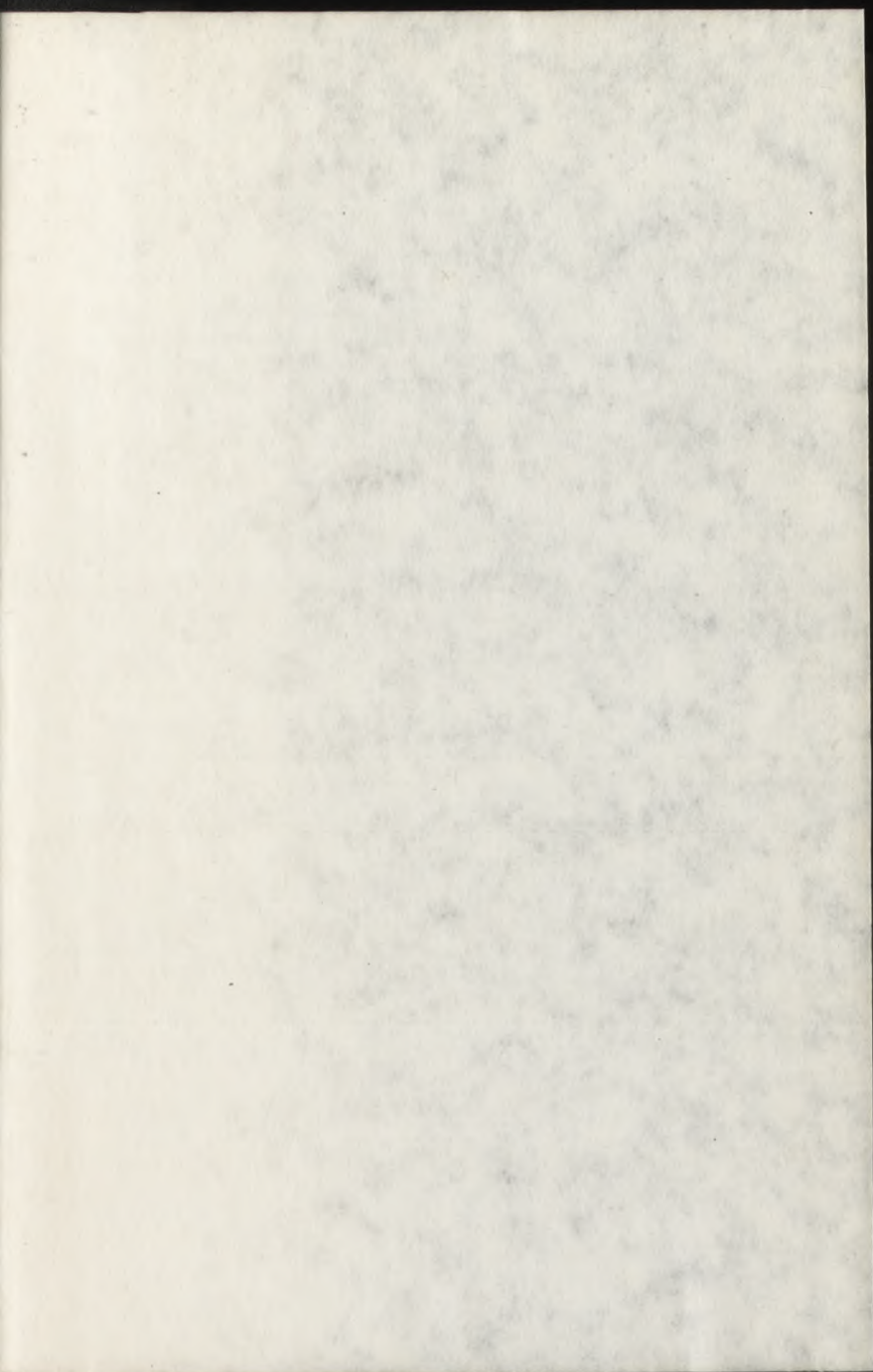
ISBN 963 15 1718 7 összkiadás

ISBN 963 15 1746 2 II. kötet

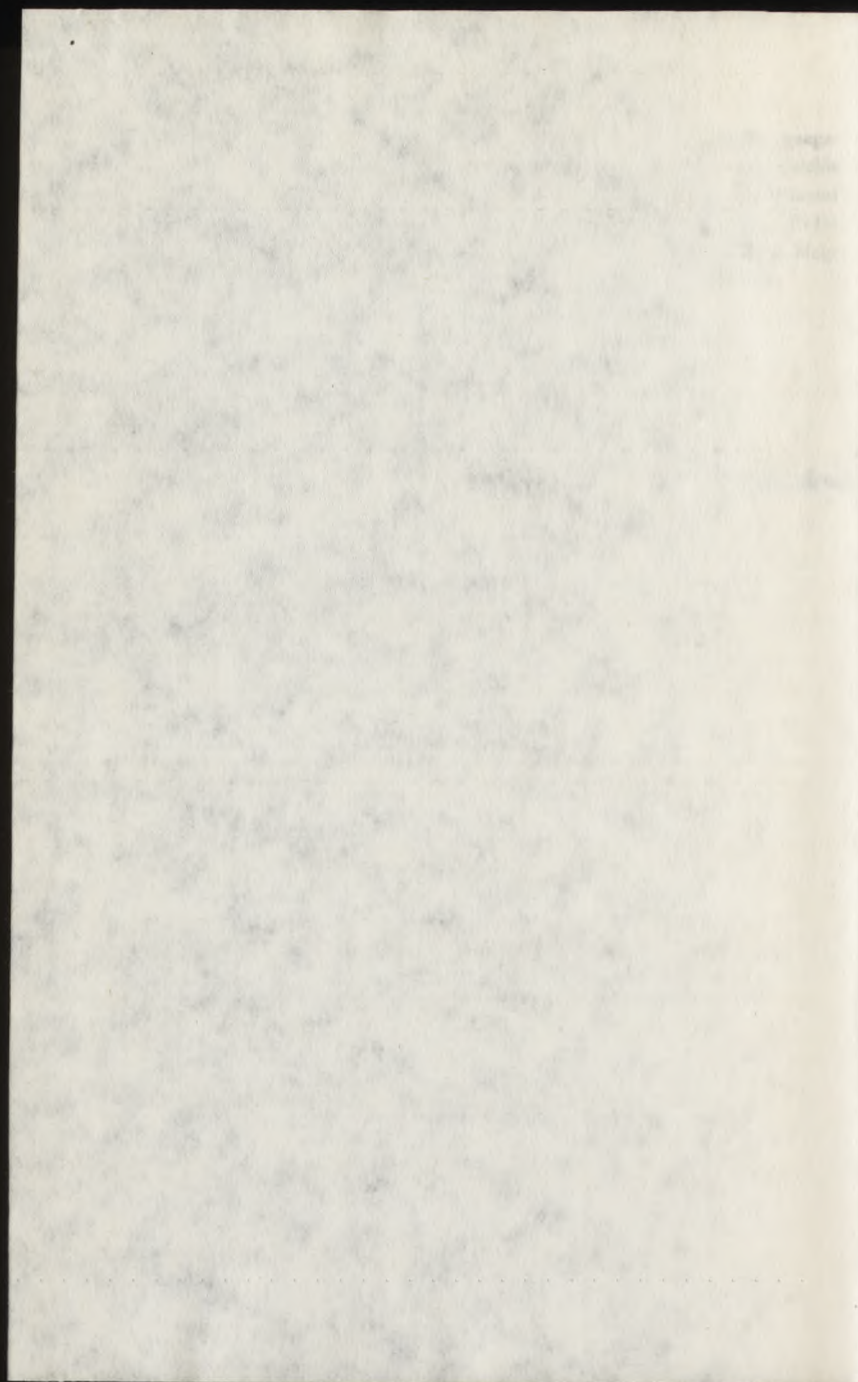
Törölve

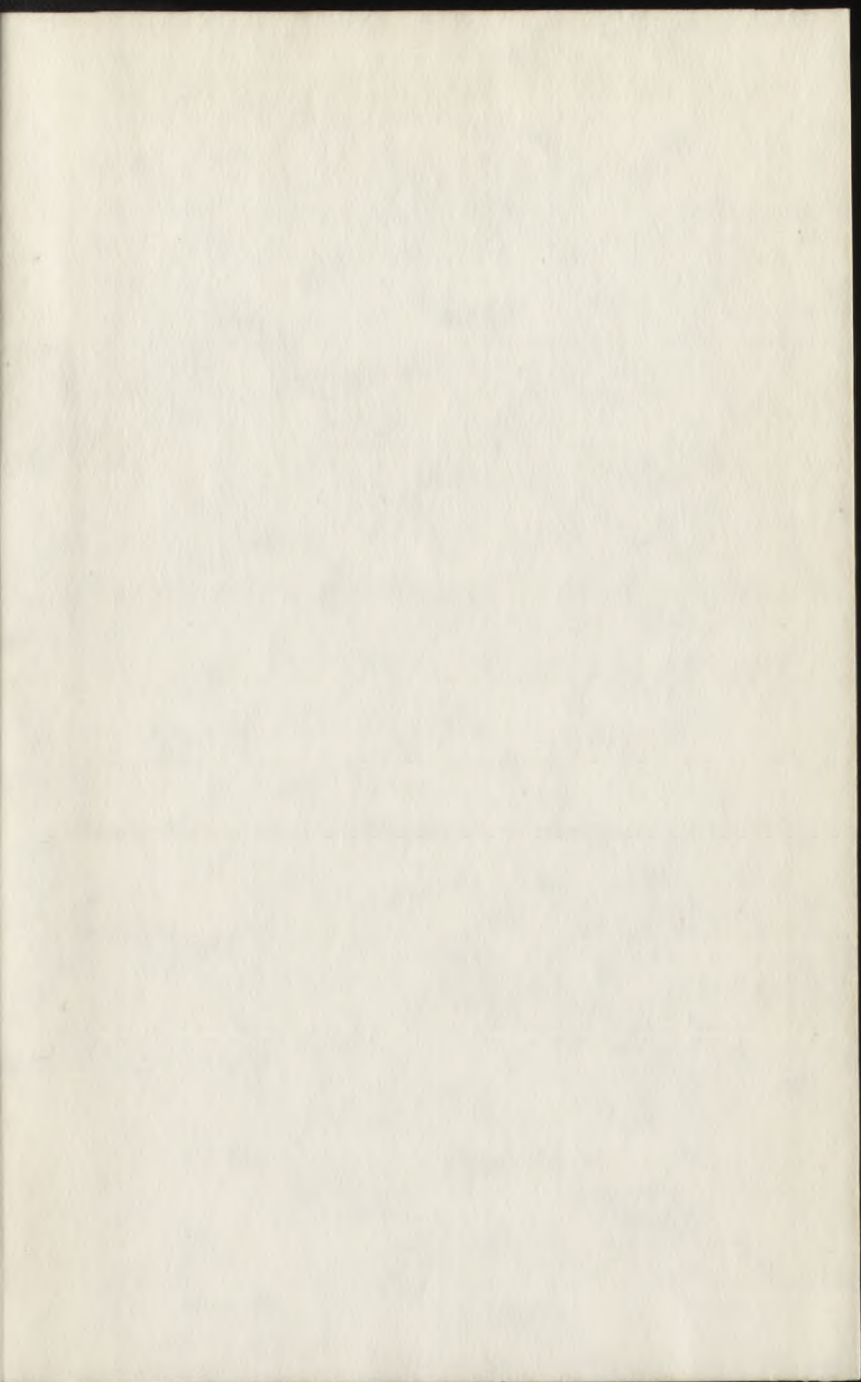
ISBN 963 15 0823 4

aminta

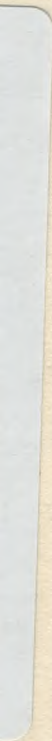

-4909/
3

• • • Vas István MÉRT VIJJOG A SASKESELYŰ?